UDK - 008

ISSN 0459 - 1070

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

LII

Лесковац 2012

206
008

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
LII

UDC - 008

YU ISSN 0459-1070

NATIONAL MUSEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of the National Museum)

LII

Editor in chief

SRDJAN STOJANOVIĆ

Redaction comitee

Srdjan Stojanović, prof. dr Momčilo Pavlović,
prof. dr Aleksandar Kadijević, prof. dr Dušan Janjić,
prof. dr Vujadin Ivanišević, dr Ivan Becić, Živojin Tasić (secretary)

Redaction address: Stojana Ljubića 2
tel: 016/212-975

Leskovac 2012.

УДК - 008

YU ISSN 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)

LII

Одговорни уредник
СРЂАН СТОЈАНОВИЋ

Редакциони одбор
Срђан Стојановић, проф. др Момчило Павловић,
проф. др Александар Кадијевић, проф. др Душан Јањић,
проф. др Вујадин Иванишевић, др Иван Бецић, Живојин Тасић (секретар)

Адреса редакције: Стојана Љубића 2
тел: 016/212-975

Лесковац 2012.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
„Доситеј Обрадовић"
Лесковац
Инв.бр. 206
Сигнатура 008

У финансирању овог броја учествовали су: *Министарство културе, информисања и информационог друштва Републике Србије и Град Лесковац*

САДРЖАЈ

Вујадин Иванишевић, ПЕЧАТ КОНСТАНТИНА МИТРОПОЛИТА ДРАЧА ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ..... 7

Славиша Недељковић, СРБИЈА И СРПСКЕ ЦРКВЕ И МАНАСТИРИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ПРВИМ ГОДИНАМА ПОСЛЕ ПАРИСКОГ КОНГРЕСА 13

Милорад Филић, ПИСЦИ И КЊИГЕ У СТАРОЈ СРБИЈИ У XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА..... 27

Хаџи-Радомир Петровић, СВЕДОЧЕЊА ИСТОРИЧАРА МИЛОША С. МИЛОЈЕВИЋА О МАНАСТИРУ ДЕВИЧУ КОД СРБИЦЕ НА КОСОВУ..... 45

Зоран Ракић, МЕЂУКУЛТУРНО КОМУНИЦИРАЊЕ И МЕЂУИДЕНТИТЕТСКО СПОРАЗУМЕВАЊЕ У ТУРСКОМ ЛЕСКОВЦУ КАО КОМПОНЕНТА ИСТОРИЈСКОГ НАСЛЕЂА..... 57

Вукадин Ристић, ПОЧЕЦИ И РАЗВОЈ ЗДРАВСТВЕНЕ СЛУЖБЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 85

Добросав Туровић, ЗИМОВАЊЕ ХЕРЦЕГОВАЧКИХ СРБА, КОЛОНИСТА, У ЛЕСКОВЦУ И РУДАРСКОМ ЦРКВЕНОМ КОНАКУ 1899. ГОДИНЕ..... 103

Љубодраг Поповић, ПОПИСИ СТАНОВНИШТВА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ II 111

Часлав Динчић, ОДБРАНА ЦРНЕ ТРАВЕ И ВЛАСИНЕ 1913. 123

Сергије Димитријевић, УСЛОВИ ПОСТАНКА ЛЕСКОВАЧКЕ ИНДУСТРИЈЕ И ЊЕНА БУДУЋНОСТ 131

Душан А. Јањић, ВЕЛИЧКО ЖИВАНОВИЋ КАО КУЛТУРНИ ДЕЛАТНИК 139

Владимир Стојанчевић, НЕИЗВРШЕНИ ПЛАНОВИ ОКО ИЗГРАДЊЕ ТРАНСВЕРЗАЛНЕ ЖЕЛЕЗНИЧКЕ МРЕЖЕ ОКО ЛЕСКОВЦА С ПОЧЕТКА 20. ВЕКА 149

Александар Кадијевић, СПОМЕН-КОСТУРНИЦА У СУРДУЛИЦИ (1922 - 2012) – ОД ЗАБОРАВА ДО ОБНОВЕ 155

Ивана Женарју, ЦРКВА СВЕТЕ ПАРАСКЕВЕ НА ШАПРАНАЧКОМ ГРОБЉУ У ВРАЊУ 165

Јелена Пјевац, ХРАМ РОЂЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У СЕЛУ РАТАЈЕ 185

Хранислав А. Ракић, ЛЕСКОВАЧКИ И ВРАЊСКИ КРАЈ У УСТАНКУ 1941. ГОДИНЕ 201

Иван М. Бецић, УТИЦАЈ ЛИСТА „НАША РЕЧ" НА ОБЛИКОВАЊЕ ЈАВНОГ МЊЕЊА У ЛЕСКОВЦУ И ОКОЛИНИ 1944–1945. 221

Слађана Здравковић, ПОПУЛАРИСАЊЕ ИДЕЈЕ О БАЛКАНСКОЈ ФЕДЕРАЦИЈИ У ЛИСТУ „НАША РЕЧ" 243

Милан Ж. Трајковић, „НАШЕ СТВАРАЊЕ" – КЊИЖЕВНО ОГЛЕДАЛО ЛЕСКОВЦА (1953 – 1963) 261

Слободан Стојиљковић, ОСНИВАЊЕ И ПРВЕ ГОДИНЕ РАДА ГРАДСКОГ ОДБОРА ДРУШТВА ЕКОНОМИСТА СРБИЈЕ У ЛЕСКОВЦУ 275

Иван Стојановић, КОНЗЕРВАТОРСКИ ПОСТУПАК ПРИЛИКОМ ТРАНСПОРТА ИСТОРИЈСКО-УМЕТНИЧКИХ ДЕЛА 295

Срђан Стојановић, МАРКЕТИНГ И ПУБЛИКА У МУЗЕЈИМА 315

Данијела Стојановић, ПЕДАГОШКИ ЗНАЧАЈ МУЗЕЈА И ОБЛИЦИ САРАДЊЕ СА ОСНОВНИМ ШКОЛАМА 327

Мирољуб Васић, СОЦИЈАЛИСТИЧКА ФЕДЕРАТИВНА РЕПУБЛИКА ЈУГОСЛАВИЈА - дезинтеграција, нестајање 339

Живан Стојковић, ИМПРЕСИЈЕ О ПОСТАВЦИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ 1974-2011. ГОДИНЕ 361

Александра Самокал-Јовановић, НАСТАНАК И РАЗВОЈ ТРИВИЈАЛНОГ РОМАНА У СРБИЈИ 375

Нина Костић, КРИВИЧНИ ПОСТУПАК ПРЕМА МАЛОЛЕТНИЦИМА 387

ПРИКАЗИ

Иван М. Бецић, НИКОЛА П. ИЛИЋ, ВРЕМЕ ОБРАЧУНА, РЕПУБЛИЧКИ ОДБОР СУБНОР-А СРБИЈЕ, ЛЕСКОВАЦ 2011, СТР. 172 395

Никола П. Илић, ГРЕШКЕ И НЕТАЧНОСТИ КОСТЕ НИКОЛИЋА О ЧЕТНИЦИМА ЈВУО 399

Мирослав Радивојевић, НЕООСМАНИЗАМ КАО ПРАВАЦ ТУРСКЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ 407

In memoriam 411

УДК 069.51:736.3(497.11)
736.3.033.2(497.11)"12"

Вујадин Иванишевић

ПЕЧАТ КОНСТАНТИНА, МИТРОПОЛИТА ДРАЧА, ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

Византијски печати су ретки у збиркама музеја у Србији. Њима се не поклања довољна пажња, иако се ради о вредним налазима за тумачење византијске управе на нашим просторима у раздобљима од 6. до 7. века и од 10. до 13. столећа. Сматрамо потребним да се музеји додатно ангажују у њиховом сакупљању и откупљивању, посебно оних примерака са познатим местом налаза. Уколико им могућности то не дозвољавају, налазе печате би требало забележити уз њихов детаљан опис и квалитетне фотографије. Овим би био учињен значајан напредак у проучавању сигилографске грађе у Србији. До сада су објављени налази печата у српском Подунављу,[1] Царичином граду[2] и Расу,[3] као и низ појединачних примерака.[4]

[1] Lj. Maksimović, M. Popović, Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie, *Studies in Byzantine Sigillography* 2 (1990), 213-234; Lj. Maksimović, M. Popović, Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie, *Studies in Byzantine Sigillography* 3 (1993), 113-142.

[2] В. Кондић, В. Поповић, *Царичин Град, утврђени град у византијском Илирику,* Београд 1977, 205-207; C. Morrisson, Les sceaux en plomb, in: *Caričin Grad III, L'acropole et ses monuments (cathédrale, baptistère et bâtiments annexes)*, Eds. N. Duval, V. Popović , Rome 2010, 408-411.

[3] Lj. Maksimović, Olovni pečati vizantijskog porekla, u: M. Popović, *Tvđava Ras*, Beograd 1999, 437-438.

[4] Ф. Баришић, Византијски оловни печат из Сирмјума, *Зборник Филозофског факултета VIII-1, 1964, 183-190 ;* С. Душанић, Прилог сфрагистици Охридске архиепископије, *Зборник Народног музеја у Београду* 8, 1975, 315-325 ; Д. Гај-Поповић, Оловни печат цара Јустинијана, *Нумизматичар* 3, 1980, 165-168 ; S. Dušanić, Vizantijski pečat iz Kostolca, *Numizmatičke vijesti* 34, 1980, 17-18 ; Ј. Калић, Византијски печат из Београда, *Зборник радова Византолошког института* 21, 1982, 33-37 ; Б. Ферјанчић, Византијски печат из Сирмиума, *Зборник радова Византолошког института* 21, 1982, 47-52 ; В. Иванишевић, Римски и византијски печати и медаљони из збирке Народног музеја у Пожаревцу, *Нумизматичар* 15, 1992, 47-52.

У збиркама Народног музеја у Лесковцу чувају се византијски печати који потичу са ископавања Царичиног града. Реч је о три рановизантијска печата од којих један представља булу цара Маврикија (582-602),[5] а друга два печате јавних личности.[6] Јавним личностима припадају и три буле са Царичиног града које се чувају у Народном музеју у Београду.[7] Током ископавања Царичиног града 2011. године нађен је већи број нових печата, међу којима се издвајају царске буле цара Јустинијана I (527-565) и архиепископа Јована. Ови печати биће објављени након конзервације и обраде у оквиру посебног рада.

Засебно место у збирци Народног музеја у Лесковцу заузима печат Константина, митрополита Драча, који је нађен 1954. године на локалитету Хисар. Печат је Музеју поклонио, међу другим предметима, Сергије Димитријевић, познати колекционар и нумизматичар.[8] Овај налаз има посебну тежину, с обзиром на то да је место налаза познато. Була потиче са Хисара, узвишења које доминира Лесковачком котлином. Реч је о вишеслојном локалитету, утврђењу, са хоризонтима од праисторије, преко антике до средњег века и турског раздобља.[9] На локалитету је забележен хоризонт 12-13. века, потврђен уломцима грнчарије, као и налазом једног трахеја, највероватније „Бугарске имитације" тип C, који се датује, према М. Хендију, у период од око 1202. до оквирно 1215. године.[10]

Печат нађен на Хисару до сада је само поменут у литератури, а његово постојање је остало незапажено.[11] Како је реч о најбоље очуваном примерку буле Константина, митрополита Драча, сматрали смо потребним да се објави са свим потребним подацима (Слика 1). Додајмо да је примерак с Хисара једина у целини сачувана була Константина, митрополита Драча.

Константин, митрополит Драча

Аверс:

O/AC/Γ/I-I/CAV/P/O/C Ὁ ἅγιος Ἴσαυρος

Стојећа фигура ђакона св. Исавра у туници, приказана спреда, који у десној руци држи кадионицу, а у левој дарохранилницу на тканини.

---

[5] В. Кондић, В. Поповић, *наведено дело*, 205, бр. 76, Т. XXIII; B. Bavant, V. Ivanišević, *Ivstiniana Prima – Caričin Grad*, Beograd 2003, 61, бр. 5; C. Morrisson, *наведено дело*, 408-409, бр. 1.

[6] В. Кондић, В. Поповић, *наведено дело*, 206-207, бр. 78 и 81, Т. XXIV-XXV; C. Morrisson, *наведено дело*, 409-411, бр. 3 и 6.

[7] В. Кондић, В. Поповић, *наведено дело*, 205-207, бр. 77, 79 и 80, Т. XXIII-XXV; C. Morrisson, *наведено дело*, 409-411, бр. 2, 4 и 5.

[8] М. Јоцић, Из Археолошке заоставштине др Сергија Димитријевића, *Лесковачки зборник* XLV, 2005, 183-200.

[9] M. Stojić, Hisar in Leskovac at the end of the early iron age, *Старинар* LVII, 2007, 175-189.

[10] M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, 435.

[11] М. Јоцић, *наведено дело*, 183-200.

Реверс:

+KΩN/TANTINϑ/CΦPAΓICMA/TϑΔVPPA/XIϑ:-

Κωνσταντίνου σφράγισμα τοῦ Δυρραχίου

Натпис у стиху од 12 слогова разложен у пет редова.

Була је одлично очувана са добро центрираним отиском и са јасно израженом представом ђакона св. Исаура и словима очуваним у високом рељефу. Једина оштећења налазимо у виду излизаног лица светитеља. Плочица печата је овална, димензија 32-30 мм. Промер отиска на аверсу је 27 мм, а на реверсу 28 мм. Тежина 24,65 г. Народни музеј Лесковац, инв. бр. 717.

У питању је трећи познати примерак печата Константина, митрополита Драча. Прва два објавио је В. Лоран 1972. године у свом Корпусу печата Византијског царства.[12] Оба примерка су фрагментована и знатно оштећена. Први печат потиче из збирке Дамбратон Оукс (Слика 3), а други из колекције Закос (Слика 2). Ове буле су касније засебно објављене, прва од стране Ц. Несбита и Н. Оикономидеса,[13] а друга из пера Ц. Закоса.[14] Сва три печата изашла су из истог булетериона.

В. Лоран је предложио да се поменути печати повежу са личношћу Константина Кавасиле, митрополита Драча. На основу одлика, буле су датоване у прве деценије 13. века, после 1213. године.[15] Исти аутор је публиковао у Корпусу печата Византијског царства булу другог Константина, митрополита Драча, коју је приписао Константину Апокавку, личности познатој у изворима у последњим деценијама 12. века.[16] Наведено датовање печата из збирке Закос преузео је и сам Ц. Закос, али без опредељења печата одређеној историјској личности.[17] Са своје стране Ц. Несбит и Н. Оикономидес су пренели мишљења В. Лорана, истичући да су наведене идентификације могуће, али не и сигурне.[18] Из поменутих разлога печат из збирке Дамбартон Оакс датовали су шире у 12-13. век. Исто датовање можемо предложити и за печат с Хисара. Остаје отворено питање да ли булу с Хисара треба приписати Константину Кавасили, знаменитој личности, која се касније успела на трон охридске

---

[12] V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin* V/3, Paris 1972, 124-125, бр. 1777.

[13] *Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* 1, Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea, Eds. J. Nesbitt, N. Oikonomides, Washington D.C. 1991, 45-46, бр. 12.16.

[14] G. Zacos, *Byzantine Lead Seals* II, Berne 1984, 36, бр. 774.

[15] V. Laurent, *наведено дело*, 125.

[16] V. Laurent. *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin* V/1, Paris 1963, бр. 738.

[17] G. Zacos, *наведено дело*, 36

[18] *Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* 1, 46.

архиепископије. Брзо након смрти Константин Кавасила је проглашен за свеца.[19]

Печати митрополита Драча су особени јер се на њима јавља, први пут на булама, представа ђакона светог Исавра. Прву представу бележимо на печату Лаврентија, митрополита Драча, са приказом попрсја светог Исавра приказаним спреда, који у десној руци држи дарохранилницу.[20] Другу представу налазимо на булама Константина на којима је приказана цела фигура светог Исавра спреда са атрибутима кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци. Појава светог Исавра на печатима митрополита Драча није случајно будући да је свети Исавр заједно са Иноктентијем, обојца пореклом из Атине, мучен и погубљен у Аполонији, јужно од Драча.[21]

Налаз печата Константина, митрополита Драча, на брду Хисар говори о важности овог средишта у 12. и 13. веку. Каква је његова улога била у жупи Дубочици – области коју је цар Манојло I Комнин уступио Стефану Немањи на право уживања - тешко је одговорити без додатних истраживања овог важног локалитета.

СЛИКЕ

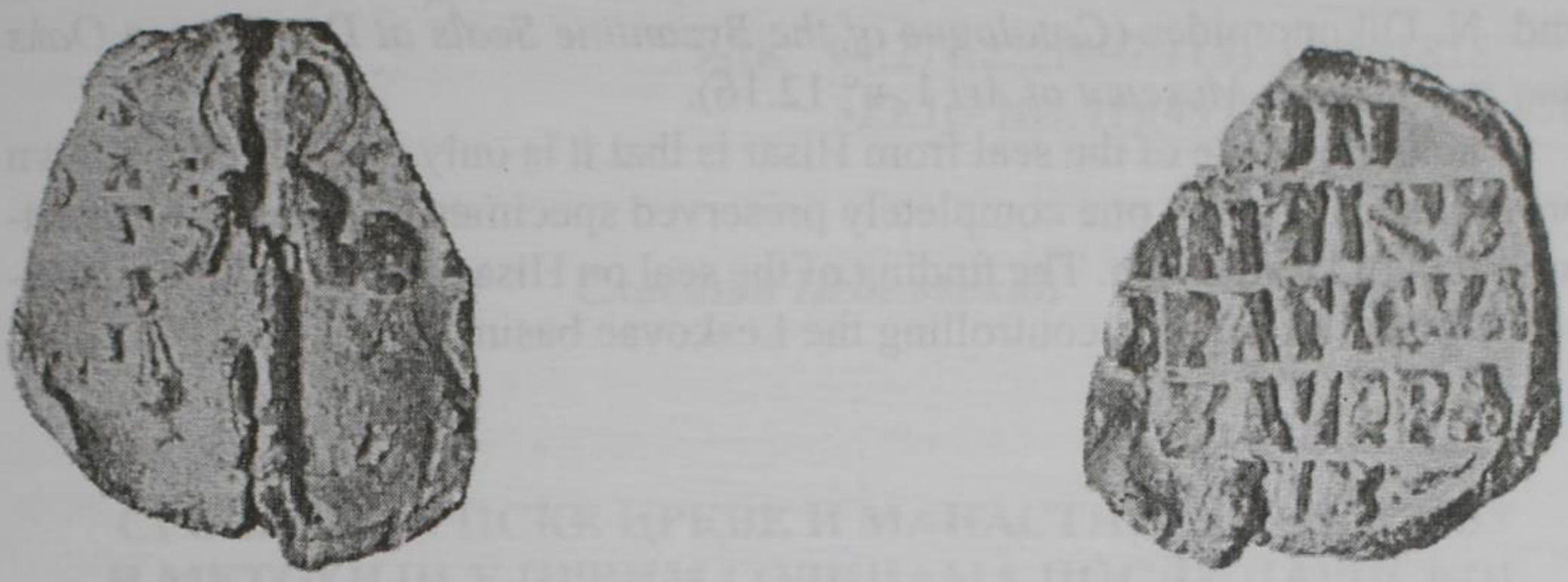
Слика 1: Народни музеј у Лесковцу - Хисар

---

[19] Б. Тодић, Фреске у Богородици Перивлепти и порекло Охридске архиепископије, *Зборник радова Византолошког института* 39, 2002, 147-163.

[20] *Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* 1, 45, бр. 12.15.

[21] *Bibliotheca Hagiographica graeca, Nocum Auctarium* 243, бр. 2208 m.

Слика 2: Збирка Закос

Слика 3: Збирка Дамбартон Оукс.

Summary

Vujadin Ivanišević

THE SEAL OF CONSTANTINE METROPOLITAN OF DYRRACHION FROM THE NATIONAL MUSEUM IN LESKOVAC

Sergije Dimitrijević, known Serbian numismatist, had offered a well-preserved lead seal to the National museum in Leskovac. The seal was found in 1954 on Hisar, dominant hill controlling the Leskovac basin. The seal belongs to Constantine metropolitan of Dyrrachion (**Fig. 1**). V. Laurent (*Corpus des sceaux de l'Empire byzantin V/3, n° 1777*) has published parallel specimens from the collections Zacos (**Fig. 2**) and Dumbarton Oaks (**Fig. 3**). These seals

were republished by G. Zacos (*Byzantine Lead Seals* II, n° 774) and J. Nesbitt and N. Oikonomides (*Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* 1, n° 12.16).

The importance of the seal from Hisar is that it is only one with the known provenance and only one completely preserved specimen of Constantine metropolitan of Dyrrachion. The finding of the seal on Hisar testifies of the significance of the stronghold controlling the Leskovac basin.

УДК 94:271.222(497.115)"1856/1878"
323.1(=163.41)(497.115)"1856/1878"

Славиша Недељковић

СРБИЈА И СРПСКЕ ЦРКВЕ И МАНАСТИРИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ПРВИМ ГОДИНАМА ПОСЛЕ ПАРИСКОГ КОНГРЕСА

АПСТРАКТ: Српска црква је била дубоко уткана у свест српског народа и представљала је темељ друштвеног и политичког живота Срба у Турској. Историјски догађаји који су прохујали преко Косова и Метохије задали су јаке ударце Српској православној цркви, која је делила тешку судбину својих верника. Велики значај који је црква имала на Косову и Метохији био је снажан подстрек Арбанасима да често, уз прећутно одобравање турских власти, врше сталне нападе на српске цркве и манастире. Препуштене на милост и немилост грчким владикама, као и фанатизованим муслиманима, српске цркве и манастири на Косову и Метохији су за помоћ могле да се обрате једино Кнежевини Србији. Брига коју је Србија водила о српским црквама и манастирима у Турској трајала је кроз читав 19. век, све до ослобођења ових области од турских власти.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Косово, Метохија, Србија, српски народ, цркве, манастири, Арбанаси, Турска, грчки митрополити, помоћ.

Период од 1856. до 1878. године обележио је политичку историју Европе многобројним кризама и променама у међународним политичким односима. Ови покрети су имали јак утицај на ослободилачке тежње које су се јавиле на Балкану, а нарочито на национално-ослободилачку активност Кнежевине Србије, која је садржавала у себи како политичке тако и просветно-културне аспекте. У зависности од општих политичких прилика, као и прилика у самој Србији, приоритет је даван политичкој или културно-пропагандној делатности. Својим национално-ослободилачким радом Кнежевина Србија је постала главни ослонац у који су биле упрте очи и полагана сва нада оног дела српског народа који се у то време још увек налазио под отоманском влашћу.[1]

[1] Архив Косова и Метохије (даље: АКМ), Фонд Јована Јовановића Пижона (даље: ЈЈП), XXVIII/К, 10-695, 80-3-650, 1897, реферат Свете Симића о дипломатској

После завршетка Кримског рата, Србија је по одлукама Париског мировог уговора дошла под гарантију великих европских сила. Европске силе гарантовале су Србији њен полунезависан статус према Турској. Руски протекторат над Србијом био је замењен гарантијом великих европских сила. Србија је и даље остала вазална кнежевина са турским војним посадама у Београду и осталим градовима у Србији.[2]

Средином 19. века српска национална акција захватала је шире подручије Балканског полуострва. Централно место у овом деловању припадало је Косову и Метохији. Као некадашња централна област старе српске средњовековне државе, Косово и Метохија су имали велики национално-историјски значај. Ослобођењем ових области требало је коначно покренути ослободилачки процес, који би срушио владавину турске империје на Балкану и довео до ослобођења и уједињења српског народа. Знајући за тежак положај српског народа у Турској, српска влада је кад год су то околности дозвољавале, преко својих дипломатских представника интервенисала код Порте, како би бар мало поправила тежак положај потлаченог српског становништва. Тако је априла 1852. године, захваљујући интервенцији српског капућехаје Аврама Петронијевића, Порта наредила призренском Тосун-паши да испита жалбе хришћанске раје и да о томе што пре извести цариградске власти.[3] Одлазак Илије Гарашанина са власти и избијање Кримског рата, обуставили су даљи национални рад Кнежевине Србије. За његово планско обнављање требало је сачекати неколико година. Иако национални рад није имао онакав замах какав је био у време док је њиме управљао Илија Гарашанин, ипак су чињени одређени покушаји како би се бар донекле поправио положај српског народа у Турској. Тако је у току 1854. и 1855. године српски изасланик Матија Бан више пута интервенисао код Порте да се српском народу у Старој Србији дају веће верске и просветне слободе.[4]

Да би избегао расправу о реформама и конфронтацију са европским силама, султан Абдул Меџид је 18. фебруара 1856. године објавио царско писмо–Хатихумајун. Овим царским писмом биле су потврђене реформе дате Гилханским хатишерифом (слобода личности, имања и части, која је важила за све поданике без обзира на сталеж и веру) и истовремено је дат нови шири програм реформне акције у Турској. Завршетак Кримског рата и свечано проглашење Хатихумајуна, нису ни у чему поправили положај

интервенцији српске владе ради остварања националних циљева у Старој Србији и Македонији – министру Владану Ђорђевићу.

[2] Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 1993, 617.

[3] Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Историјска збирка (даље: ИЗ), бр.1474/7051, Аврам Петронијевић-Книћанину, Цариград 9.априла 1852.

[4] Архив Историјског Института (даље: АИИ), Фонд Јована Ристића (даље: ЈР), 32/1706, XXXII/36, Матија Бан–Јовану Ристићу, Ниш 29. новембар 1878.

српског народа на Косову и Метохији. Одговарајући на захтев европских сила да се у складу са обећањима датим Хатихумајуном учини конкретан потез којим би се поправио положај хришћанског становништва у Турској, Порта је 1860. године у пограничним мутесарифлуцима према Србији у инспекцију послала Великог везира Мехмеда Кибризли-пашу. Међутим, уместо да долазак Великог везира поправи положај хришћанског српског становништва, то је довело до нових прогона и репресалија турских власти. Тако је у Лесковцу, Прокупљу, Нишу и Приштини било побијено на десетине људи, док је број оних који су били ухапшени и бачени у тамнице прелазио цифру од шест стотина људи.[5]

Међународне обавезе које је Порта преузела на себе после проглашења Хатихумајуна, а које су се односиле на заштиту и једнакост хришћана у Турској, нису поправиле положај српског народа на Косову и Метохији. И даље се наставило са убиствима, прогонима, пљачкањима, отмицама, насилном исламизацијим и зулумима сваке врсте. Несигурност је била највећа у брдским и планинским крајевима, где нису важили никакви закони и где су представници турских власти залазили само са јаком оружаном пратњом.[6] Почетком 1858. године српска општина у Призрену је уз велику муку успела да девојку Ану (родом из Призрена) ослободи из турског заточеништва и да је, преобучену у мушко одело и уз лажни пасош, пребаци у Србију.[7] Годину дана касније призренска општина је уз помоћ српских власти и руског конзулата у Призрену успела да из руку призренских Турака ишчупа дечака Настаса Илића и да га потом пребаци у Србију.[8]

Српска црква, дубоко уткана у свест српског народа и темељ друштвеног и политичког живота Срба у Турској, на Косову и Метохији делила је тешку судбину својих верника. Поред тога, имала је кључну улогу у развитку просвете код српског народа у Турској. Право на отварање и рад школа турске власти су признавале искључиво верским заједницама, па су српске школе на Косову и Метохији биле уско везане за цркву. Црква и школа представљале су две најбитније институције српског народа у Турској. Оне су, практично, биле нераздвојиве, јер су школе могле да

[5] АИИ, ЈР, 11/295, XI/8, бр. 24, Цариград 8. април 1866.

[6] Милић Ф. Петровић, *Живот и право Срба под турском управом у Старој Србији од 1804. до 1912. године,* у: Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век), зборник радова, књига 14, Историјски институт САНУ, Београд 1997, 405.

[7] АИИ, Лични фонд Матије Бана (даље: МБ), инв. бр. 3/178, сигн. III/8, Вучковић - Министарству внутрених дела Рашка 21.јануар 1858.

[8] Архив Србије (даље: АС), Министарство унутрашњих дела–Полицајно одељење (даље: МУД-П), 1859, ф. VIII, ПП No 14, Министарство внутрених дела–Окружном начелству у Крушевцу, Београд 16. јануар 1859.

опстану само као део црквене институције.[9] Велики значај који је црква имала за српски народ био је снажан подстрек Арбанасима да, често уз прећутно одобравање турских власти, врше нападе на српске цркве и манастире. У томе су најрадикалнији били они Арбанаси који су неколико колена раније вукли српско порекло и тек једва натуцали арбанашки језик. На српском етничком простору било је више поарбанашених Срба него етнички чистих Арбанаса. Прави Арбанаси су поарбанашене Србе називали Арнауташима. Између једних и других је, по сведочењу косовско-метохијских Срба, постојала значајна разлика, и то не само по етничком простору него и по менталитету.[10] Чињеница да је на овом простору у време доласка Турака постојало 266 цркава и 19 манастира у потпуности оправдава епитет Косова и Метохије као свете српске земље.[11]

Велики значај који је српска црква имала за свој народ у Турској био је добро познат Цариградској патријаршији, која се дуго година активно залагала за укидање Пећке патријаршије. Своју прилику Цариградска патријаршија је видела после друге сеобе Срба, када је на место Арсенија III Црнојевића за патријарха Пећке патријаршије био постављен Грк Калиник.[12] Циљ Цариградске патријаршије био је да све хришћане православне вероисповести стави под своју управу и на тај начин спроведе политику хеленизације словенских народа на Балканском полуострву. Укидање Пећке патријаршије (1766) био је тежак ударац српском народу, јер је она бранила не само православну свест српског народа већ и његову националну и државотворну идеју. У ферману о укидању Пећке патријаршије, између осталог, писало је да се укида и само име Пећке патријаршије и да се више никада неће поново успоставити укинута српска црква. Укидањем Пећке патријаршије та епархија је најпре била здружена са Призренском и Скендеријском, а касније (1808) и са Рашком епархијом.[13]

Рашко-призренска епархија је по територији коју је захватала била једна од најраспрострањенијих епархија и простирала се од Качаничке клисуре па све до јадранске обале. Она је обухватала градове: Приштину, Гњилане, Вучитрн, Митровицу, Пећ, Призрен, Ђаковицу, Нови Пазар, Сјеницу, Нову Варош, Бијело Поље, Рожаје, Беране, Плав, Гусиње, Прибој, Пљевља и Скадар. До 1878. године и одређивања нових црногорс-

---

[9] АКМ, Збирка Петра Петровића (даље: ПП), LV-K-1-3-1896, Хроника српске народне школе у Пећи.

[10] АСАНУ, Етнографска збирка, заоставштина Дене Дебељковића, Е-469-III-34.

[11] Бранко Перуничић, *Зулуми ага и бегова у Косовском вилајету*, Београд 1989, 5.

[12] Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1941, 89.

[13] Слободан Милеуснић, *Рашко-призренска епархија (историјски преглед)*, у: Добровољачки гласник, бр. 13, година IX, Београд 1999, 62-63.

ких граница, рашко-призренска епархија обухватала је и Подгорицу, Спуж, Бар, Улцињ и Жабљак.[14] Од укидања Пећке патријаршије па до преласка рашко-призренске митрополије у руке Срба, у Призрену је било десет митрополита, од којих су само двојица (Јанићије и Хаџи Захарије) били Срби, док су сви остали били Грци.[15] Од 1830. године, када је умро српски митрополит Хаџи Захарије, па до 1896. године, на архијерејској столици у Призрену, измењало се шест грчких владика. То су били: Ананије (1830-1836), Герман (1837-1840), Игњатије (1840-1848), Партеније (1849-1854) и Мелентије (1854-1895).[16] О управљању рашко-призренском митрополијом од стране грчких владика мало је шта лепо забележено. Ненеклоњени Србима, грчки митрополити су бројне српске цркве и манастире препустили пропадању, као и насртању фанатичних Турака и Арбанаса. Отворено антисрпски опредељени, они су спречавали обнову старих и подизање нових цркава, стално покушавајући хеленизацију становништва, наметањем прославе имендана уместо крсне славе традиционалног обичаја код Срба.[17]

Грчки рашко-призренски митрополити настојали су да српске свештенике држе у потчињености и незнању, како би лакше манипулисали са њима и са народом. Описујући однос грчких митрополита према Србима у Турској, поједини савременици су наводили да он „одише отвореним непријатељством према Србима и према словенству уопште“.[18] О томе какав је био став грчких митрополита према Србима најбоље сведочи догађај који се десио августа 1845. године у Призрену. Желећи да у овом граду, који је важио за један од најјачих економских центара у Старој Србији, успоставе трговачке везе, у Призрен су стигла два српска трговца из Врања, Миша Николић и његов рођак Никола. Када су дошли у Призрен, тамошњи трговци су их замолили да оду код владике и да га замоле да смањи мирију. Када је владика Игњатије чуо молбу српских трговаца, он је одмах отишао код призренског Сераскер-паше где је за ове трговце изјавио да су то српски и руски шпијуни послати да дижу народ на буну. После овакве оптужбе, Турци су посекли Мишу и Николу, а шест највиђенијих српских трговаца из Призрена ухапсили и послали у прогонство.[19] Иако је Гилханским хатишерифом био укинут спахијски

---

[14] Бранислав Ђ. Нушић, *Косово, опис земље и народа*, Београд 1986, 110.

[15] Петар Костић, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку*, Београд 1928, 58.

[16] Миле Станић, *Успомене на митрополите са којима сам радио, Михаила Г. Ристића*, у: Вардарски зборник,бр.2, Београд 2003, 100.

[17] Исто, 23-26.

[18] АС, Митрополија Београдска (даље: МБ), 1857, No 8, Никола Мусулин-београдском митрополиту Петру, Призрен 14. децембар 1856.

[19] АС, Министарство иностраних дела–Инострано одељење (даље: МИД-И), 1845, Ф I, Р No 223,No 1283, Алексинац 13. август 1845.

систем, феудални систем у Турској није нестао, већ је, напротив, ојачао. Због тога је плаћање мирије грчким митрополитима представљало додатно оптерећење за ионако осиромашено српско становништво у Турској. Грчке владике су биле врло ревносне када је било речи о прикупљању мирије. Они су овај „посао" често обављали у договору са турским пашама који су за своје услуге добијали одређени проценат у новцу.[20]

После завршетка борби са Турцима и стварања Кнежевине Србије, српска црква на Косову и Метохији нашла се у веома тешком положају. У тим немирним временима многе српске цркве су биле порушене а свештеници које су турске власти и муслиманско становништво доживљавали као српске устанике похапшени или побијени. Положај српске цркве на Косову нарочито је био угрожен за време управе Јашар-паше Џинића. Он је немилосрдно прогањао српске свештенике, а многе цркве је претворио у џамије. Забранио је богослужење у манастиру Грачаници, а затим је наредио да се са ове српске богомоље скине оловни кров, тако да је манастир био потпуно запуштен.[21] Поред манастира Грачаница, велике невоље са Арбанасима имао је и манастир Дечане. За време арбанашког устанка 1844/45. године Арбанаси су напали и опљачкали Дечане и Пећку патријаршију, а неколико калуђера су побили. Маја 1847. године братство манастира Дечане поново се нашло на удару на удару Арбанаса, који су убили два калуђера и однели манастирске ствари у вредности од 10.000 гроша.[22] Пишући о јаком арбанашком притиску на манастир Дечане, конзул Јастребов је истицао да су дечански муслимани прекоравали своје прадедове због тога што нису потурчили дечански манастир и претворили га у џамију.[23]

Препуштени на милост и немилост фанатизованим муслиманима, српске цркве и манастири су за помоћ могли да се обрате једино Кнежевини Србији. Осиромашене и запуштене, цркве су успевале да опстану само захваљујући помоћи коју су добијале од Србије. Та помоћ је била вишеструка и она се састојала од: слања новца, црквених књига и утвари и давања дозвола за прикупљање милостиње по Србији. Слање помоћи српским црквама и манастирима на Косову и Метохији почело је за време прве владе кнеза Милоша Обреновића. Кнез Милош је често помагао српске цркве и манастире на Косову и Метохији и слао је поклоне си-

[20] АКМ, VARIA (даље: V), АК, 29/1-V-1864-1-39-40, проглас рашко-призренског митрополита Мелентија, Призрен 15. август 1864; Исто, АК-29/1-V-1870-1-65-66, рашко-призренски митрополит Мелентије-попу Стефану, Призрен 5. новембар 1870.

[21] АС, Фонд Љубомира Ковачевића (даље: ЉК), бр. 1637, Липљан 2. јули 1834.

[22] АС, МИД-И, 1847, ф V, р 56, No 1256, Окружно начелство у Алексинцу – Министарство иностраних дела, Алексинац 12. јуни 1847.

[23] Иван Степанович Јастребов, *Стара Србија*, Приштина 1995, 228.

ромашним манастирским братствима. Тако је заслугом кнеза Милоша, 1836. године, био обновљен манастирски конак у Високим Дечанима.[24]

Догађаји везани за Кримски рат нису заобишли Косово и Метохију. Турске власти су покушале да у пећком и ђаковачком округу мобилишу што већи број Арбанаса и да их пошаљу у рат против Русије. Међутим, то није никако одговарало Арбанасима који су на све могуће начине избегавали одлазак у рат, па су се косовско-метохијске планине напуниле арбаншким одметничким четама. На простору Косова и Метохије турске власти су завеле веома оштру контролу над српским становништвом, тако да су многи виђенији Срби били ухапшени и бачени у тамницу.[25]

Кримски рат додатно је погоршао политичку ситуацију на Косову и Метохији и донео нове невоље српским црквама и манастирима на Косову и Метохији. Притиснуте од фанатизованих муслимана, велике српске задужбине Пећка патријаршија и манастир Високи Дечани налазили су се на рубу егзистенције. Како је због опште анархије која је владала у тим крајевима манастир Дечане био одсечен од осталих српских насеља у Метохији, братство је било принуђено да позајмљује новац од локалних арбанашких и турских зеленаша, тако да се за кратко време манастир оптеретио дугом који је износио 150 кеса новца. Добар део овог новца отишао је на „гошћење“ локалних арбанашких старешина, које су са својом бројном пратњом често долазиле у манастир и ту о манастирском трошку остајале недељама.[26]

У жељи да помогне манастиру Дечани да се ослободи дуга, Министарство просвете је у марту 1854. године послало манастирском братству новчану помоћ у износу од 100 дуката, да би шест месеци касније манастир добио нову помоћ у износу од 200 златних дуката.[27] Исте године новчану помоћ у износу од 100 # цесарских добило је и братство Пећке патријаршије.[28] У жељи да помогне братству манастира Св. Тројице и Пећке патријаршије, Министарство просвете дало је дозволе игуману Антиму и јеромонаху Агателу да за потребе ових манастира сакупљају

---

[24] АС, Државни Савет (даље: ДС), 1854, бр. 80, в No 228, кнез Александар Карађорђевић – Државном Савету, Београд 14. март 1854.

[25] АС, Министарство просвете и црквених дела, Просветно одељење (даље: МПс-П),1854, ф III, арх 279, Серафим Ристић – Министарству просвете Кнежевине Србије, Високи Дечани 3. октобар 1854.

[26] Исто, 1856, ф VII, р 90, братство манастира Високи Дечани – Министарству просвете и црквених дела, Дечани 28. новембар 1856.

[27] АС, МБ, 1854, бр 231, П No 225, Министарство просвете и црквених дела – београдском митрополиту, Београд 20. март 1854; АС, МИД-И, 1855, ф I, р 113, в No 989, кнез Александар Карађорђевић – Државном Савету, Београд 28. октобар 1854.

[28] АС, ДС,1854, бр 231,в No 228, кнез Александар Карађорђевић – Државном Савету, Београд 14. март 1854.

милостињу по Србији. Тако је игуман Антим за потребе манастира Св. Тројице сакупио 11.530 гроша,[29] док је јеромонах Агател за потребе Пећке патријаршије прикупио 26.824 гроша.[30] Маја 1853. године Министарство просвете Кнежевине Србије је за потребе манастира Грачаница и српске цркве у Липљану послало 16 црквених књига.[31]

Завршетком Кримског рата и проглашењем Хатихумајуна дошло је до стабилизације политичких прилика у Турској а самим тим и у Старој Србији. То је омогућило српској влади да ефикасније пружа помоћ српским манастирима и црквама у Турској. Тако је већ у марту 1856. године, захваљујући иницијативи српског митрополита Петра, манастиру Грачаници била послата помоћ у износу од 100 дуката у злату.[32] Исте године братство манастира Високи Дечани је у два наврата добило новчану помоћ. У жељи да бар мало поправи тешку финансијску ситуацију у којој се налазио овај манастир, српска влада је марта 1856. године, братству овог манастира послала 100 цесарских дуката. Октобра исте године српска влада је поново послала помоћ братству овог манастира и са 600 дуката помогла оправку оловног манастирског крова. Те исте године српска влада је са 150 дуката помогла српској црквено-школској општини у Призрену да заврши изградњу цркве Св. Ђорђа у Призрену.[33]

Јуна 1856. године монахиње Параскеви и православној црквено-школској општини из села Будисавца је за довршење храма „Преображење Господње“, била послата помоћ у износу од 50 # дуката.[34] Маја 1857. године, решењем кнеза Александра Карађорђевића, српској општини у Ђаковици је за оправку цркве „Успење Пресвете Богородице“ била послата помоћ у износу од 100 дуката. Осим новца, за потребе цркве у Ђаковици било је послато и осам богослужбених књига.[35] У жељи да помогне манастиру Грачаница, који је представљао црквени и национално-културни центар Срба на Косову, Министарство просвете Кнежевине Србије

---

[29] АС, МБ, 1853, Е No 319, београдски митрополит Петар – братству манастира Св. Тројице код Призрена, Београд 26. април 1853;

[30] Ђоко Слијепчевић, Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије, Минхен 1980, 412-413.

[31] АС, МИД-И, 1853, ф I, р 48, No 186, Министарство иностраних дела – Рашко-призренској митрополији, Београд 16. мај 1853.

[32] *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1865-1878), књига I (1856-1866)*, приредили Василије Крестић и Радош Љушић, Београд 1983, 6.

[33] Исто, 5-26.

[34] АС, ДС, 1856, р 505, No 952, кнез Александар Карађорђевић – Државном Савету, Београд 2.јуни 1856.

[35] *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856-1878), књига I (1856-1866)*, 37.

је самоиницијативнио прикупило 1.200 пореских гроша и за тај новац набавило четири црквене књиге (два Апостола и два Јеванђелија), које је потом послало овом српском манастиру.[36] Новчану помоћ од Кнежевине Србије је у току 1857. године добио и манастир Св. Тројице Русеничке који се налазио у Призренској нахији. Овај манастир је добио помоћ у износу од 100 дуката, а новац је био предат духовнику овог манастира, оцу Јеротију, који се у то време налазио у Београду.[37]

Октобра 1857. године Министарство просвете је, на иницијативу српског митрополита Петра, у новцу и црквеним књигама помогло манастир „Св. Мученице Марине", који се налазио код Елбасана у Албанији. Старешини овог манастира, оцу Харалапију, који се налазио у Београду, где је просио милостињу за свој манастир, дата је новчана помоћ у износу од 20 дуката и 13 црквених књига. У жељи да помогне манастиру Дечани, српско Министарство просвете је омогућило архимандриту Серафиму и јеромонаху Кирилу да за манастир сакупљају милостињу по Србији. Дечански монаси су сакупили 400 дуката у злату, које је потом, братство искористило за оправку манастирске зграде.[38]

Увидевши да српске цркве и манастири у Турској трпе велику оскудицу у књигама, Министарство просвете је почетком августа 1857. године предложило Совјету да се одобри посебна сума у износу од 2.566 форинти и 40 кр. у сребру. Од ових пара би се потом од сваке црквене књиге штампало по 100 црквених примерака, чиме би се, по процени министарства, за више година решио овај проблем. Овај предлог је био прихваћен, па се са реализацијом овог посла почело у јесен 1857. године.[39] Новембра 1857. године српске цркве на Косову и Метохији добиле су на поклон од Симе Игуманова већу количину богослужбених књига, барјака и осталих црквених утвари. Све ово је из Русије у Призрен допремио Симин брат Васа Игуманов.[40] Слање црквених књига српским црквама и манастирима на Косову и Метохији било је обављено без већих проблема, јер су турске власти према црквеним књигама имале потпуно другачији став него према школским књигама и уџбеницима.[41]

---

[36] АС, МПс-П, 1857, р 64, П No 112, Министарство просвете и црквених дела – Министарство финансија, Београд 23. јануар 1857.

[37] АС, МБ, 1857, бр. 638, П No 1448, Министарство просвете и црквених дела – Београдској митрополији, Београд 23. септембар 1857.

[38] АС, МИД, Внутерно одељење (даље: В), 1857, ф IV, р 270, No 615, Државни Савет – кнезу Александру Карађорђевићу, Београд 16. децембар 1857; АС, МБ, 1857, бр. 343, Митрополија београдска – манастиру Високи Дечани, Београд 14. јуни 1857.

[39] АС, ДС,1857, р 523, No 872, Државни Савет – кнезу Александру Карађорђевићу, Београд 1. август 1857.

[40] АИИ, Лични фонд Константина Николајевића, инв. бр. 5/22 сигн. V, Јован М. Перуничић – Министарству просвете и црквених дела, Крагујевац 18. новембар 1857.

[41] АСАНУ, Етнографска збирка, заоставштина Дене Дебељковића, Е-469-III-34.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА „Десанка Максимовић" Инв.бр. 206 Сигнатура 008

Лоше стање у коме се налазила манастирска зграда приморало је братство Пећке патријаршије да се, октобра 1858. године, обрати за помоћ Министарству просвете Кнежевине Србије. Српска влада се одазвала овој молби тако што је манастирском братству ради поправке два свода оловног крова послала 100 дуката.[42]

Почетком августа 1858. године српска општина у Призрену затражила је од Министарства просвете Кнежевине Србије да јој се ради довршетка зидања цркве у Призрену, под интерес, изда сума у износу до 3.000 дуката. Министарство просвете је одбило овај захтев уз образложење да „се новци по постојећим прописима не могу интабулацијом на добрима у Старој Србији осигурати". Да би се, ипак, колико-толико помогла изградња српске цркве у Призрену, српска влада је донела одлуку да се призренској општини пошаље новчана помоћ у износу од 300 цесарских дуката.[43] Свакодневни насртаји Арбанаса на манастирску имовину и велики дуг манастира, који је у фебруару 1859. године износио 80.000 гроша, приморао је братство манастира Дечани да се обрате српској влади и од ње затраже помоћ.[44] Како одговора на ову молбу није било, у Београд је средином маја 1859. године приспео управитељ манастира, архимандрит Серафим Ристић. Он је од српске владе затражио помоћ од 300 дуката, као и српску и руску дипломатску заштиту на Порти како би се манастир заштитио од „дивљања Арбанаса и католичких свештеника који нас лове са разним искушењима".[45]

Арбанашки притисак нарочито је био јак на манастир Дечане. Ова српска задужбина је била изложена свакодневним арбанашким насртајима. Тежак положај у коме се нашао овај српски манастир искористили су поједини Арбанаси како би присвојили још увек незаузете оранице и ливаде манастирског имања. Само у селу Бивољаку Арбанаси су отели неколико десетина њива и башта које су се налазиле у власништву манастира Дечани. Слична ситуација била је и у селима Дечане и Црвени Брег. Поред узурпирања црквене земље, Арбанаси су немилосрдно секли манастирску шуму, јер је горосеча било врло уносно занимање али и узрок сталних сукоба између околних арбанашких племена. Због свега овога, некад богат манастир Дечане, који је само у Метохији имао завештаних 30 села, потпуно је осиромашио и нашао се на рубу пропасти. [46]

---

[42] АС, МИД-В, 1858, ф IV, р 91, в No 1235, кнез Александар Карађорђевић – Министарству просвете и црквених дела, Београд 7. октобар 1858.

[43] АС, МПс-П, 1858, ф X, р 83, в No 988, кнез Александар Карађорђевић – Министарству просветних и црквених дела, Карановац 16. август 1858.

[44] АС, МБ, 1859, бр 168, Е No 31, епископ ужички Јоаникије – београдском митрополиту Михаилу, Карановац 10. март 1859.

[45] АС, МИД-В, 1859, 1859, ф IV, р 248, в No 2315, Државни Савет – Министарству просвете и црквених дела, Београд 20.мај 1859.

[46] АС, МИД-И, 1860, П/5 – VII, No. бр. 67, Државни Савет – Министарству иностраних дела

Да би некако манастир сачувало од арбанашких напада, који су од јануара 1859. године постали свакодневни, и уништења, манастирско братство је околним арбанашким племенима морало да плаћа неку врсту харача. Стање је било толико тешко да је, по речима игумана Серафима Ристића, претила велика опасност да се манастир потпуно затвори. Српска влада није остајала равнодушна према жалосном стању у коме се налазио манастир Високи Дечани, па је, кад год су то прилике и могућности дозвољавале, помагала манастирском братству. Тако је маја 1859. године, по решењу кнеза Милоша Обреновића, Министарство просвете и црквених дела изашло у сусрет молби игумана Серафима Ристића и братству манастира Високи Дечани послало 100 цесарских дуката.[47]

Велике проблеме са Арбанасима и Турцима имао је и манастир „Св. Тројице". Уз изговор да земља и шума припадају њима а не манастиру, околни арбанашки бегови су силом заузели готово читаво манастирско имање. Када је овај случај дошао пред турске судије, меџлис је донео одлуку да манастир, уколико жели да сачува своје имање, мора да исплати суму од 5.000 гроша.[48]

Због тешке ситуације у којој се налазио манастир Дечани, овој старој српској задужбини је и у току 1860. године давана новчана помоћ. Тако је августа 1860. године, на предлог београдског митрополита Михаила, братство овог манастира добило на поклон 200 дуката у злату.[49] У исто време, новчану помоћ и богослужбене књиге добила је српска црквено-школска општина у Ораховцу, која је о свом трошку подигла нову цркву у тој варошици.[50] Захваљујући препоруци српског митрополита Михаила, Министарство просвете и црквених дела послало је монахињи Катарини Симић, настојници манастира Девич, богослужбену књигу „Устав Монашки".[51] Јула 1861. године српски кнез Михаило Обреновић поклонио је манастиру Високи Дечани 150 дуката у злату.[52]

У току 1861. године новчану помоћ од српске владе добили су манастир Грачаница и српска црквено-школска општина у Неродимљу. Одговарајући на молбу рашко-призренског митрополита Мелентија, српска

---

[47] АС, ДС, 1859, р 350, в No 2315, кнез Милош Обреновић – Совјету, Београд 20 мај 1859.

[48] *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856-1878), књига I (1856-1866)*, 97-98.

[49] АС, ДС, 1860, р 908, в No 402, кнез Михаило Обреновић – Државном Савету, Београд 26.новембар 1860.

[50] АС, МБ, 1860, Е No 908, Београдски митрополит Михаило – Хрисанту, архимандриту манастира Пећка патријаршија, Београд 3. август 1860.

[51] Исто, No 311, Београд 3. август 1860.

[52] Исто, 1861, No 816, Београдски митрополит Михаило – Министарству просвете и црквених дела, Београд 10.јули 1861.

влада је за оправку крова манастира Грачаница тамошњем свештенику Аксентију послала новчану помоћ у износу од 100 дуката у злату.[53] Октобра 1861. године српско Правитељство је са 4.000 чаршијских гроша помогло српској општини у Неродимљу да обнови порушену цркву „Св. Урош", чији су се остаци налазили у том месту.[54]

Пружање помоћи српским црквама и манастирима на Косову и Метохији наставило се и у наредним годинама. Тако је 1862. године манастиру Грачаница била послата помоћ од 1000 чаршијских гроша, док су две године касније манастир Дечани и српска црква у Пећи на поклон добили по шест црквених књига.[55] Августа 1865. године српска влада изашла је у сусрет молби мештана из села Страже и са 100 дуката у злату помогла обнову манастира Драганац у близини Гњилана.[56] Јуна 1866. године српска црква у Призрену добила је на дар од београдског митрополита Михаила већу количину црквених утвари и богослужбених књига.[57] Српски митрополит је на овај начин хтео да помогне цркви која је од јануара до априла 1866. године била два пута опљачкана и у којој су, како је писао Призренац Илија Тодоровић, „остали само голи зидови".[58]

Пружање помоћи српским црквама и манастирима у Старој Србији и Македонији наставило се и у време Намесништва. Међутим, иако је молби за пружање помоћи било све више, новчана и остала помоћ давана је релативно малом броју српских богомоља у Турској. У прилог томе иде и став чланова „Одбора за српске школе и учитеље у Старој Србији и Македонији", архимандрита Нићифора Дучића и Милоша Милојевића да „не треба давати помоћ сваком селу које гради цркву више из неке навике и сеоског сепартизма него из потребе, ако се већ у близини, што је чест случај, налази друга црква и манастир". [59]

Почетком 70-их година 19. века слање помоћи српски црквама и манастирима на Косову и Метохији доживело је извесну стагнацију. Тако је у току 1870. године новчану помоћ од српске владе добила једино српска црквено-школска општина у Неродимљу. Тада је овој општини за довршење обнове цркве Св. Уроша била послата помоћ у износу од 150

---

[53] АС, ДС,1861, р 508, No 893, кнез Михаило Обреновић – Државном Савету, Београд 19. април 1861.

[54] Исто, р 701, No 1412, Државни Савет-Министарству просвете и црквених дела, Београд 10.јули 1861.

[55] АС, МПс-П, 1864, ф XI, р 1657, No 1953, Министарство просвете и црквених дела – Управи државне штампарје, Београд 6. јуни 1864.

[56] Исто, 1865, ф VIII, р 246, No 2372, Београд 24. август 1865.

[57] АС, МБ, 1866, No 939, Рашко-призренски митрополит Мелентије – Београдском митрополиту Михаилу, Призрен 22.јуни 1866.

[58] АС, МПс-П, 1866, ф II, р 390, Београд 16. април 1866.

[59] Васо И. Војводић, *Из књижевне историје и просвете*, Кикинда 1989, 138-139.

златних дуката.[60] Наредне, 1871. године помоћ од стране Кнежевине Србије била је послата манастиру Пећка патријаршија. Тада је за куповину црквених барјака братству овог манастира била послата новчана сума у износу од 60 цесарских дуката.[61]

Отварањем богословије у Призрену, била је осетно смањена помоћ српским црквама и манастирима на Косову и Метохији. По замисли Одбора за српске школе и учитеље у Старој Србији и Македонији, тежиште националног рада углавном је било усмерено на развој просвете и јачање мреже српских школа у Турској. То, међутим, не значи да је слање помоћи српским црквама на Косову и Метохији у потпуности престало. Оно је у смањеном обиму постојало све до избијања Велике источне кризе, када су ове области захватила ратна времена. Избијање устанка у Херцеговини и Босни, а потом и најава српско-турског рата поново су ставили у искушење српски народ у Турској. Озлојеђени гласинама да се Србија спрема да нападне Турску, како би ове области приграбила за себе, Арбанаси су се жестоко окомили на српски народ и његове цркве и манастире на Косову и Метохији. Све ово је наговештавало почетак једног веома тешког периода, који је српском народу на Косову и Метохији донео бројне невоље и скоро довео у питање његов опстанак на овим стариим српским областима.

Summary

Slaviša Nedeljković

SERBIA AND SERBIAN CHURCHES AND MONASTERIES IN KOSOVO AND METOHIJA DURING THE FIRST YEARS AFTER THE PARIS PEACE CONFERENCE

The whole social, economic and political life of the Serbs in Turkey was tied to the Ortodox christian church. The impact of the Serbian Church in Kosovo and Metohija was on the highest level. Attacked by the Turks and Albanians, Greek Catholic Archbishop and aggressive propaganda, the Serbian Church in Kosovo and Metohija had shared the difficult fate of its believers. Nevertheless, despite all the problems they faced , it continued with great efforts to safeguard national and religious identity of the Serbian people. The historical events that passed through this area left a significant

[60] АС, МПс-П, 1870, ф III, р 478, No 319, Државни Савет – Министарству просвете и црквених дела, Београд 29. јануар 1870.

[61] Исто, 1871, ф X, р 105, No 163, Намесници кнежевског достојанства (М. Блазнавац, Ј. Ристић, Ј. Гавриловић) – Министарсву просвете и црквених дела, Министарству финансија, Београд 17. март 1871.

impact on the Serbian Orthodox Church. The first and second migration of Serbs, war destroying, the abolition of the Pec Patriarchate, oppressions done by Albanians and Turks , problems with the Greek metropolitans, all of this together, led the Serbian Orthodox church in a very difficult position. Many monasteries were vandalised, many churches destroyed and priests persecuted and without any protection.

They were particularly devoted in collecting mirija taken of the poor Serbian villagers gathered with the help of Turkish troops. Impoverished and dilapidated, Serbian houses of worship have managed to survive only thanks to the help they received from the Principality of Serbia. One of the important segments of the Serbian national action in Old Serbia and Macedonia, was related to assisting Serbian churches and monasteries in Turkey. This assistance usually consisted sending the money, the sacred books and relics, as well as granting permission to collect charity in Serbia. Organized transport of help for Serbian churches and monasteries in Kosovo lasted throughout the 19th century and were present until 1912 , when Kosovo was liberated of Turkish rule.

УДК 930.85(497.11)"18/19":929

Милорад Филић

ПИСЦИ И КЊИГЕ У СТАРОЈ СРБИЈИ У XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Биографија, библиографија и одабрани прилози

А) БИОГРАФИЈА

ЂОРЂЕ СТ. КАМПЕРЕЛИЋ (1853-1937)

Школовање

Ђорђе Камперелић је рођен у Призрену 3. новембра 1853. године од оца Стојана Јаничијевића Камперелића и мајке Насте. У неким документима презиме му је Стојановић, по оцу Стојану. Основну школу и два разреда више школе завршио је у родном граду. Са четворицом другова из Старе Србије, заузимањем Симе Андрејевића Игуманова, великог народног добротвора, Илије Ставрића, ректора Богословије, и Милана Новичића послати су у Београд на даље школовање.

Ђорђе С. Камперелић

Београдску богословију Ђорђе је завршио 1873. године и долази у родни град. Почиње да ради као наставник у Богословији. Предавао је: Пастирско богословље, Канонско право, Словенски језик, Српску историју, Рачун и Црквено певање, а по потреби и друге предмете.

Са њим се у Београду школовао и заједно почео да ради у Богословији Петар Костић, његов земљак. На Богословију су се били окомили турске власти, Арнаути и бугарски агенти. Када су се водили ратови за ослобођење, многи учитељи из Старе Србије склонише се у Србију. У Богословији осташе само Петар Костић и Ђорђе Камперелић. Поделише предмете и почеше да раде не помишљајући да напусте свој Призрен и рад у школи. Но 12. априла 1880. године Турци затворише Петра и у Битољ га на суђење послаше.

БУГАРСКЕ ПРЕТЕНЗИЈЕ НА БОГОСЛОВИЈУ

Јован Хаџивасиљевић пише да су и Бугари имали прентезије на Призрен и Богословију. Главни у њиховом комитету за **народно просвештение** био је Кара Јове, који је био скопски првак, члан Идаре-мецлиса. Он је планирао: „Да место српске отвори у Призрену бугарску богословију, гимназију и основну школу. Међутим, све масне бенифиције које су биле стављене у изглед и пружале, Камперелић је презриво одбио и себе одржао на висини свесног Србина, и на тај начин сачувао не само Призренску богословију него и сам Призрен од бугарске немани, како је сам он ту напаст и називао у својим написаним о овим приликама.“

Кара Јове, пошто није успео у својој замисли, ангажовао је Арнауте да заврше са Камперелићем. Зато су на Ђорђа навалили призренски и љумљански зликовци: „Рамадан Заскок и Џеља Арслан Касизовић Камперелића су, ништа мање, него на смрт осудили. Али Камперелић није напустио Богословију, а чувао се с помоћу своје браће Призренаца, који су Богословију чували као зеницу, и одолео је свим тим претњама, искушењима па и нападима.“ Ексархијска организација, незадовољна својим плановима, издејствовала је и у Призрен и из Порте послала комесара који би на лицу места требало да оцени говоре ли призренски Срби српски или бугарски језик. „За комесара био је одређен босански мухаџер, Србин муслиманске вероисповести, и он је, и ако је члан комисије Призренац Шабан ефендија изјавио да су Призренци Бугари и да ђаци онако (српски) говоре што их тако учи учитељ, комисијски констатовао да се у Призрену говори српски, и да ученици у школама говоре српским – матерњим језиком.“ Ради тога је Шабанов син покушао да убије Камперелића.

Ђорђевом заслугом, Богословија остаје у Призрену

„...света ме дужност зове да се у Призрен вратим“

Ђорђе је остао сам: „Не клону духом, него троструком снагом прегну, да сам својим ђацима надокнади унеколико губитак двојице наставника... реши се да сам, и без икакве награде предаје све предмете у сва три (те

године било је два) разреда богословије. Он је од раног јутра па до мрклог мрака у школи радио, и на изменце из разред у разред ишо и предавања држао. Није дозволио да му ђаци ма из једног предмета знањем оскудевају.“[1]

Ђорђев рад тада хвали руски конзул Иван Степановић Јастребов. Камперелић, о феријама 1880, одлази у Београд са намером да пронађе неког наставника који би дошао са њим у Призрен и помогао му у раду са децом. У томе није успео. Тутори школе наговараху га тада да остане у Београду и наћи ће му сигуран посао. Одбио их је речима: „И без мене има у Београду доста школованих људи. Држим, да сваки Србин треба да иде онамо куда га света и патриотска дужност зове, а не да остаје онде, гди је врло мало потребан. И ја као Старосрбијанац и Призренац не могу овде остати, света ме дужност зове да се у Призрен вратим, особито сада, кад нико други несме, да не кажем неће тамо да иде. Ја као Призренац не могу дозволити, да се тај једини у Старој Србији средњи српски завод због недостатака наставника, затвори, што се и иначе од стране тутора не мисли то учинити. Идем даклем опет док могу да га одржим, па ме то и главе стало, јер знам, да ако се једном затвори, мучно ће се моћи поново отворити.“[2]

---

[1] Биографија Ђорђа С. Камперелића свештеника лесковачког, Ниш, 1898, стр. 8.

[2] Биографија Ђорђа С. Камперелића..., стр. 9.

ХАПШЕЊЕЊЕ КАМПЕРЕЛИЋА, ОСУДА У ОКОВИМА И СПРОВОД ДО ЗАТВОРА

Ђорђе наставља са радом, уписује нове ђаке. Арнаутска лига се све више шири а зулум над Србима, поготово вићенијим, не престаје. Дервиш-паша у пролеће 1881. разби Арнауте и прогласи ванредно стање над Старом Србијом и Маћедонијом. Наш јунак сада ради мало слободније јер се више није плашио Арнаута. О феријама 1881. одлази у Београд и жени се Станком, ћерком Уроша Михајловића. У Призрену почиње нова школска 1881/82. година. Из затвора долазе Петар Костић и Илија Вучетић.

Завршивши са Арнаутима, Дервиш-паша, крајем 1881. и почетком 1882. године, поче тражити Србе бунтовнике из целог Косова, односно стављати их под суд урфије, судити их, убијати. Многи су вићенији Срби тада похватани. Ђорђа су у Призрену 30. јануара 1882. године ухапсили и стан му у Богословији претресли. У Призрену је био 73 дана у затвору, но како му не нађоше никакву кривицу, спроведоше га у Приштину 13. априла 1882. године. Против њега лажно је сведочио потурица Омер-ефендија (Николица) и прогласио га „као председника бунтовничког комитета, који организује бунтовничке чете противу царевине и који набавља: оружје, џебану и потребан новац за њих из Србије и Русије ... још доста страшних оптужаба.“ Иако без икаквих доказа, војни суд га је осудио на 10 година робије у гвожђу.

Са оковима на рукама и прсима спроводили су га главним приштинским улицама са исписаном пресудом на грудима. Онда је следио спровод до главног затвора. Успут су три пута покушали да га убију, међутим, присебношћу, успео је да се одбрани сигурне смрти. Ево како се у брошури „Биографија Ђорђа С. Кампперелића свештеника у Лесковцу“ описује трећи напад на њега: „У смирском затвору умало што се не доврши смишљено и у скопљанском и солунском затвору покушавано дављење над г. Ђорђем. Овде употребише за то једног врло снажног 'лудог' Арнаутина, који ноћу 4. јануара 1883. године на главу успаваног Ђорђа натаче канту са изметом, у истом магновењу притегне му једном руком доњу вилицу за горњу, а другом шчепа га за јабучицу под грлом тако, да га је на мах онесвестио. Неби можда још ни за минут времена требало да га тако подржи, па да му живот сасвим угаси, али на срећу последњи ропац г. Ђорђев осетио је одма до њега лежећи Грк Теодорос Склавос, који је снажном руком Арнаутина од Ђорђа одгурнуо и подигао узбуну, те тако после тога г. Ђорђа од крви и погани очисте и живот му поврате.“

Након три месеца од спровода и затвора, 21. јануара 1883. Кампперелића су из Смирне спроводили за Ађу (Акру). Спроводник му је био

Али-онбаша, родом из Гацкога у Херцеговини. Успут се Ђорђе са њим спријатељи и договори да заједно беже, зато му даде двадесет златних лира. Херцеговац пристаде, те тако: „Обојица се, 30. јануара, искрцају у Александрију. Ту се се, ипак, растали и Камперелић се укрцао у Лојдову лађу Марс и отпутовао за Крф, а одатле, лађом Малта, отпутовао за Бар, одакле је, 9. фебруара, стигао на Цетиње.“

Упркос нади да ће у Црној Гори бити добро примљен, он је тамо био сумњиво лице. Саслушаван је у Министарству унутрашњих послова, и кад је све „часно и поштено казао“, уместо помоћи, „наређено му је да одмах оде са Цетиња, да га не би предали посланику Турске. Са Цетиња је Камперелић отишао у Котор и ту је, по телеграфском наређењу аустријског посланика на Цетињу, барона Темела, био одмах затворен.“ Потом га: „Аустријска власт 13. фебруара 1883. године уапси као кривошијског и херцеговачког усташа. Пошто је провео пет дана у затвору, пусте га на заузимање српске владе, и издаду му аустријски пасош за Београд, куда је убрзо и приспео оголео и осиротео.“[3]

„Рукоположен је за ђакона 12, а за свештеника 19. 6. 1883. године“.[4] Рукоположио га је епископ Нестор и дао му да опслужује парохију манастира Габровца код Ниша, потом је био свештеник на житорађској парохији. Заложио се за подизање нове цркве, „услед честог побољевања, преведен је био на габровачку манастирску парохију, одакле је, после неког времена, конкурсом, преведен на парохију у Лесковцу.“

СВЕШТЕНИК У ЛЕСКОВЦУ И ДРУГИМ МЕСТИМА

У Лесковцу је почео са службом 13. јануара 1894. године. Као свештеник и намесник, био је и протопрезвитер врањски, јабланички намесник. „У Лесковцу је био поштован и цењен, више пута је био биран за општинског одборника, ишао као депутат у Београд. Као угледна личност, позиван је од градских часника када су у Лесковац долазили владари или високи црквени архијереји. Активно се укључио у рад многих организација, био је члан Црвеног крста, Народне одбране, Стрељачке дружине и Тајног Комитског одбора (оформљеног у Лесковцу 1903. године). био је одборник лесковачке општине 1895. и 1897. године у време оснивања Лесковачке приватне гимназије за женску децу. За време Првог светског

[3] Камперелић је своје страдање описао у листу „Маћедонија“ (бр. 12-41, 1897) који је излазио у Београду, а чији је главни уредник био Петар Симоновић, родом из Приштине. Уредништво „Маћедоније“ је издавач брошуре „Биографија Ђорђа С. Камперелића бив. наставника Призренске богословије а сада свештеника у Лесковцу: приликом његовог двадесет-петогодишњег јавног рада“ (Ниш, 1898), а аутор није наведен.

[4] Шематизам источно-православне патријаршије, Сремски Карловци, 1925, стр. 93.

рата вршио је дужност намесника Лесковачког среза, за време Другог балканског рата добошом је позивао добровољце у рат и упућивао их на границу.“

О томе колико је поштован у Лесковцу најбоље казује чињеница што је за живота доживео да се о њему напише књиге, а то је тада, 1898. године, била права реткост. Не зна се аутор ове *Биографије*, али је њен издавач Уредништво листа „Мађедонија“. Ово је брошура од 15 страна, изузетно ретка, једини примерак, по досадашњем сазнању, налази се у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду.

ЗАРОБЉЕНИШТВО У БУГАРСКОЈ

„За време Првог светског рата Бугари су га ухапсили 29. новембра 1915. године. Био је затворен у згради Првостепеног суда у Лесковцу, одатле пребачен у Сурдулицу и интерниран у Бугарску. Најпре је био у Софији месец дана, у Карлову годину и по дана (1916-1917), а у Горњој Џумаји 16 месеци (1917-1918). С њим су били интернирани свештеници: Јован Коцић, парох житорађски, и Михаило Тасић, арх. Намесник лесковачки. У Лесковац се вратио 6. новембра 1918. године. По повратку из Бугарске постављен је за намесника Лесковачког среза.“ У Лесковцу је провео 26 година.

Год. 1915. био је интерниран у Бугарску. Свуда, у Софији, Карлову, Горњој Џумаји и др. био је по логорима. У Лесковац се вратио 25. октобра 1918. године.“[5] „Као виђен и поштован у грађанству два пута је биран за члана одбора општине лесковачке.“ [6]

Деца Ђорђина и Станкина, синови Живота (умро у Београду 2. фебруара 1971) и Доброслав (умро у Београду 1974) и ћерке Ружа (удата Тривунац умрла је у Београду 9. јануара 1970) и Лепа (доживела дубоку старост), везана су за Лесковац (рођењем и школовањем). (А. Новаков, Нав. рад, стр. 91).

Ђорђе Камперелић жудео је за родним Призреном. Та жеља да се у њега врати остварила му се 10. априла 1919. године, када га је скопски митрополит Варнава произвео за протојереја и поставио за призренског окружног протојереја.

Свог дугогодињег суграђанина, изузетно уваженог свештеника, Лесковчани су испратили како и доликује.

---

[5] Јован Хаџивасиљевић, *Протојереј Ђорђе Камперелић: члан утемељач Д.С.С.*, „Друштво Светога Саве“ XII, Београд, 1937, стр. 74.

[6] Биографија Ђорђа С. Камперелића бив. наставника Призренске богословије а сада свештеника у Лесковцу“, Ниш, 1898, стр. 15.

ПОВРАТАК У ЗАВИЧАЈ

„У Призрену је дочекан више него срдачно, старији Призренци добро су памтили човека који је у једном од критичних момената сачувао њихову Богословију. У Призрену је провео осам година у непрекидном раду у цркви и општини и био десна рука епископу. Био је почасни члан Духовног суда, учествовао је на рочиштима. По наређењу епископа, предавао је црквено певање у Богословији све до 1923. године. Био је одређен за сталног исповедника ђака, професора и становништва Призрена. Његова обавеза била је и контрола цркава у целом округу. Упућивао је свештенике, држао говоре и био стално са народом. Оболео и у годинама (74 године), тражио је пензију. Народна скупштина му је признала све године службе, тако да је пензионисан после 52 године рада, 31. марта 1926. године. већ следећег месеца заувек је напустио свој родни град и преселио се у Београд.“[7]

Умро је у Београду 9. јануара 1937. године и сахрањен је на Новом гробљу.

ПРИЗНАЊА И ОДЛИКОВАЊА

Ђорђе Камперелић је био један од најпознатијих професора Призренске богословије и један од чувених националних радника у читавој јужној Србији. Одликовао се патриотизмом и у слободно време додатно обучавао и усавршавао своје ђаке, добровољно је завео час певања српских патриотских песама, недељом је добровољно држао час играња „те су се за кратко време, арнаутске примитивне игре замениле са чисто српским народним колима“, образовао је певачку дружину „која је неговала црквене и српске народне патриотске песме“. Био је члан многих друштава: Црвени крст, Друштво Светог Саве, Фонд за ученике Призренске богословије, Свештеничко удружење, Братство Старосрбијанаца и Македонаца, стрељачке дружине... За дугогодишњи рад црквене власти су га одликовале: црвеним појасом, набедреником, протојерејством и напрасним крстом, а државне орденом Светога Саве V, IV и III степена.

ЗАФИР Ј. ПОПОВИЋ (1841-1911)

Учитељ, национални радник и списатељ Зафир Ј. Поповић је рођен 1841. године у Гњилану, у угледној породици. Његов деда, поп Јова, први

---

[7] А. Новаков, „Ђорђе С. Камперелић, наставник Призренске богословије и лесковачки прота“, *Лесковачки зборник,* XLVIII, Лесковац, 2008, стр. 90.

је учитељ Српске основне школе у овом граду, отац Јанићије и стриц Василије су били свештеници. Браћа од стричева су му: Николче Ђорђевић, Коста Поповић (отац Томе Поповића). Из ове породице је и хаџи Захарије, рашко-призренски митрополит.

У овом раду су приказане његове две изузетно ретке публикације: *Епистолија или Посланица цара Авгара Исусу Христу и Христов одговор* у издању Антикварнице и књижарнице Луке С. Младеновића (Ниш, 1895) и *Посланица с неба од господа нашега Исуса Христа* (1896). Обе брошуре, малог формата, видели смо, описали и копирали, у дому Слободана и Надежде Трајковић из Гњилана, у чијем смо власништву тада видели и друге драгоцености из прошлости ове и других знаменитих породица овог града. Од 1999. породица Трајковић живи у Врању, надамо се да су ове драгоцености сачували, имајући у виду да оне никоме нису биле интересантне.[8] Зафир Ј. Поповић је писао и приче, а записивао је и народне умотворине и доста је присутан у књигама Милоша С. Милојевића.

Рад овог списатеља није обиман, али је од великог значаја његова делатност на националном и просветном пољу, што ће, након овог скромног писанија, навести многе да га уврсте тамо где му је место у нашој историји књижевности.[9]

АРСЕНИЈЕ ШИЈАКОВИЋ

Арсеније Шијаковић је рођен у Призрену. Прва је генерација свршених ученика Призренске богословије школске 1873/74. године. Међу пет питомаца које Сима Андрејевић Игуманов, велики добротвор, шаље у Београд на даље школовање је и Арсеније. Након завршетка школовања, ради као учитељ од 1874. до 1878. године у родном граду, затим је учитељ у Лесковцу.[10] У књизи „Српска библиографија: књиге 1868-1944“ (књ.18, стр. 116-117) налазе се публикације чији је аутор А. Шијаковић, вероватно је реч о истој личности. То је осам књига и оне су описане у овој библиографији. О Арсенију Шијаковићу, као писцу, колико је аутору овог прилога познато, није писано, нити је његово име помињано у студијама косовско-метохијских књижевних историчара и критичара.

---

[8] Овом приликом изражавамо топлу захвалност Надежди и Слободану што нам је дозвољен увид и приступ њиховој приватној архиви.

[9] Олга Николић, *Зафир Јанићијев Поповић,* „Српске школе у Вучитрну : 1828-1912“, Приштина, 1996, стр. 103-104; Милорад Филић, *Национални апостоли Косовског Поморавља : Зафир Ј. Поповић (1841-1911),* „Изворник“, Гњилане, 2001, бр. 40-45, стр. 38; *Тома К. Поповић : живот и дело,* Приштина (тј Београд), 2002, Предговор); Милован Ј. Богавац, *Историја српске књижевности...,* 2004, стр. 54-56.

10 Сергије Димитријевић, *Лесковачка енциклопедија, свеска 1,* Лесковац, 1954, стр. 11-13.

НИКОЛА ЂУРЂЕВИЋ

Никола Ђурђевић је рођен у Призрену, у занатлијској породици. И он је један од националних радника, о коме је писано у многим књигама, међутим нигде није наведено, колико је аутору познато, да се бавио и писањем, јер је иза себе оставио једну књигу примамљивог наслова.

Школске 1879/80. завршио је Богословију у родном граду, а учио је и Богословију у Београду. Након завршетка школовања, најпре је учитељ у Косовској Митровици, потом је рукоположен за свештеника, а био је и вероучитељ и власник Српске гимназије у Солуну од 1. августа 1895. до краја 1900. године. Председник је наше Црквено-школске општине у Солуну, власник гимназије, која школске 1899/1900. прелази на Стојана Капетановића. „Промена власништва везана је за једну интригу и денунцију бугарске пропаганде, која је циљала на то да се онемогући опстанак те наше установе, али се није успело. Само је страдао дотадашњи власник прота Никола Ђурђевић, који се морао уклонити из Солуна."

Цариградски гласник (бр. 2, од 10. јануара 1903. године) доноси читуљу поводом смрти проте Николе Ђурђевића. Упокојио се између 15. и 16. децембра, 1902. године у нишкој болници. Из читуље сазнајемо да су ожалошћени: отац Ђурђе, супруга Зана, брат Коста, деца: Предраг, Сава и Вида; таст Тана ... Његов син Сава рођен је 11. 1. 1896. у Призрену а школске 1907/08 – 1914/15. учио је I-VIII разред гимназије у Скопљу. Из Књиге венчаних црквене општине Призренске за 1920. годину сазнајемо да се Сава Ђурђевић, студент жени Лепосавом, ћерком Љубе Т. Чичкарића.

Прота Никола Ђурђевић је аутор публикације *Браник православља: намењена српском свештенству у Отоманској царевини* у издању Српске школе „Дом науке" у Солуну, штампаној 1896. у штампарији Светозара Николића. Налази се, по досадашњем сазнању, у Народној библиотеци Србије и у Библиотеци манастира Хиландар. Његов старији син Предраг завршио је Богословско-учитељску школу у Призрену школске 1902/03. године и био је први учитељ у селу Гатњи код Урошевца.[11]

САВА СТОЈАНОВИЋ

Наставник и познати национални радник Сава Стојановић родом је из Приштине. На предлог конзулата, 1894. године упућен је на Вишу турску

[11] Милан Ј. Гајић, *Споменица о 25-њем раду Призренске српске БУШ у Призрену*, 1896; Стојан Зафировић, *Споменица 40-це Мушке гимназије у Скопљу 1894-1934*, Скопље, 1934, стр. 33, 34, 139, 203; Бранко Перуничић, *Писма српских конзула 1890-1900*, 1985, стр. 104, 110; Зоран Ђорђевић, *Политичко-просветна делатност Србије на Косову и Метохији...*, 1993, стр. 105, 121, 122; *Споменица 50-шњице Призренске богословско-учитељске школе: 1871-192.*, Београд, 1924, 135, 88.

школу у Цариград, а 1897, после положеног пријемног испита, примљен је на турски правни факултет „Хакук Метеби“. Са њим су били Јован Шантрић из Пећи и Богдан Раденковић из Митровице. „Свршио је турску гимназију и две године Правни факултет у Цариграду.“ Једно време је био наставник Богословско-учитељске школе у Призрену где је предавао Турски језик и Општу историју. У периоду између два светска рата је познати адвокат у Приштини. У овом раду присутан је као приређивач књиге: *Споменица двадесетпетогодишње свештеничке службе њ. Високо преосвештенства Господина Нићифора Рашко...* (Београд, 1906).[12]

Б) БИБЛИОГРАФИЈА КЊИГА И БРОШУРА

БИОГРАФИЈА Ђорђа С. ...

Биографија Ђорђа С. Камперелића бившег наставника Призренске богословије а сада свештеника у Лесковцу : приликом његовог двадесетпетогодишњег јавног рада 22. новембра 1898. године. – Ниш : Уредништво „Мађедоније“, 1898 (Ниш : Штампарија Ђорђа Мунца) . – 15 стр ; 8

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ – Београд, „Српска библиографија књига: 1868 – 1944“, књ. 1, Београд 1989, стр. 370, јед. бр. 4261.

ЂУРЂЕВИЋ, Никола

Браник православља : намењено српском свештенству у Отоманској царевини / Написао прота Никола Ђурђевић . – У Солуну : Издање српске школе „Дом науке“, 1896 (Београд : Штампарија Светозара Николића) . – 40 стр. ; 8

Цена је 0,60 пар. дин. или 12 металика

Народна библиотека Србије – Београд и Библиотека Манастира Хиландара – Света Гора, „СБК 1868-1944“, књ. 3, стр. 311-312, јед. бр. 13514; Каталог књига НБС...1868-1972, том IV, стр. 51, II 168719; Каталог књига Библиотеке манастира Хиландар од 18. до 20. века, део 1, стр. 225, јед. бр. 1271.

ЕПИСТОЛИЈА или посланица

Епистолија или посланица цара Авгара Исусу Христу и Христов одговор / са славјанско-црквеног (старо-српског језика) која је била написана руком на пергаменту превео Зафир Ј. Поповић Гиланац, учитељ у пензији . – Ниш : Антикварница и књижара Луке С. Младеновића, 1895 (Ниш : Прва нишка штампарија Ж. Радовановића) . – 28 стр. 11,6 х 8 цм

---

[12] Петар Костић, *Споменица 50-годишњице Призренске богословско-учитељске школе : 1871-1921*, Београд, 1924, стр. 100.

Цена 30 пара дин.

Приватна библиотека Надежде Трајковић – Гњилане (од 1999. године живи у Врању)

ПОСЛАНИЦА с неба ...

Посланица с неба од господа нашега Исуса Христа / превео Зафир Ј. Поповић, учитељ у пензији . – Пирот : Антикварска књижарница Луке С. Младеновића – Ниш, 1896 (Ниш : Прва пиротска штампарија И. Бераже у Ниш) . – 31 стр ; 11,6 Х 8 цм

Посланица је нађена у Јерусалиму, печатана у Цариграду на грчком и бугарском језику од ког је на српски превео Зафир Ј. Поповић – Гњиланац.

Приватна библиотека Надежде Трајковић из Гњилана - сада у Врању.

ПРАВИЛА цркве Св. Николаја...

Правила цркве Светог Николаја у Приштини за штедњу и међусобно потпомагање својих чланова. – Приштина : Фонд цркве Светога Николаја, [Б. г.] .- 37 стр. ; 17 цм

Брошура

Приватна библиотека породице Костић - Београд (пок. Богдана, син Јордана Костића бив. Власника Књижаре и штампарије у Приштини). Датум на овој публикацији, на стр. 13, од 23. маја 1910. године, у приватној библиотеци пок. Богдана Костића, као и сазнање да поменути Фонд цркве Св. Николаја у Приштини почиње активно да ради од 1905. године,[13] наводи нас на закључак да је ова брошура штампана у периоду од 1905. до 1910. године; Библиотека архива Косова и Метохије – Приштина, Р 243.

СПОМЕНИЦА двадесетпетогодишње свештеничке...

Споменица двадесетпетогодишње свештеничке службе њ. Високо преосвештенства Господина Нићифора Рашко – призренског митрополита егзарха Горње Мизије и т. д. и т. д. / приредио Сава Стојановић, наставник Призренске богословије . – [Приштина : Рашко – призренска митрополија], 1906 (Београд : Народна штампарија) . – 63 стр. Са сликом њ. Високопреосвештенства Нићифора Перића ; 23 цм

Садржај: Прослава двадесетпетогодишњице свештеничке службе Високопреосвештенства господина Нићифора, митрополита Рашко – призренско егзарха Горње Мизије... : стр. 5 – 13. Посвећење : приликом посвећења Њ. В. Пр. Митрополита г. Нићифора чланак у „Цраиградском

---

[13] Јанићије Поповић, *Фонд цркве Светог Николе у Приштини,* „Живот Срба на Косову: 1812-1912“, Београд, 1987, стр. 315-317.

гласнику“ од 25. јан. 1901, бр. 5... : стр. 18 – 22. Прослава јубилеја Њ. Високопреосвештенства... : стр. 25 – 26. Прослава извршена у Приштини 16. септембра 1905. Поздрав и честитке... : стр. 27 – 63.

Књига је посвећена Њ. В. Краљу Петру I

Народна библиотека Србије – Београд, „СБК 1868-1944“, кн. 16, стр. 372-373, јед. 79497; ККНБС... 1868-1972, том XI, стр. 425, II 51562; БМХ – Света Гора, II 3454, „Каталог књига БМХ од 18. до 20 века“, део други, стр. 814, јед. 4620; М. Филић, „Издавачка делатност Срба...“, стр. 22-23 и 51-52.

ШИЈАКОВИЋ, Арсеније

Апел на родољубље српско / Од А.[рсенија] Шијаковића . – Београд : Б. и., 1890 (Београд : Штампарија Петра К. Танасковића) . – 11 стр. ; 8.

Апел Србима Шапчанима да ступе у Коло друштва „Духовна заједница српству“.

Народна библиотека Србије – Београд и Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ – Београд, „СБК 1868-1944“, књ. 18, стр. 116, јед. бр. 86469.

ШИЈАКОВИЋ, Арсеније

Дух војника : мисли за неговање родољубивих и верско-моралних осећаја / Од А.[рсенија] Шијаковића . – Београд : Б. и., 1909 (Београд : Трговачко-занатлијска штампарија Наумовића и Стефановића) . – 28 стр. ; 8.

Народна библиотека Србије – Београд и Библиотека Војске Србије - Београд, „СБК 1868-1944“, књ. 18, стр. 116, јед. бр. 86470.

ШИЈАКОВИЋ, Арсеније

Идеје и идеали за економски и културни препорођај Србије : мисли намењене онима који љубе свој народ / Од А.[рсенија] Шијаковића . – Београд : [Издање аутора], 1908 (Београд : Штампа Наумовића и Стефановића) . – 36 стр. ; 8.

Цена 0,50 дин.

Народна библиотека Србије – Београд и Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ – Београд, „СБК 1868-1944“, књ. 18, стр. 116, јед. бр. 86741.

ШИЈАКОВИЋ, Арсеније

Или „Старо партизанство“ , или „Нова ера“? : штудија за оне , који желе својој отаџбини сретнију будућност / Од А.[рсенија] Ш.[ијаковића] . – Ниш : [Издање аутора], 1904 (Ниш : Штампарија и књижара Ђорђа Мунца) . – 25 стр. ; 8.

Народна библиотека Србије – Београд, Библиотека Војске Србије - Београд, Библиотека Катедре за Југословенску књижевност Филолошког факултета – Београд и Библиотека Матице српске – Нови Сад, „СБК 1868-1944“, књ. 18, стр. 116, јед. бр. 86472.

ШИЈАКОВИЋ, Арсеније

Пашићеве обмане : приказ родољубима / Од А. [рсенија Шијаковића . – Ниш : Издање аутора], 1890 . – 29 стр. ; 8

Народна библиотека Србије – Београд, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ – Београд, Библиотека Правног факултета – Београд, Библиотека Катедре југословенске књижевности Филолошког факултета – Београд и Градска народна библиотека – Смедерево, „СБК 1868-1944“, књ. 18, стр. 117, јед. 86473.

ШИЈАКОВИЋ, Арсеније

Практична предавања из Познавања природе за основну наставу: књ. прва, свеска 1 / по К. Сент Илеру, Ушинском, Ј. Панчићу, Покорном и др. Изворима а по педагошком плану написао Арсеније Шијаковић . – У Нишу, Штампа Косте Чендеша, 1885 . – [5], 125, [1] стр. ; 8.

Цена 1,50 дин.

Народна библиотека Србије – Београд и Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ – Београд, „СБК 1868-1944“, књ. 18, јед. 86474.

ШИЈАКОВИЋ, Арсеније

Српски језик као средство за учвршћење морала и подизање народног благостања / Написао Арсеније Шијаковић . – Лесковац : [Издање аутора], 1909 . – 56, [2] стр. ; 8.

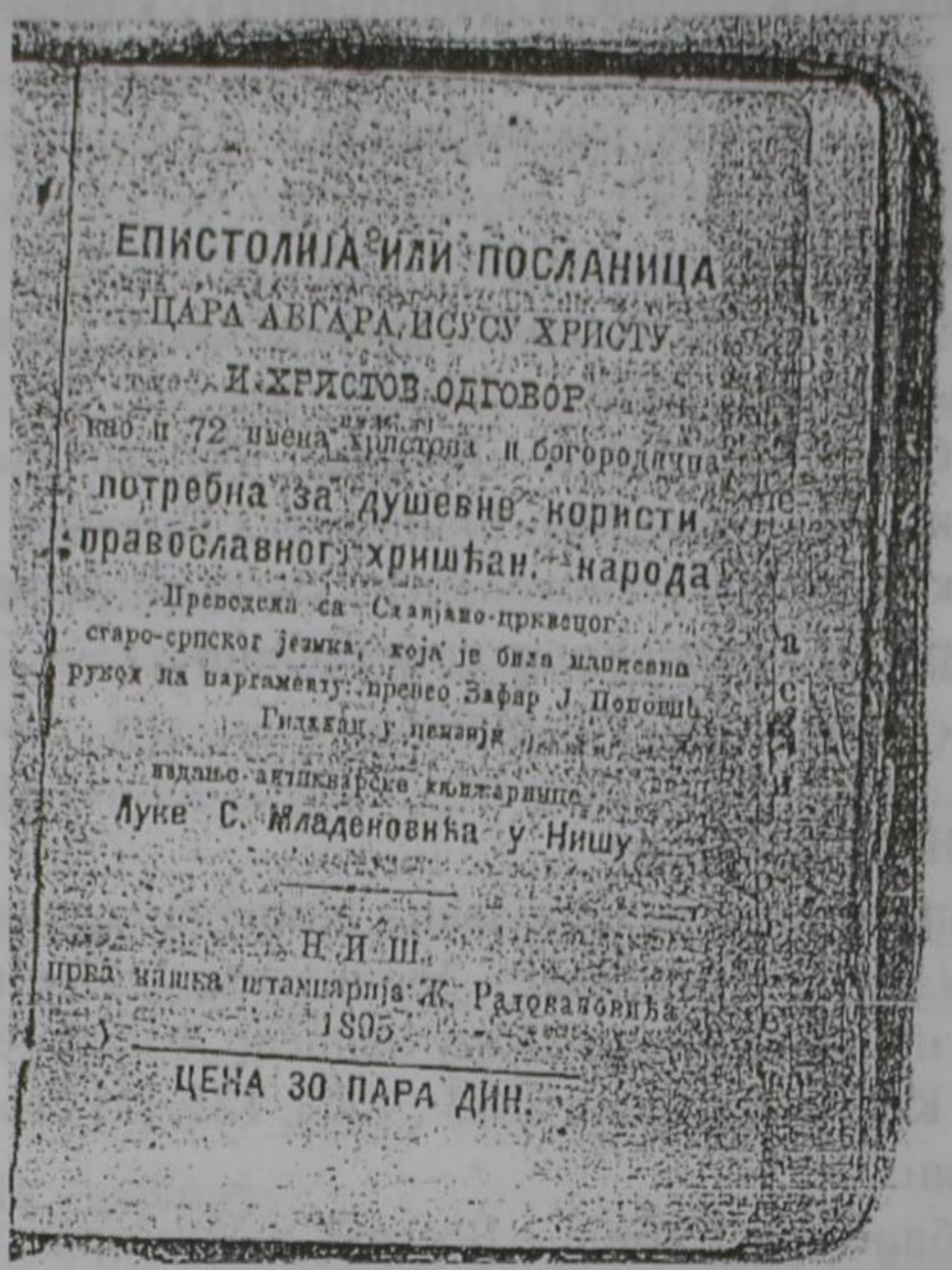
Народна библиотека Србије – Београд, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ – Београд и Библиотека Матице српске – Нови Сад, „СБК 1868-1944“, књ. 18, стр. 117, јед. бр. 86475; Сергије Димитријевић, *Лесковачка енциклопедија свеска 1,* Лесковац, Штампарско предузеће „Напредак“, 1954, стр. 11-13.

ШИЈАКОВИЋ, Арсеније

У одбрану Србије и Српства : мисли намењене члановима учитељског удружења и онима који се интересују за културни и економски напредак српског народа / Од Арсенија Шијаковића . – Београд : /Издање аутора/, 1906 (Београд : Штампарија Ч. Стефановића) . – 19 стр. ; 8.

Народна библиотека Србије – Београд, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ – Београд, Библиотека Правног факултета – Београд и Библиотека Војске Србије – Београд, „СБК 1868-1944“, књ. 18, стр. 117, јед. 86476.

В) ПРИЛОЗИ

ЕПИСТОЛИЈА ИЛИ ПОСЛАНИЦА
ЦАРА АВГАРА ИСУСУ ХРИСТУ
И ХРИСТОВ ОДГОВОР
као и 72 имена христова и богородична
потребна за душевне користи
православног хришћан. народа
Преведена са Славјано-рускаго
старо-српског језика, која је била написана
рукох на пергаменту: превео Зафар Ј. Поповић
Гимназ. у пензији
издање антикварске књижарнице
Луке С. Младеновића у Нишу

Н И Ш.
прва нишка штампарија Ж. Радовановића
1905

ЦЕНА 30 ПАРА ДИН.

ПОСЛАНИЦА С НЕБА

од
ГОСПОДА НАШЕГА ИСУСА
ХРИСТА

превео
Зафир Ј. Поповић
учит. у пензији

издање Антикварске Књижарнице
Луке С. Младеновића
у Нишу

ПИРОТ
Прва пиротска штампарија И. Берлић
1896.

Ек
448

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И. Бр. 96464

БИОГРАФИЈА

ЂОРЂА С. НАШПЕРЕЛИЋА

бив. наставника призренске богословије

а сада

свештеника у Лесковцу

Приликом његовог двадесет-пето-го-дишњег јавног рада.

22 новембра 1894. год.
Ниш.

Уредништво „Мисионара".

Штампарија Ђорђа Мунћа
1895.

ПРАВИЛА

ФОНДА

ЦРКВЕ

СВЕТОГА ОЦА НИКОЛАЈА

У

ПРИШТИНИ

За штедњу и међусобно потпомагање сво-јих чланова

ПРИШТИНА

Издање фонда цркве Светога Николаја

Сергије Димитријевић
О књизи „Српски језик као сретство за учвршћење морала и подизање народног благостања“ Арсенија Шијаковића

У уводу ове прве лесковачке публикације која се дотиче економских проблема писац се осврће на пораст пореских дажбина које нису унапредиле производњу, већ су само појачале стварање пролетеријата, „јер усљед нових државних терета многима се продаје и кров над главом.“ Лек за ове недаће Шијаковић види у писмености народа. „Пут једини да се учврсти опали морал у народу и подигне његово опало материјално благостање то је права писменост, која се једино из школе може изнети. Писменост је код нас услов да се помоћу ње увећа народна производња, те да се нови терети државни лако сносити могу.

У самој брошури Шијаковић критикује наставни програм, уџбенике и методу рада у основним школама, као и форсирање ручнога рада у њима. Борећи се за што већу писменост, захтевајући да `читање са разумевањем` постане главни задатак основне школе, Шијаковић каже: утврдити, унапредити и проширити изучено у основ. школи код оних њених ученика, који после свршене основ. школе не продужују школовање. (стр. 38).

У вези са тим другим задатком Шијаковић предлаже план издавачке делатности популарних брошура за народ. Овај план садржи 20 брошура верско-моралне садржине из области хигијене и 40 брошура `за подизање народног благостања`. Ове последње брошуре искључиво обухватају агротехничку популарну литературу. По мишљењу писца свака сеоска књижница треба да добије по 10 примерака од свих 66 брошура и да се на тај начин оствари други предуслов за остварење постављеног циља.

Сергије Трифуновић, *Лесковачка енциклопедија,* св. 1, Лесковац, 1954, стр. 12-13.

ЛИТЕРАТУРА

Бован, Владимир, *Призренска богословија,* Ниш, 2007.

Вардар, бр. 5, Скопље 16. јануар 1911; бр. 55, 1911.

Гајић, Милан Ј., *Споменица о 25-њем раду Призренске српске богословско учитељске школе,* 1896.

Главни каталог целокупне српске књижевности, 4. издање, стр, 42.

Димитријевић, Сергије, *Лесковачка енциклопедија свеска 1,* Лесковац, Штампарско предузеће „Напредак“, 1954, стр. 11-13.

Ђорђевић, Зоран, *Политичко-просветна делатност Србије на Косову и Метохији у XIX и почетком XX века,* Призрен, 1993.

Зафировић, Стојан, *Споменица 40-тогодишњице Мушке гимназије у Скопљу: 1894-1934*, Скопље, 1934.

Каталок књига Библиотеке манастира Хиландарља од 18. до 20. века, део 1 и 2, ...

Кисић Милица и Булатовић Бранка, *Српска штампа (1768-1995) : историјско-библиографски преглед,* Београд : Медија центар, 1996.

Костић Петар, *Споменица 50-то годишњице Призренске Богословско-учитељске школе 1871-1921,* Београд, 1924; *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини...,* Београд, 1928; *Просветно-културни живот Срба у Призрену и његовој околини: (са успоменама писца),* Београд, 1933.

Николић, Олга, *Српска школа у Вучитрну 1828-1912,* Приштина, 1996.

Новаков, Александра, *Ђорђе С. Камперелић, наставник Призренске богословије и лесковачки прота,* „Лесковачки зорник“/ XLVIII, Лесковац, 2008, стр. 79-91.

Перуничић, Бранко, *Писма српских конзула...,* Београд, 1985.

Поповић, Јанићија, *Фонд цркве Светог Николе у Приштини,* „Живот Срба на Косову: 1812-1912“, Београд, 1987, стр. 315-317.

Просвета: алманах за годину 1918 / уредио Перо слијепчевић, Женева, 1918.

Retrospective bibliographu of Macedonia, voh 2, Book 1, , 1993.

Споменица 25-то годишњице ослобођења Јужне Србије, Скопље, 1937.

Српска библиографија 1868-1944: књиге, 1-20, Београд, Народна библиотека Србије, 1989-2008. .

Филић, Милорад, *Издавачка делатност Срба на Косову и Метохији : (грађа за библиографију и историју књиге): 1539-1941,* књ. 1, Приштина, 1996; *Национални апостол у Косовском поморављу: Зафир Ј. Поповић (1841-1911),* „Изворник“, бр. 40-45, Гњилане, 2001; *Тома К. Поповић : живот и дело*, Приштина (тј Београд), 2002; *Српска штампана књига на Косову и Метохији: 1536-1915: библиографија књига и историјски преглед : магистарски рад,* Београд : Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2009. (рукопис).

Хаџивасиљевић, Јован, *Ђорђе Ст. Камперелић : члан утемаљач ДСС,* „Друштво Светога Саве“ XII, Београд, 1937, стр. 70-75; *Спира Камперелић (1864-1890)*, „Друштво светога Саве“ II, Београд, 1892, стр. 66-70.

Шематизам источно православне патријаршије, Сремски Карловци, 1925.

Summary

Milorad Filić

WRITERS AND BOOKS OF THE OLD SERBIA IN THE XIX AND THE EARLY XX CENTURY

Biographies, bibliographies and selected articles

The author presents biographies of writers of Old Serbia in the 19 and early 20century. the paper covers the biographies of Đorđe St. Kamperelić, Zafir J. Popovic, Arsenije Šijaković, Nikola Djurdjevic, Sava Stojanovic.

The second part presents bibliographies of books and works of these writers , while the final part includes annexes with photocopies of cover pages of some of the most important and most interesting books.

The second part deals with a bibliographies of books and works of these writers , while the final part includes annexes with photocopies of cover pages of some of the most important and most interesting books.

As the first, the author presents a biography of Đorđe St. Kamperelić, the fighter both for pro-Serbian national interest and Orthodox religion in Old Serbia,who spent part of his life in Leskovac as a priest and deputy

УДК 271.222(497.11)-523.6-9(497.115)(093.3)
726.71(497.115)(091)

Хаџи-Радомир Петровић

СВЕДОЧЕЊА ИСТОРИЧАРА МИЛОША С. МИЛОЈЕВИЋА О МАНАСТИРУ ДЕВИЧУ КОД СРБИЦЕ НА КОСОВУ

Црква *Богородичиног Ваведења у храм* у Девичу код града Србице на Косову страдала је више пута од Турака, Шиптара и Албанаца, нарочито 2004. године, када је, заједно са конацима, порушена и спаљена.[1] Аутор овог рада, на позив владике рашко-призренског, косовско-метохијског Теодосија, боравио је у манастиру Девичу, где је од 2010. до 2011. године радио на спашавању порушеног манастира, конзервацији и рестаурацији зидног сликарства из XV-XVI-XIX века.[2]

У потрази за документацијом за монографију о девичком манастиру и светом Преподобном Јоаникију Девичком из XV века, којом бисмо употпунили документацију из XIX века, открили смо занимљиве путописне белешке познатог историчара, ратника и пуописца Милоша С. Милојевића.[3]

Приказујући сведочења М. С. Милојевића, са данас већ архаичним језиком XIX века, ми не желимо да га преведемо на савремени српски језик,[4] већ само да нека суштинска значења издвојимо и појаснимо:

„... Овде смо већ кроз *Девичку планину* ишли, док неизађосмо на *прави пут, који је прављен још из доба српских владаоца*. И с једне и с друге стране пута била је шума ужасно изрешетена куршумима, и ми смо ишли у највећем ћутању и највећој приправности за прави бој, такође скоро трчајући. Вођа је ишао брзо, тајно и обазриво са прстом на обарачи пушциној; бог и срећа даде, те се ништа недогоди *и ми дођосмо у Девич*

[1] Патријарх српски Павле, *Девич. Манастир светог Јоаникија Девичког*, Манастир Девич, 2009, стр. 68-75, + слике спаљеног манастира и фресака.

[2] Поред сликарско-конзерваторких радова, започели смо рад на документацији за публиковање монографије: Хаџи-Радомир Др. Петровић, *Девич, црква Св. Ваведења Богородице у храм и Св. Јоаникије Девички*" (у припреми за публиковање). Овај чланак је део из монографије о манастиру Девичу.

[3] М. С. Милојевић, *Путопис праве* (*старе*) *Србије*, св. II (Београд, 1872), 141.

[4] Сва подвлачења су аутора овог текста.

монастир св. Јована [треба: ***Јоаникија***, прим.: Р.П] ***Девичког***, који лежи са источне сјеверне, јужне и северозапане стране *у амбису Девичке планине*, а са западне му стране отиче *речица Девич*, *која овде извире*. Саме *Девичке*, или као што их зову, *Дреничке планине* такође састављају вододелну линију. Од западне стране Девичке планине, поточићи и речице слевају се у оне реке, које се слевају у Јадранско Море, а од источне у Црно".[5] У наставку књиге Милојевић прекида излагање о Девичу, те наводи да доноси „снимке" – цртеже из града Звечана и манастира Грачанице. Потом Милојевић наставља приказ места, манастира и чуда на гробу св. Јоаникија Девичког: „ – Монастир је ограђен јаким зидом и одвећ високим зидом, или, као што га овде зову, *градом*. Са источнојужне стране и нешто југозападне стране зидова подигнуте су, у разна доба, разне ограде у којима су негда биле силне *ћелије* за многобројне монахе, а и монахиње девичке. На велику жалост, сад их је свега двојица и то не монаха него белог свештенства; а од монахиња ни једна; *бив(ши) прота приштински*, просути и тако рећи издишући ***старац Сима***, са својим сестрићем, додуше младим, али обдувелим и одвећ слабим бив. свештеником приштинским. Онај исти, који је и г. ***Гильфердунгу***, учињен је и нама. За време тог чекања, могли смо добро и како ваља разгледати све зграде око манастира. Оне се деле на три главна одељења. Прво је, кад се уђе кроз огромне у дебелом и високом окоманастирском зиду *вратнице*, са леве стране ових. У њему ће бити, којем горњем, а које опет на доњем бојy, преко 40 соба, али на велику тугу и жалост, сада све пусте и опале. У једном одељењу ових седи тако звани *војвода* манастирска. Ово је здање готово захватило цео западни зид око манастира. Оно заузима скоро половину целог манастирског дворишта. Осим поменутог здања, са собама, иду још млога друга, као коњушаре, млечари, амбари ит.д. Друго је одељење зданија, на сјеверној страни од манастира. Осим својих до 20. соба, оно обухвата у себи најважније делове свега онога, без чега се неможе нико обићи. Оно је живот и узданица свему и свачему људском, било мирском било свештеничком. Ту су вам разна брашна, смокови и што је најважније разне врста вина и ракије; али је све то узалуд, што је народ навукао и донео, кад нема ко да га једе, пије и после пријатне молитве, ужива: све и сва наличи и мирише на пуну кућу, у којој је све живо изумрло и затрло се. Трећи је део дворишта најснатнији. Са јужне стране високог окоманастирског зида, ил као што га овуда зову, *града*, а унаоколо и источног, подижу се висока здања са својих 50 соба, које на доњем, а које опет на горњем бојy; али осим 4 све су остале пусте и опале. Са сјеверне стране иде друго здање од својих 10-14 соба, под којим су *подруми са пићем*, а у ове се улази из *звонаре*, или *куле манастирске*.

[5] М. С. Милојевић, *Путопис праве* (*старе*) *Србије*, стр. 145.

Ова је цела пола здања одвојена од југозападне, западне и северозападне високим и огромним зидом; те се тако *цело манастирско двориште дели на две главне половине и то: на западну и источну*.

У средини поменутог источног здања стоји свуд около окружен повелики **манастир св. Јоаниђија Девичког**. Он има нешто мало простора са сјевероисточне и сјевере стране, и у томе је *гробље* његових свештенослужитеља. Са јужне му стране прекрасан *студенац* са *огромном липом*, коју је, веле, још ***св. Јоаниђије сопственим рукама ту посадио***. Диван и прекрасан мирис она распростираше на себе, на све стране овог земљишта, па чак иза монастирских зидина; по још дивнију и већу услугу чини околним народима свију вера, *лечећи их од ужасних болести тако зване падајуће, зграпила и горске болести*. Ништа друго нетреба, по причању овд(ашњих), *за овакве болеснике: до привезати их за* **липу св. Јоаниђија** и предржати тако трипута по 24 часа; па је ствар свршена. Обично се лече од ових болети овде, као и свуда: затварајући болеснике у огромне одвећ, студене и дубоке мрачне подруме; у овима *оковајући их и закључавајући увек за то спремљене кладе и гвожђа*, и дневно у три маха бијући их и читајући им страшне и велике молитве, којима се нагоне бесови и врагови. Ако се несмире и не оздраве, онда их још везују за ону липу, где проводе поменуто време. Ово је све што се тиче унутрености у манастирском дворишту. Ево нас сад већ и у *ћелиама*, или собама манастирским. Собе на доњним бојевима направљене су на *развалинама старих прекосовских ћелија*, а собе на горњим бојевима, унеколико су на старим ћелијама, и у неколико носе цртицу новијег доба, или нешто налик на *османлијске чардаке*. Све је то опало, забајаћено, непоправљено, непочишћено и неуређено; све се то клони урвинама, и из ових развалинама, непочишћено и неуређено; све се то клони урвинама, и из ових развалинама; све и сва тежи и иде пропасти и уништењу. Где је што почело прокисавати пре 60-70 год(ина): и днас тако лепо чини; шо је почело рушити пре тога доба, и данас продужава своју започетину; што је забајаћено пре и у време пре и у време тога доба, и данас се све више забајаћује; што се неје поправљало у то доба, и данас и немисли оправљати, једном речју: ако се што скорије непомогне св. Јаниђије Девичком, он ће пропасти и утаманити се. Разгледајући тако позваће нас старом и болном, већ скоро на самрти, тако званом игуману, а у самој ствари прећје *бившем проти приштинском, честитом и ваљаном* **оцу Симеуну**. Кад му се јави (ко) смо, колико беше стар и болан, као у пресмртним мукама и трзавицама, скупи све силе, покрену се и помоћу поше мало узпарави на јастук, Он ужасно јаукну и са сузама у очима рече: *да си блажен синко и брате; но да сам Бог Господ сачува и сахрани! Ја већ видим у теби покојника и праведног мученика; јер ћеш погинуту чим изађеш из овог манстира а*

можда и у њему, но бегај овог часа! Наравно да ове речи несу пријатно подејстовале на нас; али смо се држали као у бунилу изговорене. После неколико часног разговора, видели смо: да је отац прота при чистој савести; да је био болан, не од које друге болести, но само одпросутости (...) да је био и пре просут, док још није дошао у овај манастир, са шта је и намештен овде, као лице, које неје у стању да одавде побегне, или, пошто гапре годину дана страшно измучише околни Арнаути, тукући га и гњечећи сва по самом трбуху, просуо је се са свим и то тако: да се сада тешко може с места померати. Оцу проти ми смо се јавили и ко смо и шта смо и рад чега идемо и путујемо. Он нас је љубио, грлио, љубио, плакао, јецао, благосиљао и све чинио, што мошечинити само прави патриота и мученик за народ и народност. Одма је ту дозван и *сестрић му такође поп из Приштине*, којег му се на жалост *непомињемо имена, а прибелешке о Девичу још нам недођоше*. То беше *младић* од својих 35 г(одина): већ у потпуном и најсавршенијем пупољку суве болести, или ектике. Он се сиромах једва мицаше и креташе, а морао је редовно да свршава службе божије. Обојицу су ваљани приштинци силом, тако рећи, натерали *у овај монастир*; *само да неби опустео, и вечно за српство пропао*. И један и други не беху ни зашто друго способни, до за болнице, у којима би прележали само још неколико дана, па *отишли Богу на истину*. Одиста је тако и било, и неје прошло ни 2. месеца, по нашем проласку кроз Девич, а они су већ, *нама живот и здравље, отишли са овог јадног и чемерног света. Нека им је вечна памет*! *И да им Бог опрости све грехе њихове. Дуго је се и дуго жалио и тужио нам наш стари отац Сима на зла и ужасе околних и несретних Гашана, који славе и* ***св. Илију*** *и на тај дан долазе у овај манастир*. Насиље толико: дасу до *пред оцем Симом убили 13. монастирских старешина и око 35. калуђера*. Једном речју: нема старешине, од када је се сачувао о њима писмени споменик, да је умро од своје смрти. Ми смо им имена свију, као, који их је поменице, кад који дан, час, и које године, убио, пописали: али и тај списак, са осталим прибелешкама, недобисмо још. Ово што наводимо, *неје изписано из прстију*, но је *тако верна истина: да постоји сунце и земља*. Оца Симу и његова сетрића више пута нападали; али им ништа и никад несу учинили друго што, до: што су их добро истукли, гњечали по трбусима и мецкали; добио је и суву болест. *Арнаути су, до тог зулума* дошли, да недопуштају ни прозор на ћелијама отворити, ни пса држати у дворишту монастирском …. Па ни мачку, само: *да би се што пре све христијанско изчистило из овог монастира и утаманило*. Ми смо се и сами уверили о свему овом. Тек што смо хтели да отворимо прозор у соби игумановој, а он, као у гпрскј болести, скочи и затвори га, и ако му је било врућина до зла бога: те му се од тог повреди још горе стомак: *Не, не кумим те богом и светим*

Јованом хоће те убити одмах! Ми га запитасмо: ко? А он нам указа одма, да са оне стране потока из планине, на Арнауте. Ми смо држали, да ће то бити претераност од оца Симе; хтели смо да се уверимо о свему томе: те одемо у своју собу. Овде је већ седео наш вођа, и пошто му све изпричасмо, отворисмо прозор. Неје дуго подтојало, а *танка арнутка*...цикнула је, као змија су другу страну потока, а из огромне планине! Разуме се по себи, слагано, као тобож да смо царски човек, који ће се бавити неколико дана у монастиру. Као и свуда и овдје је војвода монастирски каква поглавица арнаутска, која седи на капији монастирској, једе, пије, ништа не ради, а прима по 2. дук(ата) цес(арских) месечне плате од монастира, тобож што га чува; па тако је и *садњи девички војвода син оног истог Арнуташа, који је пре 13. г(одина) заклао старешину монастирску, на коју се тужише Г. Гиљфердинг у свом путовању по Босни и Ст(арој) Србији, да га неје лепо и пристојно дочекао. Тужни и жалостни пок(ојни) Пајсије, бог да ти душу опрости* сваког греха, шта си тужан с нама дочекао у краљици и царици Србији! Војвода је манастирски одма известио у планини *Арнауте*: да је у монастиру *царски човек* ит.д. али нам је управо заповедио: да неотварамо прозора; кад запалим свећу, да је метнемо на под и да: неседимо близу прозора; јер хоће, веле, да пуцају. Ми смо се о свему уверили и друго нам ништа неје остало: да све буквално, и без икаквог размишљања веровати. Још нас је у свему боље и потпуније уверила, пребијена, а сада намештена и завијена нога војводина, која је имала доброту пре 8. дана бити здрава читава. Његова рођена браћа *Арнаути Гашани*, или *Илиштаци*, пребили су му је само због једног пса. Војвода је имао свог пса, коег је водио уза се, а у исто време и да чува манастир, а раније смо рекли: да Арнаути недају да монастир има свог пса итд. Њега су више пута опоминьали: да не води свог пса у монастир; јер ће га убити; да небрани тиме манастир итд. А млоги су додавали; да је он продао тог пса монастиру, па под именом свога држи га тамо, само да га неби убили *Гашани*. Војвода је се бранио како је знао и умео. Једног дана, за несрећу војводину, изађе некако пас у *поток девички*, да се напије воде и врати се на овога; кад је био баш пред *вратницима града монастирског*, пушка из планине цикне, а пас повивши се ужасним војем и скамукање мртав падне; војвода излети и спазивши тројицу опали на њих, од којих једног рани; док је он пунио своју пушку и вукао пса у ограду манастирску опале она двојица: те га један удари у леву ногу и сломи му је, а други га окрзне по десним ребрима. Сад је крв ту, и како ће се намирити видеће се. Још пре уверења о недопуштању од стране *Гашана*, да се прозори отварају, саветовао нас је *игуман Симеон*: да идемо у *Вучитрн; да из овога узмемо пратњу џиндара: те тако даље у Пећ да идемо* ит.д. Ми на ово несмо пристајали и остали смо, захтевајући: да нам сам нађе човека, који би

нас одвео до Пећи. Или сутра дан. Ни један Арнаутин неје смео да нас води, па ни војвода монастирски. Друго нам небеше ништа остало, до: да одемо са нашим вођом из Дренице. Стари војвода није смео за живу главу да се макне из манастира. Неје смео ни сам да отвори прозор, па ни свећу да пали, а камо ли да нас води. Он се беше сетио добре прилике, а та је: *млађи војвода монастирски*, тако звани *Мелман* (*Мелкаман*, или *Малиман*) који је надгледао земље и њиве монастирске. Одма се пошље човек по овог и он дође. Погодба је свршена и он је се морао вратити у планину, да би се тиме траг заварао Арнаутима, као да нећемо сутра дан да полазимо. Отац игуман надао се и каквом *каравану турском из Вучитрна*. Обично сви каравани, који овуда иду, свраћају се у Девич. Ту ноћивају и нашавши вође или чуваре од овдашњих Гашана, тек се сутра дан крећу за Пећ. Ово чине не само поједини, турски и турски трговаца и бегова каравани, и царски чиновници, него шта више и храбра царска војска, само кад овуда пролазе; тако је ово место опасно, а сиромашни овај монастир, мора све те зулумћаре и народне крвопије, без паре и динара да храни и пои. *Нема тежег положаја ни једном монастиру на свету до Девичком, и опет га некако бог чува*. Он сиромах нема ни откуда помоћи са стране, а слабо ти ко и зна што о њему.

Већина монастира у Правој Србији, кроз које прође Г. Гиљфердинг и остали, добише по којекакве помоћи, а Девич не само зато: што му недаде своје старине и што га, због насиља и страха од Гашана, неприми онако како треба. Г. Гиљфердинг несхвати његов положај, као и оног *Косовца Срба* који му рече: *Ако хоћеш јуначку песму да чујеш иди у Црну Гору и Мораву*; те се и неосврну на нужде ове светиње, која се у свему и свачему највише нуждава. Овде нам је ваљало обући и друго одело, којим је се заваро траг; те се прошло онако, како ћемо видети. За то је знао само старији војвода и више нико, па ни наш вођ из Дренице. Ужасно се и страшно тужаше отац Сима на огромне муке и патње, и побројавајући их све горе и црње, нећемо их наводити; јер се огледају у убијених 13 старешина и 35. калуђера, као и у пребијеној нози војводиној. Сиромах напослетку дође до тога, да рече: *па нека их напослетку, нека тако и чине, и бог ме и право имају! Наша ти је вера сасвим ослабела и онејачала, а турска бог ме јака и силна. Види се, да јој и бог помаже, а нама неће ни он, па ни ови наши свеци. Ето и св. Јанићије, кад је било мање насиље турско, чинио је чуда, а сад кад је онолико и овако, да се већ више неможе трпети и подносити, нејавља се ни да је жив; он само ћути и све трпи, а чуда никаква, да застраши Турке. Ово су видели и сами Гашани; па навађују све грће и грће. Пређе је св. Јанићије, кад би навађивали на монастир Турци, чинио чуда, и они би бегали куд који, а сад баш ништа. Турска је јача, па и помаже*! Тако се вајкаше наш игуман

и тако се грко и чемерно жаљаше чак и на св. Јанићију; па и самог Бога, Ми смо га колико смо могли тешили и успокојавали, али све узалуд. Он причаше, како је лане на неколико хвати од монастирског зида *погинуо црногорски капетан*, којех су водили 3 Гашана, а којима је био дошао по некој политичкој мисији. Страшно се жаше, на *убијеног оца Пајсију* што није показао старине Г. Гиљфердингу; што му их није дао и остало. Показаше нам и *писмо Г. Митрополита* нашег, у ком му је искао *живот св. Јанићије, да га наштампа*; овај му је вели послао и препоручивао нам: да га сами наштампамо, а орђинал предамо народној библиотеци. У писму наш преосвештени одиста вели: да ће потражити каквог душевног човека, који би платио печатење око овог богоугодног дела итд.

Отац игуман заповеди свом сестрићу давши му, први пут *кључ, од скривнице*, да нас одведе у ову, и све старине покаже. Благодарећи дакле овоме, ево нас у *кули монастирској*, која је призидана уз монастир онако исто, као садање *наше римпалине звонаре уз цркве*. У првом бојy, који саставља и припрату црквену, беше до 40. комада разних рукописних књига из 14. до 16. века, све расуте и изцепане. Међу њима беше и 10. комада, из *Божидарове печатење*, али такође расутих и изцепаних. Оне се повлачаху по влажним рафовима и по огромној костилној, из које ув-лачаху, заједно са влагом, и смрад још добро иструлелог меса људског; те тако пропадаху и трућаху. Оне имају и своје прибелешке, од знатне важности за нашу прошлост, које смо све прибележили и преписали. Из овог пење се у други бој, кроз који се даље сјеверу иде и помињати сје-верне зграде као и у подруме.

На трећем је бојy 3. собица, међу којма је највећа *сва живописна свуда*, и таван јој је сав изрешетао све сами куршумима бесних, нечовечних, а можда и пијаних Турака. *У овој је соби заклан покојни Пасија*, о коме спомиње, у свом путовању Г. Гиљфердинг; он је се страшно борио тројицу у овој борби ранио и негледајући на сву своју борбу и изненадни нападај, пао је од 45 ране. Њему су живом вадили црева и етре, а крв по помосту још се познаје у изгледима орљотина. Ето какав је живот у Девичу!

Даље иду скривнице. У првој је око 90. разних књига писаних на кожи и хартији, све сами *Србуља* и неки крупније ствари и посуће са натписима, које смо поснимили. У другој је око 50. најстаријих и најодабранијих књига са 3. ковчега разних прастарих чистих само српских, из доба српске независности, одежди, са парпорцима, звонцетима па и натписима. Међу стварима има их и од ковова, као: лафова, некаквих апокалипских животиљица итд. Прекрасно и давно саливених и израђених. Осим овог старих крстова и икона с натписима и без ових и других св. и онако ствари и утвари. Између књига одабрали смо 12. комада, на ове оставили 3. признанице, да нам се пошљу ит.д. Међу овима је и то све накожи, а из 11. 12. 13. и мање 14. века:

1. (један) *Пролог од 1145.* (године); 1. (један) *Законик Момоканон са грађанским правилима писан краљу Владиславу 1227 г*(одине); 1. (један) *Летопис* или књига: *О српским владаоцима и господи* почиње од 9. века, а свршава се са 1361. годином. У овој су књизи врло важне ствари за нашу прошлост и паметарницу; 1. (један) *Апостол од 1080. год*(*ине*), а остале су све проповеди и разна поучења. Међу овима је забележено и *како је постала* ***срп(ска) патријаршија у Пећи***, *како је овде пренета и она из* ***Орида***, *и како је* ***св. Сава и зашто одпао од Оридске екзархије и грчке патријаршије*** *што су му и Грци потврдили немајући у томе никакве користи; ту су* ***побројане и све епископије и колико је до Душана имала***, *оридска, цариградска и трновска епископија как их је овај подвргао под пећску*, и како су се *под кнезом Лазаром одтргле од ове*, као и колико је *под њим оридска, а колико трнавска екзархија плаћала данак пећкој патријаршији* ит.д. Напослетку је *знатно у једној* ***беседи о светом Јаниһију девичком*** ово: *како је* ***он био прогнани Архијепископ***, како је *живео и умро у Девичу Горњег Пологa*, или код данашње *развалине града и монастира Девича, на садањој међи кичевске и тетовске нахије* Праве Србије на места *садање* ***Кадербенд*** т.ј. ***старог српског Девича*** правог и првог; како је, због насиља турског, *у време Деспота Ђурђа Бранковића пренешен овамо у земље деспотове, и пошто су га 13. дана носили кроз земље деспотове, он је овде стао и даље неје хтео: те му се ту и подигне манастир. А пошто су му се св. мошти и тамо биле у земљи и овде се, на иста два ланца, обесе у земљу за 14. хв(ати) дубљине* ит.д.

Све су ове књиге пуне важности и знатности за нас; но на нашу и општу тугу и жалост, ево се непослаше за живота проте Симе и сестрића му свештенка. Важне су још и старе, и ако сада без икакве новчане вредности, одежде, петрахиљи, стихари и остало, веле, *још старије од св. Јаниһија, а на једној и пише да је прављена и поклоњена у* ***манастир св. Спаса у граду Девичу Горњег Пологa***, *још 1269. год*(*ине*). Осим овог они 16.угални крстови и иконице од окова изливени и поменуте разне животиње са звонцетима и огромним прапорцима, показују некањи културни ступањ срп.(ског) народа у Правој Србији. Све ово нема сада скоро никакве стварне вредности, а као старина знак некад, културе и изображености немогу се ничим исплатити. Сам игуман и неје знао, ни шта, ни колико има. У Скривнице се скоро никад неулази; па се о њима и неводи брига. Осим старешине, чељад и незна ни гдесу, а камоли да знају: шта је у њима. Ово јестевелика срећа и благодареһи овоме: овде је више старине, но у осталих већијих и знатнијих монастира. *Све су ове старине донешене овде кад и мошти св. Јаниһија.* Кад нам дођу прибелешке, које недржимо да су пропале, заједно са поменутим књигама, онда ћемо о свему овом више говорити, а за сада тек само мимогред ово напоминьемо, што већ рекосомо.

Ево нас и у *самој цркви и њеној препрати*, која је сва, као и *мушка и главна* (*предолтарна*) *црква и олтар, **са огромним кубетом** над саставима, пречага крста*, - живописана сарим живописом, који је доцније понављан. И овде су срп(ски) свеци као: ***св. Симеун***, ***св. Симон***, ***св. Сава***, ***св. Прохор*** *Пшински*, *Јован Рилски*, *Јоаћим Осоговски*, *Гаврил Лесновски*, *св. Владимир Елбасански*, *Климент*, пише *Преспански*, *Наум Охридски*, па *св. Арсеније први*, *Сава II*, *св. Ефрем*, *св. Симон*, *св. Милутин*, *св. Урош*, *св. Петар Коришки* и још неких 23. које се немогу да прочитају, са *св. Давидом Солунским*, или *царем Будимиром*. Осим ових је: *св. Ана*, *света Анастасија*, *света Петка*, *света Варвара српска*, *света Јелена*, *света Зиновеа српска* и још неке; али се немогу да прочитају. *Остала је сва црква живописана разним страним свецима, као олтар и кубе*. Цела је црква, тамна, мрачна, тешка, загушљива, нарочито од *оне костилне*, *влажна*, *тморна и туровна*.

Ба спрам олтара, са сјеверне стране стоји као ***мала црквица***, у којој је ***гроб св. Јанићије*** обешен на два дебела гвоздена ланца дубоко доле у утроби опште мајке земље, веле, равних 14. хвати. Над самим овим је ***поклопница од белог тесаног камена***, *савршено равна са осталим помостом*; са крајева јој се познају висећи и спуштајући се у мајку земљу ланци гвоздени; *више поклопнице је повисок дрвени ћивот*, спрам ког је, на дувару, **живописан св. Јанићије**, средњег века, висок, сув човек, у калуђерском оделу.

Они, који хоће да се излече од својих болести, завлаче се под овај ћивот и леже целе службе, или вечерње, на оној половини над раком св. Јанићија. Баш кад смо и сами гледали, онуда у један мах испод ћивота (застртог платненим и осталим покровима до помоста)… изађе један болесник, који нас, наравно немало уплаши!

Натписа у цркви, и око ње, нема никаквих, колико смо ми гледали и пазили. Срба у околини, веле, које зна, а које за 2. часа, нема ни једне душе само је неколико коибилица, носаху и рипиде и подсвећњаке у цркви; па чим би овај посао свршили, изашли би напоље и кад треба опет улазили. Тужно је и чемерно видети и ову богомољу и њену службу. За сво време, докле ова трајаше, кречаше се и клањаше 3. будале, међу којима је и једно дебело и пуно, у плавим димијама, паланачко дете. Отац попа, почешће би у сред молитве, не само викао и псовао, које на ове будале, сулудастог црквењака (а све је сама сулуда и будала у монастиру, ван поменута два свештеника, протинице и војводе) и поменуте православне Цигане, који дођу сваке службе, јутрење и вечерње, да помогну, запале свеће, доносе ватру у кадионицама, носе рипиде итд, нег би почешће ударао књигом по глави све ове и шамарао би их, што кваре благочитаније. Свакојако већна хвала и благорадност и човечанства, овој нашој драгој браћи православним Циганима, који једини не оставише ову срп(ску) светињу, но

рад ње трпе свака зла и насиља. Али шта ће и сам сиромах попа, кад и за *певницом*, и у *олтару* и свуда и на сваком месту он све сам мора свршити, прочита благословити, чинодејствивати, напевати итд., а док прочита *оче наш* набројали смо, да је са 7. пута закашљао и пљувао, по 3. минуте. Ужасно дуго траје молитва господња; јер се овде несме ништа прескочити ни изоставити, па ни оних по 40. пута *Господи помилуј*! Што се у кнежевини ненабљудава, а нарочито по манастирима. Незна се, шта је црње и горе гледати: да ли ову тужну и чемернуусамљену светињу српску; да ли ове јадне и жалосне преставнике нашег народа, сумануту и сулудасту послугу ове светиње; да ли оне мученике, који врше, свештенодејства и којима би требало пре неге, лека и одмора, но петрахил и одежде; да ли овај ужас и гроу са свију страна, тужно, све чемерно, све јадно и ужасно, да човека језа хвата и кад неје овде. Ми срдачно и искрено, први од кад је кнежевине, при поласку нашем, приложили смо 84. гр(оша) овој светињи и мученици српској, жалећи одвише, што више немогасмо. Зајиста, ако је икоме бог дао имања и средства, и ако је ико и помислио да учини какво добро дело, бољег учинити неможе но да приложи овој светињи и мученици српској. Свака парица наградиће се у царству небесном вечним животом и блаженством. Притеците и помозите браћо и сетре, ко чим и колико може, да се одржи овај заклон свију вери и народности од ужасних и највећијих разбојника; да се одржи овај чувар и ово прибежиште свију и сваога, који га само ждеру и једу, утамањују и упропашћују, а ни најмање непотпомажу и неодржавају. Тешко је и самим мухамеданцима и њиховом цару у Станбулу, кад падне света Девичка обитељ. Сад у планинама Девичким, а *на царском путу*, годишње, веле, гине најмање по 130. самих правоверних Турака, а онда ће их гинути и по 1300 душа. Сви сада свраћају у Девич; те по 3-4 дана изчекују *веће караване*, о трошку девичком, само да би својим мложином заплашили разбојнике, а онда се неће имати где заклањати; па ће и пропадати, а онда се неће имати где заклањати; па ће и пропадати. *Турци ће се сами кајати, што су ишли на руку разбојницима, и што их подбадају: да све српско утамањују у упрошћавају*. Фанатизам њихових цариградских дервиша и хоџа, који луњају по овимкрајевима, као гладни и бесни вуци пашће на главе њихове.

Под благословом, и са опроштајем, какав се чини са онима, који се воде на губилиште, кренемо се да својим момком и поменутим млађом војводом монастирским Меланом, који је страшно био претсављен. Нисмо од вратница зида манастирског измакли ни до 15 хвати, а *Мелам баци се каменом на једну громилицу камења, рече и нама да то и сами учинисмо*. Даље нам рече: да ништа неговоримо, но што можемо брже да идемо, коње да нејашимо, и да смо тако ређи стопа у стопу, иза њега. Тако смо ишли малим и уским пољицом једним. У склопу Девичких планина

обраслих самом огромном, честом и доста старом дубовом шумом, међу којом су густи и чести шумарци, трнови, лескови и осталог полудрвећа, и полукорова. За један 30. хвати низ ову речицу, Девич, где је поље мало шире, стоји 6. колебица, на монастирској земљи, оних Цигана, који служе монастиру и *огроман зидани, али готово полуразрушено монастирски хан*, у коме је и дућанчић један, са укупном вредношћу свега у њему еспапа до 10. гр(оша). Мелман у овоме купи дувана, и превара ту заставше Гашане: да се онај синочни царски човек већ спрема да пође на пут. Још неколико минута хода, па се одпочиње пењати на повисоки и одвећ стрменит, са источне стране, *огранак Девички планина тако звану Клисуру*. Она је сва обрастла истом шумом, као и Девич, и с једне и друге стране пута, ужасно је куршумима изрешетена и ножевима изечена сва та шума и свако њено дрво. Овуда се сваког дана бије и сече, само кад ко пролази; на често се овде бију и секу не само путници са разбојницима, него и разне разбојничке чете једна с другом. Мелман је се целим путем гласно молио Богу дерући се непрестано: *ал-ла*, *ал-ла-ал* итд. Најмањи шушањ, најмањи потрес листа, или гранчице, имао је такву силу да је исто време и ороз на другој пушци мелимановој циктао, као и на нашим, тек овако по природном нагону (инстикту), а не нашом вољом и самосвешћу. По Мелману изкакао је зној као боб крупан, а језик му је се већ уморио од силне и непрестане арапске моитве. Дуго смо и дуго пузали се, док се једном неузузасмо на врх клисури. На самом њеном висоравну беше ужас погледати. На једној страни беху још добро неоглодане ноге човека; на другој руке, прси и глава; а на трећој тек у ½ оглодано месо са огромног царског хата, од арапске расе: и све то смрђаше до зла Бога. На једном месту већ стајаше неколико каменова на градини, и Мелам, негледајући на свестрана презнања, баци на ову громилицу такође један камичак још у долини девичкој метнут на појас. Шта је јело овог убијеног коња и човека, незнамао, кад се живе душе у свој Клисури нечујаш, па ни од тице какве, и звери каква. *Врхом клисурином*, сад још у већем страху и непреодолимом ужасу ишли смо сви страшно дрктајући све даље и даље, такође кроз шуму изрешетану куршумима и изасецену ножевима јадних и злехудних бораца. Ћутање је трајало, као и пре, и тек да се одпочнемо већ спуштати, на западној страни, кад наш Мелам…опази једнога Арнаутина, вели латинаша, на највишем врху једног грма, где прежа на све стране! Он је био запео пушку на нас, а ми смо сви то исто учинили опет на њега. По овом је се одпочео разговор, који је ишао дуго и из којег смо непрестано слушали само: *беса*, *бес*! *беса бес*! итд. Мимо све те бесе, ми смо полако и неприметно непрестано мицајући се зајашили за 1. дрво, а коње оставили на путу. Договор је се свршио с тим: што је тај Арнаутин узео за грљић своју дугу пушку, а кундак дигао у вис, и ми непрестано гледајући га мало помало изницасмо даље и даље, дерајући се и он и ми:

беса, бес! *беса бес*! у том и таквом путовању и непрестаном потвораваньу беса (вера тврда и поштена реч) ми смо све даље и даље ишли, а небеше нам теретау ходу, једно због овог доаћајем а друго опет са тога; што се спуштасмо низ *Клисуру*. Пошто заосмо, низ Клисуру, испод поменутог грма, скоро смо непрестано трчали, а чинили смо се да нетрчимо. Ход нам неје трајао ни пуна пола часа, а на наше велико чудо, указа нам се у западној, југозападној сјеверозападној страни, баш као прави полукруг, или полумесец, који је обухватио пола света….. огромна планина покривена снегом и планином! Цела та *планина зове се* ***Мокра***, са разним именима појединих својих врхова и огранака. Док несмо видели њене јужне и сјеверне деови, учини нам се, а и држали смо да је то дивна и света за Србина Црна: Гора, са својим чудним и дивним јунацима; али смо се брзо разуверили од овога заноса. Са целе те планине дуваше тихи и лагани студени ветар, са поветарцима, који нам добро дође у овом страху и умору. Он нас не само дивно и чудновато разхлађиваше; него нам и снаге и моћи, као каквом чаробном силом, даваше. Свуда испод планине, плављаше се такође дивна и сада савршено плава, полукружна, или полумесечна равница, **стара Метохија**, сада тако звана **Подримље**, а у г. Гиљфердинг овом делу погрешно **Дукаћин**….”.[6]

Summary

Hadži-Radomir Petrović

THE TESTIMONY OF HISTORIAN MILOŠ S. MILOJEVIĆ ABOUT THE DEVIČ MONASTERY NEAR SRBICA IN KOSOVO

The Church of the Presentation of the Virgin in Devič monastery near Srbica in Kosovo and Metohija was destroyed and burnt down by the Turks and Albanians; it was especially the target of new attacks by Albanians in the most serious unrest in Kosovo on 18 March 2004 when the monastery was pillaged and torched. The author of this paper was in Devič monastery from 2010 to 2011 on the invitation of Teodosije, the Kosovo-Metohija Ortodox Bishop for Raška and Prizren, where he worked on conservation and restoration of wall paintings from the XV-XVI-XIX centuries. Searching the documentation for a monography about the monastery of Devič and Holy Venerable St. Joannicius of Devič from the fifteenth century, which would complete the documentation dated from the nineteenth century, the author discovered the travel writings of Miloš S. Milojević, well-known historian, warrior and travel writer; the author publishes those travel writings in authentic form, with minor interventions that help to explain the essential meaning.

---

[6] Коментаре разних делова текста из описа манастира Девича и положаја, наводимо у нашем раду: Хаџи-Радомир Др. Петровић, *Девич, црква св. Ваведења Богородице у храм и св. Јоаникије Девички*” (у припреми за публиковање).

УДК 908(497.11 Лесковац)"18"

Зоран Ракић

МЕЂУКУЛТУРНО КОМУНИЦИРАЊЕ И МЕЂУИДЕНТИТЕТСКО СПОРАЗУМЕВАЊЕ У ТУРСКОМ ЛЕСКОВЦУ КАО КОМПОНЕНТА ИСТОРИЈСКОГ НАСЛЕЂА

УВОД

За разлику од многих градова у Србији који се од свог настанка могу сматрати аутентичним упориштима српског националног идентитета, Лесковац спада у насеља на чији раст је пресудно утицала туђинска управа. У временском оквиру од шест до седам векова колико датирају најстарији писани трагови од првих помена Лесковца, он се чак 423 године развијао као градско насеље под културним утицајима Турака.

Најпре као село, и то не највеће у котлини званој Дубочица, Лесковац је почео да се формира као градско место од две махале, са два различита и супротстављена идентитета, да би ослобођење од Турака 1878. године дочекао као многољудно насеље за тадашње прилике, са чак 20 махала, од којих су неке раније биле насељене искључиво инородним становништвом а у годинама после ослобођења претрпеле су убрзани процес мешања, хомогенизације и асимилације домаћег и страног, градског и сеоског елемента, као и староседелаца са дошљацима.

Да би се феномен присуства странаца, односно инородних становника Лесковца, приказао свеобухватно у сегменту међукултурног комуницирања, нужно је обухватити временски распон од првих азијатско-турских утицаја. Овакав приступ намеће се при самом питању о коренима појединих етнолошких, социјално-психолошких или чак катастарских чињеница кад је реч о турском елементу. Затим, врло је разумно и питање предисторије и природе трговачког капитала који је створен у време турске управе и који је био претеча касније створеног, веома моћног индустријског капитала.

Посебно је значајно посматрање утицаја бирократског апарата нове српске државе, који постављањем чиновника у административне центре новоослобођених крајева после 1878. године доносе поједине европске стандарде у свим постојећим областима, од одевања и становања до сасвим другачијег организовања локалне управе, школства и здравства. Културолошки шок који су изазвали српски државни службеници у Лесковцу окорелом од оријенталног наслеђа, превазиђен је за годину-две, наравно, у корист прихватања новог стила.

Више од четири века учења вештине коју данас зовемо *међуидентитетско споразумевање*, дало је Лесковчанима особене црте у локалном менталитету, због чињенице да су генерацијама имали посла са доминантним ентитетом, који је, уз то, располагао силом, али је истовремено и остављао простор за рад и привређивање у занатима који се нису сматрали достојанственим. Тако у лесковачком случају, одмеравање могућих опасности у контактима са Турцима није значило само питање голог опстанка, већ, у каснијој фази, могућност напредовања и богаћења. Уосталом, они Лесковчани који су пореклом били Срби имали су у томе добре узоре код својих суграђана Јевреја, Цинцара и Грка.[1] Лесковац у време трајања турске управе није био изузетак у односу на друге градове Империје у смислу мултиетичности.

Утицај странаца на културно профилисање Лесковца и његових становника је неспоран и немерљив. Теза да је могуће сачинити преглед реалних последица које су проистекле из небројених културних сусрета и прожимања са припадницима многих културних кругова чини се лако доказивом на основу материјалних и духовних чињеница. Даље следи закључак да су странци у Лесковцу, без обзира на то којој културној групи припадају, проналазили своје место у друштву и углавном у оквирима својих позиција или професија доприносили напредовању заједнице. Такође, на толерантност Лесковчана у односу на странце утицала је њихова прилагодљивост стицана током заједничког живота са Турцима, вишевековно постојање чувеног лесковачког годишњег вашара (панађура) који је током две или три недеље био стециште странаца, разграната трговина кудељним производима која је стварала и разноврсне додире култура, као и њихов изграђен пословни дух који не може да познаје априорно одбацивање нових контаката. Због свега тога, у приступачним изворима везаним за ову тему, нема података о стариначкој резервисаности и отпору према странцима.

[1] „Почетни међукултурни спор (неспоразум) бива у процесу међукултурне комуникације, у оптималној варијанти, замењен разумевањем.“; „Са својима се разумемо или не разумемо, са странцима се споразумевамо.“ Бранимир Стојковић, „Међукултурно споразумевање“, ЦМ бр. 11, 2009.

Ипак, чињеница је и то да се у културном профилу Лесковчана ништа битно није мењало током четири века турског присуства, јер унутар царевине контакти са странцима нису били ни довољно чести ни довољно квалитетни, посебно не у дубокој провинцији којој је припадао и Лесковац. Тек су измењене околности након ослобођења од Турака дале могућности да сусрети са другим културама дају резултате и да се ментални склоп просечног становника ове области полако прилагођава националном просеку.

УТИЦАЈ ТУРАКА НА СТВАРАЊЕ ЛОКАЛНИХ СПЕЦИФИЧНОСТИ

„Три турске речи - севап, хатар и инат, извитопериле су читав наш јавни живот“,[2] тако што су видно обележиле српски национални карактер и учиниле га онаквим какав он у стварности постоји и данас. Ова оцена народног и националног карактера, коју је почетком прошлог века дао историчар Љубомир Ковачевић, потврђена је и у размишљањима Слободана Јовановића о културном обрасцу код Срба. Узимајући у обзир ставове Богдана Поповића, Јована Скерлића, Владимира Ћоровића и осталих интелектуалаца свога времена, Јовановић наводи овај Ковачевићев закључак као илустрацију за тврдњу да су многе народне особине стечене током вишевековног егзистирања под доминантном отоманском цивилизацијом постале елементи карактеролошке мапе на простору Србије.

У оквиру неколико парадигматичних, односно етнотипичних модела личности који се налазе у типологији Јована Цвијића, истиче се моравско-вардарски варијетет централно-балканског психичког типа, односно психички модел који је формиран под директним утицајима турског господареће слоја и принудом вишевековног прилагођавања у сврху очувања голе егзистенције.[3] За два антипода у оквиру Цвијићеве класификације психичких типова, сматрају се динарски и централно-балкански психички тип. Овај други, а у оквиру њега, посебно људе са моравског и вардарског подручја, карактерише знатно израженија реалистичност психичког живота. Прилагођавање различитим, а углавном тешким животним условима, развило је у њиховом менталитету конформистичке црте покорности, послушности, понизности и моралне мимикрије.

„Та два психичка типа изванредно добро репрезентују два животна става, два супротна система вредности, две филозофије живота које су вековима доминирале на нашим просторима“, указује Жарко Требјеша-

---

[2] Слободан Јовановић, *Културни образац*, Стубови културе, Београд, 2005. стр. 63.

[3] Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље II*, стр. 8-15

нин у свом раду *Појмови и теорије националног карактера у српској етнологији*.

Животни став динарског типа, херојски стил живота, сажето је исказан у пословицама: „Чувај образ, а не главу“, „Боље гроб него роб“. Други, оличен у централном типу, јесте поданички стил живота формулисан у пословицама: „Покорну главу сабља не сече“, „Сила Бога не моли“. Насупрот култу Обилића који подразумева јунаштво, страдалништво и подвижништво и негује се у динарским крајевима, стоји култ работе и философија преживљавања карактеристична за централне делове Балкана, посебно за моравско-вардарски правац. Овај особени тип друштвеног карактера формирао се у плодним долинама Мораве и Вардара, код становништва у непосредној близини турских утврђења, вековима изложеног зулумима османлијских освајача и пљачкама Арбанаса.

Судбина свих насеља у околини Лесковца под Турцима није се разликовала од оне других становника равничарских делова Србије где су Турци били стално присутни а пресија највећа. Живот српског становништва у самом Лесковцу, осим у периодима екстремног непријатељства, кад је долазило до масовног исељавања на север, био је битно другачији. Процес прихватања правила која су Турци поставили у оквиру градског начина живота остваривао се у случају Лесковца без већих застоја, тихо, и скоро без ијединог историјски значајног догађаја. Међусобно привикавање два етноса, неједнака у политичкој, социјалној и економској хијерархији, временом је успешно водило ка постизању сличности, а политичке, социјалне и економске разлике су знале у појединим случајевима чак и да нестану.

Живот лесковачких Срба одвијао се у кругу породице, у црквеним општинама, или варошкој чаршији, као што је било у свим срединама где су православни хришћани чинили већину.

У приватном животу и на јавним местима хришћани су били издвојени од Турака и због шеријата, мада интереси у трговини нису познавали такве врсте забране. Стога су купопродајни контакти били део свакодневице, посебно у чувеној, економски врло напредној и отвореној лесковачкој чаршији. Све до средине 19. века, традиционална друштвено-класна и верско-национална подела била је доминантна. И Турци муслимани и Срби хришћани живели су на дистанци, одвојени по својим турским, односно хришћанским махалама. Каурин и Турчин, односно хришћанин и муслиман, била су два посебна друштвена реда дефинисана верски и законски, две категорије које су садржале знатне цивилизацијске и културне разлике. У Лесковцу, Турци су насељавали углавном централни део варошког атара на узвисини од леве обале реке Ветернице, док је за Србе

био предвиђен нижи предео на десној обали, песковит, подводан и често изложен поплавама.

Све до великог турско-аустријског рата 1737–1738. године и друге велике сеобе под патријархом Арсенијем IV Шакабентом, Лесковац са околином био је преовлађујуће српско-хришћанска средина. Најпре турско-татарска војска, а затим и новопридошли Арбанаси, опустошили су и уништили бројна насеља и светиње. Лесковачка нахија страдала је много и због честих упада српске војске за време Првог српског устанка и током грделичко-власотиначког устанка 1807. године, под Илијом Стрељом Петровићем.

Прошле су три деценије од ратова и сеоба, док се варош Лесковац није опоравила у демографском и културном погледу. У том периоду, Лесковац се обнављао углавном великим придоласком сељака из околине, који су због зулума и убрзаног процеса читлучења бежали у безбеднију, варошку средину. Имовинско стање хришћанског становништва ван варошких оквира било је далеко испод статуса муслимана, нарочито због слабе имовинско-правне безбедности. У лесковачкој кази, уколико се узме у обзир стање у суседним казама, Прокупачкој, Врањској и Нишкој, било је сразмерно мало учитлучених села. Стање се променило исељавањем Турака и Арбанаса са територије која је у периоду 1832. до 1839. године припала Србији, јер су својим доласком променили етничку структуру појединих села, уз истовремено насилно читлучење.[4]

На крају овог периода, 1839. године, доношењем Ђулханског хатишерифа установљен је другачији поредак у располагању земљом, који је остао на снази следећих 17 година, све до проглашења једнакости вера. Овим је укинут спахијски систем, а десетак који је до тада даван у натури преусмерен је у форми новчаног износа у државну касу. Та нова околност створила је велике невоље сељацима лесковачког краја који су познавали једино натуралну привреду и били неспремни да производе за пијацу. Поред тога, Порта је, ради лакше реализације својих аграрних прихода, одлучила да препусти убирање пореза илтизамџијама, појединим Турцима који су се богатили за кратко време на основу остварене разлике, тражећи у појединим случајевима од сељака и вишеструко веће износе од оних које убиру за државу. Међу илитизамџијама је било и хришћана. Тако је у локалној историографији познат случај Стојанче Дениног, који је имао ферман да наплаћује порез у селима Разгојна и Брејановце. Од зараде коју је остваривао као порезник, купио је од Турака земљу у атару села Брејановце, коју су за његов рачун обрађивали сељаци. За себе је узимао десетак. Већ 1878. године, по нестанку турске власти, Стојанча се као

---

[4] Владимир Стојанчевић, „Стање цивилизације у Лесковцу у 19. веку“, Лесковачки зборник 42/2002. стр.13.

колаборант нашао у неугодном положају. Нагло је осиромашио и до краја живота се издржавао од прошње.[5]

Истовремено са погоршањем стања по селима, све више развијено занатство и јако увећана производња конопље, а од друге половине 19. века гајење свилене бубе, боље могућности кретања и трговачког промета, допринели су економској еманципацији одређених категорија лесковачких Срба и осталих хришћана. Поједини су чак откупљивали веће земљишне комплексе од Турака или преузимали њихове дугове у замену за непокретну имовину. Чак су и комплетни чифлуци прелазили у посед домаћих хришћана, што је у другим деловима балканске Турске била непозната пракса. Кроз такав процес стваран је посебан слој чорбаџија, бољестојећих грађана, који су изузели себе из дотадашње поделе на господарећу турску нацију и домаће, обесправљено становништво. Тако је трговац Нешко Митровић имао 12 чифчија у селу Чукљеник, са имањима, кућама и окућницама; Глиша Костић је држао 11 домова у Накривњу, а Коста Илић, касније индустријалац, чак 36 кућа у Горњем Буниброду. У категорију чифлуксахибија и чорбаџија уврстили су себе и неки Грци, двојица Јермена, као и један Јеврејин настањен у Нишу.

У периоду пре ослобођења Лесковчани су водили добро уходану трговину која је подразумевала партнерско учешће Турака, уз коришћење њиховог повлашћеног статуса. Многи су научили да искоришћавају Турке и њихову склоност да живе на вересију. Лесковачки трговац Василько Х. Младеновић је давао Турцима на почек робу из дућана и позајмљивао им новац. Од њих је узимао непопуњене признанице и сам уносио произвољне суме, а после рата однео је суду преко 500 таквих признаница, претварајући их у тапије на заостала турска имања. Међу његовим дужницима било је Турака и Арбанаса широм читаве нахије. Таквих примера је иначе велики број.[6]

Лесковачке занатлије и трговци имали су пословне везе у Босни, Солуну, Македонији, Бугарској и Тракији. Такође, имали су везе са суседним градовима, Нишом и Алексинцем, затим са Београдом, Софијом, Трновом, Рушчиком, Видином, Лом Паланком, Плевеном, Пловдивом, Старом Загором, Казанлуком и Силистром. Са Егејског мора су доносили гајтан, конце, ћитабије и другу свилену робу. Престижни, бугарски гајтан, веома тражен у то време у Босни, Старој Србији и Македонији, продавали су једино Лесковчани. Кудељу су продавали у Македонији, Солуну, Серезу и Јањини, а у неким местима, највише у Једрену, имали су своје магазе.

---

[5] Јован Јовановић, *Лесковачко поље и Бабичка гора*, Лесковац, Народни музеј, год. 1978. стр. 42.

[6] Радош Требјешанин, „Лесковац после ослобођења 1877. године“, Лесковачки зборник 18/1978. год. стр. 282.

Горњем слоју лесковачких големаша припадали су и водећи људи Цркве јер је она у овом периоду поседовала имовину знатне вредности, као што су је имале и турске џамије у Лесковцу, које су располагале кућама, дућанима и земљом, а једна од њих и правом наплаћивања мостарине. Црква је била озбиљан кредитор, давала је новац под интерес и, колико је познато, то су на овим просторима били зачеци организованог пласирања финансијског капитала.[7] Постепеној еманципацији хришћана у Турској допринела је и ситуација после Кримског рата и доношење Хатихумајуна, *Свечаног писма*, 1856. године, којим су хришћани били формално изједначени са припадницима турско – муслиманског друштва.

И пре тога, током двогодишњег Кримског рата, многи Срби су учествовали у повећаној производњи предмета потребних за ливерање турској војсци. То је утицало на велики процват занатске производње у Лесковцу, шире коришћење индустријског биља и свилене бубе. Ово је био и период пасивизације турског варошког становништва, што је омогућило богатим лесковачким породицама да од њих откупљују дућане, магазе, куће, градине, ливаде, виногради, конопљишта, воденице и ваљавице.[8]

Турци у Лесковцу, којих је пред ослобођење било око 5000, бавили су се занатима, за разлику од нишких градских Турака, који су презирали мануелне послове. И виђенији Турци из познатих породица Османбеговића, Пашагића, Дурића и Меметовића бавили су се неким занатом или трговином.

ИНВЕНТАР ОРИЈЕНТАЛНОГ НАСЛЕЂА ПО ИСЕЉАВАЊУ ТУРАКА

Упркос економском напретку појединих категорија становништва и честим путовањима све бројнијих трговаца, стање цивилизације у турском Лесковцу било је пред ослобођење на веома ниском нивоу. Ни Турци ни Срби нису имали библиотеку нити читаоницу, мада је тржиште књига, и поред вишедеценијских забрана, почело да се ствара, углавном на пијацама разне робе. Није постојала ни штампарија у Лесковцу. Децембра 1877. године, пред масовну сеобу Турака, њихове школе су престале да постоје. Срби су тада у целој нахији имали 18 основних школа, од којих је једна била женска и налазила се у Лесковцу. Све су биле у црквеним зградама и издржавао их је Синод, црквено - школска општина.

---

[7] Исто, стр. 284. „У Лесковцу су све околне цркве имале куће у својини. Није затечена 1878. године ни једна црква у лесковачкој нахији која није имала веће комплексе зиратне земље, кошеве за жито и свој капитал".

[8] Живан Стојковић, Ненад Кражић, *Занатство Лесковца*, Лесковац, Историјски архив, 1995. стр. 15.

Иако је крајем 19. века имао преко 850 здања различитих намена и спадао у већа места данашње Србије, у Лесковцу се није затекло ништа од репрезентативних цивилних или војних објеката. Његова грађевинска структура била је скромних димензија и домета, па је иза Турака остало свега неколико приватних зграда значајније архитектонске вредности.[9]

Изглед старог Лесковца је био условљен тадашњом економском структуром друштва и богатством његове околине. На његовим зградама видео се раскош и бес турских феудалаца и беда чивџија, нарастање друштвеног значаја хришћанског чорбаџијског елемента и национално - верско угњетавање. „Све ово, било је од утицаја на постојање велике и развијене градске чаршије, бројних кафана по периферији у које свраћају сељаци кад дођу на тржиште, дугачких редова дућана, великих магаза и бројних пијаца. Око овог привредног апарата развио се Лесковац, који је уз то био седиште паше, резиденција спахија и чифлук сахибија, судско и нахијско средиште, велики и важан центар турске владајуће феудалне класе.“[10]

Из турског периода датирају чорбаџијске куће које су грађене по оријенталном узору, али су почетком 19. века изгледале много скромније. Истицање богатства у то време није било упутно јер се дешавало, посебно у време гушења лесковачке буне 1841. године, да многе чорбаџије остану без имовине.

Турске и српске господске куће биле су стилски репрезентативне и удобне. Свака је имала амамџик (купатило), ћилер (оставу), мутвак (кухињу), а постојала је и нека врста лавабоа који је преко земљане цеви одводио прљаву воду. Мада су и такве врсте кућа грађене од дрвета, употребљаване су масивне греде и даске. Празнине између греда попуњаване су печеном циглом, а у блато за премазивање зидова стављан је креч.

Сиротињске куће су биле веома мале, плетене пругњем и премазиване блатом. Урбани амбијент турског Лесковца био је употпуњен и оријенталним јавашлуком, оличеним у потпуном непостојању комуналне бриге.

---

[9] *Шашит пашин конак*, срушен 1890. ради подизања зграде гимназије, по многима најлепши турски конак у Србији. Градили су га грчки мајстори. *Грчки сарај,* био је вакуфски сарај. Налазио се у Грчкој махали. *Харем сарај (Харемлук),* налазио се на плацу данашњег Народног позоришта, градили су га Италијани. Имао је дрвенарију украшену резбаријама са мотивима флоре и фауне, камин од белог мермера, земљане пећи, два купатила и шедрван са шездесет млазница у облику букета. Од других вреднијих зграда, могу се набројати *кућа Пашагића*, најбогатијег Турчина у Лесковцу, *Мулафејзин конак* у Подврцу, *Маралијев конак* код Саборне цркве, *Ширибегов конак* у Нишкој улици, а посебно *Шедрван, Исмаил пашин летњиковац* у Шпиталју, на јужној периферији Лесковца. Радош Требјешанин, „Лесковац после ослобођења 1877. године“, Лесковачки зборник 18/1978. год. стр. 292.

[10] Сергије Димитријевић, *Градска привреда старог Лесковца,* Лесковац, Народни музеј, год.1952. стр. 104.

У белешкама из различитих периода о Лесковцу има разних импресија – од извесног одушевљења његовим калдрмисаним улицама, богатим дућанима и зеленилом које окружује куће, па до згражавања над изгледом сиротињских махала, блатом и прашином, смрадом из мочвара којима је град окружен, као и смећем које се не износи. Због тога је потребно, када се говори о изгледу Лесковца као једној од последица турских културних утицаја, посматрати га у контексту беде и богатства његових житеља. У појединим етнолошким разматрањима, цитирају се различити ауторитети: *Мита Ракић*[11] („Лесковац се одликује лепим кућама, пространим улицама ...“), *Богољуб Горуновић*[12] („Он нам је тада, 1830. године представљао бедну слику једног предграђа турске вароши, једног чифчијског насеља са малим, приземним, мрачним кућама покривеним лозињама“), *Сотир Писазовић*[13] („Од улице Сурдуличких мученика до Величкове кафане нису постојале куће но рупе пуне водом зими, а преко лета блатом у које човек није смео да загази. У води би се могао наћи по који шаран. Ни простор иза данашњег Масариковог трга није имао бољи изглед. И ту је раније била нека мочвара по којој се тај крај звао Цгарин вир“), *Глиша Костић*[14] („Лесковац је, може се рећи, без добре воде, особито лети, јер у целој вароши нема ни једне чесме. Становници његови користе речну воду али се ова лети не може да пије јер узводно киселе конопље, те су приморани да ваде бунарску која је доста тешка, или да копају на обали кладенце.“).

У сваком случају, турски Лесковац је било могуће посматрати на оба начина. Сваки од описа који су до сада познати, тачан је, али истовремено и непотпун. Велики број јавних зграда, опстао је до пред крај прошлог века, углавном без озбиљнијих рестаурација.

На месту данашње Гимназије постојао је велики затвор, „Катил апса“.

По средини ужарске пијаце, на месту данашње Главне поште, налазио се велики амам чија се фасада види на Каницовом цртежу.

Највећи хан у граду био је Алијин хан, који се налазио на месту хотела „Костић“, срушеног у америчком бомбардовању 6. септембра 1944. године. Иако луксузан, „Костић“ нема примат првог европског хотела у Лесковцу. Први хотел по западним узорима био је „Солун“ а подигао га је Хафиз Пашагић, најбогатији лесковачки Турчин. Имао је европски намештај, билијаре и значајну клијентелу, а један од гостију био је Феликс Каниц.

---

[11] Мита Ракић, *Из нове Србије* (*Отаџбина*, књ. 6. 1880-1881) Народни музеј, Лесковац, год. 1987. стр. 73.

[12] Богољуб Горуновић, *Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца* 1877-1927. Лесковац, 1928. стр. 59.

[13] *Лесковачки гласник*, број 35/1931. год.

[14] Глиша Костић, *Ча Митина школа*, Београд, 1898. стр. 115.

Турско гробље се налазило на локацији садашњег парка „Девет Југовића“. Преко улице која пресеца брдо Хисар и овај парк у прошлом веку се пружао гвоздени мост а пре њега дрвена ћуприја, подигнута на зиданим темељима. Њу је изградио Авди паша, који је заслужан за једну делимичну регулацију Лесковца. Зато је град у време ослобођења располагао са неколико правих и пространих улица које се виде на цртежу објављеном 1887. године.

Осим трасирања ових улица, које су чиниле чаршију и центар града, чиме се успело да се оформи градски центар и обезбеди излаз на мостове, Лесковац је у смислу регулације био препуштен самом себи. Свакоме је било дозвољено да гради како је желео, па су настајале уске и кривудаве улице које у појединим деловима града постоје и данас. Уколико су имале калдрму, оне су по средини биле испупчене. Вода се зато сливала према кућама, поткопавала их и влажила, па су копани одводни јаркови преко којих се улазило на капије.

Начин живота у турском Лесковцу одређивала је и чињеница да је он био неосветљен. „Са заласком сунца и првим сумраком, град је потпуно замирао“, наводи Сергије Димитријевић свој доживљај турског Лесковца, на основу сведочења већег броја старијих људи са којима је разговарао у периоду између два светска рата. „Све је затварано, радње, капије и куће. Већ на почетку вечери, чаршија је била потпуно пуста, неосветљена, покривена дрвеним капцима и замандаљена гвозденим шипкама. На исти начин, мењали су изглед и остали делови вароши. Улице су биле неосветљене и пусте, капићици и порте затворене, пенџери покривени капцима. Једино је лавеж многобројних паса указивао да је град још ту, да живот није нестао, да се само повукао унутар кућа. По који ретки закаснели пролазник ишао је са фењером у коме је горела лојана свећа или гасарчић. У замрлом граду, ове ретке појаве личиле су на привиђења.“[15]

У јесен 1878. године, путујући службено кроз ослобођене крајеве, Сретен Поповић, аутор дела *Путовање по старој Србији 1878-1880*, дошао је у Лесковац. Из његовог првог утиска, види се како се на примеру малих ствари суштински мењало стање у Лесковцу, у првој години слободе.

„Стигосмо пред мрак. Идосмо тако доста по мраку док се не указаше фењери. То је чаршија, и види се да је цивилизација у осветљењу продрла и овде, јер за времена турског, вароши и сокаци нису били осветљавани. Како сунце зађе, дућани се затварају, свак се у своју кућу затвори и нико без велике нужде из куће не излази до зоре. У кафане којих, за време турско, мало је било, није се ишло. Скупове јавне Турци нису давали христијанима. Сад пак, при добро осветљеним кафанама и

---

[15] Сергије Димитријевић, *Градска привреда старог Лесковца,* Лесковац, Народни музеј, год.1952. стр. 122.

споља и изнутра, видесмо доста света где седи напољу и пијуцка. – Шта? Цивилизација опет напредује; не добро вино са лесковачких брда него Вајфертово пиво које се чак из Београда доноси. За столовима беше доста госпоја, жена наших чиновника, што је за Лесковчане одвећ зазорно.“[16]

За убрзане промене и заборављање турског наслеђа у Лесковцу, непосредно после ослобођења, нису били од значаја културни утицаји из било које западне земље, већ посредно, преко државе Србије која је у четири новоослобођена округа убрзано постављала своју управу, доводила чиновнике, војску, наставнике и медицинско особље. На контраст који се могао уочити у само неколико година, на основу обичног набрајања појава и материјалних ствари које су нестале и оних које су се у међувремену појавиле, указао је у два кратка пасуса Сергије Димитријевић, пишући о утицајима који су довели до стварања услова за индустријску експанзију Лесковца првих деценија прошлог века:

„Резимирамо ли сва ова опажања, видимо да је Лесковац у време турске владавине био чисто оријентална варош, прљава и неуређена, са харемским зидовима и баштама, дрвеним ћепенцима, богатим конацима и бедним предграђима, пун џамија и текија. Једина његова драж били су пашини сарајн, беговски и чорбаџиски конаци, велика и жива чаршија и Хисар покривен виноградима.

За кратко време после ослобођења, град се из основа преобразио. Број зиданих кућа нагло се увећао, ћепенци су замењени дућанима, харемски зидови нестали а текије отишле у заборав. На њихова места израсле су прозирне тарабе које откривају лепоту башта, фабрике, железничка станица и електрични стубови. Деведесет одсто младих Лесковчана и не зна за постојање последње текије. Па и за старије људе, дозивање мујезиново личи на далеки сан. У тој промени, турска прошлост нашег града ишчезла је у неповрат. Последњи трагови турског Лесковца углавном су нестали за време бомбардовања 1944. године.“[17]

Једини већи објекат од значаја за оријенталну културу, који је опстао до краја шездесетих година прошлог века, била је текија код бившег турског гробља, односно данашњег парка *Девет Југовића*, преко пута Дома здравља. Ову текију сачувала је по одласку Турака породица Јунуза Баба-Алића, која је данас једина турска породица у Лесковцу.

И егзактни подаци, оличени у пописима становништва, дају сажету слику стања остављеног након одласка Турака. Мита Ракић је, на основу

---

[16] Драгољуб Трајковић, *Из прошлости Лесковца и околине*, Лесковац, Народни музеј, 1977. стр. 21.

[17] „Последњу џамију у Лесковцу, минирали су иначе Немци, из непознатих разлога, на самом почетку рата, 1941. године.“ Сергије Димитријевић, *Градска привреда старог Лесковца,* Лесковац, Народни музеј, год.1952. стр. 122.

пописа који је извршен 1879. године, навео да од 9.718 становника Лесковац има "848 мушкиња и 79 женскиња које пише и чита". Такође, "у срезу лесковачком, са 22.042 становника у 78 села, има 90 мушких који читају и пишу". Већина села била је без иједног писменог, 11 са по једним, а свега два села, Печењевце и Турековце, имала су више од десет писмених становника. У власотиначком срезу, од 27.763 становника, било је писмених 555 мушкараца и 22 жене. Стање је било далеко најгоре у Јабланичком срезу са 9.909 становника. Тамо је живело свега 7 писмених. На читавом простору нахије није било факултетски образованих људи, као ни било које врсте просветно - културних институција.

Само двојица учитеља имали су квалитетније образовање од уобичајених старих црквених школа. Многи свештеници били су и без основне школе, полуписмени или сасвим неписмени.[18]

Кад је први пут дошао у Лесковац, августа 1868. године, чувени учитељ Јосиф Хаџи Костић, писао је Министарству просвете у Београду како су ови крајеви „простоћом покривени".[19]

Ипак, сама чињеница да су основне тековине западне цивилизације нашле своје место у слободном Лесковцу већ у првој години по одласку Турака, говори да су сметња били управо бивши господари. Као што се често дешавало у историји цивилизације, једна аутентична култура, каква је била оријентално-турска, иако у једном периоду инфериорна, производила је отпор другачијим утицајима, који је потрајао и у одсуству изворних носилаца тог културног модела.[20]

Колико рецидиви једног времена могу да буду јаки види се из чуђења престоничких листова који су почетком прошлог века писали о феномену индустријске експанзије Лесковца и његових екстрема, неуобичајених за економски развијена места тадашње Краљевине.

„Не можете просто веровати", писала је *Политика*, пола века по ослобођењу од Турака, „да је у овој вароши са џомбастом калдрмом и зградама са нахереним крововима, полутрошним мостовима, сконцентрисано пола

---

[18] Начелник из Врања, Радован Милун пише 1878. године за врањске свештенике: „Овде се свештеници не примају за општинске одборнике јер су неписмени па их је срамота да то признају. Начелник Марић из Лесковца у исто време тражи из Београда канцеларијски материјал јер „... овде у Лесковцу нема ни пера, ни мастила, ни хартије – баш ништа од канцеларијског материјала". Радош Требјешанин, „Лесковац после ослобођења 1877. године", Лесковачки зборник 18/1978. год. стр. 286.

[19] Драгољуб Трајковић, *Немањина Дубочица*, Београд, год. 1961. стр. 84.

[20] У току 1878. године у Лесковцу је отворена прва повлашћена књижара. До јесени те године у Лесковцу је било 9 факултетски образованих људи. Истовремено, јеврејска и турска заједница у Лесковцу основале су своје школе. Радош Требјешанин, „Лесковац после ослобођења 1877. године", Лесковачки зборник 18/1978. год. стр. 287.

милијарде капитала. Лесковац има изглед једне најобичније паланке. Док није подигнут хотел Костић, није имало где да се одседне. Садашњи изглед Лесковца не одговара много његовој економској и финансијској снази. Много мање вароши, које немају ни пети део богатства које има Лесковац, имају боље културне и хигијенске услове за живот.

Сами интелигентни Лесковчани увиђају овај велики недостатак и радо се жале странцима. За све криве општину, за коју кажу да нема никаквог комуналног програма и признају и то да је главни узрок у томе што Лесковчани нерадо одвајају време за ствари које се не тичу њиховог посла и њихових навика. Људи који се осим свог посла занимају и другим, општег карактера, губе много у очима друштва. Лесковчани су готови да о њима мисле као о рђавим трговцима или индустријалцима. Због тога и они који би хтели да се заложе, не могу лако да се одлуче".[21]

Иначе, осим очигледних материјалних остатака оријенталне, турске културе на простору Лесковца и околине, као и менталног склопа локалног становништва, односно обрасца културе који је формиран током вишевековног трајања турске власти, у инвентар турског наслеђа могу се уврстити одређени топоними, турцизми који су постали саставни део народног језика, неке изреке и пословице, као и обичаји турског порекла.

На целом простору југа Србије, у свим селима и сеоским атарима, па и лесковачкој области топоними турског порекла јасно говоре о некадашњим власницима и местима на којима су се налазили њихови чардаци, кулишта, кованлуци, баште и чесме. Топономастиком лесковачког краја посебно су се бавили аутори Момчило Златановић и Јован Јовановић, који су у својим радовима регистровали већину таквих места.[22] Такође, везано за ову врсту турског наслеђа, битно је имати у виду и многе породичне надимке који датирају из турског времена.[23]

Говорни језик становништва јужне Србије, као и језик народне књижевности и фолклора, обилују турским речима и изразима. Турцизми су стопљени са народним језиком, посебно са варијантама локалних

---

[21] *Политика*, 17. август 1929. год.

[22] *Алчино, Азирово, Асанагини вирови, Арапова долина, Дурићеве ширине, Муставино, Заиров забел, Јакупово, Јумерово кулиште, Ајдарево, Кадријина Чешма, Пашина чешма, Турски кладанац, Суљин кладанац, Суљин караманац, Турске ливаде, Параспур, Кадријине њиве, Турско гумно, Џамијиште, Пашине њиве, Спахиске башче, Турски забел,Турска бара, Јашареве шуме, Кованл'к.*

[23] У селу Тупековац један род фамилије Марјановић има надимак *Ћукавци* а други род *Жљунини*. У лесковачкој области постоје и фамилије које су етнички турског порекла: *Османбеговићи, Османовићи, Дурићи (Дурини), Џеваплици, Измећарови, Спајџини, Сејизовићи, Кованџици, Азирови, Џилипчини* ... Драгутин Ђорђевић, „Трагови турског присуства у народном стваралаштву јужне Србије!, Лесковачки зборник, 18/1978. год. стр. 269.

наречја на југу Србије. Покушаји прилагођавања дела фолклорног наслеђа стандардном српском језику, били би узалудни, првенствено због функције појединих турских речи које у текстовима песама имају ритмичку функционалност и служе као допуна. Такве су речи: *аман, гиди, кузун, џанум*... без којих би народна музичка традиција била знатно сиромашнија.

Такође, у изрекама, пословицама и изразима из времена турске владавине, има много турских речи, као и елемената оријенталног фолклора, што подразумева, поред осталог, и присутност источњачке филозофије живота.[24]

И неки од обичаја могу се сматрати врстом фоклорног наслеђа. Због њихових специфичних фолклорних особина, сматра се да су турског порекла.[25]

ПРОФИЛ СТАРИХ ЛЕСКОВЧАНА И ТРАГОВИ ТУРСКОГ ПРИСУСТВА У НАРОДНОЈ КУЛТУРИ

У амбијенту без исељеног муслиманског становништва, привредно-економски напредак Лесковца и околине у мирним годинама слободног националног развоја, утицао је да се изврше значајни процеси асимилације и симбиозе старијег етничког слоја са придошлим новим досељеничким слојевима, тако да је лесковачки крај формиран као специфично подручје материјалне, друштвене и духовне народне културе, по чему се данас разликује од осталих српских крајева.

Вековни живот становника лесковачке области у оквиру турске царевине, с друге стране, створио је услове да се формира низ културних карактеристика по којима Лесковчани имају доста сличности са становништвом суседних јужних српских крајева, које је живело у истим ис-

---

[24] *Абер нема* (Неће да чује, не тиче га се), *Агал'к си чини* (Живи угодно, ужива), *Не бери гајле* (Не секирај се), *Гајрет, бре, гајрет* (Буди спокојан), *За будалу резил нема* (Будала се не стиди), *Записан си у тефтер* (Евидентиран си, обележен), *К'д се потурчи, к'д турски научи, к'д чалму зави?* (говори се за онога ко се прави да је за кратко време много научио, односно за људе који су променили убеђења) ...

[25] Најпознатији су обичаји: *Зијафет*, ритуал који се изводи при уласку породице у новоизграђену кућу. Овај обичај врло је чест код Рома и у њему учествују многи становници насеља. Муслимански зијафет има многа поклапања са обичајем хришћанског становништва, који се у народу назива *бал на кућу*. *Теферич* који у турској култури означава обичај одлажења на место са чистим ваздухом, ради одмора и разоноде. На тефериче су одлазили и хришћани, пре и после одласка Турака. *Долија*, обичај који се изводи у завршном делу првог дана свадбе, при испраћају кума и старог свата. *Пашина вечера*, такође свадбарски обичај. Највише је заступљен код Рома, раније се често могао видети на свечаностима хришћанских породица.

торијско-политичким и социјално-економским условима у прошлости. Међутим, све те заједничке црте, добиле су локалну боју по којој су се Лесковчани увек разликовали од становника из шире околине. Тако се у начину занимања и привређивања, у ношњи, обичајима, говору, фолклору, „лесковачко“ разликовало од „врањанског“ и „нишлијског“.[26]

Лесковац је до краја 19. века задржао специфична обележја старобалканских вароши формираних на важном комуникационом путу, сачувавши све до 1878. године свој стари источњачки карактер са чаршијом као економским центром вароши и махалама, урбаним деловима са етнички и конфесионално сложеном популацијом, диференцираном по социјално-економским категоријама на трговачко-занатлијске и сиротињске, мешовите, сеоско-приградске и занатске четврти са разноликим пореским категоријама становника. Чаршију је карактерисао турско-оријентални амбијент збијених дућана са ћепенцима, мангалама и изложеном робом која се нудила уз надвикивање продаваца и муштерија. Куће у таквом Лесковцу имале су калдрмисане авлије, међусобно повезане ниским капицицима и ограђене високим зиданим оградама и портама.

Укупни процеси у местима какво је био Лесковац утицали су на формирање посебних етничких, психолошких и социјалних типова старобалканских чаршијлија, подељених на више и ниже друштвене слојеве и на конфесионално различите групе. Тако су код хришћана постојали *хаџије*, *чорбаџије* и *еснаф људи,* а међу Турцима одвајали су се *ерлије* као виши, а *фукара*, односно турска и хришћанска сиротиња, као нижи слој.

У међусобним односима и комуникацијама вароши са селом, посебно су биле значајне брачне и ритуалне сродничке везе. Варошки трговци и имућније занатлије су преко кумства и брачних релација са занатлијама дошљацима са села обезбеђивали и ширили тржиште међу сеоским, муштеријама. Изузетак су чиниле лесковачке чорбаџије, које су у погледу склапања брачних веза и кумства најчешће представљали затворен круг, ендогамну социјалну категорију, као остатак вишег социјално-економског слоја старог Лесковца.[27]

Када говоримо о профилу старих Лесковчана, нужно је најпре дефинисати шта се под тим појмом подразумева. Тврдња да неко потиче из

[26] Видосава Стојанчевић, „Етничке карактеристике лесковачког краја у време ослобођења од Турака“, Лесковачки зборник 7/1967. стр. 36.

[27] У филму и серији *Зона Замфирова*, може се чути дијалог старог Хаџи Замфира и његове ћерке Зоне. На њено питање, сме ли у коло, Замфир одговара одрично: *„Сиротињско је да трупа, чорбаџиско је да гледа*“. Ова јужњачка изрека употребљена је кроз драматизацију Сремчевог текста, иако као таква не постоји у роману, где је, иначе, илустровано неговање дистанце између чорбаџијског друштвеног слоја и осталих. Спада у групу фраза из производа популарне културе у Србији, које су постале део српског фолклора 21. века.

„старе лесковачке породице“ обично се у Лесковцу не оспорава уколико се зна да је дотична породица досељена између два светска рата, или чак почетком прошлог века, посебно ако има доказа да по било ком основу припада грађанском стилу живота. Уколико би се гледале и чињенице које датирају из дале прошлости, било би потребно узети у обзир фактор великог прилива руралног становништва у празан животни простор после турског исељавања 1877/78. године, па и екстремно гледање да је Лесковац са свим својим специфичностима развијан као турско градско насеље у коме је хришћанско српско становништво у одређеним периодима било мањинско а било је и периода, као у годинама пред ослобођење, кад је хришћанско становништво доминирало у бројчаном смислу. У сваком случају, међу истински старе Лесковчане требало би сврстати и лесковачке Турке, јер по свим критеријумима, они не могу да буду нешто друго. Углавном су од рођења до смрти живели у Лесковцу, уз подразумевајућу дистанцу са инородним становницима. „Сви лесковачки Турци су говорили српски језик“[28], мада је турски био службени, а арапски богослужбени језик у целој царевини.

Какви су били лесковачки Турци, сведоче извори Драгољуба Трајковића, који је у својој књизи *Из прошлости Лесковца и околине*, један одељак посветио том питању. На основу казивања старих Лесковчана, могло се стећи уверење да у овом граду Турци нису досађивали хришћанима и да су насилници и зулумћари били изузеци. У моравским селима, дато је каснијим истраживачима више исказа да су Турци обично питали жене кад улазе у рајинске куће јесу ли мушкарци унутра. У случају да добију негативан одговор, нису улазили. Тако, примера ради, Турци зулумћари нису улазили у село Чукљеник јер је господар тог села био хришћанин.

Из више забележених сведочења може се сазнати да су поједини лесковачки Турци помагали сиротињу пшеницом, кукурузом или новцем. Дешавало се и то да који богатији Турчин купи Србину кола и волове, а истовремено закупи и забран одакле ће му Србин дотеривати дрва, а његова жена служиће као измећарка у кући истог Турчина.

„Ретко би се дешавало да Турчин силом отме хришћанску девојку или жену. У Малој Копашници се препричава како је неки низам силовао девојку. Сељаци су га убили моткама и касније били осуђени због убиства. Чешћи су били случајеви да су жене са села добровољно пристајале на односе са Турцима због било какве користи.

Било је и случајева који се ретко налазе у белешкама истраживача или у литератури која обрађује турски период. Тако, на пример, забележен је случај Ђорђа Радина из Мале Копашнице који је био у љубавној вези са

---

[28] Радош Требјешанин, „Трагом српске књиге на територији југоисточне Србије до 1878“, Лесковачки зборник 22/1982. стр. 269-299.

ћерком господара тог села. Слично је било и са извесним Крстом, који је у младости служио у турској кући.“[29]

Лепе успомене оставио је и господар Вучја, Јашуње и Ораха изнад Власотинца, Дилавер-бег о коме је Милан Ђ. Милићевић забележио да је ‘'лепо поступао с народом" и да је ‘'много путовао по свету, па се и срамио чинити што не ваља".[30] Осим за Дилавер-бега, истраживач Јован Јовановић је у лесковачком крају сазнао за неке хумане господаре као што су били Рашид-бег из Стројковца, Сабит ага из Шаиновца, Фатима, кћер Рашид-бега, која је све девојке из села окупљала у свом конаку кад би наступала опасност за женски свет.

Непосредно пре ослобођења врањског краја становници села Ратаје испратили су свога господара Сулејмана, који је имао поседе и у околини Лесковца, уз зурле и тапане. Сулејманово коло играло се потом дуго у селу и опстало је деценијама као део народне традиције.

У многим деловима Јужног Поморавља дуго су се причале разне појединости о некадашњем нишком жандармеријском заповеднику Белом Мехмеду. За њега је Сотир Каписазовић забележио како је био строг али праведан. Истовремено, бојао се да га не пријаве вишим инстанцама, јер су Турци, као и Срби, били под утиском боравка Шкодра паше, односно Садрзама, 1860. године у Лесковцу. За кратко време, Садрзам је повешао много Турака зулумћара, као и Срба. Неке од оних чијим понашањем није био задовољан, оставио је у животу, али их је везане одвео за Цариград.

Радови Драгољуба Трајковића и осталих истраживача старије генерације, у којима се наводе искази оних савременика који су свакодневно живели са Турцима, драгоцени су као изворна и оригинална грађа. Њиховим описима укупног начина живота старих Лесковчана потврђује се сличност хришћанског елемента у односу на турски у погледу навика, менталитета и фолклорних компоненти. Такође, доказана је и одрживост појединих елемената народног стила дуже од пола века по престанку турских утицаја. Тако је сеоска ношња у околини Лесковца и суседним областима била између два светска рата скоро иста као за време Турака. Једина разлика је била у томе што су сељаци носили беле чакшире, све до 1912. године. На врх главе, мушкарци су остављали перчине. Носили су плетене капе, ређе фесове, и бријали су главу.

У самом граду Лесковцу мушкарци су носили џубе и чакшире. Млађи узане, а старији широке. Пре ослобођења носили су фесове, а после шубаре. И стари и млади имали су јемениje, лаке ципеле од коже.

[29] Већина старијих сељака истичу у својим сећањима да су „*до првог српско-турског рата Турци били добри. После се прозлише*.“ Драгољуб Трајковић, *Из прошлости Лесковца и околине*, Лесковац, Народни музеј, 1977. године, стр. 91.

[30] М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, *Нови крајеви*, стр. 115.

За време Турака, као и дуго по ослобођењу, жене у Лесковцу носиле су димије (шалваре), и дугачке антерије. Сем тога, носиле су постављено „ћурче“ и либаде, ретко бунду. Код богатијих, либаде је могло бити кадифено. На ногама, жене су обично носиле нануле, а папуче само оне богатије.[31] Обучене као Туркиње, варошке српске жене су живеле и понашале се као Туркиње. О скученом свету лесковачких жена говорила је Драгољубу Трајковићу Стоја, баба Бране Митровића, аутора *Речника лесковачког говора*:

„За време празника, жене обично седну поред мало одшкринуте капије и гледају на сокак. Кад би се појавио какав Турчин, оне би затварале врата и вириле кроз рупе. Ако би Турчин ушао у њихову авлију, уплашиле би се и страховале док не сазнају зашто је дошао. Женско у чаршији ниси могао да видиш, сем кад пође на воду, те ту мора да прође.“ Иначе, у Лесковцу су Српкиње одлазиле турским кућама у посету њиховим женама.[32]

Апсолутна власт Турака над становништвом Лесковца током четворовековног ропства оставила је очигледан утицај, који се видео у многим областима. Ношња, накит, покућанство и грађевинарство, носили су сва обележја турског. И одржавање вишевековне непромењиве релације господар – роб, или господар – слуга, или правоверни – каурин, што су само форме једне исте константе која се мењала једино у интензитету притиска – створило је код немуслиманског становништва одређено ментално стање опреза, зазирања, априорне покорности према властима. Сналажење у доминантном окружењу створило је код лесковачких хришћана усавршену форму једног од могућих модела опстанка, који се разликовао од сличних модела по томе што је ређе било у питању очување голог живота. Лесковачки поданици су међу првима почели да размишљају о вишим формама опстанка, као што је очување имовине и могућност напредовања у постојећим околностима, у чему су и успевали, посебно током друге половине деветнаестог века.

У систему који је свакоме одредио место, лесковачки Срби су се држали *пословица*: *Ми и на пиле викамо добро јутро*, *Трпи душо, трај кожо*, *Свој леб једи, туђу бригу не води*, *Умиљато јагње две мајке сиса* ...

С друге стране, Турци су са позиције господара често дозвољавали себи да се нашале на рачун раје. Да би понизили своје поданике, знали су да им дају разне надимке који су у појединим случајевима опстајали генерацијама. Међу многим надимцима таквог порекла, најчешћи су били: *Абдул, Абраш, Алабак, Арабат, Бак'м, Бибац, Бабан, Демек, Ду-*

[31] Драгољуб Трајковић, *Из прошлости Лесковца и околине*, Лесковац, Народни музеј, 1977. године, стр. 97.

[32] Исто, стр. 92.

ра, Карча, Каракаш, Каспар, Кулаш, Капис'з, Каралејче, Карапанџа, Мумџија, Сербез, Суртук, Џумба, Шућуран ...[33]

И у начину живота и у обичајима, становништво овог краја сачувало је до почетка прошлог века неке елементе измењене старобалканске византијско-оријенталне урбане цивилизације. Једна од карактеристичних појава у материјалној култури и друштвеном животу становника, нарочито упадљива за време турске владавине била је *мимикрија*. Усвајањем неких од главних одлика материјалне културе или понашања, обичаја и навика турских господара, варошани су обезбеђивали животну сигурност и економски положај. У социјалном понашању, дуго су по ослобођењу од Турака одржавали старинске одлике својих бивших господара - седење са подвијеним ногама, чучање уместо седења, ћеиф и сеир као начин разоноде и весеља. Помагали су сиротињу и давали за душу покојницима.

У породичном животу посебно су се истицали турско-оријентални елементи у виду повучености жена и скривању девојака пре удаје, упућеност искључиво на затворени кућни круг и на дружење у сродничком окружењу или суседству. Појава вишеженства међу хришћанима варошанима, као и појава добровољног турчења и одбегавања хришћанских жена у турске хареме, биле су запажене форме мимикрије у животу варошких Срба у Лесковцу и осталим местима којима су владали Турци.

Имућни хришћани, хаџије, големаши, чорбаџије, живели су углавном затвореним животом у мањим породичним заједницама, по строгим неписаним правилима своје друштвене средине, готово као изоловане кастинске заједнице. Све до ослобођења, они су, као највиши слојеви варошког становништва, били затворени у сопственим социјално – економским круговима. Српско варошко становништво примило је од турског варошког слоја источњачки јавашлук, као форму понашања уз коју иде и непостојање осећаја за социјалне потребе, односно заједничке интересе. Од Турака су, такође, преузети елементи осветољубивости, али и обичаји давања милостиње, као и страх од греха и судбине. У оквиру

---

[33] Јован Јовановић, „Лесковачки надимци", Лесковачки зборник 2/1962. год. стр. 58. (Породични надимци у Лесковцу изузетно су бројни. Неки од наведених одржали су се и данас као породично обележје, код фамилија *Абраши, Бак'мци, Демеци, Кулаши, Шућурани* ... Једна од најпознатијих ћевабџиница у Лесковцу носи породични назив „*Бибац*". Архаични елементи традиционалне родовске структуре иначе су посебно одражени у старинској патронимици лесковачког варошког и сеоског становништва. Надимци су за Лесковчане од старине важнији од породичних презимена, јер су били стални, предавали су се с колена на колено, док је презиме било нестално, мењало се према имену деде по коме је давано. Овај старински обичај сродничке класификације није могла да искорени ни црквена ни нова српска администрација у ослобођеним крајевима првих дана по ослобођењу од Турака.)

народног живота сеоског становништва на југу Србије турски утицаји се посебно виде кроз фолклорно стваралаштво, кроз употребу великог броја турцизама у локалном наречју, народне обичаје, изреке и пословице.

Исламски утицаји у народној поезији свакако су многострани а посебан изазов у проучавању ове области чине, осим њених естетских квалитета, илустрације некадашњег друштвеног стања и односа, као трагови истинитих догађаја.

Тако је веома чест мотив у народној песми Лесковца и Врања исламизација, сагледана из угла принуде или као ствар слободног избора хришћанских девојака. Иако ређе него у другим областима, повремено су и у лесковачкој области настајали зулуми, па и отмице девојака, ради одвођења у харем или дивљачког иживљавања. Многе девојке стасале за удају нису могле да знају каква ће им бити судбина. Могле су да препознају себе у песми *Млада мома ћилим ткаје*.

Да знам да је за Србина,
Свилом би га наткавала
И бисером поткитила.

Има примера у љубавној народној поезији да Српкиња ашикује са Турчином, састаје се, игра поред њега у колу и прима поклоне, што је изазивало насилно одвођење у харем. По обичајном праву, девојка која „вара“ момка од кога прима поклоне и „једе његов шећер“ скоро је обавезна да за тог момка и пође, или се њему даје право да је силом приволи на брак. Песма из околине Лесковца *Турчин девојче врзано води*, карактеристичан је пример примене овог обичаја.

Турчин девојче врзано води,
Врзаја га је за бела грла,
Провеја га је кроз Ново Село,
Сви искочише Новосељани,
Сви искочише, сви замолише:
Турчине, брате, пушти девојче!
Нећу га пуштим, варало ме је,
Узело ми је три оке сребро!

Кокетирање са Турчином наивној девојци није могло донети ништа добро, осим ако јој крајњи циљ није статус буле и живот у харему. Удаја за иноверника није за сваку девојку било најстрашније што може да јој се

деси. Многе девојке, али и жене, покушавале су да на овај начин пронађу сигурност, као што се види у песми *Потурчи се попадија.*

Потурчи се, мори, попадија,
Потурчи се, леле, покаја се.
Море Туре, младо Туре,
Да ме пушташ дома да идем,
Остаде ми свилно руво.
Не пушћам те попадике,
Не пушћам те, туј да пукнеш,
Купићу ти свилно руво.

Све песме из турског периода садрже елементе оријенталног фолклора, мада су певане на српском језику. У неким песмама, како је установио Драгутин Ђорђевић, појављује се двојезичност, што су касније истицали други аутори, помињући најчешће као пример српску песму *Аман воденичар, бре,* која је певана и на турском.

Радош Требјешанин, један од агилнијих истраживача прошлости Лесковца и југа Србије, објавио је у *Лесковачком зборнику* 1982. године тврдњу да је у Лесковцу било и епског песничког стваралаштва, наводећи да су и Турци волели епске песме, уколико не певају о Косову, хајдуцима и устанцима. Он, такође, наводи да је турски полицајац Мехмед, звани Бели, често долазио у Лесковац и волео да пева уз гусле.[34] У руралном окружењу, са малим бројем писмених људи, није било услова за индивидуалне песничке напоре, мада је, како наводи Требјешанин, било спорадичних покушаја који су толико ретки да се оно што је остало, данас посматра као народно стваралаштво.

ЕТНОПСИХОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА НА ПРЕЛАСКУ ИЗ ТУРСКОГ КА ЕВРОПСКОМ ПЕРИОДУ

Одласку Турака из Лесковца 8. и 9. децембра 1877. године претходила је велика паника после пада Прокупља и нарочито моста на Јужној Морави код села Чечине. Тада је постало јасно да се ратна дејства преносе и у лесковачку котлину. Турске власти су организовале потпуну мобилизацију покретних ствари, теглећих животиња и својих чивчија и других сељака који су били потребни за превоз. Око 1.000 воловских кола селило је Турке у правцу Врања и Скопља, кроз Грделичку клисуру. Само у селу

[34] Радош Требјешанин, „Трагом српске књиге на територији југоисточне Србије до 1878. године“, Лесковачки зборник 22/1982. год. стр. 297.

Печењевце, одузето је на силу 200 кола и волова за евакуацију породица и ствари локалних Турака. Сељаци који су под принудом морали да пођу са њима, бежали су првом приликом и враћали се кући. Сточни фонд у теглећим грлима, заједно са запрежним колима, био је тога дана десеткован. Сеоба кроз Грделичку клисуру десила се 8. децембра, касно у ноћ, по највећој хладноћи која је у много случајева имала смртоносан исход.

Приликом повлачења, Турски војници су пљачкали српске дућане, упадали у хришћанске куће дуж пута, убијали и силовали. Тако се завршила турска владавина у Лесковцу, дуга 423 године. Он је постао слободан 9. децембра 1877. године у раним јутарњим часовима, кад су се повукле последње турске заштитне јединице.[35]

Лесковачки учитељ Јосиф Хаџи Костић, који је тих дана водио белешке о свим догађањима у Лесковцу и пет година касније објавио их у *Врањском гласнику,* сведочи шта се дешавало критичне ноћи кад се није знало хоће ли прва ући у град српска војска или ће се Турци вратити.

Заоставши Турци дошли су са својим старешином, Мехмед ефендијом Османовићем до српске цркве и почели се договарати да се изабере привремена власт која ће сачекати војску, било српску било другу, *"јер овако без власти може се створити несрећа у вароши"*.

Написали су уговор о формирању привремене управе за варош Лесковац *„тако да Срби штите Турке ако би дошла српска војска, а ако би опет дошла војска турска, Турци да штите Србе ."* [36]

Привремену управу су чинила четири Србина и један Турчин. Учитељ Јосиф је изабран за деловођу и као један од најписменијих грађана, заједно са Ђорђем Узуновићем, путовао је за Алексинац како би замолили кнеза Милана Обреновића да пошаље у Лесковац један батаљон војске ради заштите од турско-арнаутских снага које су се налазиле у околини града.

По наређењу Врховне команде српске војске, у град је 16. децембра 1877. године умарширао Јошанички комбиновани батаљон под командом поручника Петра Грубића. Почетком јануара 1878. године, после ослобођења Ниша, у Лесковац је стигао Шумадијски корпус као део главнине

[35] После ослобођења, један број Турака је остао у Лесковцу а пред српским властима их је представљао мал-баша Сулејман Хаџи Муставић. Они су имали право на слободу вероисповести, богослужења и своју наставу, старали се о вакуфским имањима. Лесковац је тада имао 2061 кућу са 9718 становника, од чега 167 Јевреја, 244 Цигана и 183 заостала Турчина. Владимир Стојанчевић, „Лесковац и лесковачка нахија у 19. веку", Лесковац, Народни музеј, 1987. год. стр. 165.

[36] Јосиф Хаџи Костић, *Ослобођење Лесковца,* (Прво објављивање у Врањском гласнику за 1892) Народни музеј, Лесковац, год. 1988. стр. 19.

српске војске. Одмах су настављене операције против Турака који су протерани из околине Лесковца.

Лесковачки уговор је несвакидашњи пример прагматизма у неизвесним ратним околностима и није познато да се игде у Србији, на такав начин, ишло у сусрет великој непознаници, без обзира на непремостиве разлике између два ентитета.

Наравно, током целонедељне неизвесности, видевши да српска војска не стиже у Лесковац, локални Турци су покушавали да изађу из града и обавесте о томе своје сународнике. Срби су то спречавали јаким стражама, не пропуштајући ни људе ни животиње. Истовремено, у суседним областима удаљеним свега двадесетак километара, Власотинцу и Пољаници, становништво је без икакве команде и наоружања кренуло у лов на Турке, сукобљавајући се чак и са организованим војним јединицама које су се враћале у правцу Лесковца или се повлачиле из правца Пирота преко Власотинца и Грделичке клисуре. Две различите реакције једног истог етнотипичног модела становништва у једнакој историјској ситуацији нису до сада објашњене на уверљив начин, нити су хроничари овог периода покушавали да их посматрају мимо чињенице да су односи Срба и Турака у Лесковцу били сасвим другачији од онога што се дешавало у околним насељима.

Симпатичан пример кооперативности преостали лесковачки Турци показали су непуних месец дана после губљења власти, учествујући добровољним прилозима у акцији *Беседског друштва* које се ангажовало да приреди забаву у корист рањеника и ратних инвалида. Тадашње *Српске новине* објавиле су комплетан, прилично дугачак списак приложника, по редоследу реаговања, из чега се види да су тројица Турака били најревноснији а истовремено, ма колико саркастично звучало, да су се сврстали у најсвеснији део друштва, судећи по професионалном опредељењу првих 13 са списка:

1. Асан Селимовић, Турчин, приложио је 5 гроша
2. Махмут кадија, Турчин, 5
3. Сулејман ага, Турчин 5
4. Јосиф Хаџи Костић, учитељ 10
5. Илија Урошевић, свештеник 15
6. Димитрије Икономовић, свештеник 15
7. Василько Цветковић, трговац 5
8. Ђорђе Петковић, учитељ 5
9. Настас Крстић, учитељ 5
10. Ђура Хорватовић, генерал 120

11. Ленка Крстић, учитељица 5
12. Нешко Митровић, трговац 10
13. Никола Пашић, инжењер приложио је 29 гроша[37]

Тринаести по редоследу уписивања прилога био је млади официр инжењерије Никола Пашић, чији је ескадрон градио мост на Морави према Власотинцу. Много година касније, као председник Финансијског одбора Народне скупштине, он ће бити од велике помоћи Лесковчанима у борби за опстанак њихове Гимназије, коју је Министарство просвете тада прогласило за сувишну.

Свега 119 Турака и 143 Туркиње остало је у Лесковцу 1878. године, наводи Мита Ракић на основу привременог ратног пописа Врховне команде и државног пописа 1879. године.

У попису становништва, годину дана касније, који узима Видосава Стојанчевић као референтан, налази се да је у Лесковачком срезу од свих мухамеданаца остало 353 становника турског и 339 циганског језика, док је од осталих инородних група пописано 59 становника грчког, 11 бугарског и 112 јеврејског матерњег језика. Укупан број несрпског становништва у лесковачком срезу износио је те године 2,6 посто, односно 1274 становника, што значи да су асимилациони процеси у ослобођеним крајевима, започети још у периоду турске владавине, ушли после 1878. године у завршну фазу.[38] У нарочито сложеним социјалним, економским и културним околностима, јужни окрузи су већ у првој години прошли кроз процесе етничке и културне интеграције са раније ослобођеним, знатно напреднијим делом државне заједнице. Управо у том комплексном преображају начина живота у ослобођеним областима, формирана је нова основа савремене етничке и социјално-економске структуре Лесковца и лесковачког краја.

Турци и Јевреји су, након ослобођења, образовали у Лесковцу посебне верске општине. Такође, још у време турске управе настањивали су се у посебним махалама вароши и села. Тако је Хан описао Лесковац као варош подељену на два неједнака дела дуж реке Ветернице од којих је мању, северну, настањивало турско, а већу, јужну, хришћанско, српско становништво. То исто забележио је и Феликс Каниц и други путописци.

У погледу миграционих кретања, после ослобођења од Турака уочавају се три фазе. Најпре су наступли снажни емиграциони процеси Турака, Арбанаса, Черкеза и са њима јеврејског становништва. После првог,

---

[37] Радош Требјешанин, „Лесковац после ослобођења 1877. године“, Лесковачки зборник 18/1978. год. стр. 282.

[38] Видосава Стојанчевић, „Лесковац и лесковачки крај у првим годинама после ослобођења од Турака“, Лесковачки зборник 18/1978. стр. 144.

најбројнијег таласа у бежању пред српском војском 1877. године, овај процес се наставио све до краја 19. века.

Упоредо са емиграционим кретањима турског становништва на лесковачком подручју, као и другим ослобођеним крајевима, отпочео је снажан имиграциони процес хришћанског становништва са југа, из још неослобођених крајева, ка унутрашњости Србије.

Оваква динамична и разноврсна миграциона кретања, а нарочито померања и размештања локалног становништва у области Лесковца, утицала су да у првим годинама ослобођења од Турака етничка структура и односи у овом крају постану сложенији него у прошлости и да се још тада формирају основе за развој и преображај етнопсихолошких карактеристика и менталитета Лесковчана као специфичног етничког и културног јужноморавског подвариjетета у централном балканском подручју.

„Како се може закључити из прегледа занимања становника Лесковца у првим годинама после ослобођења од Турака, нешто више од 60 посто домаћинстава у вароши било је занатлијско прерађивачких а око 20 посто трговачко занатлијских, док је нешто мање од 20 посто живело од пољопривреде. Знатан део становништва придошао је после ослобођења из околних села и био је дуго везан за своја имања. Из овакве полусељачке структуре, до краја 19. века развијала се урбана структура Лесковца у оквиру слободне националне државе после 1878.“[39]

Разноврсност занатске производње у Лесковцу првих дана по ослобођењу, указује на традиционалне основе економске и социјалне структуре вароши. Тако се, на пример, види развијена занатска производња у вези са народном исхраном, одевањем, кућом, покућанством и станивањем и уопште са традиционалним начином живота варошана, нарочито старинским начином трговања, транспорта и снабдевања, у чему се углавном истичу турско-источњачки утицаји и постепено продирање западно-европске културе кроз појаву нових заната са новим називима, као што су клонфери, шнајдери или шпекуланти. Такође, запажају се и остаци традиционалне етничке подвојености у појединим врстама занимања градских становника првих година по ослобођењу. На пример, међу трговцима, берберима и табацима били су пописани неки од Турака и Јевреја који су се по овим занимањима разликовали од српског дела становништва још у турско време.

Може се закључити да су ратови за ослобођење јужних српских крајева 1876. и 1877. године пресудна прекретница за метаморфозу овог дела Србије. Својим историјско-политичким последицама, они су покренули

[39] Видосава Стојанчевић, „Лесковац и лесковачки крај у првим годинама после ослобођења од Турака“, Лесковачки зборник 18/1978. стр. 155.

серију значајних етничких и демографских процеса од којих је створена основа савремене етничке и демографске структуре лесковачког краја. Укрштена је сложена и динамична градска и сеоска средина у којој су постале доминантније културне него етничке разлике. Створене су две антагонистичке друштвене структуре са два различита менталитета, варошким и сељачким. У окоштали културолошки амбијент, досељавањем динарског и шопског елемента, као и европеизираних Срба, службеника и намештеника из Београда и Војводине, продрле су нове етнолошке разноликости, што је изазвало нови процес прилагођавања и међусобних уклапања. Упоредо са овим процесом опстајали су културни слојеви створени под Турцима, инерција вишевековних навика и менталних процеса, као и деловање старих вредносних ставова у односу на новоприхваћене. Чак и данас, 133 године по исељавању Турака из Лесковца, турско наслеђе је у најразличитијим облицима чинилац свакодневице и важна компонента укупног културно-историјског наслеђа југа Србије.

ЛИТЕРАТУРА

Бранимир Стојковић, *Идентитет и комуникација*, Београд, ФПН/Чигоја, 2002

Слободан Јовановић - *Културни образац*, Стубови културе, Београд

Јован Цвијић – *Балканско полуострво и јужнословенске земље*

Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*/Нови крајеви

Мита Ракић, *Из нове Србије* (*Отаџбина*, књ. 6. 1880-1881) Народни музеј, Лесковац, год. 1987.

Јосиф Хаџи Костић, *Ослобођење Лесковца,* Народни музеј, Лесковац, год. 1988.

Богољуб Горуновић, *Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца*, Лесковац, 1928.

Глиша Костић, *Ча Митина школа*, Београд, 1898.

Владимир Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у 19. веку*, Лесковац, Народни музеј, 1987.

Сергије Димитријевић, *Градска привреда старог Лесковца,* Лесковац, Народни музеј, год.1952.

Драгољуб Трајковић, *Из прошлости Лесковца и околине*, Лесковац, Народни музеј, 1977.

Драгољуб Трајковић, *Немањина Дубочица*, Београд, год. 1961.

Јован Јовановић, *Лесковачко поље и Бабичка гора*, Лесковац, Народни музеј, год. 1978.

Живан Стојковић/Ненад Кражић, *Занатство Лесковца*, Лесковац, Историјски архив, 1995.

Часопис *ЦМ* бр. 11, 2009. Факултет политичких наука, Београд

Лесковачки зборник 2 (1962.)/ 7 (1967.)/18 (1978.)/ 22 (1982.)/ 42 (2002)

Лесковачки гласник, број 35/1931.

Политика, 17. август 1929.

Summary

Zoran Rakić

INTERCULTURAL COMMUNICATION AND INTERIDENTITETICAL UNDERSTANDING IN TURKISH LESKOVAC AS A COMPONENT OF THE HISTORICAL HERITAGE

In the over centuries history of Leskovac, the phenomenon of encountering locals with foreigners, is a permanent appearance and can be monitored during the Ottoman period and also during the establishment of institutions of the free Serbian state. The initial division by mahalas (quarters), first Serbian and Turkish and later quarters that were named by other ethnicity entities, eventually became outmoded. Due to the factor of time and life in the same area, the interests have become more powerful than a ban and the knowledge about the similarities overcome the awareness of differences. This process of communication between cultures had different outcomes, but it's been successful because of the fact that it is established. Finally, some of the cultural identities that have been researched in this paper managed to keep existing and some of them vanished through the various processes of assimilation. Turks with its dominant position of rulers, did not have the qualities to fit the upcoming egalitarian civilization and the problem was resolved with their eviction. Failure to adapt is not, however, effected to the Turks who had not gone.

For citizens of Leskovac tolerance in relation to foreigners, has significantly affected their adaptability to live together with Turks, and the formation of their personalities that had not included conflicts, especially during the first meeting. In relation to the settlers there was not reserve and resistance.

Although with a very strong and transparent cultural base of oriental type, the population of Leskovac in the period of life under the administration of their national state, quickly and without resistance, received various kinds of cultural, technological and other impacts, and only resisted to any

foreign participation in the industrial structure of Leskovac, commercial and banking capital. Turkish heritage, remained, however, recognized today as an integral part of cultural and historical heritage.

УДК 614.2(497.11)(091)

Вукадин Ристић

ПОЧЕЦИ И РАЗВОЈ ЗДРАВСТВЕНЕ СЛУЖБЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ[1]

После ослобођења од Турака 1977. године, здравствене прилике у Лесковцу и лесковачком крају постепено су се побољшавале. Са развијањем и ширењем других привредних и друштвених грана, развијало се и здравство. Становништво се полако и сигурно одвајало од носилаца ширења дотадашње „медицине“, од надрилекара, трговаца и занатлија и свих других који су се бавили лечењем болесних и продајом лекова. Ишчезавали су и заувек одлазили у заборав заблуде и сујеверје. Постепено али сигурно, здравствене навике и просвећеност се мењају у позитивном смислу и на тај начин се крчи пут ка напретку, а развој здравства улази у нову еру.

И поред свега, о организованој здравственој служби и заштити становништва подручја Лесковца и околине не може бити ни говора све до 1882. године, када су, доласком првог среског лекара, на овом подручју ударени темељи за то време модерне здравствене службе.

Према одредбама Закона о уређењу санитетске службе и чувања народног здравља Кнежевине Србије, године 1882. декретом је постављен први срески лекар др Ђорђе Даларопуловић са задатком „да се бави здравственом проблематиком и организацијом здравствене службе у срезу лесковачком, округа врањског“. Година 1882. означава почетак званичне и организоване здравствене службе у нашем крају, а уважени др Ђорђе Даларопуловић, који је на тој дужности остао две године, њен је родоначелник. Ове, 2012. године године обележавамо 130 година од намештења првог среског лекара у срезу лесковачком.

Сасвим се сигурно зна да у Лесковцу наших лекара није било непосредно после ослобођења од Турака, али се зна да су у време турске владавине, уочи ослобођења Лесковца 1877. године, у њему била два

---

[1] Поводом 130-годишњице доласка првог среског лекара у Лесковац и 65-годишњице оснивања Подружнице Српског лекарског друштва у Лесковцу

школована лекара. Један је по народности био Турчин, а други је хаћим Панајот, по народности Грк, који је дуго времена остао у Лесковцу и после ослобођења од Турака. Његов син живео је у Лесковцу између два светска рата.

У то време, према сачуваним подацима, био је и један од народних лекара, односно апотекар, оснивач прве апотеке у Лесковцу 1862. године, син ећим-баше Ђорђа Алексића. Апотека се налазила на месту данашњег Јужног блока, у самом центру града, а звала се „Хипократ".

Почетак развоја и унапређења фармације као саставног дела медицине датира од давнина. Са проширењем знања и делокруга рада медицине, и припремом лекова бољим упознавањем биљног света, као главног извора за добијања сировина, долази до постепеног одвајања медицине од фармације.

Европа доста рано добија прве здравствене установе, а међу њима и апотеке. Прва апотека која је основана у француском граду Арлу датира из 1178. године. Затим следи отварање апотеке 1180. у Лондону, па 1225. у Келну. Прва апотека у Београду отворена је 1830. године, на простору код Саборне цркве, а оснивач је магистар Матеј Јовановић. Затим, 1852. године, отворена је апотека у Јагодини, па 1856. у Шапцу, 1857. у Пожаревцу, потом следи Крушевац, Ваљево. Алексинац итд. Прва апотека у Лесковцу, као што смо изнели, отворена је 1862. године.

Лесковачке паше су за своје здравствене потребе доводили лекаре и апотекаре, али од њих наше становништво није имало никакве користи. По ослобођењу од Турака, у ове крајеве долазе лекари из других делова Србије. Осамдесетих година XIX века у Лесковац долази доктор Михаиловић, пореклом Грк, који се у њему кратко задржао. Његов син Ахило Михаиловић, такође лекар али у Крушевцу, био је биран за народног посланика негде око 1910. године.

Први лекари који су радили одмах по ослобођењу били су искључиво странци: Грци, Чеси, Пољаци, Немци и други, али су, због бољег прихватања од стране локалног становништва, употребљавали српска имена и презимена. У време српско-турских ратова на овом подручју радили су и бројни лекари војног санитета. Тако је 1877. године у Лесковцу била стационирана војна болница покретног типа у којој су радили др Марко Марковић и др Јосиф Мржика, санитетски капетан, постављен за шефа хируршког одељења војне болнице у Лесковцу, а командант те болнице био је др Ђерман.

Почетком 1878. године у Лесковцу је формирана војна болница са седам одељења. Једно од одељења стационирано је у Власотинцу, са лекаром др Радетом Петровићем, а седмо одељење било је у Бојнику, али је касније премештено у село Слишане. У овом одељењу радили су др

Ханс Филикс и др Карл Хабума. У Лесковцу је остало пет одељења са 104 кревета, која су била смештена у школској згради код градске цркве. У војној болници лечени су не само српски војници већ и цивили, па и заробљени рањени турски војници.

Поред напред поменутих лекара, у војној болници радили су још и др Франта, др Весић, др Клајн, др Споњевски, др Маргулић и апотекари Христивоје Димитријевић и Душан Тодоровић. У истуреном одељењу у Бојнику радили су др Шварц и др Коста Андрејевић, а апотекар је био Антон Шрамеком. У истуреном одељењу у Власотицу био је др Раде Петровић.

У првој половини 1878. године војни лекари, иако презаузети лечењем рањеника и цивилних болесника, извршили су у Лесковцу и околини прву вакцинацију против великих богиња, што је била новост и реткост и за друге крајеве Србије.

Др Ђорђе Даларопуловић био је лекар среза лесковачког и 1883. године, а у 1884. години на то место постављен је др Ђорђе Петровић. У истој години др Петровић је примљен за дописног члана Српског лекарског друштва. Овај податак је значајан и због тога што је он био први лекар из нашег краја који је постао члан Српског лекарског друштва, стручног и сталешког удружења лекара Србије, а година 1884. означава годину зачетка континуираног чланства лекара Лесковца и лесковачког краја у њему.

Непуну годину потом Лесковац добија првог општинског лекара – др Ристу Михајловића, који је декретом постављен.

У периоду организовања и ширења здравствене службе у Лесковцу и околини, постоје подаци о постојању прве српске болнице у граду, која је била смештена у турској кући у Улици Бранислава Нушића, на месту садашње Здравствене станице број 3. Та турска кућа припадала је четворици браће који су се доселили из Врања 1880. године. То је прва српска болница после ослобођења од Турака. Према подацима којима располажемо, ова кућа је после ослобођења у Другом светском рату, будући да је остала празна, негде 1947. године претворена у породилиште и као таква опстала је у једном кратком временском периоду.

Врло значајна улога у даљој организацији, ширењу и развијању целокупне здравствене службе у Лесковцу припада среском лекару др Бориславу Павловићу. Њему припада једно од најистакнутијих места у аналима и историји лесковачког здравства. Др Борислав Павловић је рођен у Лесковцу, а медицинске науке завршио је на Медицинском факултету Универзитета у Бечу. Декретом краља српског постављен је 1896. године за лекара лесковачког и јабланичког среза. Сачувана документа нам говоре да се др Павловић у свом родном крају свестрано и максимално анга-

жовао у решавању многих и важних здравствених проблема и питања од кључног значаја за здравље људи. Био је веома и друштвено ангажован. Њега налазимо као активисту у Пододбору Црвеног крста, где посебно проучава и прати здравствено-социјалне прилике у лесковачком крају. Од 1896. до 1898. године је резервни санитетски капетан друге класе. Умро је 1898. године, врло млад, на дужности среског лекара.

У периоду од ослобођења од Турака, тачније од 1882. године, па до краја XIX века, у Лесковцу су живели и радили бројни лекари; међу првима: др Ђорђе Даларопуловић од 1882. до 1884. године, др Ђорђе Петровић 1884, др Милан Моравац од 1885. до 1888. и од 1890. до 1895. године, др Риста Михајловић од 1885. до 1886, затим др Левас 1887- 1889, др Јосиф Ожељ 1888, др Хранислав Михајиловић 1889. и од 1892. до 1896, др Михало Савчић 1889. до 1891, др Светозар Миљковић 1896, др Борислав Павловић 1896 – 1898. и др Марко Марковић 1898. године.

Др Марко Марковић је први војни лекар и први лекар који је у Лесковцу почео да обавља приватну лекарску праксу. Он је у граду боравио још од 1878. године, непосредно после његовог ослобођења. Био је санитетски капетан, а после демобилизације 1897. краће време био је срески лекар у Власотинцу. Следеће године се вратио у Лесковац. У 1898. години постао је редовни члан Српског лекарског друштва.

Др Милан Моравац у Лесковцу је био на дужности општинског лекара. Веома је много учинио у пружању помоћи становништву оболелом од трбушног тифуса и дизентерије. Др Моравац био је и први лекар среза власотиначког, који је на тој дужности декретом постављен 1888. године. За име и рад овог лекара везан је настанак организоване здравствене службе у власотиначком крају. Био је први редовни члан Српског лекарског друштва из Лесковца од 1887. године.

За др Јосифа Ожеља знамо да је био лекар среза јабланичког. Да је за редовног члана Српског лекарског друштва примљен 1988. године. Других података немамо.

За лекара Михајла Савчића постоје подаци да је од 1889. године срески лекар у Власотинцу и на тој дужности остаје кратко, јер исте године указом Министарства унутрашњих дела Краљевине Србије бива постављен и за лекара срза лесковачког. У тој години примљен је и за редовног члана Српског лекарског друшрва.

У првој половини деведесетих година XIX века из Пирота је у Лесковац премештен др Сенкијевич, Пољак, синовац познатог пољског рамансијера. У Србију је дошао 1875. године. Учествовао је у рату 1876. у саставу Јагодинске окружне јединице, а у рату 1877 – 1878. године, као добровољац, у Кладову. После завршеног рата, радио је као лекар у

градовима новооослобођена четири округа Србије, а у Лесковцу се задржао кратко време.

И других лекара је било у Лесковцу и његовој околини, који су се краће или дуже ту задржавали. Један од њих био је др Милутин Јанковић који је убрзо по доласку био премештен у Зајечар.

Као општински лекар у времену од 1896. до 1906. године у Лесковцу је радио санитетски резервни капетан др Ервин Штренг.

У 1896. години декретом је постављен др Хранислав Михаиловић за среског лекара за срез лесковачки и јабланички, а 1889. године је срески лекар среза лесковачког и власотиначког. Др Михајло Савић, такође, био је срески лекар за лесковачки и власотиначки срез у времену од 1890. до 1891. године. И др Прока Ристић је једно време био срески лекар у Лесковцу и Власотинцу.

Било је лекара који су радили као срески лекари у Власотинцу. Један од њих је др Петар Семенов, рођен у Рјзању. Медицински факултет завршио је у Москви 1916. године. Др Јован Јовановић долази у Власотинце 1898. године за лекара среза Власотинца и остаје, са мањим прекидима, до 1909. године. Био је редовни члан Српског лекарског друштва.

Др Милутин Јанковић је био на дужности општинског лекара у Лесковцу, као резервни санитетски мајор. На дужности општинског и среског лекара остаје три године, од 1903. до 1906. Краће време био је хонорарни школски лекар. Дописни члан Српског лекарског друштва био је од 1904. године. Умро је у заробљеништву у Бугарској.

Др Риста Михајиловић у Лесковцу је радио као срески лекар среза лесковачког и јабланичког у 1885. и 1886. години.

Један од лекара рођених у Лесковцу је др Сотир Андрејевић (1875-1915). После завршеног Медицинског факултета, био је једно време лекар среске болнице у Лесковцу, од 1906. до 1909. године. Резервни је капетан I класе, лекар Другог пешадијског пука. Умро је од пегавог тифуса.

Др Бошко Коњевић је једно време био школски лекар у Лесковцу, у 1908. и 1909. години. Умро је лечећи болеснике од тифуса.

У времену 1908. и 1909, после завршених студија медицине (1885), у Лесковцу је радио као срески лекар др Младен Грујић.

Др Михајло Лешчински, пореклом Пољак, после завршених студија медицине у Минхену, био је најпре војни лекар, а затим општински и срески лекар у многим градовима Србије: у Нишу, Пироту, Ужицу, Књажевцу, Власотинцу, Лесковцу и другим. У Лесковцу је био од 1908. до 1914. године. Као лекар практичар, веома је цењен и поштован. За време Првог светског рата интерниран је у Бугарску. Пред крај живота у једном писму др Лешчински пише о Србији, коју је назвао својом другом домовином: "Заволео сам ово парче земље, на коме сам први пут започео

делати стручно, заволео сам бројно мали српски народ који се онда јуначки борио. Остао сам у њему, постао Србин и пуних 40 година радио, радио и само радио". Као грађанин, био је веома одан новој домовини.

У даљем развоју здравствене службе, а у времену када је лекара било прилично мало у Србији, Лесковац је стално имао по неколико лекара. Од 1900. до 1914. године радили су др Милутин Јанковић, др Тодор Миленковић, др Максим Селаковић, др Сотир Андрејевић, др Бошко Коњовић, др Михајло Лешчински, др Младен Грујић, др Милан Мазнић, др Спира Николић, др Чедомир Стефановић, др Васа Царчевић.

За време балканских ратова и Првог светског рата у Лесковцу су радили и војни лекари др Новковић (1912), др Бернардо Чернило, војни лекар из Швајцарске, умро у Лесковцу 1914. године од пегавог тифуса, и др Бркић 1915. године.

Према подацима, у Лесковцу је од времена првог лекара 1882. и 1883. године био један лекар, шест лекара било је од 1884. до 1889, осам лекара од 1890. до 1900. а од 1900. до 1904. године тринаест, односно, четрнаест, рачунајући и зубног лекара.

Значајно је да је и у Власотинцу било сталних лекара од 1888. до 1914. године. Др Милан Моравац, др Михајло Савчић, др Ђорђе Терзић, др Марко Марковић, др Алекса Стојковић, др Јован Јовановић, др Милан Стефановић, др Тодор Миленковић, др Менахем Русо, др Живан Влајић, др Јован Краијинчевић, др Алекса Стојковић.

Сталног лекара имало је и Лебане, у коме је био др Спира Николић, а пре њега др Леон Вајс. Он је радио као први лекар и обављао приватну лекарску праксу. У Лебану је радио још и др Милан Мазнић. Неки лесковачки срески лекари вршили су дужност среских лекара у Лебану и Власотинцу. То је био случај са др Хранимиром Михаиловићем, др Бориславом Павловићем, др Ђорђем Хадијом, др Тодором Миленковићем и др Михајлом Свичевићем.

Важно је изнети да од 1890. године Лесковац добија прву дипломирану бабицу – Софију Драгић – са завршеном бабичком школом у Београду. У Лесковцу су 1905. биле две бабице: Софија Драгић и Јелица Николић, а од 1906. до 1914. године и трећа – Јелена Душманичка.

Интересантно је изнети да је пре Другог светског рата у Лесковцу радила, у својој приватној ординацији, др Софија Димитријевић (1885-1964) која је дипломирала у Петрограду. Рускиња по националности, први је стоматолог у Лесковцу од 1912. до 1948. године, а њен је супруг био Милан Димитријевић

Важно је поменути да је 1904. године у Лесковцу покренуто питање градње среске болнице од стране лесковачког народног посланика Миха-

јла Бабамилкића. То је уродило плодом и болница је завршена и свечано отворена 1. новембра 1909. године. У документима Министарства унутрашњих дела записано је, поред осталог, да је народ овог краја поднео и материјалне жртве, као свој допринос у изградњи болнице. Среска болница је имала 30 болничких кревета, у једноспартној згради са четири одељења. У њој су смештена два одељења: интерно у левом, а хируршко у десном крилу. Касније, на иницијативу др Столета Новаковића, хирурга, изграђена је и прва операциона сала.

Први управник болнице био је др Тодор Миленковић (1876-1913), рођен у Лесковцу 15. децембра 1876. године. Медицински факултет завршио је као стипендиста Српске владе 26. октобра 1901. на Универзитету у Бечу. После завршених студија, радио је, најпре, као срески лекар среза ужичког, а затим, 1903. године, као срески лекар среза власотиначког. На његову молбу, а наредбом Министарства унутрашњих дела, постављен је за среског лекара у Лесковцу 6. новембра 1904. године, а на дужности управника Среске болнице 1905. и на тој дужности остаје све до смрти 1913. године.

У току балканских ратова 1912-1913. године ступа у војну службу у чину санитетског капетана I класе. За показану храброст, као и посебне заслуге у лечењу и спасавању рањеника, указом, а на предлог министра војске, одликован је Сребрном медаљом за храброст.

После смрти др Тодора Миленковића, за вршиоца дужности управника болнице постављен је др Михајло Лишчински, а после њега, такође за вршиоца дужности, постављен је др Чедомир Стефановић. Као управници болнице појављују се др Сотир Андрејевић, др Милан Мазнић, др Спира Николић и др Јорадан Стајић, а од 1920. године др Душан Радаковић.

Ослободилачки ратови у Србији 1913-1918. године праћени су тешкоћама, разарањима, борбама и болестима, умирањима као последицама колере, пегавог тифуса и рањавања. Среска болница у Лесковцу претворена је у војну болницу. Сала гимназије, такође, била је претворена у болницу. Среска болница је у служби народа. У тим годинама у њој раде познати лекари: др Сотир Андрејевић, др Михајло Лешчински, др Ђорђе Хадија, др Чедомир Стефановић, др Милан Мазнић, др Спира Николић, др Душан Радаковић и др.

У 1923. години у Лесковцу је основана Среска здравствена задруга, а само годину дана касније лесковачки лекар др Јаков-Жак Конфино набавља први рендген-апарат. Хирург-специјалиста др Душан Деклева долази са службом у Лесковац 1926. године. То је време и хирурга др Душана Радаковића, др Чедомира Спиридоновића, др Стојана Новаковића и других. У 1927. години др Бранислав Илић, специјалиста за унутрашње

болести, формира у Лесковцу интернистичку службу. У то време ради и др Јован Кашиковић, врстан хирург, који се бавио и гинекологијим и акушерством. Био је симпатизер и сарадник народноослободилачког покрета и погинуо је 1942. године.

За подручје лесковачког, јабланичког и власотиначког среза у Лесковцу је 1928. године отворен Дом народног здравља. Био је у дрвеној бараци на плацу садашње основне школе "Светозар Марковић". Зграду је примио и опремио један од најистакнутијих лекара овог краја др Раде Свилар. Први управник Дома здравља био је др Томислав Јовановић, а од 1941. године др Алојз Будимир.

Онда је дошла 1941. година када је Лесковац засут бомбама, а потом је у њега ушла немачка фашистичка војска са својим савезницима, бугарском војском.

Здравствени радници у том периоду дали су велики допринос народноослободилачком покрету. Здравствена служба је била на страни народа. Скоро сви лекари из Лесковца у току рата чинили су здравствене услуге лечењем рањених и оболелих бораца – партизана.

У партизанском одреду на планини Кукавици од самог почетка формирања били су др Мартин Колб и његова супруга др Ружа Колб, а на планини Радан од септембра 1941. године био је познати хирург професор др Војислав Стојановић. На теренима Пусте Реке у партизанским јединицама биле су и др Драгиња Перишић-Дуња, др Мирјана Моцић-Вера, др Рада Милутиновић и др Јеремије Жерајић.

Ослобођење Лесковца дошло је 11. октобра 1944. године. Одмах по ослобођењу града здравствена служба се обнавља, изграђује, шири и грана. Ничу нови здравствени капацитети, долазе школовани кадрови (високи и средњи), набављају се медицински инструменти и уређаји, уводе се савремене дијагностиче методе, изводе се и најсложенији лекарски захвати, успоставља се сарадња са медицинским факултетима, научно-истраживачким организацијама у земљи.

Када говоримо о развоју здравствене службе у Лесковцу, треба истаћи да је једна од најстаријих и прва служба, са којом је болница почела да ради 1909. године, интернистичка служба. У почетку, интернистичко одељење су водили искусни лекари опште медицине. Први интерниста-специјалиста био је др Брана Илић (од 1927. године) и он се сматра оснивачем интернистичке службе. После његовог одласка, одељење води др Данило Стоиљковић, а потом др Босиљка Будимир

Хируршка служба је друга служба, коју у почетку воде искусни лекари обучени у току рата. После Првог светског рата, доласком др Душана Радаковића у Лесковац, 1921. године почиње са радом хируршко одеље-

ње. Први специјалиста-хирург је др Душан Деклева (од 1926. године), а врсни хирурзи су др Стојан Новаковић, Чедомир Спиридоновић, др Владимир Лазаревић и др Јован Кашиковић.

Инфективно одељење у почетку је било у саставу интернистичке службе. Доласком др Живојина-Живчета Поповића са сапецијализације, првог инфектолога, почиње са радом Инфективно одељење.

Фтизиолошка служба са грудним одељењем и антитуберкулозним диспанзером формирана је доласком др Владе Михајловића 1946. године. Он је њен оснивач и први начелник.

Организована дечја заштита у нашем крају почиње 1946. године, а пре тога први лекар који је радио само са децом био је др Раде Свилар. Поред њега, радили су и лекари опште праксе кроз своје приватне амбуланте: др Велизар Пијаде, др Жак Конфино и др Михајло Поп Коцић. Са школском омладином радили су др Ангелина Деклева и др Бора Јовановић. Дечји диспанзер формиран је 1945/46. са доласком др Александра Павловића, специјалисте из Београда. Други лекар Диспанзера је др Јакша Ујевић.

Први гинеколог који је дошао из Београда 1945. године био је др Богдан Вукчевић. До тада Гинеколошко-акушерска служба није имала свог гинеколога већ су то обављали хирурзи. После одласка др Вукчевића, 1947. долази др Оскар Киш.

Онколошки диспанзер је основан 1958. године, оснивач је др Оскар Киш који је био начелник Гинеколошко-акушерске службе. Др Томислав Стојичић завршава једногодишњи курс из цитологије 1965. године и ради као лекар Онколошког диспанзера. Касније добија специјализацију из гинекологије.

Ортопедску службу и службу за физикалну медицину и рехабилитацију основао је први ортопед и начелник др Владимир Нагорни 1960. године.

Неуропсихијатријску службу у почетку су водили неуропсихијатри из Ниша др Предраг Видојковић и др Слободан Симић. Свог сталног лекара ова служба добија доласком са специјализације др Едвина Тила 1960. године, који је био и први начелник те службе.

Офталмолошка служба у почетку има за хонорарног лекара др Томашевића из Ниша, Први офталмолог, оснивач и начелник службе после завршене специјализације је др Милош Манић. Очно одељење при Општој болници почело је да ради 22. новембра 1960. године.

Оториноларинголошка служба, такође, у почетку за хонорарног лекара има лекара из Ниша, све до доласка првог специјалисте др Предрага Радојчића. Година почетка рада те службе је 1960.

Почетак рада Рендген-кабинета, као претече Радиолошке службе, датира од 1. октобра 1952. године. Први лекари који су хонорарно радили

били су лекари из Ниша др Келер, др Кукчевић и др Петковић. Први рендгенолог из Лесковца је др Добривоје Ђорђевић, оснивач и први начелник Рендгенолошке службе, основане 1961. године.

Уролошка служба, као и претходне, млада је служба у оквиру болнице. Њу је основао као уролошку амбуланту и обављао прегледе и лечење др Александар Ковачевић, специјалиста уролог из Ниша, од 1960. године па све до доласка са специјализације сталног уролога, др Слободана Стојановића, 1971. године, који формира Уролошку службу и постаје њен начелник.

Почетак развоја трансфузиологије у болници датира од пре 52 године. Њу је обављао као први лекар на специјализацији хирургије др Никола Деклева. Затим, лекари са курсом, углавном интернисте. Први специјалиста из трансфузије и оснивач Службе за трансфузију крви и први начелник је др Живојин Петровић.

Дуже времена Служба за кожно-венеричне болести има хонорарног лекара специјалисту, дерматолога из Ниша др Радета Достанића, који ради све до доласка са специјализације др Симке Краинчевић-Костић, фебрура 1970. године, која формира Службу и постаје начелник

.Патоанатомска служба има за првог специјалисту ове гране медицине и првог нечелника др Томислава Павићевића. Основана је 1969. године. Пре његовог доласка послове ове службе по потреби обављали су лекари са Патолошког института у Нишу.

Амбуланта за спортску медицину у почетку је у оквиру Медицине рада. Први специјалиста Спортске медицине је др Слободан Цветановић, који 1980. године формира Диспанзер за спортску медицину.

Служба за анестезиологију формирана је 1981. године. Први анестезиолог је др Зорица Николић-Станимировић. У то време анестезија је у оквиру хирургије. Доласком нових анестезиолога, формира се јединствена радна јединица Службе за анестезију и реанимацију. Интересантно је напоменути да је прва ендотрахеална анестезија у Болници у Лесковцу урађена 1957. године од стране Илије Ћирића, медицинског техничара.

У даљем току развоја здравствене службе имамо да је у 1948. години извршена реорганизација Дома здравља формирањем здравствених станица у граду и приградским насељима. Следећа реорганизација Дома здравља била је 1958. године, када је расформиран Дом здравља и формиране су три здравствене станице лоциране територијално.

У 1959. години формира се Центар за здравствену заштиту мајке и детета, спајањем дечјег, школског и диспанзера за жене.

Већ 1960. године спојене су здравствене станице са амбулантама у граду и ближој околини и поново је формиран Дом здравља са директором др Драгомиром Марковићем.

Двадесет година после завршетака рата здравствена служба на територији општине Лесковац достиже значајан степен развијености. У 1965. години на територији општине Лесковац постоје следеће здравствене установе: Општа болница, Дом здравља, Центар за мајку и дете, Антитуберкулозни диспанзер, Зубна поликлиника, Онколошки диспанзер, Срески завод за здравствену заштиту и здравствене станице у предузећима „Летекс“, „Зеле Вељковић“, „Напредак“, „Ресорт“, „Пролетер“, „Раде Металац“, као и апотекарска установа „Први мај“.

У послератном периоду број болесничких постеља био је изузетно мали у односу на потребе становника. Као што смо већ изнели, у 1946. години изграђена су два одељења, Грудно и Инфективно, касније Дечје и Одељење за физикалну медицину и рехабилитацију и, најзад, тзв. Брзи воз, у коме су смештена Очно, Оториноларинголошко и Неуропсијатријско одељење. Капацитет болнице тада је износио 500 постеља, што је за потребе Лесковца са територијом коју покрива лесковачка болница, било недовољно. Из тог разлога, руководећи кадар здравства закључио је да је потребна изградња веће болнице, што је и урађено. У 1961. години започета је градња садашње болнице, које се градила у једном дужем временском периоду, али је ипак завршена 1973. године.

Новосаграђена болница располаже са 24.000 квадратних метара корисне површине, са 184 соба, претежно трокреветних, за смештај 600 болесника. У састав болнице ушла су и остала одељења из болничког круга: грудно, инфективно, дечје, нервно, оториноларинголошко, офталмолошко, одељење рехабилитације и хируршко, које је располагало са преко 400 постеља и,ако томе додамо још 29 у Заводу за здравствену заштиту за потербе медицине рада и дерматовенеролошке службе, укупни постељни фонд у Лесковцу износио је преко 1000 постеља.

У периоду од 1977. до 1987. године изграђени су здравствени објекти у општинама Лесковац, Бојник, Лебане, Медвеђа, Власотинце и Црна Трава. У Лесковцу, Вучју и Граделици изграђени су нови домови здравља, здравствене станице у Стројковцу, Мирошевцу, Великој Грабовници, Губеревцу, Печењевцу, Брестовцу, Турековцу, Предејану, и здравствене амбуланте у Богојевцу, Јашуњи, Оруглици, Великој Копашници, Бунушком Чифлуку, Барју, Бабичком, Ораовици Црковничкој, Орашцу и Тулову. Поред овога, још и апотеке у Лесковцу, Вучју и Граделици.

У општини Бојник дом здравља, три здравствене станице: у Орану, Горњем Брестовцу и Косанчићу, здравствена амбуланта у Горњем Коњувцу и апотека у Бојнику.

У општини Лебане дом здравља, здравствена станица у Бошњацу, здравствене амбуланте у Слишану, Прекопчелици, Поповцу и Бувцу, апотека у Лебану.

У општини Медвеђа дом здравља, здравствене станице у Сијаринској Бањи, Лецу, Тулару, а здравствене амбуланте у Бучумету и Равној Бањи.

У општини Власотинце дом здравља, здравствене станице у Тегошници и Свођу, здравствене амбуланте у Дадинцу и Орашју.

У Црној Трави дом здравља, здравствена станица у Саставу Река и Градској и апотека у Црној Трави.

Дом здравља у Лесковцу саграђен је 1982. године, када је директор те установе био др Веселин Петровић (од 1978. до 1989). У састав Дома здравља улазе и Дом здравља у Вучју, Дом здравља у Грделици, Дечји диспанзер и здравствене станице и здравствене амбуланте. У Дому здравља ради укупно 221 лекар, од којих 105 специјалиста, 109 лекара опште медицине и седам лекара на специјализацији, а стоматолога је 60, 39 специјалиста и 21 на специјализацији.

Са градњом и набавком потребних инструментаријума, као и савремених нових апарата потребних за дијагностику и лечење болесника, није се стало. Тако је у првој деценији XXI века саграђен објект за Службу нефрологије са центром за хемодијализу. Такође, извршено је комплетно реновирање грађевинских делова унутар болнице. Обновљени су подови, столарија, санитарни чворови, водоводне и електро инсталације, обновљене и уведене нове телефонске везе, набављени постељни фонд и друго. Обновљени су и купљени савремени медицински апарати, ултразвучни апарати, нови савремени рендген-апарати, инструментарији за потребне хируршких грана медицине. Нови апарати за потребе лабораторије, нови хируршки столови, нове операционе лампе и друго потребно за несметани и савремени рад једне здравствене институције.

На основу изнетог, можемо направити закључак да здравствена служба и болница у Лесковцу представљају савремену здравствену организацију, како просторно тако и кадровски. Као потврда тога, у 2008. и 2009. години Општа болница у Лесковцу добила је признање за квалитет пружања здравствених услуга и тако заузела друго место у Републици Србији. О квалитету услуга и месту на ранг-листи одлуку је донела посебна комисија Министарства задравља и Института Батут.

Здравствену заштиту у Општој болници у Лесковцу пружа 261 лекар, од тога 226 специјалиста, 21 лекар опште медицине, а 14 их је на специјализацији. Директор Опште болнице у Лесковцу од 2007. године је др Зоран Ћеранић.

У послератном периоду развој Хигијенског завода ишао је убрзанијим током. Управник Завода у 1959. години је др Миодраг Тасић. У то време постављени су захтеви за подизање новог Хигијенског завода, чија реализација је дошла 1964. године. При Хигијенском заводу, касније Заводу за заштиту здравља, формиран је и Диспанзер за медицину рада. Од новембра 2004. године директор Завода за јавно здравље је др Ивана

Митић. У Заводу ради 18 лекара, 17 их је специјалиста а један лекар на специјализацији. Пет лекара је примаријуса, а један магистар медицинских наука.

*

У оквиру здравствене службе је и једна друштвена организација – Подружница Српског лекарског друштва у Лесковцу, која ове године (2012) обележава 65. годишњицу рада.

После два окончана устанка и бројних успешних или мање успешних преговарања са Портом, током треће деценије XIX века на простору Београдског пашалука обновљена је у државности полувазална Србија, која се у почетку подизала уз велике тешкоће. Из тог разлога, убрзо, а нарочито током друге половине XIX века, под утицајем таласа европске цивилизације, а нарочито „Уједињене омладине српске“, Србија је почела да напушта дотадашњи патријархални начин живљења и започела да тражи нове и савремене путеве свог културног и социјалног развоја.

Овакав препород почео је да се одвија под утицајем оног дела наше младе интелигенције која се школовала на факултетима широм Европе. Међу овим интелектуалцима, који су се после завршених студија вратили у Србију, нашла се и група Срба лекара. Они су постали утемељивачи и носиоци медицинске науке у Србији.

Из таквог националног и општег културног буђења 70-их година XIX века јавља се на нашим просторима Српско лекарско друштво. Његово оснивање дошло је после оснивања „Матице српске“, „Српског ученог друштва у Београду“, првих гимназија у Сремским Карловцима, Крагујевцу и Београду, затим „Српских новина“, Београдског лицеја и Вујићевог позоришта. Заједно са њима, оно је постало историјска тековина српског народа, његове науке и културе.

Српско лекарско друштво основано је 22. априла 1872. године (по старом календару) у предвечерје Ђурђевдана, на иницијативу младог београдског војног лекара др Владана Ђорђевића.

Својом активношћу, односно активношћу својих чланова, Друштво је дало огроман допринос развоју медицинске науке, организовању здравствене службе и здравствене заштите становништва Србије, а све са циљем бољег и успешнијег очувања његовог здравља.

У време оснивања Српског лекарског друштва Лесковац и подручје југа Србије: Ниш, Бела Паланка, Пирот, Прокупље, Куршумлија, Лесковац, Врање и други били су под Турцима. Српска војска у српско-турском рату ослободила је градове у четири округа југа Србије. У то време здравствене прилике у Лесковцу и околини су биле једнаке здравственим приликама на Балкану, као и у целој турској империји. Лекара није било.

Пре Другог светског рата, у току дугог низа година постојања Српског лекарског друштва, целокупна његова активност одвијала се у Београду. У управи Друштва било је неколико лекара из унутрашњости, али то је мање или више била формалност, јер лекари из унутрашњости, чланови управе, веома су ретко присуствовали њеним седницама. Српско лекарско друштво било је, у ствари, друштво београдских лекара.

Пратећи трагичне догађаје и укључујући се у трагична збивања обележена окупацијом наше земље од стране непријатеља, Немачке и њених савезника, од 1941. до 1945. године, Српско лекарско друштво замрзло је своју активност, али је, истовремено, све своје стручне и научне потенцијале ставило у службу свога народа и на тај начин одговорило задацима и циљевима постављеним на дан свог оснивања 1872. године.

У новим условима и правилима Српског лекарског друштва предвиђено је формирање подружница СЛД у свим местима Републике Србије у којима зато постоје услови. Подружнице су организоване у нашем друштву и нема сумње да су управо у томе и састоји највећа формална разлика између новог и старог лекарског друштва.

Српско лекарско друштво преузело је на себе задатак да поведе рачуна о свим лекарима Републике Србије, да их повеже, да се стара о њиховој стручној изградњи, усавршавању и да им помогне у практичном раду. У подружницама друштва одвија се цео друштвени живот и у правилима је речено да су задаци подружница, у ствари, задаци друштва.

Носиоци те активности у нашој средини су ондашњи лекари у Лесковцу на чијем челу су били др Раде Свилар, др Живојин Поповић, др Владимир Михајловић, др Данило Стоиљковић и други.

У згради Хигијенског завода у Лесковцу 1. марта 1974. године одржана је Оснивачка скупштина Подружнице Српског лекарског друштва у Лесковцу. На тој скупштини су били окупљени лекари лесковачког, власотиначког и јабланичког округа:

Др Раде Свилар, др Живојин Поповић, др Данило Стоиљковић, др Алојз Будимир, др Владимир Михајловић, др Душан Деклева, др Михајло Поп-Коцић, др Душан Радаковић, др Босиљка Будимир, др Јован Мишић, др Ружа Михајловић, др Љубиша Поповић, др Ружа Мајоровић, др Лепосава Виденовић, др Божидар Тасић, др Милутин Митић, др Боривоје Јовановић и др Михајло Ложичковић.

Овај скуп лекара формирао је Окружну подружницу и за првог председника изабрао др Радета Свилара, за секретара др Владимира Михајловића, за благајника др Данила Стоиљковића. Тако је почела са радом Окружна подружница Српског лекарског друштва у Лесковцу, чијих 65 година постојања и рада славимо ове године.

Др Раде Свилар (1889-1954) први је председник Окружне подружнице Српског лекарског друштва у Лесковцу. Од доласка у Лесковац

1924. године па све до његовог пензионисања, маја 1946, радио је у Поликлиници као општински лекар. Лекарски позив обављао је часно, са пуно љубави, будући врло радан и ретко способан лекар. Мада је био интерниста, посветио се лечењу деце, према којој је имао нарочиту љубав. Оставио је дубоке трагове у овом граду. Поред напорног рада у амбуланти, није занемаривао рад на превентивној медицини. Његово дело је артески бунар у Лесковцу, претеча градског водовода, а његовом заслугом Лесковац је набавио прва санитетска кола и донео Општински статут. Био је један од најактивнијих чланова Подружнице.

Из пијетета према њему, из његовог веома богатог живота изнећемо најкраће биографске податке, онако како их је сам записао.

„Рођен сам 23. октобра 1889. године у селу Пећани, срез Кореница, од сељачких родитеља. Основну школу завршио сам у селу Дебело Брдо, малу матуру у Славонској Пожеги. У то доба били су они жалосни прогони Срба. Називали су нас Власима. Када су у Београду убили краља Александра Обреновића, тада сам добио батине од колега. „Људи, Срби убише свог краља!“

Као Србин никада нисам могао добити одличну оцену. Реших да бежим из хрватске гимназије у српску у Сремским Карловцима. Тамо су пак примали обавезно Сремце Србе, и остале Србе само одличне. Од првог разреда гимназије па све време школовања имао сам малу породичну пензију (40 сребрних куна месечно). Те стипендије за рад основао је Данило Племенити Бањанин, трговац из Хрватског Карловца.

Размишљао сам и дошао до закључка, припадам многострадалном српском народу. Отуда сам као мала честица тога народа могао очекивати срећу у животу. Ја, међутим, свима сам говорио: Срби исељавајмо се из Хрватске листом, оставимо Храватима Хрватску. Појачајмо редове у Војводини, Босни, Косову и Метохији, па ће нас тек тада и Хрвати боље гледати. Био сам као неки пророк, али нисам имао коме говорити. У малој пак Србији видео сам много византизма, цинцаризма, и чуо да политика значи подвалу.

Овај *ciriculum* испаде аутобиографија. Ја ово крстим *ciriculum magnum*, а *ciriculum breve* је онај , када се служба тражи...“

Као што смо изнели, др Раде Свилар био је први председник Подружнице Српског лекарског друштва у Лесковцу у времену од 1947. до 1949. године. Следећи председници били су: др Алојз Будимир (1949 – 1950), др Владимир Михајловић (1950 – 1951), др Владимир Поповић (7 месеци у 1951), др Живојин Поповић (1951 – 1953), др Оскар Киш (1953 – 1954), др Босиљка Будимир (1954 – 1956), др Петар Стојчић (1956 – 1959), др Велибор Теокаревић (1959 – 1960), др Миодраг Хаџи-Јованчић (8 месеци у 1960), др Живојин Поповић (1960 – 1961), др Петар Стојчић (1961 – 1962), др Данило Стоиљковић (1962 – 1963), др Драгомир

Андрејевић (11 месеци у 1963), др Велибор Теокаревић (1963 – 1964), др Миодраг Тасић (1964 – 1968), др Миодраг Павловић (1968 – 1970), др Томислав Стаменковић (9 месеци у 1973), др Живка Сретић (1971 – 1974), др Велибор Теокаревић (1974 – 1976), др Драгомир Марковић (1976 – 1981) др Вукадин Ристић (1981 – 1987), др Милан Леви (1987 – 1992), др Томислав Стојичић (1992 – 1996), др Властимир Перић (1996 - 2000), др Нинослав Златановић (11 месеци у 2000), др Вукадин Ристић (В.Д. 23 новембар 2000. – 19 март 2001), др Зоран Анђелковић (2001 – 2003), др Саша Гргов (2003 – 2007), Предраг Ивановић (2 месеца у 2007), Добривоје Стојановић (2007 – 2008), Горан Стојановић (2008 -)

Подружница Српског лекарског друштва има укупно 604 члана, од тога 3 доктора медицинских наука, 24 магистра и 31 примаријуса, који се старају о здрављу становника са подручја Јабланичког округа.

Анализа рада Подружнице СЛД у Лесковцу показује да је у времену од свог оснивања па све до данас број одржаних састанака на Подружници ујединој години у просеку износио шест, а број предавања у просеку три по једном састанку. Сем састанака, на Подружници одржавани су и заједнички састанци секција и дана појединих грана медицине. Када све то узмемо у обзир, онда видимо колики је учинак био, број предавача био је велики у односу на број састанака и тема. Предавачи су углавном били лекари наше Подружнице, али и велики број професори, доценти и лекари са медицинских факултета у Београду, Нишу и Новом Саду, као и са Подружница југа Србије, Врања, Сурдулице, Прокупља, Пирота и других.

На предавањима је заступљено 23 специјалности медицинске струке, што паказује ширину службе и здравствене заштите на подручју које покрива Подружница СЛД у Лесковцу, и то како из превентивне тако и куративне делатности. Напредак који је на овом плану начињен је неуобичајан, не само у условима развијености наше земље, већ и у ширем опсегу.

Све колеге учесници на нашој Подружници својим дугогодишњим радом нису показали само величину свога интелектуалног, организационог и стручног напора, већ су на убедљив начин оправдали своје људско и професионално постојање и на тај начин враћали дуг свом народу и друштву у коме живе.

Из свега изнетог, може се закључити, да колеге из Лесковца на очигледан начин су показали да данас не постоји медицинска провинција, само под једним условом, да су у служби заштите здравља народа ангажовани стваралоци који су надахнути жељом за стручним и научним знањем, и тиме остварили своје циљеве пружајући болеснику најбољу здравствену зашиту.

На крају, имајући у виду да је у времену од једног века и тридесет година развоја и рада здравствене службе у Лесковцу и околини радила једна велика плејада уважених лекара, директора, начелника, шефова здравствених институција и одељења, а чија имена у овом раду нисмо поменули, а који су својим радом апсолутно то заслужили, сматрамо да нам на томе неће бити стављена замерка.

ЛИТЕРАТУРА

· Извештај о здравственој служби и њеном раду од 1946-1950 године (Архив подружнице СЛД у Лесковцу).

Четврт века офталмолошке службе у Лесковцу (Аполинем медикум ет Аескулапиум бр 5 и 6, 1985/86.

Архив за историју здравствене културе Србије, Београд, 1973. године, свеска 2.

Аполлинем медикум ет Аескулапиум, Лесковац, број 41984. 100 године организоване здравствене заштите.

Извештај о раду Подружнице СЛД у Лесковцу од оснивање до 1968. године. др Данило Стоилковић (Архив подружнице.).

Аутобиографија др Радета Свилара (1952)

Извештај СЛД Београд 6.10.1047

Извештај о раду подружнице СЛД у Лесковцу за 1965/67 (Архив подружнице у Лесковцу)

Извештај о раду подружнице СЛД у Лесковац за период 1972-1974. године (Архив подружнице у Лесковцу)

Извештај о раду подружнице СЛД у Лесковцу за период 1988-1991 године (Аполлинем медикум ет Аескулапиум бр.9. 1991. Лесковац)

Извештај о раду подружнице СЛД у Лесковцу за 1996. годину. (Архив подружнице СЛД у Лесковцу).

Др Сергије Димитријевић:Историја Лесковца и околине (1918-1928), Лесковац, 1983.

Др Сергије Димитријевић: Грађа за проучавање Лесковца и околине. Свеска II, Лесковац, 1954.

Сергије Димитријевић: Стари Лесковац као просветни и културни центар. Лесковац, 1950.

Драг. М. Ђорђевић:Традиција о личностима и догађајима пре и око ослобођења Лесковца и околине од Турака 1877. Лесковачки зборник. Лесковац, 1967.

Владан Ђорђевић:Историја српског санитета у другом српско-турском рату 1877/78. Београд, 1980.

Никола П, Илић: Илегално збрињавање и лечење заробљених бораца НОР у градовима јужне Србије 1941-1944. Лесковачки зборник XXX. Лесковац 1990.

Јосиф Костић: Ослобођење Лесковца, Власотинца и околине. Лесковац, 1988.

Петар Опачић: Српско-турски ратови 1876-1878. Београд. 1981.

Др Живан Стојковић, др Слободанка Стојичић, Хранислав Ракић: Историја Лесковца. Београд. 1992.

Радмила Стојановић: Изглед Лесковца за време Турака. Лесковачки зборник. Лесковац. 1967.

Владимир Стојанчевић: Србија у време Првог српског устанка 1804-1913. Лесковац, 1980.

Др Владимир Стојанчевић: Србија у 1877. 1878. Лесковачки зборник. Лесковац. 1981.

Мира Тасић: Обнова и изградња Лесковца 1944-1947. Лесковачки зборник. Лесковац 1989.

Драгољуб Трајковић: Из прошлости Лесковца и околине. Лесковац. 1977.

Summary

Vukadin Ristić

BEGINNINGS AND DEVELOPMENT OF MEDICAL SERVICES IN LESKOVAC

During Ottoman rule, on the eve of Liberation, 11 December 1877, two trained Turkish doctors served in Leskovac: a Turk by nationality, and the other, Greek-Ećim Panajot.

After the liberation of the health/medical situation is gradually improving. Among the doctors who worked at that time were: the Greeks, Czechs, The Polish people, Germans and others. The provision of the Law on Organization of Medical Services and Public Health Protection of the Principality of Serbia, in 1882, Leskovac got the first district doctor Dr Đorđe Dalalopurović. The first hospital constructed in Leskovac, opened on November 1st 1909, and the manager was Dr Todor Milenkovic, born in Leskovac in1876. Dr Djordje Petrovic was the first doctor in Leskovac accepted as a corresponding member of the Serbian Medical Society in 1884, while Dr. Milan Moravac, Czech by nationality, was proclaimed as a regular member of the Serbian Medical Society in 1887.

The branch office as the part of Serbian Medical Society was established in 1947 for Leskovac, Jablanica and Vlasotinački district. The established branch office was among the first in Serbia. During its functioning and activities it became one of the most active branches. The first president was Dr. Rade Svilar. This year, this Branch of Serbian Medical Society celebrates 65 years of its establishing/constitution.

УДК 314.151.3-054.73(=163.41)(497.11)"1889"
94(=163.41)(497.11)"1889"

Добросав Туровић

ЗИМОВАЊЕ ХЕРЦЕГОВАЧКИХ СРБА, КОЛОНИСТА, У ЛЕСКОВЦУ И РУДАРСКОМ ЦРКВЕНОМ КОНАКУ 1899. ГОДИНЕ

После ослобођења јужне Србије 1878. године и повлачења арнаутског живља са турском војском према Косову и Македонији, насеља у Топличком и Врањском округу су остала празна. Према проценама чувеног географа Јована Цвијића, са подручја северно од Шарпланине протерано је од стране Турака и Арнаута, у периоду 1878-1912. године, око 150.000 Срба. Део тих избеглица нашао је своја нова станишта у лесковачком крају.[1]

Досељавање Срба из Херцеговине и Црне Горе у Топлички и Врањски округ било је у таласима и трајало је од 1879. па све до прве деценије XX века. У јабланички срез 1879. године доселило се 35, а 1886. 13 породица, док се 1888. године доселила 81 породица. Наведене породице махом су населила празна насеља у Горњој Јабланици. Најмасовније досељавање колониста било је 1889. године, када је дошло 707 породица. У поменутом раздобљу досељено је 3.200 – 3.800 становника. У другој групи било је 267 породица, са 1.356 чланова, а у трећој 320 породица, са 2.200 душа. У извештају Министарства привреде Србије, од 28. новембра 1889. године, који је упућен Министарству иностраних дела Црне Горе, види се да је границу на Јавору прешло у Србију 7.238 становника. Исељени Срби, од Грахова до Пиве, потичу са територије нове црногорско–аустроугарске границе (из Бањана и Рудина, као и из Никшића и околине).

[1] Добросав Ж. Туровић, *Горња Јабланица кроз историју*, Београд, 2002, стр. 107-132; Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужноморавске земље*, Београд 1922; Милорад Васовић, *Горња Јабланица, географска својства*, Београд, 1998; М. Костић, „Исељавање Црногораца у Србију 1889. године", Гласник Етнографског института САН, II - III, Београд, 1957; Ђ. Пејовић, *Исељавање Црногораца у XIX веку*, Титоград, 1962; Др. Обрен Благојевић, *Пива*, Београд, 1971. Д. Туровић, *Гајтан*, Београд, 1975; Лесковачки зборник, II, 1962; св. XIX, 1979;

С јесени 1889. године српска и црногорска влада организовале су највеће насељавање Срба из Херцеговине и Црне Горе. Због неродних година и глади у Врањски и Топлички округ доселило се 6.000 људи. Српска влада организовала је транспорт, прихватање и смештај колониста, и у ту сврху одобрила из државне касе 100.000 динара. У Београду формиран је Главни одбор Црвеног крста за братску помоћ, а у Куршумлији и Лесковцу одбори за дочек и прихват и смештај колониста. Уз помоћ Главног одбора Црвеног крста, у Лесковцу и Куршумлији опремљене су привремене болнице за лечење и негу оболелих колониста, а по успутним варошима: Чачку, Краљеву, Трстенику, Крушевцу и Прокупљу, сваком досељенику давана је храна: 1 кг хлеба, 200 гр печеног меса и литар вина по породици. У свим местима одређена су преноћишта, а локалне власти организовале су и довољну количину дрва у Куршумлији, Прокупљу и Лебану, као и исхрану у прихватним народним кухињама. На путу кроз Србију колонистима је организован братски дочек, пружани су им гостопримство, предусретљивост, напојнице, здравице уз храну, слаткиши и смокве.

Председник Главног одбора братске помоћи, митрополит Михаило, организовао је прикупљање новчаних прилога за куповину секира и пољопривредног алата и за куповину приплодне стоке за насељенике. Према наређењу српских власти, из месних магацина сваком насељенику дељено је: 1 кг пшеничног или раженог брашна, 1 кг хлеба, 20 гр. соли, 100 гр. пасуља или сочива, 25 гр. црног лука, 500 гр. кромпира и по 20 гр. лоја недељно. Ова оскудна храна, без меса, шећера, млека и сира утицала је на здравље деце, болесних и изнемоглих колониста. Храна је досељеницима издавана унапред за 10 дана и дотурана је њиховим брдским коњима. Министарство финансија Краљевине Србије одобрило је Лесковцу 50.000 динара за издржавање насељеника. Одређен је војни лекар за обилазак смештених. Начелник Среза Лесковца и Главни комесар за насељавање колониста у Србији водили су бригу о смештају, исхрани и лечењу оболелих у Лесковцу и Стопању.[2]

Насељавањем српског живља из Херцеговине и Црне Горе бавили су се истраживачи М. Костић, Р. Требјешанин, Д. Туровић, М. Васовић, М. Лукић, и Ђ. Пејовић и други, који су објавили више радова. Међутим, до данас још нису објављена потпуна истраживања о боравку и зимовању колониста у Крушевцу, Ћуприји, Сталаћу, у манастиру Ресави, Нишу, Куршумлији Прокупљу и Лесковцу. Радош Требјешанин је објавио један рад о боравку колониста у кумаревском конаку 1889. године. Моја истраживања везана су за трећу и четврту групу српских колониста који су

[2] Архив Србије, Београд, МНП, бр. 1928, 2419, 2426, 2446, 2474, 2483, 2514, 2531, 2610, 2704, 2739, 2749,1889; Српске новине, бр. 269, 6.XII 1889.

1889/90. године зимовали у Лесковцу, Стопању и рударском црквеном конаку. Захваљујући архивској грађи Историјског архива Србије и сачуваним црквеним књигама за 1889-1890. године, употпуњено је историјско истраживање о боравку и зимовању херцеговачких Срба – колониста у Лесковцу и Рудару.[3]

У трећој гупи колониста из Херцеговине било је 320 породица, које су бројале 2.200 чланова. Колонисти су 4. новембра 1889. године стигли на Јавор. Српске власти су их упутили у Крушевац. Села у Косаничком срезу била су одређена за насељавање прве две групе. Међутим, села су била већ попуњена, па су ти колонисти упућени у Јабланички срез. Трећа група упућена је за Сталаћ, одакле се возом пребацила у варош Лесковац, где је стигла 17. новембра, Група колониста задржана је на привременом смештају, пошто за њу нису у Горњој Јабланици још били изграђени објекти ни земунице. Из ове групе је издвојен 421 мушкарац и упућен у одређена села, да убрза копање земуница, за смештај приспелих српских колониста. Такође, у Сталаћу је из ове групе издвојено 55 породица, са 320 чланова, и возом упућено у Ћуприју, где су смештени: деца, жене и старци у конаку манастира Раваница, док се не изграде земунице за њихов стални смештај у Јабланичком срезу. Из Ћуприје одрасли и способни мушкарци, уз надокнаду, упућени су на градњу пута ''за државни Мајдан – Сење''[4]

За насељавање треће групе из Пиве (233 породице, 1.365 душа), српских колониста, одређена су у Јабланичком срезу села: Реткоцер, Прпоре, Туларе, Губавце, Медевце, Пороштица и Мркањ.[5]

Четврта и последња група Херцеговаца, састојала се од 262 породице, са 2.000 чланова, која је 1889. године кренула за Србију. На Јавор је стигла 21. новембра и упућена у Топлички округ. Тада се у Лесковцу налазила трећа група колониста. Зимско време је утицало на прављење земуница. Лесковац није могао примити све породице, па су српске власти наредиле да се из четврте групе задрже у Чачку и Ваљеву по 20, у Крушевцу 40, у Прокупљу 130, а у Лесковцу само 55 породица.[6]

У новембру и децембру 1889. године у Лесковац је стигло преко 400 херцеговачких породица, које су бројале око 3.000 мушкараца, жена

---

[3] Д. Туровић, нов. дело, стр. 130-132;Милорад Васовић, *Горња Јабланица, географска својства*, Београд, 1998, стр. 82-86, 93-95 Архив Србије, Београд, ПФ.XXVI, 1889. Архив Министарства финансија, фасцикла X-5; X-3; X-8; Протоколи умрлих цркве лесковачке и рударске за 1889. и 1890. г.

[4] Архив Србије Београд, МНП, бр. 22.XI 1889, бр.2483, 2581, 2704, 2706, 2759, 2793, 2824 и 2859; Српске новине Београд, 21 XII 1889. и 6. XII 1889; Др Обрен Благојевић, *Пива*, Београд, 1971. 390-436; Лесковачки зборник, II, Лесковац, 1962, стр. 43-50 (др. М. Васовић); Д. Туровић, *Гајтан*, Београд, 1975, стр. 31-42.

[5] Исто.

[6] Исто.

и деце. Варош Лесковац је била премалена да прими све досељеничке породице. Српске власти Лесковца насељеничке породице поделиле су у три велике групе, са преко 130 породица и сместиле у Кумареву,[7] у три стара црквена конака, затим у Рудару, у рударском црквеном конаку, као и у селу Стопању. Највећа група колиниста задржана је у Лесковцу.

Црквене књиге Лесковца забележиле су да је Батрић Радовановић „умро у вагону 16. XI 1889“, а за Милоша Илије Васовића да је „умро успут 10. маја 1890 године“.[8]

Српске власти у Лесковцу, и поред лошег зимског времена и смештајних услова, сместиле су херцеговачке породице: у старом Сарају, Шпиталь барутани, Мутавџијској згради, у кафани Демитра Грка, као у општинским и приватним зградама. Из групе колониста смештене у Лесковцу издвојени су способни мушкарци и упућени у одређена села Горње Јабланице ради изградње земуница за смештај и насељавање породица: у Боровац, Велику Брајину, Врапце, Свирце, Губавце, Криво Дрво, Медевце, Реткоцер, Сијарину, Туларе, Пороштицу, Стару Бању, Маровац, Синаново.[9]

И поред збрињавања, услови смештаја и исхране колониста били су лоши. Чак није било огрева у Шпиталь барутани и црквеним конацима Рудара и Кумаревау. Због слабих услова смештаја, исхране, хладноће и напорног дугог пута, колонисти су масовно умирали. У Лесковцу је умрло 91, у рударском конаку 47, а у Кумареву 81 лице. Од 219 умрлих је и 171 дете или 85%, због хладноће, слабе исхране, нехигијенских услова, тифуса, епидемије великог кашља, туберколозе, грипа, запаљења бубрега, врућице и великих богиња и за њих није било ни лекара ни лека. Већина је умрла у варошкој болници. Умрли су сахрањени на Шпиталском, Кумаревском, Кулинском и Рударском гробљу.[10]

У протоколу умрлих лесковачке цркве уписана су 1889. и 1890. године презимена свих умрлих насељеника као: Перовић, Радовић, Гаргашевић, Павловић, Милутиновић, Драговић, Видаковић, Николић, Никшић, Ћупић, Јовановић, Шћепановић, Кецојевић, Стевановић, Давидовић, Ремановић, Јовић, Ђокић, Кривокапић, Чворић, Вељковић, Мијајловић, Вуловић, Вукановић, Јајић, Петровић, Чворовић, Јагић, Пиљевић, Грбовић, Жарковић, Ђуровић, Антонијевић, Поповић, Анђелић, Васовић, Вукашиновић, Ушуровић, Зрнојевић, Вељковић, Бојанић, Радо-

---

[7] Радош Требјешанин, „Зимовање колониста из Црне Горе у Кумареву 1889/1890, Лесковачки зборник II, Лесковац, 1962, стр. 52-56.

[8] Архив Србије, Београд, МНП, ПФ XXVI.

[9] М. Васић, *Г. Јабланица*, нов. дело, стр.94

[10] Протокол умрлих Лесковца, Храма Св. Тројице, 1884-1890; Протокол умрлих Рудара, Храма Св. Параскеве, 1879-1894; Протокол умрлих Кумарева, храма Св. Параскеве из 1889/90.

јевић, Ђурић, Крсмановић, Зрњевић, Вуковић, Перишић, Миловић, Радовановић, Симоновић, Контић, Лаповић, Радојић, Дондић, Никчевић, Бојовић, Прашчевић, Перуновић, Митровић, Јокић, Филиповић, Миливић, Љубенковић, Марковић, Кузмановић, Мијајловић, Капић, Леповић, Никшљевић, Вукадиновић, Вековић, Лукић и Верговић. За већину умрлих лица уписано је место рођења, као: „из Црне Горе“, „досељеник Црногорац“ или, „Црногорка“. За поједина лица забележена су ранија пребивалишта: „Илија Стануше, из Вековца, Подгорица; Батрић Николе Радовић, Ружица Сава Перишић, Јован Милије Филиповић, сви из Никшића; Јованка Ж.Михаила Станковић из Чева, нахија Чевска; Златана Ж. пок. Срдана Прашчевић из Села;[11] Јован Перуновић, из Дреношњице; Никола Љубенковић из Мостара; Никшић и Илија Кривокапић из Цуца.[12]

Породичне трагедије колониста биле су велике. У Лесковцу су умрле читаве породице као Жарковић, Милутиновић. Стефановић у јануару, фебруару и марту 1890. умрло је 37 лица. Такође 1891. два и 1892. године једно лице.[13]

На основу црквених протокола, херцеговачки колонисти, друге групе, стигли су 22. новембра у Лесковац, трећа група 17. децембра, а четврта група, од 55 породица, 26. децембра 1889. године.[14]

ЗИМОВАЊЕ ХЕРЦЕГОВАЧКИХ КОЛОНИСТА У РУДАРСКОМ ЦРКВЕНОМ КОНАКУ

Српске власти у Лесковцу издвајале су од треће групе досељених Херцеговаца око 30 породица. Њих су уселили у рударски црквени конак, код Лесковца. У њега је смештено преко 200 мушкараца, жена и деце. Из црквеног протокола види се да су досељени Срби дошли махом из Пиве, из села: Жупе, Рудинаца, Буковице, Миљаковца, Стана, Пипера, Милошевића, Бојевог Поља, Забрђа, Горанског, Смрчна, Стијене, Сељана и Столца.[15]

Такође, из протокола се види да су у конак смештене породице: Лазар Цицмил из Столца, Ђерасим и Заја (Зарије) Тадић из Смрча, затим Крста Миловановић и Крста Божовић из Стијене–Пипера, Живко Осмајић, Коста Јовић и Лазар Јовић из Горанска, Павле Трифуновић и Трифун Павловић и Благојевићи из Буковице, Вучић Блечић и Јаков Вукосављевић из Сељана, Палесија Вукосављевић из Црквице, Антоније и Трифко Јовић (Јововић)

---

[11] Протокол умрлих лесковачке цркве, Храма Св. Тројице, 1889/90. г.

[12] Протокол умрлих лесковачке цркве ‘Св. Тројице, 1884-1892.

[13] Исто.

[14] Исто.

[15] Протокол умрлих цркве Рударске, Храма Св. Параскеве, 1879-1894.

из Забрђа, Завиша Благојевић, Видоје Благојевић и Бели Благојевић из Жупе-Рудинца, Никола Ристић из Синца–Бојева Поља, Радован Божић из Стана-Пипера, Илија Ђођић из Милошевића, Никола Ристић, Андрија Ристић и Радојица Ристић из Миљаковца и Раде Огњановић из Пиве.[16]

Просторије црквеног конака биле су претесне за све досељенике. Просторије су биле хладне, без грејања и дрва, као и без основних хигијенских услова. Болести су захватиле колонисте. Породичне трагедије су биле велике и потресне. Антонију Јовићу умрло је петоро деце, Завиши и Видоју Благојевићу по четворо. Лазару Цицмилу, Зији Тадићу и Николи Ристићу по троје, а Ђерасиму Тадићу, Кости Јовићу, Крсту Божовићу и Вучићу Блечићу, по двоје деце. Од 16. до 31. децембра 1889. године умрло је 40 лица, а у јануару 1890. године шесторо деце, као и једна старија жена. Од 47 умрлих лица, 41 је било дете, беба од неколико месеци, па деца до 15 година старости. Деца су масовно умирала од прехладе, грипа „инфлуенце срдобоље и великог кашља“. Колонисти су умрле сахранили на Рударском гробљу.[17]

Преглед умрлих српских колониста 1889/90 године, по годинама старости

Место	Свега	до 1	1-5	5-10	10-15	15-20	20-30	30-40	40-50	50-60	60-80
Лесковац	91	5	21	13	9	5	5	3	7	8	15
Рударе	47	1	16	16	8	1	1	3	-	1	-
Кумарево	81	10	30	19	5	-	5	3	-	2	1
	219	16	67	48	22	6	11	9	7	11	16

Преглед умрлих по врсти болести

	Место умрлих		
Врста болести	Лесковац	Рударе	Кумарево
Запаљење плућа	55	-	17
Туберкулоза ТБЦ	5	-	-
Велики кашаљ	1	8	57
Мале богиње	3	-	-
Маразмус	5	-	-
Запаљење бубрега	2	-	-
Изнемоглост	6	-	-
Асприције	1	-	-
Запаљење црева	2	-	-
Ангарије	3	-	-

[16] Протокол умрлих Храма Св.Параскеве, 1879-18

[17] Исто

Тифус	2	-	-
Пнеумонија	3	-	-
Благохипс-коп	1	-	-
Непознате болести	2	-	-
Инфуенца	-	21	-
Дечје болести	-	2	-
Срдобоља	-	14	1
Гушобоља	-	1	-
Велике богиње	-	1	-

После боравка треће и четврте групе, у Лесковцу су 1890. године боравиле мање групе херцеговачких колониста. У Јабланичком срезу било је 1889. насељених 757 породица, од којих се вратило 195, због лоших услова.

Маса херцеговачких колониста напустила је Лесковац с пролећа и лета 1890. године и населила села дуж српско–турске границе: Маровац, Синаново, Сијарину, Стару Бању, Боровац, Богуновац, Врапце, Пороштицу, Медевце, Мркоњ, Губавце, Велику Брајину, Малу Брајину, Брвеник, Криво Дрво, Прпоре, Реткоцер, Спонце, Секирачу, Мискић, Стублу и Брашјор. Српске власти су из редова насељеника регрутовале граничаре „крсташе“, који су, чувајући српску границу, добијали месечну плату око 12 динара, Краљевине Србије 1879-1912. године.

Граничари су били наоружани пушкама „кокинкма“. Граничарске посаде су се налазиле у караулама: Китка, Бели Камен, Шајић, Капија, Бунар, Зајичевац, Ајкобила, Мутивода, Лисица, Мала Брајина, Велика Брајина, Брвеник, Крш и Секирача. Ратоборни насељеници у Горњој Јабланици морали су да организују одбрану од честих напада Арнаута и турских низама са турске територије, из Косовског вилајета. Чували су српску државну границу и штитили своја насеља и домове. Од 1879. до 1887. године, у свакодневним сукобима са Арнаутима и низамима, погинуло је око 300 насељеника, попаљено 15 насељеничких села и опљачкано око 3.000 грла стоке. Такође, упаљено је и 15 српских караула.[18]

На основу истраживања, види се да се 1889. године иселило 11.799 Срба из Црне Горе, а од тога 9.470 се уселило у крајеве јужне Србије. [19]

---

[18] Д. Туровић, Г. Јабланица, нов.дело, стр. 151-153

[19] Ђ. Пејовић, Исељавање Црногораца у XIX вијеку, нов.дело, стр.443.

Summary

Dobrosav Turović

WINTERING OF HERZEGOVINIAN SERB COLONISTS IN LESKOVAC AND RUDARE CHURCH GUEST HOUSE IN 1899.

Based on historical facts, it is seen that 9470 Serbs from Herzegovina and Montenegro moved to South Serbia in 1889. High Serbian royal government, at the request of the government Principality of Montenegro approved the immigration of colonists, after several unfruitful years and people's hunger. In the autumn of 1889 there was organized settlement of colonists from the Piva and Niksic region, in four groups, in Toplički and Vranjski district, and in Leskovac. Red Cross Central Committee was formed in Belgrade for the brotherly help. The colonists of the third and fourth groups settled in region of Leskovac, Gornja Jablanica and Pusta Rekain at deserted villages along the old Serbian -Turkish border. There was organized housing for Serbian families in Leskovac (400 families, about 3,000 people) at villages Kumarevo, Rudare, Stopanje and at town facilities during winter. Despite the care, accommodation and food for the colonists were poor. Due to illness, cold and poor nutrition 219 colonists died, 171 among them were children. Unfortunately, 91 persons died in Leskovac , 47 died at Rudare church's residence and 81 colonists at Kumarevo. During spring and summer of 1890 the colonists left Leskovac and settled in deserted villages, along the old Serbian-Turkish border at Gornja Jablanica (municipality of Medveđa).

УДК 314.117(497.11)"1879"
314.117(497.11)"1910"

Љубодраг Поповић

ПОПИСИ СТАНОВНИШТВА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ II

Редакција часописа Лесковачки зборник сматрала је својом обавезом да објављује, између осталог, и пописе становништва у лесковаком крају. Преузимањем те обавезе стало се на становиште да се прво морају објавити они из значајнијих година, из историје ових крајева, па затим редом.

У том смислу је и у „Зборнику" бр. XLIX/2009. г. и објављен први попис сачињен 1879. год., као специфичан у својој врсти.

Попис који се овде излаже је такође специфичан по своме значају. Обављен је стицајем околности у предвечерје ратних сукоба у којима је Србија учествовала од 1912. до 1918. године. Истовремено, он је и задњи који је вршен у Краљевини Србији, као државној заједници.

ПОПИС 1910. ГОДИНЕ

Припреме за попис 1910. године почеле су на основу „Закона о попису становништва и домаће стоке у Србији од 5. децембра 1890. године", и његових допуна од 13. јануара 1900. године, по статистичким методама које су упражњаване у целој Европи тога времена. А на основу овог Закона били су предвиђени пописи становништва сваких пет година, на дан 31. децембра.

Зато се и у јесен ове, 1910. године започело са припремама. Оне су ишле овим редом.

Прво су издата „Правила за попис", односно извршење Закона о попису, 28. августа 1910. године.

Затим су до 15. октобра све општине образовале, од чланова својих одбора и чиновништва, главне општинске пописне одборе. Овим одборима је било поверено извршење целог посла око пописа.

Дальи посао одбора, у току октобра, био је да његови чланови изађу на лице места, попишу све куће, имена њихових власника и број домаћинстава и укућана, у за то нарочито прописани образац.

На основу овако прикупљених података, крајем октобра, одбори су поделили атар своје општине у делове, пописне кругове. У једном таквом кругу није могло бити више од 50 домаћинстава, што је одговарало отприлике броју од око 250 становника. Следећег месеца, новембра, ишло се даље: за сваки пописни круг изабран је по један пописивач, а и одбор је именовао и неколико заменика, за сваки евентуални случај.

У већим општинама могли су одбори да образују и контролне општинске одборе. Они су могли имати до 10 чланова из самог грађанства те општине, као што су то, на пример, професори, учитељи, инжењери и др. Но, образовање ових одбора било је факултативно.

Општине су састављени списак пописивача, најдаље до 1. децембра, имале да доставе среским властима, а ове су их, са својим мишљењем, прослеђивале окружном статистичком одбору најкасније до 10. децембра. Окружни статистички одбор је пак имао задатак да дефинитивно утврди списак пописивача и пошаље их Управи Државне статистике ради знања.

Други круг послова започео је 29. децембра. Тога дана започели су заједнички посао пописивачи и главни општински пописни одбор. Сваки пописивач је у свом кругу раздао пописне листе, а у селима су и сами попуњавали ове листе. Мало слободније је било по варошима где је то могло евентуално чинити и само грађанство, ако је то пописивач оценио.

Попуњене листе пописивачи су сакупљали 1. јануара 1911. године, и предавали их главним пописним одборима, односно општинама. Ове су сада имале задатак да изврше препис тих листа на „листиће за пребројавање" и на „завоје за домаћинство". Пошто би се овај посао завршио, ови прописно попуњени обрасци су имали да се пошаљу Управи до 1. фебруара 1911. године. На основу ових је отпочело припремање претходних резултата пописа, који су објављени 1911. године, и чије резултате дајемо у табелама.

Рад на дефинитивном сређивању целог материјала био је прекинут прво балканским ратовима 1912. и 1913, а затим и Првим светским ратом 1914. године. Због ратне ситуације, Управа је била пресељена у Ниш, где је било и привремено седиште Владе. Ту је она и остала приликом повлачења српске војске у зиму 1915. године. Материјал који је остао у Нишу окупатор је, по запоседању Ниша, уништио. Тиме је био уништен овај попис.

Образац пописне листе, издате становништву у пописним круговима, нажалост, нисмо у могућности да презентујемо, јер се нису сачувале. Оне су у основи сличне оним из 1890. године. Овога пута презентујемо, као нове „листић за пребројавање" и „завој за домаћинство", који до сада нису објављивани. Иначе, сви подаци који су овим пописом тражени, нажалост, никада нису били саопштени јавности.

Подаци у „листићу за пребројавање" могу се поделити у два дела: на опште и појединачне.

У општем делу били су следећи подаци:

а) број пописног круга; б) број пописне листе, в) редни број, под којим је лице уписано у пописну листу; г) варош, село (општина, срез, округ).

Појединачни део садржавао је ове податке:

1) име и презиме; 2) је ли домаћин, или је шта домаћину; 3) колико има година; 4) брачно стање; 5) које му је занимање главно, положај у главном, односно споредно; 6) где је рођен: место, срез, округ; 7) које је државе поданик; 8) које је вере; 9) који му је матерњи језик; 10) зна ли читати и писати или само читати, или је неписмен; 11) је ли слеп, глувонем, умоболан, малоуман; 12) да ли стално станује у месту пописа или не; 13) је ли био присутан попису или не; 14) ако се није затекао за време пописа у месту сталног становања, онда где се налази; 15) ако стално не станује у месту пописа, онда где му је стално место становања; 16) напомена.

„Завој за домаћинство" имао је лице и наличје обрасца. На лицу били су следећи подаци: а) име и презиме домаћина; б) округ, срез, општина; в) варош, кварт, улица и број куће; г) село, заселак, мала (крај), насеље; д) редни број пописног крута; ђ) редни број пописне листе. На наличју су: а) имао се забележити за све (број) листића из овог завоја, за свако лице: 1) редни број; 2) да ли стално живи у месту пописа или не (јесте, не); 3) је ли био присутан попису или не (јесте, није).

„Листић за пребројавање" је представљао препис сваке појединe попуњене пописне листе за домаћинство. Тиме су се добијали о сваком домаћину и укућанину поименично сви потребни подаци. Они су, у ствари, представљали СПИСАК СВИХ ПОЈЕДИНИХ СТАНОВНИКА СВАКЕ ОПШТИНЕ. Општине су биле дужне да изврше овај препис за своју употребу, нарочито за одржавање „Регистра становништва" који је још 1905. године прописала, у споразуму са Министарством унутрашњих дела Управа државне статистике.

Још један разлог био је за увођење ових „листића" и „завоја". Систем листа за домаћинство је био веома незгодан за статистичку прераду, те је зато замењен овим, као лакшим, што је, иначе, било уобичајено свуда у свету. Овога пута извршена је још једна измена у статистичким подацима. Изрази правно и фактичко становништво замењени су изразима „настањено" и „присутно становништво". Ово је довело до тога да је разлика између једне и друге врсте становништва била знатно мања јер, на пример, сви војници на одслужењу војног рока који не живе стално у месту војне службе, урачунати су као присутни, а као настањени стално - одакле су дошли на одслужење војног рока. Слична је била ситуација

и са онима који су похађали школу у другом месту. Они нису рачунати као настањени у местима где је школа, него тамо одакле су дошли. На тај начин била је избегнута могућност да се они попишу на два места, као настањени.

ТАБЕЛА ПОПИСА 1910. ГОДИНЕ

У табели која следи, изношени су статистички подаци по местима (варошима и селима)

Ред. бр.	Места	Број кућа	Број домаћ.	Настањено станови.			Присутно станови.		
				Муш.	Жен.	Уоп.	Муш.	Жен.	Уоп.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Брезовица	35	35	164	162	326	166	162	328
2	Власотинце	750	812	2137	2064	4201	2152	2073	4225
3	Врело	65	65	242	213	455	242	313	455
4	Горњи Орах	211	211	819	838	1657	814	838	1652
5	Велика Сејаница	106	106	324	277	601	309	276	585
6	Грделица	148	148	446	401	847	425	403	828
7	Дедина Бара	114	123	365	318	683	352	314	666
8	Мала Сејаница	10	10	35	41	76	34	41	75
9	Тупаловце	29	29	100	93	193	97	93	190
10	Дадинце	80	80	250	257	507	237	256	493
11	Градиште	57	57	222	188	410	216	188	404
12	Јастребац	71	71	245	198	443	238	198	436
13	Ковачева Бара	46	46	161	123	284	147	123	270
14	Лопушња	148	148	551	527	1078	541	527	1068
15	Дејан	157	157	680	627	1307	669	626	1295
16	Добровиш	119	119	417	446	863	408	446	854
17	Лесковица	36	36	149	148	297	148	148	296
18	Грацка	64	64	273	242	515	273	242	515
19	Јабуковик	70	70	287	261	548	283	260	543
20	Кална	130	130	488	446	934	481	447	928
21	Преслап	66	66	244	243	487	244	243	487
22	Батуловце	57	57	189	201	390	188	203	391
23	Конопница	75	75	243	207	450	241	207	448
24	Рајнопоље	51	51	211	194	405	212	195	407
25	Стајковце	114	114	384	348	732	377	347	724
26	Бољаре	83	83	283	257	540	271	257	528
27	Крушевица	158	158	601	577	1178	584	573	1157

28	Црна Бара	105	105	380	341	721	368	338	706
29	Црнатово	84	84	354	312	666	337	310	647
30	Гложане	38	38	163	145	308	161	144	305
31	Добротин	39	39	128	127	255	124	127	251
32	Кукавица	50	50	166	142	308	159	142	301
33	Ладовица	98	98	388	359	747	386	358	744
34	Орашје	106	106	411	366	777	405	366	771
35	Прилепац	46	46	182	167	349	176	167	343
36	Ново Село	108	108	411	351	762	380	350	730
37	Рупље	262	262	1044	988	2032	904	983	1947
38	Свође	131	131	514	489	1003	507	489	996
39	Црна Трава	382	382	1453	1400	2853	1441	1394	2835
40	Гуњетина	16	16	52	55	107	52	55	107
41	Липовица	80	80	385	332	717	385	332	717
42	Ломница	67	67	251	229	480	250	229	479
43	Скрапеж	31	31	121	127	248	121	127	248
44	Средор	45	45	172	162	334	172	162	334
45	Шишава	107	107	401	384	785	398	384	782
46	Свирце	78	78	359	314	673	359	314	673
47	Тупале	52	52	235	253	488	235	253	488
48	Бојник	75	75	263	239	502	263	239	502
49	Граница	22	22	111	119	230	113	118	231
50	Драговац	71	71	237	220	457	237	220	457
51	Ђинђуша	67	67	265	210	475	265	210	475
52	Плавце	38	38	135	139	274	135	139	274
53	Придворица	53	53	221	204	425	215	204	419
54	Бошњаце	130	130	510	500	1010	513	500	1013
55	Велико Војловце	52	52	166	134	300	166	134	300
56	Врановце	40	40	155	157	312	153	157	310
57	Лугаре	34	34	127	120	247	119	120	239
58	Пертате	100	100	231	211	442	229	210	439
59	Тогачевац	82	82	356	328	684	353	328	681
60	Ћеновац	85	85	315	295	610	310	294	604
61	Цекавица	51	51	181	177	358	181	175	356
62	Лопаштица	75	75	277	242	519	277	242	519
63	Брестовац	72	72	276	245	521	292	259	551
64	Горње Коњувце	41	41	173	148	321	171	148	319
65	Доње Коњувце	115	115	380	351	731	381	351	732
66	Речица	32	32	144	124	268	139	124	263
67	Славник	38	38	137	127	264	145	129	274

68	Црквица	100	100	301	265	566	299	265	564
69	Горње Бријање	94	94	335	282	617	335	282	617
70	Доње Бријање	125	125	409	395	804	409	395	804
71	Лапотинце	131	131	434	394	828	434	394	828
72	Стубла	147	147	511	509	1020	511	509	1020
73	Ћуковац	31	31	99	102	201	99	102	201
74	Гегља	58	58	224	175	399	221	175	396
75	Гргуровце	106	106	357	329	686	354	331	685
76	Ждеглово	41	41	156	160	316	156	160	316
77	Коњино	54	54	220	184	404	213	183	396
78	Кривача	60	60	206	197	403	204	197	401
79	Поповце	57	57	225	218	443	225	218	443
80	Прекопчелица	119	119	425	409	834	422	409	831
81	Радиновац	23	23	86	79	165	83	79	162
82	Шилово	80	80	315	284	599	308	282	590
83	Штулац	74	74	279	259	531	270	252	522
84	Шумане	148	148	563	502	1065	539	493	1032
85	Капит	22	22	102	105	207	101	105	206
86	Медвеђа	157	157	571	486	1057	557	483	1040
87	Вујаново	33	33	123	142	265	117	141	258
88	Иване	55	55	206	214	420	204	214	418
89	Лозане	38	38	139	141	280	138	141	279
90	Магаш	78	78	279	250	529	279	250	529
91	Мијаилица	59	59	217	187	404	215	187	402
92	Оране	86	86	356	298	654	352	298	650
93	Турјане	45	45	147	136	283	146	135	281
94	Мајковац	13	13	51	40	91	49	40	89
95	Свињарица	54	54	192	181	373	190	181	371
96	Слишане	121	121	436	410	846	430	408	838
97	Бобиште	16	16	70	47	117	70	47	117
98	Богојевце	134	134	556	514	1070	550	514	1064
99	Брестовац	156	156	610	367	1177	608	568	1176
100	Кутлеш	60	60	262	222	484	262	222	484
101	Липовица	98	98	405	362	767	405	362	767
102	Шарлинце	63	63	239	219	453	236	219	455
103	Брза	92	92	327	300	627	318	300	618
104	Бунуша	112	112	434	410	844	424	408	832
105	Радоњица	68	68	324	281	605	310	278	588
106	Тодоровце	34	34	144	132	276	138	128	266
107	Велика Грабовница	167	167	615	518	1133	607	518	1125
108	Загужане	44	44	191	157	348	180	157	327

109	Зољево	33	33	97	99	196	96	99	195
110	Мала Грабовница	206	206	122	108	230	121	108	229
111	Мала Копашница	34	35	105	101	206	104	101	205
112	Велика Копашница	92	92	266	247	513	262	245	507
113	Слатина	72	72	218	186	404	217	186	403
114	Тулово	92	92	289	251	540	289	251	540
115	Велико Трњане	98	98	352	354	716	344	354	698
116	Горња Јаина	44	44	178	171	349	172	171	343
117	Доња Јаина	56	56	204	179	383	196	179	375
118	Паликућа	36	36	121	133	254	116	133	249
119	Пресечина	33	33	125	104	229	125	104	229
120	Рудари	45	45	144	130	274	142	130	272
121	Шишинци	68	68	277	226	503	270	226	496
122	Винарце	185	185	683	636	1319	669	636	1305
123	Доње Стопање	48	48	188	189	377	186	189	375
124	Залужње	48	48	224	195	419	224	195	419
125	Прибој	60	60	276	296	572	271	296	567
126	Чифлук Мира	27	27	94	77	171	94	77	171
127	Вучје	167	167	598	538	1136	593	543	1136
128	Жабљане	56	56	183	149	332	181	149	330
129	Горњи Буниброд	83	83	294	282	576	280	282	562
130	Губеревац	181	181	690	618	1308	676	618	1294
131	Доњи Буниброд	60	60	270	249	519	258	249	507
132	Жижавица	20	20	67	66	133	67	66	133
133	Грајевце	63	63	243	227	470	238	227	465
134	Дрћевац	36	36	199	189	388	200	188	388
134	Злокућане	20	20	81	72	153	81	72	153
136	Јашуња	104	104	370	332	702	362	332	698
137	Јелашница	44	44	160	166	326	158	167	325
138	Чифлук Дрћевачки	16	16	53	47	100	52	47	99
139	Лесковац	2792	2806	7488	6950	14438	7335	6931	14266
140	Биљаница	70	70	252	261	513	249	256	505
141	Кумарево	56	56	185	172	357	177	172	349
142	Манојловце	75	75	290	284	574	283	282	565
143	Навалин	75	75	321	240	561	321	247	568

144	Слатина	34	34	147	139	286	147	139	286
145	Барје	106	106	374	354	728	374	355	729
146	Букова Глава	45	45	135	118	253	135	118	253
147	Вина	59	59	169	146	315	168	147	315
148	Горина	87	87	304	284	588	303	284	587
149	Дрводеља	24	24	90	91	181	90	91	181
150	Игриште	62	62	202	209	411	202	209	411
151	Мирошевце	135	135	444	356	800	429	355	784
152	Славујевце	45	45	177	139	316	166	139	305
153	Бадинце	32	32	137	137	274	138	136	274
154	Братмиловце	49	49	219	189	408	219	189	408
155	Горње Крајинце	44	44	180	166	346	173	166	339
156	Доње Крајинце	66	66	230	204	434	228	204	432
157	Злоћудово	17	17	57	65	122	57	65	122
158	Мрштане	128	128	429	417	846	426	416	842
159	Номаница	14	14	58	69	127	58	69	127
160	Градашница	76	76	323	309	632	323	309	632
161	Јарсеново	78	78	293	306	599	293	306	599
162	Орашац	53	53	181	159	340	181	159	340
163	Пискупово	37	37	127	146	273	127	146	273
164	Брејановце	38	38	180	146	326	175	148	323
165	Дупљане	74	74	365	281	546	259	280	539
166	Каштавар	23	23	89	70	159	88	70	158
167	Печењевце	209	209	764	736	1500	748	735	1483
168	Подримце	38	38	143	128	271	142	128	270
169	Чекмин	101	101	369	360	729	365	360	725
170	Чифлук Разгојански	55	55	209	195	404	198	190	388
171	Грданица	69	69	282	242	524	277	242	519
172	Доња Локошница	139	139	624	548	1172	573	544	1117
173	Разгојна	126	126	528	436	964	492	436	928
174	Бели Поток	51	51	173	164	337	168	164	332
175	Накривањ	141	141	480	425	914	482	424	906
176	Стројковац	118	118	412	394	806	401	391	792
177	Чукљеник	59	59	223	208	431	222	208	430
178	Шаиновац	20	20	79	52	131	77	51	128
179	Белановце	48	48	171	168	339	175	168	343
180	Власе	48	48	198	169	367	194	170	364
181	Горње Синковце	32	32	119	114	233	114	117	231

182	Горње Стопање	46	46	157	140	297	160	140	300
183	Горње Трњане	16	16	72	78	150	70	77	147
184	Доње Синковце	33	33	100	111	211	90	112	202
185	Доње Трњане	24	24	105	118	223	100	114	214
186	Свирце	30	30	135	139	274	139	139	278
187	Турековац	134	134	466	401	867	465	401	866
188	Бабичко	178	178	745	645	1390	724	645	1369
189	Горња Локошница	28	28	126	96	222	122	96	218
190	Црковница	146	146	624	573	1197	608	573	1181
191	Радосиње	70	70	290	294	584	287	299	586
192	Раков До	61	61	297	266	563	275	266	541
193	Црвена Јабука	130	130	515	454	969	513	456	969
194	Асановац	21	21	74	63	137	74	61	135
195	Бублица	89	89	335	304	639	335	304	639
196	Гласовик	85	85	290	264	554	287	264	551
197	Драги Дел	38	38	146	127	273	146	127	273
198	Житни Поток	168	168	674	545	1219	666	544	1216
199	Злата	47	47	176	168	344	176	168	344
200	Кожице	42	42	156	157	313	156	157	313
201	Статовац	161	164	624	592	1216	622	592	1214

ПРИЛОЗИ

Обрасац 6.

УПРАВА ДРЖАВНЕ СТАТИСТИКЕ.

Попис становништва и домаће стоке 31. децембра 1910.

Завој за домаћинство.

6)

Име и презиме домаћина Лодевко Милутиновић Тесар

Округ Кучевачки *Срез* Кожички *Општина* Бигрићевска

Варош — *Кварт* — *Улица и број куће* —

Село Ирчић *Засеок* — *Мала (крај)* — *Насеље* —

Редни број пописног круга II *Редни број Пописне листе* 38.

ЗАВОД ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ДРУШТВА НР СРБИЈЕ БЕОГРАД

Образац 4.

УПРАВА ДРЖАВНЕ СТАТИСТИКЕ.

Попис становништва и домаће стоке 31. децембра 1910.

Листић за пребројавање.

Број пописног круга 3 *Број Пописне листе* 43

Редни број, под којим је лице уписано у Поп. листу 3

Варош. Село. Вижљур

Општина Вижљур

Срез Врањски

Округ Врањски

1. *Име и презиме?* Стојан А.
2. *Је ли домаћин, или чија је домаћину?* Син
3. *Колико има година?* 11
4. *Брачно стање?* Неожењен
5. *Које му је занимање: главно?* —

   положај у главном? —

   споредно? —
6. *Где је рођен? место* Вижљур срез Врањски округ Врањски
7. *Које је државе поданик?* Српски
8. *Које је вере?* Православне
9. *Који му је матерњи језик?* Српски
10. *Зна ли читати и писати, или само читати, или је неписмен* Писмен
11. *Је ли слеп, глувонем, умоболан, малоуман?* Здрав
12. *Да ли стално станује у месту пописа или не?* Да
13. *Је ли био присутан попису или не?* Да
14. *Ако се није затекао за време пописа у месту сталног становања, онда где се налази?* —
15. *Ако стално не станује у месту пописа, онда где му је стално место становања?* —
16. *Напомена.* —

Ваља *подвући* све речи, које дају одговор на питање.

Калуђе

Забележити за свих 6 листића из овог завоја за свако лице				
редни број	да ли стално живи у месту пописа или не		је ли било присутно попису или не	
	јесте	не	јесте	не
1	/		/	
2	/		/	
3	/		/	
4	/		/	
5	/		/	
6	/		/	
7				
8				
9				
10				
11				
12				
13				
14				
15				
16				
17				
18				
19				
20				
Свега	6	—	6	—

30—314—10

13

Summary

Ljubodrag Popović
CENSUS OF POPULATION IN LESKOVAC II

Editorial Board of Leskovački zbornik published work of this authoris in the „Zbornik“ no. XLIX/2009 in which he highlighed the first census in Leskovac, made 1879as specific of its kind.

Yhe census presented in this work is also specific due to its importance/ relevance. It was done before the war conflict in which Serbia participated from1912 to 1918. Parallely, it was the last one was done in the Kingdom of Serbia, as a national/state community. Preparation steps for the census in 1910 were started by the „Law on Census for Population and domestic animals in Serbia of 5th December 1890, „and its annexes of January 13 1900, using the statistical methods practiced in Europe of that time. Basis on specified Law, censuses were intended on every five years, started on the day December 31.

УДК 355.48(497.11)"1913"
94(497.11)"1913"

Часлав Динчић

ОДБРАНА ЦРНЕ ТРАВЕ И ВЛАСИНЕ 1913.

По окончању Првог балканског рата и закључењу Лондонског мира, 30. маја 1913, дошле су до изражаја супротности у Балканском савезу. Велике силе, Енглеска, Аустроугарска и Русија, имале су своје интересе на Балкану и развиле живу дипломатску активност. Балкански савез улазио је у нову кризу пошто преговорима нису решена спорна питања око поделе интересних сфера. Први балкански рат је имао ослободилачки карактер, док су узроци за Други балкански рат били у освајачким тенденцијама Бугарске према Македонији.

У настојању да избегне ратни сукоб са Бугарском, Србија је прихватила посредовање Русије у проналажењу обострано прихватљивог решења у Македонији, према привременој демаркационој линији: Патарица – Рујен – Осоговске планине – Злетовска река – Брегалница – Крива Лакавица – Дојран. Бугарска је, сматрајући да њени захтеви нису испуњени онако како је то она желела, своје оружане снаге усмерила према Србији и Грчкој, док је са Турском склопила примирје. Према Србији су груписане четири бугарске армије. У рејону Драгоман – Трн, према Пироту, Црној Трави и Власини, концентрисана је Трећа бугарска армија под командом генерала Димитријева, јачине 40 батаљона, 17 ескадрона и 31 батерија. Према овим бугарским снагама српска Врховна команда је поставила Другу армију (Тимочка дивизија I позива, Први, Трећи, Четврти, Шести и 14. пук III позива – укупно 35 батаљона, 3 ескадрона и 13 батерија) под командом генерала Степе Степановића. Српска Прва и Трећа армија концентрисане су у Македонији, док је Тимочка војска запосела фронт од Дунава до превоја Свети Никола.

И поред свих настојања српске дипломатије да се мирним путем реше сва спорна питања, да се не пролива крв зарад туђих интереса, Бугарска је остала у чврстом уверењу да ће силом оружја решити све неспоразуме.

У ноћи између 29. и 30. јуна 1913. године бугарска Четврта армија је напала српску војску на Брегалници и Злетовској реци. Тако је и отпочео Други балкански рат.

Начелник штаба српске Врховне команде, војвода Радомир Путник, са својим помоћницима, генералом Живојином Мишићем и пуковником Живком Павловићем, детаљно је анализирао распоред српских одбрамбених трупа на сваком сектору фронта. Уочио је славни војсковођа да су положаји од Грамаде до Стрешера слабо брањени и зато је 3. јула наредио команданту Тимочке војске, пуковнику Вукоману Арачићу, да Шумадијску дивизију II позива упути у Владичин Хан, железницом. Дивизија је требало усиљеним маршем да стигне на Власину, о чему је обавештен мајор Узун-Мирковић, командант места Владичин Хан.

Борбених дејстава између Срба и Бугара на простору Дашчани кладенац – Власина није било све до 6. јула 1913. За то време је командант српске Друге армије Степа Степановић предузео све неопходне мере за утврђивање граничног фронта. Стратегијски правац преко Дашчаног кладенца бранио је Трећи пешадијски пук III позива (3.470 војника) и једна Дебанжова батерија, под командом мајора Јована Цветковића. Српски пук је распоредио своје батаљоне: Први и Трећи на Тумби, Други на Црном врху испред Таламбаса, Четврти на Великом Самару испред Тумбе.

Јединице бугарске Треће армије (46. резервни и 5. трновско-дунавски пук) предузеле су 6. јула 1913. напад на правцу Дашчани кладенац – Свођје. После дуже борбе, Бугари су успели да потисну два српска батаљона тако да се борба пренела на саму Тумбу (т.т. 1372), коју су напала четири бугарска батаљона, и Таламбас, на који су јуришала два батаљона. Непријатељ је, уз непрекидну артиљеријску ватру, упорно покушавао да развијањем својих јединица на крилима, око Тумбе и Калне, доведе у тежак положај српски Трећи пук. Борба је настављена и следећег дана, када је „једног критичног момента, командант пука, мајор Јован Цветковић, који је у пуној мери заслужио да му име остане забележено у историји, затражио од команданта армије појачања“. Генерал Степановић није очекивао овакав развој догађаја и зато је команданта пука опоменуо да су положаји на Тумби „неосвојиви ако се буду бранили као што треба и да Тумба може пасти тек онда када цео пук буде сатрвен“. Тражено појачање није се имало одакле послати, схватили су то трећепозивци и одлучили да се бране са оним што имају, јер, ако Бугари заузму Тумбу отвара им се пут ка Црној Трави и Власотинцу.

Када су 7. јула 1913. два ојачана бугарска пука, уз подршку снажне артиљеријске ватре, кренула у силовит јуриш на положаје Трећег српског пука, дочекана су прецизном пушчаном ватром и заустављена. Српска батерија под командом мајора Лазара Радосављевића дејствовала је целога дана фронталном и бочном ватром. У поновљеном, поподневном нападу гребеном Тумбе на сам центар српских одбрамбених положаја густи

непријатељски стројеви заустављени су ручним бомбама испред самих ровова. Жестока борба водила се све до мрака. Иако наоружан једнометним пушкама и застарелим оруђима, српски Трећи пук је исписао једну од најславнијих страница своје историје, наневши Бугарима велике губитке од 300 мртвих и 600 рањених. Срби су имали 10 погинулих и 64 рањена. (Лист „Политика“, рубрика „Да ли знате? – Битка на Тумби“, исечак, датум аутору непознат). Бугари су у нереду одступили према Трну и то је значило крај битке. Генерал Степановић и војвода Путник упутили су најтоплију захвалност храбрим витезовима.

У исто време, 6. јула 1913, јединице бугарске Треће армије наступале су према Власини и Црној Трави са намером да пробију српске положаје и продором у долину Јужне Мораве пресеку саобраћајницу према Македонији и главнини српских снага на Брегалници. Бугарски Трнски одред (два пука и пет ескадрона) предузео је напад на фронту од Букове главе до Чемерника. Овај сектор браниле су слабе српске снаге, само Други батаљон Првог пука III позива са једном батеријом. Црнотравци и Власинци, који су чинили језгро овог батаљона, улагали су велике напоре како би задржали вишеструко надмоћнијег непријатеља. Нису у томе успели. Српски трећепозивци су почели да одступају са Букове главе на нове положаје.

Како је напред речено, батаљони Шумадијске дивизије II позива пристизали су у Владичин Хан. Најпре су стигли Други и Трећи батаљон Десетог пука и у току ноћи усиљеним маршем стигли на Власину, на положаје код Букове главе, Панчиног гроба и Чемерника. У поподневним часовима стигао је Четврти батаљон и развио се на Дугој пољани. Жестока борба утишала се падом мрака, али су обе зараћене стране биле на опрезу пошто их је делила раздаљина од само 500-600 метара. У току ноћи је воловском запрегом извучена једна батерија као помоћ српским пешацима на Буковој глави. Када је ујутру, 7. јула, бугарски 37. пук кренуо са Грамаде према Чемернику, приспео је и последњи ешалон Десетог пука, Први батаљон и запосео Стањину грамаду. У току великих борби на Буковој глави и Дугој пољани српским трупама пристижу у помоћ два батаљона Петог прекобројног пука, коњички дивизион и две пољске батерије, а поподне и последњи ешалони Шумадијске дивизије II позива. Будући да штаб дивизије још није био стигао, борбама на Власинској висоравни командовали су: командант Десетог пука, пуковник Милован Плазина, на одсеку Букова глава – Дуга пољана и командант артиљеријског дивизиона, пуковник Аћим Аћимовић, на Чемернику.

Бугарски 37. пук је, уз снажну артиљеријску подршку успео да, уз велике губитке, пређе реку Власину и почне надирање у две колоне: једна преко Гацине махале и друга преко Дојчинове махале и Дела. Када је

српским снагама пристигао и Други батаљон Петог прекобројног пука, распламсала се велика борба на Чемернику и Власини. Српски коњички ескадрони су кренули на јуриш, док је артиљерија неутралисала бугарску пешадију на Белој води и Делу. Оба бугарска пука су се, у току ноћи, повукла ка Грамади и Колуници. Наредног дана, 8. јула 1913. једна чета из Петог прекобројног пука уништила је готово цео бугарски коњички ескадрон који је био заостао у повлачењу и заробила митраљеско одељење. Овде треба рећи да је Петим прекобројним пуком командовао потпуковник Драгољуб Костић, веома способан и код војника омиљен старешина, који ће за ратне заслуге три пута бити одликован Карађорђевом звездом с мачевима.

Ратни дописник париског „Журнала“, Анри Барби, пратећи ток операција, записао је: „Јужније, код Тумбе, на српско-бугарској граници, а источно од Власотинца, Бугари су узалудно покушавали на разним местима да се дочепају железничке пруге која би им отворила пут за Ниш. Први пук III позива на Власини овековечио се славом. Он се без артиљерије и митраљеза одупирао непријатељским пуковима, па чак извршио неколико јуриша на бајонет те је тако и очувао своје позиције“.

Бугари су са Грамаде и Колунице 9. јула одступили према Трну. Командант дивизије је намеравао да по приспећу Десетог пука I позива обједини српске снаге и почне наступање ка Трну. Међутим, с обзиром на то да је на Криворечком правцу лево крило српске Прве армије било изложено јаком притиску бугарских снага, српска Врховна команда је наредила Шумадијској дивизији II позива да према Босилеграду упути један пешадијски пук који би напао бок и позадину бугарских снага. Одмах је упућен Десети пук II позива јер је он већ био на Колуници и имао способног команданта који се доказао у претходним биткама. У поподневним сатима Десети пук је са једном пољском батеријом пошао „у авантуру која ће и њега и њу покрити бесмртном славом“. После напорног марша целе ноћи, пук је у зору упао у Босилеград и растерао јединице бугарског Шестог коњичког пука.

Пратећи развој догађаја, бугарска Врховна команда одмах концентрише 12 батаљона и 4 батерије на битачном делу фронта. Уследиле су огорчене петодневне борбе на Миљевским и Глошким планинама у којима је из строја српскога пука избачено око 500 војника. Погинуо је и командант батаљона, мајор Владислав Ђорђевић. Пошто су српске снаге биле опкољене са три стране, наступила је одлучујућа фаза Босилеградске операције „коју је онда цела Србија пратила са највећим интересовањем“. Нешто се морало предузети. Командант Шумадијске дивизије наредио је да се српске снаге ојачају са по једним батаљоном из Десетог пука I позива и Шестог прекобројног пука са једном брдском батеријом. На Миљевским

планинама се 16. јула одиграла велика битка. Када су се Бугари примакли српским положајима у зони пешадијске ватре очекујући свој 38. пук, српска батерија под командом мајора Драгомира Стојановића „окретала је, и под најжешћом непријатељском артиљеријском ватром, своје топове према потреби, тукући у исто време више циљева“ и врло брзо неутралисала бугарску батерију на Глошкој планини. Пристизањем два српска батаљона са Власине, бугарски 38. пук је одбачен према Трну. И овога пута венцем бесмртника овенчао се српски Десети пук и његов храбри командант Милован Плазина.

Обавештен о доласку једног бугарског пука на Црноок, војвода Путник је 18. јула наредио команданту Шумадијске дивизије II позива, пуковнику Милутину Мариновићу, да на Власини остави један пешадијски пук са једном батеријом, а са остатком дивизије крене према Бугарима. У духу тог наређења, Власину је остао да штити Десети пук I позива, а остале трупе, укључујући и три батаљона Шестог прекобројног пука, кренуле су према Црнооку. У тренутку када је нападнута бугарска посада на Глошкој планини, почела је са дејством бугарска артиљерија из позадине Пете армије. Бугарима је пошло за руком да заузму Колуницу и дивизији пресеку одступницу. Српским трупама су послата као помоћ још три батаљона Петог прекобројног пука и две батерије. Јаке бугарске снаге (18 батаљона, 4 ескадрона и 9 батерија) предузеле су нов напад на Власину и Црну Траву. Отпочеле су борбе 21. јула 1913. на положајима Грамаде, Колунице, Острика и Плоче.

Грамада је планински масив источно од Црне Траве. Њени највиши врхови су Вртоп (кота 1719) и Мали врх (1678). Положаје на Грамади бранио је један батаљон Десетог пука I позива. Читав бугарски пук је, у борбеном поретку, кренуо на Грамаду. Однос снага 4:1 у корист Бугара. Заступник команданта батаљона, мајор Душан Поповић, некадашњи питомац 32. класе Војне академије, личном храброшћу и командантском вештином приредио је изненађење Бугарима тако што је два митраљеза поставио на истакнутим тачкама Грамаде, на левом боку према бугарској војсци. Колоне бугарске пешадије лагано и опрезно су наступале травнатом косом. Врх Грамаде био је под маглом, а када се она разишла, указало се бојно поље. На дати знак мајора Поповића, оба митраљеза су почела са дејством дуж целог борбеног поретка. У исто време пушчану ватру је отворио цео батаљон. Изненађење је успело: митраљези типа „максим“ којима је наоружана српска војска пре почетка Балканских ратова, сејали су смрт. Бугарски пук, потпуно разбијен, брзо се повлачио остављајући набојишту око 1000 мртвих и рањених.

За то време водила се тешка борба на Плочи. Три пута је српски батаљон на челу са командантом јуришао како би заузео доминантну коту.

Успео је у томе, али је храбри командант, мајор Никола Томић, јуначки погинуо, личним примером показавши какви треба да буду српски официри. Хероизам и пожртвовање исказали су многи ратници. Командир чете Ранко Ковачевић пробио се са својим војницима у непријатељску позадину и за шест сати борбе нанео Бугарима осетне губитке. За тај подвиг касније је одликован орденом Карађорђеве звезде. Потпоручник Станимир Раловић успео је да зароби 36 бугарских војника. Њему је додељена Златна медаља Обилића. Светолик Поповић, Боривоје Наумовић, Крста Жугић и многи појединци одликовани су Златним медаљама за храброст.

Након прегруписавања снага на обе зараћене стране, Бугари су 23. јула жестоко напали српске положаје на линији Букова глава – Панчин гроб – Стрешер. Српске трупе су успешно одбијале све нападе. Српска Врховна команда је, ради стратегијског скраћивања фронта дужине од око 25 км, наредила постепено повлачење својих јединица и прикупљање на Чемернику. Једино је батаљон са Грамаде остао на својим, добро утврђеним позицијама. Док су се српске трупе повлачиле, сходно наређењу Врховне команде, енергични пуковник Плазина, који је бранио одсек на Буковој глави и Дугој пољани, сачекао је Бугаре на јуришно одстојање, а онда послао заповест својим батаљонима: „Застава, официри и значари на своја места за јуриш!“ Начелник штаба Шумадијске дивизије II позива, потпуковник Милутин Лазаревић, забележио је: „Баш кад је командант дивизије са штабом силазио са Панчиног гроба (тт.1662), идући за Чемерник, на Буковој глави и Дугој пољани отпочела је паклена пушчана и митраљеска паљба. Одједном је тамо одјекнуло громогласно и продужено „ура“, после чега је настала мртва тишина, по којој се одмах видело да се једна страна морала повући са положаја, али се тек ујутру на Чемернику могло сазнати која је то била страна... Бугари су били одбачени, али им то ипак ништа није сметало да се сутрадан без борбе докопају ових положаја“.

У историји ратне вештине постоје примери изузетне упорности занемарујући при том сопствене губитке. Рат има своју дијалектику која се не исцрпљује логиком. Слично се догодило и 24. јула 1913, када је Бугарима пошло за руком да се пробију до Стрешера (тт. 1875). Са овог доминирајућег виса они су вршили јак притисак на српске снаге у намери да их одбаце са поседнутих положаја и пробију се до Јужне Мораве. У Владичином Хану је био штаб мајора Драгољуба Узун-Мирковића који је са седам пешадијских батаљона обезбеђивао железничку пругу од Јагодине до Ћевћелије. Његовом заслугом упућена су појачања на Власину. Реч је о Стрешерском одреду који се састојао од 15. пука I позива, Трећег прекобројног и Комбинованог пука. Први батаљони овог одреда пристизали су на Власину и улазили у борбу када је стигло наређење о

завршетку рата јер је у Букурешту на Првој пленарној седници одржаној 31. јула 1913. донета одлука о закључењу примирја. Други балкански рат је завршен потписивањем Букурешког мировног уговора 10. августа 1913. који је дефинисао разграничења између Србије, Бугарске и Грчке око територијалне поделе у Македонији.

Поводом 25-годишњице овога рата, лист „Ратник“ је писао: „Од свих победа наше војске, то је била она којој смо се најмање радовали, од свих наших војничких подвига, то је био онај кога би најмање желели да се сећамо, јер је овај рат, из кога смо војнички и политички изашли као победници, био трагедија исто толико за Србе, као и за Бугарску која га је изгубила“.

Недалеко од Власинског језера, на Промаји, налази се Војничко гробље на којем почива неколико стотина српских војника, подофицира и официра који су бранили и одбранили стратегијски важан правац не дозволивши непријатељу продор према Јужној Морави.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Споменица 75-годишњице Војне академије 1850-1925, Београд, 1925.
2. Споменица 32. класе Војне академије, Београд, 1936.
3. Споменица погинулих и умрлих официра у рату 1912-1918, Београд, 1932.
4. Лист „Ратник“, свеска VI (1925.) и свеска IX (1929).
5. Лист „Војска“, број 602 од 14.8.2003.
6. Војни лексикон, ВИЗ, Београд, 1981.
7. Станоје Станојевић: „Народна енциклопедија СХС“, Београд, 1926.
8. Милутин Лазаревић: „Други балкански рат“, Београд, 1955.
9. Анри Барби: „Брегалница 1913.“, Београд, 1914.
10. Ђура Златковић: „Зла времена“, Бабушница, 1967.
11. Антоније Ђурић: „Овако је било“, Горњи Милановац, 1984.
12. Томислав Влаховић: „Витезови Карађорђеве звезде“, Београд, 1989.
13. Добросав Туровић: „Јунаци Гвозденог пука“, Лесковац, 1990.
14. С. Петровић, А. Трајковић: „Јужни српски фронт“, Врање, 1999.
15. Бранислав Михаиловић: „Власина и Власинци“, Сурдулица, 2000.
16. Миле Бјелајац: „Генерали и адмирали Краљевине Југославије“, Београд, 2004.

Summary

Časlav Dinčić
THE DEFENSE OF CRNA TRAVA AND THE VLASINA IN 1913

After the First Balkan War and the conclusion of the London Peace, on May 30 1913, contrasts in Balkan Alliance were expressed . The Great Powers, England, Austria-Hungary and Russia, had their interests in the Balkans and developed intense diplomatic activity.

Despite all the efforts of the Serbian diplomacy to peacefully resolve all outstanding issues, Bulgaria remained firm in the belief that the force could solve all disputes. At the night of 29 and 30 June 1913 its Fourth Army attacked the Serbian army on The Bregalnica and Zletovska River Basin The Second Balkan War began.

Chief of Staff of the Serbian Supreme Command, The first Serbian Duke and Army Commander Radomir Putnik, thoroughly analyzed the distribution of Serbian troops in all defense sectors of front and found out that the positions starting of the Gramada to Streser on The Vlasina were poorly defended. Therefore, on July 3rd he ordered to the commander of Timočka army to send (using forced march) Sumadijska Division II Call to The Vlasina where the fights for the defense of Crna Trava and The Vlasina began on July 6th.

УДК 338.45(497.11)(091)

Сергије Димитријевић

УСЛОВИ ПОСТАНКА ЛЕСКОВАЧКЕ ИНДУСТРИЈЕ И ЊЕНА БУДУЋНОСТ*

ПРЕДГОВОР

У последње време појављује се погрешно мишљење да Лесковац нема перспективу за даљи индустријски развитак. То се гледиште образлаже тврдњом да је лесковачка индустрија вештачка творевина, која није била условљена повољним економским и економско географским моментима. Узрок таквих закључака лежи у једностраном схватању фактора индустрализације, како у прошлости, тако и у будућности. Могућности природног индустријског развитка вежу се искључиво за постојање моћних сировинских база. Пошто Лесковачка котлина не поседује никакве цинковске наслаге угља, гвожђа и сл. стварање лесковачке индустрије приписује се искључиво државним мерама. Питање услова индустријског развоја једнога

* У заоставштини Сергија Димитријевића налази се и незавршени рукопис под горњим насловом, у коме се истражују и анализирају услови настанка лесковачке индустрије, са циљем да се пронађу прави узроци тога развитка. То је циљ овог рада као допринос економској историји лесковачке привреде у протеклом и наступајућем времену. По својој прилици рад је настао у време расправе о будућности и правцима развоја, којом су приликом у јавним расправама и објављеним прилозима (вероватно 1934. године) истицани разни одговори у односу на прошлост, али и као основа за будућност. На то указује и текст објављен у лесковачким „Недељним новинама“, 8. априла 1934. под насловом „Лесковачка индустрија – Узроци њене појаве и развоја“, овом приликом, као репринт, прикључен раније поменутом тексту из заоставштине. Пошто у овим текстовима има веома сличних питања о којима се расправља – није лако оценити – није ли незавршени текст био припрема за чланак у новинама. И касније, после више деценија, др Сергије Димитријевић, истакнути истраживач и научник, враћа се опет сличним темама, које је обележио већ у својим раним радовима, оцењујући предности и мане појединих друштвено – политичких система. У циљу заокруживања слике о идејама др Сергија Димитријевића – када је у питању индустријски развој у Србији, као и регионални у Лесковцу и околини, корисна су и занимљива ова сазнања, када се вредност овог истраживача оцењује у ретроспективи. Текст приредила Даница Милић.

краја је куд и камо комплексније и захтева детаљнију и дубљу економску анализу него што то на први поглед изгледа.

За утврђивање будућности лесковачке индустрије неопходно је потребно извршити ревизију досадашњих радова о њеном постанку.

Добар део истраживача приписује њено подизање углавном заслузи лесковачких индустријалаца, предузимљивих личности, чије биографије и слике представљају главни материјал оваквих студија. У Лесковцу је пре рата створен култ индустријских пионира (радови: Чедомира Јоксимовића, Драгољуба Трајковића, Сретена Динића).

Неки млађи истраживачи који су се идеолошки формирали под утицајем Ј. Цвијића (нпр. Јова Јовановић), приписују тај предузимљиви карактер Лесковчана укрштању планинског становништва са оним из равнице, и доказујући то заборављају да ова хипотеза не објашњава специфичност Лесковца у односу на друге градове Моравске долине.

Обрада овога проблема нема локално историјски карактер. То је једновремено и проучавање привредне историје Србије, историје њене индустрализације с једне стране, јер су многи проблеми ширега значаја, с друге стране лесковачки крај као највећи индустријски центар у њој, који је уз то одиграо крупну улогу у процесу индустрализације њених осталих делова. Експанзија Лесковца знатно је допринела подизању и других крајева, нпр. Македоније.

I УСЛОВИ ПОСТАНКА ЛЕСКОВАЧКЕ ИНДУСТРИЈЕ

Да бисмо питању постанка лесковачке индустрије приступили на стварно научни начин потребно је на првом месту историјски проучити формирање економских елемената потребних за њену појаву и даљи развој, као и оних економско географских момената који су томе допринели. Главни економски елементи који долазе у обзир за њено стварање[1] су следећи: потребна финансијска средства,[2] расположива радна снага, висока профитна стопа на једном послу која изражава потребе тржишта и најзад испуњење низа услова: одговарајућа погонска снага, потребне сировине и природни услови, извесна квалификација и познавање процеса производње довољно за почетак, могућност добијања средстава за производњу, иницијативни моменат и др.

Сви ови економски елементи индустрализације везани су за економско географску предност једног одређеног краја. Поједини од њих могу

---

[1] Нечитко, разазнаје се у *условима капитализма. - Примедба Надежде Димитријевић* (у даљем тексту Н.Д.) стављена приликом прекуцавања овог текста из Сергијевог рукописа.

[2] две речи нечитке. – *Прим. Н.Д.* (Н. Д. : Сергијева примедба види Цвијић)

да одиграју доминантну улогу у неким случајевима али сви они, скупа представљају стварне основе индустријског развоја.

Њихова међусобна повезаност тако је велика, да је готово немогуће издвојити један од њих и расправљати о њему а да се једновремено не говори о другима.

ФОРМИРАЊЕ КАПИТАЛА

Формирање за индустрију потребних капитала било је у Лесковцу куд и камо брже него ли у другим крајевима. Првобитна акумулација извршена је у форми зеленашког и трговачког капитала.

Зеленашки капитал је имао погодан терен рада, јер је у лесковачкој околини владала велика беда на селу, проузрокована историјски насталом несташицом земље и њеним груписањем у рукама градских богаташа.

Из тог разлога сиромашни сељаци, а и добар део средњега, који су тада живели натуралном привредом, а којима је новац био потребан за набавку хране, исплату пореза, постао је плен зеленаша.

Примери (С.Д није навео примере. – *Прим. Н.Д.)*

Крупни трговачки капитал формирао се из два разлога. Прво, што је Лесковац располагао извозном робом, кудељом и њеним прерађевинама. Друго, што је био раскрсница миграционих струја и тиме постао природни посредник између миграционих центара.[3]

У економском животу постоји извесна инерција и то две врсте: инерција бранше и географско економска инерција. Инерција бранше изражава се у привезаности привредника за браншу у којој ради, што је природно јер је стекао извесну квалификацију и познавање прилика на тржишту одређене робе. Прва индустријска предузећа стварају трговци те бранше.

Тек на вишем ступњу капиталистичког развоја, када се капиталиста одваја од руководиоца, када се његова улога све више своди на улогу финансијера корисника, а предузеће воде специјалисти, умањује се значај економске инерције бранше.

Економско географска инерција капитала, његова везаност за крај где је формиран последица је са једне стране инерције бранше а са друге читавог низа материјалних момената као што су навика, сентиментална и економска везаност за крај, потреба сталне непосредне контроле предузећа када га други руководи, боље познавање месних могућности, економски расходи свакога пресељавања, итд.

Углавном, у свим случајевима где други крајеви не дају неке веће економске предности које су у стању да компензирају горе наведене моменте

[3] Н.Д: Сергијева примедба *види Цвијић.*

економско географска инерција објашњава локалну везаност капитала који се пласира у индустрију.

Природно је да се трговином створени капитал због економско географске инерције пласирао у индустрију првенствено у Лесковцу.

На примеру Чуљковића, оснивача фабрике гума у Лесковцу ми видимо да је крупни трговачки капитал основа за индустрализацију и у оним случајевима где је закон просечне профитне стопе сломио инерцију бранше. Јосиф (?) Чуљковић, трговац ужаријом ствара фабрику гуме у Лесковцу (1926), а његов брат Гавра трговац исте бранше оснива млин (1920)

За кратко време сваки од њих самостално или уз мобилизацију нових финансијера отвара крупна модерна текстилна предузећа: 1905. Горча Јовановић и Милан Поповић у Грделици (исти ортаци подижу млин 1912. у Лесковцу), 1922. Мита Теокаревић у Параћину, 1927. Горча Петровић у Лесковцу, 1928. Мика Станковић (из Грделичког предузећа) у Лесковцу, 1934. Лаза Теокаревић, син Мите у Вучју. Уз то је Илић купио 1906. Београдску штофару, а читава група фабрику за прераду куделье у Врањској Бањи и фабрику столица од дрвета (Тонет?) у Лесковцу. Фирма Илић претворила се била у текстилни концерн, који је располагао са три фабрике у Београду, две у Карловцу, две у Великом Бечкереку, једну у Конаку (?) и три у Лесковцу. По процени стручњака она је поседовала већ 1934. око милион и по динара. У то време горе поменутог Горче Петровића цене 800 милиона.

Процес вртоглавог пораста капитала постојао је и у другим индустријским гранама. Фабрика Влајчић из примитивног предузећа претвара се у велику модерну фабрику, подигнуту 1926. искључиво порастом првобитног капитала. За 15 следећих година фирма подиже три палате и нову фабрику у Београду.

Исто видимо код породице Трајка Ђорђевића "Кукара". Трговина његове гвожђарске радње на велико дала је потребна новчана средства за отварање керамичке фабрике (1918). Касније "Кукар" отвара фабрику за прераду метала, ливницу, фабрику гвозденог намештаја и фабрику сапуна; уз то су подигли једну четвороспратницу за радњу и две модерне зграде за становање.

II ПОТРЕБНА РАДНА СНАГА

Околина Лесковца је не само густо насељен крај, она је истовремено и пренасељени. Пренасељен у односу на обрадиву земљу, у односу на примитивни степен пољопривредне технике. Тај је проблем био још више заоштрен из друштвених разлога, пошто је због концентрисања фонда у рукама манастира и градских богаташа ови убирали лавовски део прихода.

У свим другим срезовима Србије са тако високом и још већом просечном густином становништва то је вертикални појас Јужне Мораве, количина зиратне земље која долази на једну главу већа је него код нас.

Два велика устанка почетком XIX века нису обухватила Лесковац, те нису проузроковала прорећивање становништва. Ни доцније народне буне... Тада је побегло у Србију око 1360 породица, али се је огромна већина опет вратила (Д. Трајковић, стр. 45)

* * *

„Недељне новине", 8/IV 1934. Лесковац

ЛЕСКОВАЧКА ИНДУСТРИЈА
- Узроци њене појаве и развоја -

Да би се схватило зашто се баш у Лесковцу развила индустрија, потребно је бацити летимичан поглед на период, који је претходио њеној појави. Налазећи се на другој по важности саобраћајној артерији Балкана (Београд-Ниш-Солун-Атина) а у исто време представљајући раскршће миграционих струја, он је самим тим фактом постао трговачки посредник између миграционих центара (Косово, Бугарска итд.). У томе је доста важну улогу играло и земљиште погодно за гајење конопље, која је била главни извозни артикал Лесковца. Лесковац је одавно постао трговачким центром. У њему су и Дубровчани имали своју колонију. То је утицало и на становништво које се је динамизирало.

Бугарска је у XIX веку снабдевала гајтаном цео Балкан, а средиште његове производње било је Карлово. Лесковац, у чијој су се околини завршавали бугарски елементи, извозио је у Бугарску ужарију и стајао је у трговачким везама са Санџаком, Босном, Косовом и Јужном Србијом важним пијацама за потрошњу тога гајтана. Зато је постао искључиви трговачки посредник за његову продају у споменутим крајевима.

СЛОБОДНИ КАПИТАЛИ ИЗАЗИВАЈУ СТВАРАЊЕ ИНДУСТРИЈЕ

Капитали уложени у трговину стално расту. Осамдесетих година Србија уводи увозну царину на гајтан. Отежавањем увоза те робе, у чију су трговину били пласирани знатни капитали, ови постају слободни. Разумљиво је да су лесковачки трговци дошли на мисао, видевши бугарска предузећа, да сами производе гајтан. Тим решењем не само да се трговина снабдевала потребном робом, већ су се искоришћавали и нови извори

прихода. Увозна царина представљала је премију за домаће произвођаче, а држава је поред ње давала и друге повластице (Закон о повластицама индустријским предузећима од 1873. године).

Прва је фабрика отворена 1884. г. у селу Стројковцу у једној воденици. Доцније је пренета у село Вучје, које располаже обилном воденом снагом. Стварањем ове фабрике нису потпуно подмирене потребе које су изазвале њено отварање. Сви се трговци нису могли снабдети робом, а нарочито конкурентне фирме. Зато оне подижу другу фабрику гајтана у селу Козару.

УЗРОЦИ РАЗВИТКА

Појаву и развитак индустрије у Лесковцу не треба приписивати менталитету становништва, већ економским и социјалним приликама, као и другим објективним локалним околностима. Што се тиче менталитета лесковачких богаташа овај потпуно одудара од духовних особина народа из околине. На њега се не може гледати као на неку урођену одлику, већ као на производ социјално-економских односа. Власници капитала који непрестано теже за профитом изграђују свој карактер зависно од тог њиховог животног циља. Људима, који су покретани егоизмом, не могу се приписати у заслугу по друштво корисни постигнути резултати.

Узроке даљег развоја индустрије у Лесковцу треба тражити у саобраћајном положају града и у јефтиној радној снази, којом обилује околина. Лесковац је имао ту ретку срећу да уђе у ред неколико градова кроз које је прво прошла железница. То је утицало и на његов индустријски развој. То је прво веће индустријско место на страни Солуна одакле пристижу многе сировине из прекоокеанских земаља (вуна и лој из Аустралије, гума из Јужне Америке, памук преко Енглеске итд.). Важност тога је велика, јер знамо да је транспорт израђевина увек јефтинији од превозних трошкова сировина.

Лесковачка околина која је густо насељена и која броји на 250.000 становника, поред тога што је велика пијаца за продају израђевина, извор је јефтине радне снаге. У Лесковцу су наднице одувек биле ниске. Пример који то илуструје је отварање одељења за премотавање прађе у једном овдашњем селу од стране великог текстилног предузећа из Северне Србије. Транспортни трошкови од фабрике до тога села и натраг, као и изгубљено време при том, исплаћују се, јер су наднице врло ниске.

Трговачки капитали претворени у индустријске расли су још брже. Ако бацимо поглед на садашње индустријалце, видећемо да је већина од њих имала пре извесног времена положај мање важнога ортака у другоме предузећу или у истоме из кога су други ортаци испали. Ти су се капита-

ли увећали и на рачун заната који нису могли да издрже конкуренцију капиталистичких предузећа. Раније је у Лесковцу било 2-3000 салера (ужара), у 1929. има их 150-200. Појава нових индустријалаца проузрокована је и вишковима капитала који се је већ нагомилао у рукама извесних трговаца. Примери који указују на могућност велике добити опет су доступни Лесковчанима. Раније су се они учили од Бугара, сада се уче један од другога. А уз то је пијаца оскудевала у многим артиклима, те је њихова тражња била велика. Држава је била највећи купац.

Лесковачки капитали сада су већ примили форме финансијског капитала, који продире на север, где се подижу текстилна прегузећа, и на југ, где се пласира у електричне централе и млинове.

ЛЕСКОВАЧКА ИНДУСТРИЈА И ПЛАНСКА ПРИВРЕДА

Којим ће се правцима кретати развој лесковачке индустрије у будућности? То је питање на која се може дати одговор једино с обзиром на предстојећу планску привреду. Данас се индустрија појављује хаотично. Она се јавља у местима где има пара, тј. где станују богаташи, куда пролазе путеви и где има јефтине радне снаге. У планској привреди, за коју су се изјасниле многе политичке партије, јер су виделе колосалне резултате њене примене, ти услови неће имати одлучујућу улогу. Путеви ће се градити с обзиром на сировинска лежишта, цене радне снаге неће бити различите, а капитали се неће прикупљати у једном месту. Зато ће се првенствено индустријализирати крајеви богати сировинама а без индустрије. Сировински услови лесковачке околине допуштају развој индустрије кудеље, конзервираног поврћа, паприке, зејтина, црепа. Веће размере могу достићи само прве две зато што је лесковачко поље створено за културу конопље услед бројних речица, мада је она данас јако смањена и што је погодно за гајење поврћа.“

Summary

Sergije Dimitrijević

CONDITIONS FOR UPRISING OF INDUSTRY IN LESKOVAC AND ITS FUTURE

The legacy of Sergije Dimitrijevic includes unfinished manuscript under the above title, which explore and analyze the conditions of start up of Leskovac industry, due to find the real causes of its development. That is the goal of this paper as a contribution to the economic history of Leskovac economy in the past and upcoming period.

Danica Milic, who edited this paper for printing/publishing estimated that it was created in 1934, during the public consultations about the upcoming directions and development of industry in Leskovac.

УДК 930.85:929 Живановић В.

Душан А. Јањић

ВЕЛИЧКО ЖИВАНОВИЋ КАО КУЛТУРНИ ДЕЛАТНИК

Величко Живановић, професор лесковачке Гимназије из двадесетих и тридесетих година прошлог века, мало је познат нашој широј јавности, али он својим радом заслужује, свакако, да и његово име буде запамћено у културној историји Лесковца између два светска рата.

Ево кратке Живановићеве биографије:

Рођен је 1887. године у Лопатњу, у ваљевском крају. Гимназију је завршио у Ваљеву 1914, а за време Првог светског рата боравио је у Оверњи, средишњем делу Француске, студирајући у Клермон-Ферану. У Лесковац је дошао септембра 1919. године и почео је да предаје француски језик у Реалци као апсолвент Филозофског факултета у Београду. Постављен је, најпре, за хонорарног наставника, да би, по дипломирању 1920, добио статус суплента француског језика. После три године рада у Лесковцу, премештен је, декретом министра просвете од 8.августа 1922, у Алексинац. Од 1925. године ради у Вршцу да би се крајем 1929. вратио у Лесковац у коме је, уз тромесечни боравак у Пљевљима 1931, остао, као професор Гимназије, до 19.10.1935. када је премештен у Реалку у Београду. После седам година проведених у београдској Реалци, прешао је 1942. у X мушку гимназију, па у VII, затим у VI, да би каријеру завршио 1948. године у VIII мушкој гимназији у Београду.[1]

Величко Живановић је у Лесковцу провео укупно девет година: у Реалци, од 1919. до 1922, и у Гимназији (која је заменила Реалку), од 1929. до 1935. И у једном и у другом периоду истицао се радом у школи, како у настави тако и у ваннаставним активностима. Са успехом је обављао разне дужности. Био је, тако, књижничар наставничке библиотеке, надзорни наставник литерарне дружине „Вуловић“, предавач на Ђачком универзитету (држао је предавања о Француској, о штедњи...), основао је, 1919. године, Скаутску организацију, а пуних пет година, од 1930. до

[1] Наставнички досије Величка Живановића налази се у Архиву Србије (одељење у Железнику, F-II, 50)

1935, налазио се на челу, као старешина, Стега извидника и планинки, организације којој се у то време придавала посебна пажња. Треба напоменути да је у Лесковцу 1934. године објавио *Збирку француских и немачких неправилних глагола за ученике свих средњих школа*. У сећањима ученика Гимназије запамћен је, како пише Сергије Димитријевић у споменици школе, као један од најбољих професора.[2]

Професор Живановић ће се, међутим, памтити у Лесковцу, пре свега, као културни делатник. Своје културно прегалаштво у Лесковцу показао је, пре свега, радом у Друштву пријатеља Француске и на Народном универзитету, двема у то време врло значајним друштвеним и културним асоцијацијама.

Друштво пријатеља Француске основано је у Лесковцу 1921. године и за његовог првог председника изабран је управо Величко Живановић, један од иницијатора да се ово удружење оснује. На челу Друштва, називаног најчешће Француски клуб или Српско-француски клуб, Живановић ће остати до премештаја у Алексинац крајем 1922. године. Када се после седам година вратио у Лесковац, одмах се укључио у рад Друштва да би ускоро, 1930. године, поново постао његов председник и био то до коначног одласка у Београд.

Као први човек Друштва, професор Живановић је испољио своје велике организаторске способности и ово удружење је за време његових председничких мандата имало важну културну и друштвену улогу и његов рад је неодвојив део културне историје оновременог Лесковца.

У настојању да се што потпуније остварују циљеви асоцијације - развијање и унапређивање српско-француске сарадње и ширење франкофоније - Живановић је посебну пажњу поклонио културној компоненти Друштва. Када је оно формирано, у граду није било значајних културних установа (позоришта, градске библиотеке, музеја, народног универзитета), па је лесковачко Друштво, уз Грађанску касину, Студентски клуб „Гундулић“ и две певачке дружине, својим активностима доприносило да културни живот буде богатији и разноврснији.

Прво што је предузимљиви председник Друштва учинио било је да се, уз курсеве француског језика, оформи библиотека са читаоницом. Није то био нимало лак потхват. Ваљало је најпре успоставити присне везе са француским посланством у Београду, инсистирати да се добаве књиге и часописи, али истовремено радити и да се, уз помоћ локалних власти, обезбеде услови да библиотека почне да обавља своју културну мисију. И врло брзо, већ 1921. године, када је пронађен погодан простор, „локал“, за Друштво, настала је уз француску школу и француска читаоница као његов саставни део. У почетку са скромним фондом књига и

[2] *Сто година лесковачке Гимназије*, Лесковац, 1979, стр. 135.

друге литературе (часописа и новина), библиотека се из године у годину богатила, а њено златно доба, када је важила као најбоље опремљена књижница у граду, пада у време другог председничког мандата Величка Живановића, дакле од 1930. до 1935. године. Сергије Димитријевић се сећа да је тих година, као студент, „користио библиотеку Српско-француског клуба“ која је „садржавала француске књиге, углавном добијене од француске владе и француских установа, и часописе и новине на које је клуб био претплаћен (нпр.“Illustration”, “Lu” и сл.)[3] С обзиром на то да је у међуратном периоду француски језик био најраширенији страни језик и да је у земљи француски културни утицај био доминантан, корисници библиотеке Друштва пријатеља Француске били су бројни: ученици виших разреда Гимназије, студенти, интелектуални слој лесковачког грађанства. У „Лесковачком гласнику“ забележено је, иначе, да је читаоница у склопу библиотеке радила од 11 до 15 и од 17 до 20 часова у 1922. години, а од 1931. цео дан, с тим што је радно време зими било од 14 до 19 часова (од 10 до 19 недељом и празницима). У сваком случају, француска библиотека уживала је велики углед и не чуди да ју је у једној књизи о Лесковцу њен аутор уврстио чак у ред најзначајнијих градских институција.[4] Капитулацијом Југославије 1941. задесила ју је жалосна судбина. Део књижног фонда је уништен у бомбардовању, део нетрагом разнет. Стотинак наслова је, ипак, сачувано и данас се, са утиснутим знаком *Société des Amis de la France*, налазе у Народној библиотеци „Радоје Домановић“ у Лесковцу.

Величко Живановић је био дубоко свестан значаја библиотеке за културу једног народа. То потврђује и његово залагање за оснивање градске библиотеке у Лесковцу, и то пре иницијативе Студентског клуба „Гундулић“ покренуте 1934. године, да се обједине посебне књижнице разних лесковачких удружења. Тој иницијативи Живановић је пружио пуну подршку, поред осталог и тако што су се у просторијама Друштва одржавали састанци представника појединих удружења и установа чији је исход био формирање Народне књижнице у Лесковцу.[5]

Величко Живановић је, као председник Друштва пријатеља Француске, придавао важност и другим културним садржајима. Француски клуб је у више наврата приређивао концерте класичне музике и манифестације које су имале и културна обележја, организовао је предавања из разних области, уступао своје просторије за поједине уметничке активности.

Прва приредба, изведена 25. децембра 1921. године у оквиру манифестације српско-француског пријатељства поводом помена француским

---

[3] Сергије Димитријевић: *Историја Лесковца и околине*, Лесковац, 1983, стр. 391.

[4] Чедомир Јоксимовић: *Српски Манчестер Лесковац*, Лесковац, 1930.

[5] Видети: Душан А. Јањић: *Француски клуб у Лесковцу*, Лесковац, 2006, стр. 55-57.

војницима палим при ослобођењу Лесковца, био је концерт одржан у сали Гимназије (Реалке) на коме је са више тачака учествовао хор Реалке са члановима певачке дружине „Бранко“. Програм је био проткан стиховима француских песника које су на француском језику казивали ученици француске школе. Ова приредба је у штампи оцењена као веома успела и врло добро посећена. Приредбе сличне природе, мада у мањем обиму, одржаване су и по повратку професора Живановића у Лесковац, најчешће у локалу Друштва. Интересантно је да се приликом забава (балова, маскенбалова, вечеринки, посела, соареа) које је Друштво пријатеља Француске приређивало, а те су забаве важиле као најотменије у граду, на њиховом почетку изводио концертни део. Тако је 2. новембра 1930, пре велике забаве у хотелу „Костић“, наставник певања Станко Виличић отпевао неколико песама док га је на клавиру пратила Маргарета Пијаде, супруга познатог лесковачког лекара Велизара Пијаде. Иначе, најамбициознији концерт изведен је 9. јануара 1933. године. На њему су учествовали као солисти Олга Јурак из Загреба и Станко Виличић (он ће три месеца касније постати хоровођа треће певачке дружине у Лесковцу „Бинички“), а на клавиру их је пратила Маргарета Пијаде. На програму су биле композиције Моцарта, Бетовена, Вагнера, Сен Санса. Концерт је одржан у сали Гимназије у корист фонда сиромашних ученика. Када се посматра овај културни сегмент у раду Друштва, не може се заобићи свечана академија поводом петнаест година постојања Француског клуба, одржана 28. маја 1934. у хотелу „Костић“. Најпре је хор Лесковачке гимназије отпевао Марсељезу и нашу државну химну, потом је изведено неколико наших композиција, а ученици Гимназије су рецитовали стихове француских песника. У обележавању овог јубилеја учествовала је и певачка дружина „Бинички“.

Од предавања које је Друштво пријатеља Француске организовало, треба поменути наступе француских гостију. Пре свих Пола Лабеа, главног секретара Француске Алијансе, истакнутог књижевника, који је приликом дводневне посете Лесковцу и, посебно Друштву, одржао 20. маја 1922. године у свечаној сали Реалке надахнуто предавање о српско-француском пријатељству искованом у Великом рату. Десет година касније, лектор француског језика Универзитета у Скопљу, Фонтани, као гост Друштва, говорио је 7. фебруара 1932, на почетку велике забаве приређене у хотелу „Костић“, о песнику Алфонсу де Ламартину. Тереза Антоан, конферансје француске Алијансе из Париза, одржала је пак 14. марта 1935. године предавање са пројекцијама на тему *Версај, његове палате и паркови*. Сâм Живановић је, са своје стране, на великим забавама и значајним манифестацијама држао краће или дуже говоре у којима је нарочито пледирао за чвршћу српско-француску културну сарадњу.

Од осталих културних догађаја везаних за Живановићево председавање Друштвом пријатеља Француске ваља поменути изложбу слика крагујевачког ликовног уметника Љубише Наумовића приређену почетком фебруара 1934. у локалу Друштва чиме је ово лесковачко српско-француско удружење показало да активно подржава подухвате од значаја за културу града. Не треба потценити ни одлуку Управног одбора Друштва да се у његовим просторијама, од фебруара те 1934. године, преносе радио концерти, и то сваког четвртка и суботе од 9 часова увече. Одлука је инспирисана, зацело, Живановићевим настојањем, и то је био још један пример његовог плодотворног културног ангажмана.[6]

Ван Друштва пријатеља Француске Величко Живановић се као културни делатник нарочито исказао радом у лесковачком Народном универзитету. Када се Живановић крајем 1929. премештајем скрасио у Лесковцу, обновљени Народни универзитет пролазио је кроз озбиљну кризу која се очитавала пре свега у слабом одзиву публике и у отпору дела интелигенције. Да би се криза превродила, решење је тражено у новој управи установе и ванредна скупштина, после два неуспела покушаја, одржана је 25. јануара 1930. године када је изабран нови Управни одбор у коме се нашао и тако рећи у град тек пристигли професор Живановић. Памтила се очигледно његова стваралачка енергија, агилност и радиност из раних послератних двадесетих година. Он ће те одлике потврдити и остаће у управи, чији се састав током година мењао, до краја свог боравка у Лесковцу. Неспорна је чињеница да је углед Народног универзитета растао од 1930. године и он је постао средишна културна установа у граду у трећој деценији XX века.[7]

Величко Живановић се није задовољавао тиме што је, као члан управе, доприносио развоју Народног универзитета. Прави његов допринос огледао се у држању предавања. А одржао их је, у периоду 1930–1935. године, више него иједан други предавач, изузев Сретена Динића – девет. Посебно је интересантно што се није ограничио само на теме из своје уже струке, француски језик и књижевност, већ се поље његових излагања на Народном универзитету протезало и на друге области: цивилизација Француске (историја, географија, етнографија, архитектура), српска књижевност, Лесковац и његови житељи, стваралаштво Сретена Динића.

Лесковачка штампа је готово редовно пратила Живановићеву предавачку активност. Његова предавања су углавном континуирано најављи-

---

[6] Више о укупном деловању Величка Живановића у Друштву пријатеља Француске видети у већ цитираној монографији *Француски клуб у Лесковцу* Душана Јањића.

[7] Видети публикацију *Тридесет пет година рада Народног универзитета у Лесковцу (1924-1959)*, Лесковац, 1962.

вана (датум, тема, просторије), а често и коментарисана. У „Лесковачком гласнику“ објављивани су краћи или дужи осврти, а „Недељне новине“ су један Живановићев наступ опширно приказале.

Прва два Живановићева предавања на Народном универзитету имала су за предмет српску књижевност. Интересовање за ову област нашег гимназијског професора француског језика не треба да чуди јер је он на Филозофском факултету у Београду полагао испите из српског језика и књижевности и то му је била споредна струка. Он се, најпре, обратио слушаоцима, у сали Гимназије 23. фебруара 1930. године, говорећи о Петру Кочићу. Како извештава „Лесковачки гласник“ (15.3.1930), „предавање о том славном човеку... било је достојно да се чује на највишем месту“, али, нажалост, посетилаца је било мало. Слаб одзив публике може се правдати вероватно тиме што предавање о Кочићу није у штампи раније најављено.[8] Друго јавно иступање професора Живановића као предавача имало је назив *Женски карактери и типови у нашој народној поезији*. Предавање, које је одржано 14. децембра 1930. у хотелу „Костић“, Народни универзитет је организовао заједнички са Друштвом „Књегиња Љубица“. Разлог је био посве разумљив: на челу и једне и друге асоцијације налазила се предузимљива и врло успешна Дара Крцалић. О овом предавању није било коментара у лесковачкој периодици.

У години 1931. на лесковачком Народном универзитету забележен је само један јавни наступ Величка Живановића. У недељу, 22. фебруара, он је говорио о једном од највећих француских мислилаца XVIII века: Жан-Жаку Русоу. Шири осврт на предавање дао је „Лесковачки гласник“ (28. фебруар 1931) на насловној страни. „Наслов теме“, пише непотписани аутор чланка, „није био ни најмање привлачан за ширу публику. Али га је ипак приличан број посетио и може се рећи задовољавајући број лица дошао је да слуша. Предавач је успео да у довољним појединостима расветли живот овога загонетног човека који је у XVIII веку занимао интелектуални свет“. Из даљег текста осврта сазнајемо да је предавач поклонио знатну пажњу приватном животу славног филозофа и књижевника, али да се, наравно, највише задржао на његовом делу јер „оно што је он дао човечанству сачувало му је не само име од заборава, него га је уврстило у највеће мислиоце света“. Русо као педагог, стоји даље у чланку, „одбацује све вербализме, апстракције и катихизме наставне и уводи васпитанике у природу. Природа је највећи васпитач. И даје један модел таквог васпитања у Емилу свом, у једном замишљеном идеа-

[8] За тај дан најављен је у *Лесковачком гласнику* 22. фебруара, наступ Емилије Јовановић, председнице Женског покрета из Скопља, која је требало да говори „о савременом задатку наше жене“, али како је она отказала предавање (одржаће га три недеље касније), у улози предавача нашао се непланирано Величко Живановић.

лном васпитачком поступку“. Чланкописац указује затим на значај *Друштвеног уговора*, помиње Русоово литерарно дело и овако завршава свој приказ: „Једном речи он чини једну велику епоху и датум у историји цивилизације човечанства и претеча је свима новим оријентацијама на пољу науке, филозофије, књижевности и народног васпитања“.

Од шеснаест предавања на Народном универзитету у 1932. години, три је одржао Живановић. Два су на почетку године: 28. фебруара тема је била *Париз и његова чуда архитектуре*, а месец дана касније, 27. марта, *Волтер, писац и филозоф*. Ни једно ни друго предавање није коментарисано у штампи. Врло је занимљив, међутим, случај првог, о Паризу и његовим чудима архитектуре, јер је практично поновљено крајем године под насловом *Архитектура старог Париза*. А можда је реч о другом делу исте теме или њеној опсежнијој разради са новим, богатијим пројекционим материјалом. Како год било, Живановићево предавање о архитектури старог Париза, одржано 4. децембра у биоскопској сали Гимназије, имало је леп одјек у „Лесковачком гласнику“ (у броју 50 од 10. децембра 1932). За предавача се у приказу каже: „На један згодан начин он је слушаоцима приредио екскурзију од једног часа по старом Паризу. Све уз пројекцију и уз објашњавање старих архитектонских објеката Париза предавач је успео да код публике одржи непрекидну пажњу до краја. Као инструктивни вођ он се је дотицао и историје појединих зграда а и с уметничке стране анализирао је поједине детаље. Предавање је у свему успело и предавач је искрено поздрављен“.

Величко Живановић се као предавач поново јавља тек 11. фебруара 1934. године са прилогом о покрајини Оверњ у Јужној Француској. Пун назив предавања гласио је *Оверњ - географско-историски и етнографски приказ*. Зашто је изабрана ова тема, како је обрађена и какав је утисак оставила на слушаоце, види се из осврта изашлог 17. фебруара у „Лесковачком гласнику“: „Г. Живановић је живео у овом лепом романтичном месту Француске за време рата и упознао све његове географско-историске и етнографске појединости. Снабдевен снимцима појединих пејсажа, грађевина и старих француских замака, он их је уз лепо објашњење све приказао на пројекционом апарату и публику држао заинтересовану до краја предавања, када је од свију присутних у пуној сали топло поздрављен“.

На нови Живановићев сусрет са публиком на Народном универзитету чекало се равно годину дана. Најављени наслов предавања *Лесковац и Лесковчани* могао је изненадити домаћу јавност навиклу на предавачеве области интересовања: француску цивилизацију и књижевност француску и српску. Предавање, одржано 10. фебруара 1935. године у гимназијској сали, није, како се и претпостављало, прошло без одјека. Огласила су се

оба недељника. „Лесковачки гласник“ у краћем напису (16. фебруара, на првој страни) не оспорава право Живановићу да говори о задатој теми, мада није мештанин, домородац: „Иако је Лесковац и лесковачки живот свима нама добро познат, иако се многи новинари са стране често наврћу да пишу о Лесковцу, ипак је интересантно то да о Лесковцу и Лесковчанима говори човек који није Лесковчанин“.

Ни „Недељне новине“ (14. фебруар) не ускраћују то право предавачу, али се аутор чланка, (потписан са А.)[9], у оцени предавања веома разликује од анонимног писца белешке из „Лесковачког гласника“. Док се овај задовољава исказом да је „предавање г. Живановића врло пријатно саслушано“, његов колега из „Недељних новина“ заузима чак врло критички став. По њему, то што Живановић каже да су Лесковчани вредни и радни, што истиче велики развој индустрије, процват трговине, што нашироко говори о обичајима, јелима, пићу, свадбама, забавама, кафанама, страсти за хазардним играма, све је то недовољно и неприлично. Критички интониран став писца написа према Живановићевом предавању изражава се следећим речима:

„Г. Живановић је правио само констатације. Он није тумачио Лесковчанина. Његово излагање је овлашно. Нигде упоређења са другим крајевима. Зато што је апстраховао географију, саобраћај, привреду, људска кретања и прожимања, његова излагања су лишена научне основе и носе карактер обичног нагађања. То не значи да многе ствари г. Живановић није тачно казао. Али г. Живановић као професор зна да је наука једино пут ка налажењу истине. Она има своје методе. Не држати се науке и њених метода, значи лутање у мраку и неизвесности“.

Немамо увид у текст Живановићевог предавања, али изнета критика у „Недељним новинама“ чини нам се ипак претераном, посебно кад се предавачу пребацује недостатак научног метода у тумачењу предмета којим се бави. Сва је прилика да је Живановић имао намеру да о граду, у коме је живео више од осам година, и о његовим становницима, које је свакако добро упознао, изнесе на занимљив и популаран начин своје утиске без претензије на њихову научну основаност. Ако је тачна тврдња, наведена у „Лесковачком гласнику“, да је предавање „врло пријатно саслушано“ и ако се узме у обзир изречен навод у „Недељним новинама“ да је предавач „многе ствари... тачно казао“, онда се може, у целини гледано, претпоставити да је предавање Величка Живановића успело.

Чини се да се ривалство између два лесковачка недељника изразило и поводом Живановићевог предавања, али треба додати да се на личност председника Друштва пријатеља Француске и раније различито гледало. Док је овај у „Лесковачком гласнику“ увек са симпатијама и хвалом пред-

[9] Претпоставља се да је реч о Аристомену Ристићу.

стављан, „Недељне новине“ му углавном нису биле наклоњене. Типичан пример је негативна оцена Живановићеве *Збирке француских и немачких неправилних глагола за ученике свих средњих школа*. У напису изашлом 2. децембра 1934. у „Недељним новинама (аутор је потписан са П. А.) констатује се да је реч о „неуспелом покушају“ и да је збирку „требало радити много савесније“. Осим тога, приређивачу се приговара да је начинио „озбиљне омашке које показују његову крајњу небрижљивост и аљкавост“.[10]

Неповољни судови у „Недељним новинама“ о Живановићевом предавању, и пре тога о његовој *Збирци*, погодили су нема сумње угледног професора Гимназије, повредили су његову сујету. Он је могао да одговори на критике, да поведе полемику, али уздржао се од тога стоички подносећи нанете ударце. Могуће је да су они изазвали или бар убрзали његову одлуку да напусти Лесковац и тражи премештај у Београд. Мора, такође, да је помислио да један од разлога неправедних оцена о њему лежи и у томе што је био сарадник „Лесковачког гласника“ и велики пријатељ Сретена Динића, главног уредника ових новина, према коме је Јован Јовановић, главни уредник „Недељних новина“, осећао неприкривену нетрпељивост.[11]

А последње предавање Величка Живановића на лесковачком Народном универзитету било је посвећено управо Сретену Динићу. Поводом четрдесетогодишњице његовог плодног и многоструког стваралачког рада, Народни универзитет је уприличио прославу која је одржана 24. новембра 1935. године и као први учесник на свечаној академији најављен је Живановић. Како је био спречен да дође на прославу (већ два месеца радио је у београдској Реалци), прочитан је његов прилог насловљен *Сретен Динић и његов четрдесетогодишњи рад на општем добру*. У њему је Живановић одао почаст једној од најзначајнијих личности међуратног Лесковца - народном просветитељу, културном прегаоцу, књижевнику и новинару. Говорећи опширно о Динићу, истакао је на једном месту: „Нема тога општега посла и јавне манифестације у које он није ушао и целога себе дао, и тиме обележио свој пут једном дубоком и незаравнивом браздом. Фаланга највећих људи из нашег народа била је у вези са Динићем: у општем добру за народ, он је сарађивао са највећим умовима и талентима нашег мисаоног и просвећеног света“. У иначе дугом саставу, уз преглед Динићевог животног пута, дата је и библиографија његових дела која је две недеље касније, 7. децембра, штампана у „Лесковачком гласнику“.

---

[10] У Лесковцу нисмо могли да пронађемо Живановићеву *Збирку* (нити у гимназијској књижници, нити у завичајном одељењу Народне библиотеке, нити игде другде). Могуће је да је брзо после изласка из штампе повучена из употребе.

[11] Попут Сергија Димитријевића у *Историји Лесковца и околине* и Јован Јовановић је у својим неиздатим *Сећањима* (рукопис се чува у Народном музеју у Лесковцу) Динића називао реакционаром.

Поред *Библиографије Сретена Динића*, професор Живановић је у „Лесковачком гласнику“ објавио, 12. априла 1930. године, поводом Француског дана, један леп, топао, инспиративан текст под насловом испи-саном на француском језику *Douce France*, у коме евоцира успомене на време када је Француска („Слатка Француска“) широкогрудо прихватила велики број изгнаних Срба у току Првог светског рата. Овим чланком се не завршава Живановићева сарадња у лесковачком недељнику. Сретен Динић је јамачно обилато користио услуге свог блиског пријатеља када се радило о француским темама у листу који је уређивао, поготову приликом избора текстова из француске књижевности. И овај вид активности професора Живановића употпуњује слику његовог културног прегалаштва.

За време службовања у Лесковцу Величко Живановић се истицао својим просветним, друштвеним, хуманитарним радом, али тек плодним деловањем у области културе дао је праву и пуну меру својих способности. За њега се слободно може рећи да је оставио светао траг у културној историји Лесковца.

Summary

Dušan A. Janjić

VELIČKO ŽIVANOVIĆ AS THE CULTURAL ACTIVIST

Among the personalities who made a significant contribution to the development of culture in Leskovac between the two world wars, there is certainly a teacher of grammar school/Gimnazija Leskovac, Veličko Živanović. During nine years of service in Leskovac, from 1919 to 1922 and since 1929 till 1935 he stood high in his education reputation, including social and humanitarian work, emphasizing his fruitful and manifold social and cultural enthusiasm. During many years, he was the president of the Friends of France, focusing on cultural component of the Society: formed a library which was among the best equipped libraries in the city, organized classical music concerts and lectures for various areas of education, rented/allowed the premises/office of the Society for some cultural and artistic activities. As cultural activists he was well-known by engagement at the National University:for years, he was a member of management of this institution and significantly contributed to its development, organised and held numerous lectures about French literature and civilization, the Serbian literature, Leskovac and Sreten Dinić. Its cultural engagement was reflected through the cooperation with “Gazette of Leskovac/Leskovački glasnik.” Creative energy, agility and diligence of Veličko Živanović left bright traces in the cultural history of Leskovac.

УДК 625.11(497.11)"19"(049.32)

Владимир Стојанчевић

НЕИЗВРШЕНИ ПЛАНОВИ ОКО ИЗГРАДЊЕ ТРАНСВЕРЗАЛНЕ ЖЕЛЕЗНИЧКЕ МРЕЖЕ ОКО ЛЕСКОВЦА С ПОЧЕТКА 20. ВЕКА

(*Према – брошури инж. Пере Миленковића: Железнице у округу Врањском, Врање 1926, стр. 59*)

На читавом географском подручју слива Јужне Мораве одавно је познато да је Лесковац са својом широм околином спадао у привредно-економском погледу у најбогатије пределе Србије. То се нарочито осетило после изградње железничке пруге Скопље – Ниш којом је Лесковац добио везу која га је директно спајала на широј релацији међународне пружне комуникације Београд – Солун и даље са западноевропским земљама. Лесковачко подручје сматрало се, поред осталих природних ресурса, једном од највећих житница у земљи, али и уопште по пољопривредним производима, конопљарству и виноградарству (до појаве филоксере крајем 19. века), а плодна долина Мораве је поређена са долином афричке реке Нила. Сам Лесковац као варошко насеље, због високоразвијене индустрије, називан је „српским Манчестером". У политичко-административном погледу, још од времена ослобођења од Турака 1878. године припадао је Врањском округу, заједно са власотиначким и јабланичким срезом, а у црквеном под Нишку епархију (као и Врањско подручје).

Великом привредном развитку Лесковца и његовог гравитационог и управног подручја после Првог светског рата, међутим, недостајала је савремено уређена комуникациона мрежа, а пре свега изградња колатералних, прикључних железничких веза са околним крајевима. Овај недостатак био је уочен и исказан у једној стручној констатацији 1926. године како: „Ето видите, тај плодан Мисир, тај наш Лесковац има само једну железницу, која је још пре 40 година сграђена, и која се није проширила, разгранала, како би то доликовало српском Мисиру и Српском Манчестеру. Одавно је Лесковац требало да постане важним железничким чвором, јер његова трговина, његова индустрија, његова плодна поља то траже. Положај Лесковца изванредан је: на утоку двеју великих река

у Мораву – Ветернице, и Јабланице... и плодних долина река: Власине, Ветернице, Јабланице и Пусте Реке, у центру и на раскрсници путева за вароши: Ниш – Пирот – Бабушница – Власотинце... Врање... Прокупље..." – остао је ипак без чвршће и непосредније везе железницом са њиховим привредним залеђем, односно вициналним комуникацијама, упркос томе што је после неколико претходних покушаја још 12. маја 1912. године по "Закону о грађењу и експлоатацији нових железница", било одлучено "да се гради пруга... Пирот – Бабушница – Власотинце – Лесковац – Лебане" што је, међутим, изостало због ратних прилика којима је Србија била изложена у периоду 1912–1918. године.

Ова пруга требало је да буде „ускотрачна", ширине колосека 0,76 метара, и то као део једне много дуже железнице која би преко Лесковца полазила са Дунавских пристаништа у источној Србији, па преко Приштине и Косова, на Јадранско море.

После ових ратова, пројекат је био обновљен, па су: Народни посланици из Врањског округа [коме је припадало и лесковачко подручје]... тражили да [се] у буџету за 1926/27. годину предвиди..." и из Министарства саобраћаја „нареди" Дирекцији за грађење, да се један део ове пруге Лесковац – Лебане – Приштина трасира, и то као пруга нормалног колосека. У расматрању целокупне теренске и финансијске проблематике, а посебно пробитачност и исплативост овог предлога, Дирекција је извршила и предложила коректуру посланичког предлога са допуном да траса пруге треба да почне са градњом ускотрачне пруге целом дужином, и то од Пирота преко Бабушнице (у Лужници) и Власотинца, па даље преко Лесковца и Лебана до Приштине. Разлоге за овакву измену, у посебном реферату изнео је главни инжењер - начелник Дирекције за грађење нових железница при Министарству саобраћаја, Пера Миленковић (иначе Врањанац) на збору грађана Лесковца 15. фебруара 1926. године.

Говорећи на збору о дужини пруге Пирот – Лесковац – Приштина, укупно 186 километара (са додатком пруге од Лесковца до Мирошевца), инжењер Миленковић је нагласио нарочито правац трасе: „Почећу од Пирота и његове нове станице, која је постављена преко пута старе станице, а ниже друма Ниш – Пирот тако, да тај друм служи као приступни пут обема станицама. Од станице пруга одмах савија ка Нишави и прелази је управо одмах испод града па поред њега и Расничке реке коју прелази више града иде Братским пољем левом страном Пасјанске реке па поред села Блата и Понора улази у долину Вирове, пролази вододелницу Бекламе на коти 670, па малим тунелом и силази у долину Лужнице реке па иде све поред пута до Бабушнице где има станицу између пута и Лужнице. Даље иде све заједно са путем поред Лужнице избегавајући колизију са друмом све до утоке Лужнице [Љубераће] у Власину. Код Мезграје или на ушћу Пусте реке у Мораву... Даље пруга иде све десном страном реке Власине до вароши Власотинце где прелази Власину и савија ка путу Власотинце

– Лесковац. Железничка станица може бити на десној страни Власине, али по својој прилици биће боље место на левој страни Власине, између ње и пута за Лесковац. Одавде траса иде све поред самог пута не прелазећи га нигде, а прелазећи Мораву гвозденим мостом истог распореда као и код друмског моста. Од Власотинца до Лесковца ово је једини озбиљан објекат. Вијадуктом прелази пут и пругу Врање – Ниш код Лесковца на месту где се састају путеви врањски и власотиначки. Са вијадукта силази у нову станицу Лесковац. Место за нову станицу је веома згодно и приступачно са пута који иде за Мирошевце. Станица је поред гробља [Шпиталь] и лако се од станице може да одвоји крак за дуванске магацине и постојећу станицу. Од ове станице се одваја колосек за Мирошевце. Пруга даље прелази Ветерницу на самом крају вароши, па иде на Хисар и савија се између њега и Ветернице, пролази кроз Лесковац одмах испод Хисара не рушећи ни једну кућу и излази на друм за Лебане. Од Лесковца даље траса иде све поред пута за Лебане пролазећи Јабланицу више села Пертате, па сече два пута, друм код села: Бошњаце и Лугаре и код Лебана поново прелази на десну страну Јабланице, где је и станица. Код Лебана престаје питома долина Јабланице. Траса иде реком Јабланицом, прелази је често и сече кад кад малим тунелима окуке реке Јабланице. Траса иде од Медвеђе Туларском реком поред села Туларе и са успоном од 25 ‰ пење се уз Брвенички поток, и прелази вододелницу на коти 700 метара, силази у долину реке Брвенице, њоме иде поред Орљана до Бурања где скреће у леву притоку Брвенице, иде поред села Балабина и Качикола до њеног извора где прелази вододелницу Пруговац и спушта се у долину реке Пусте, њоме иде све до вароши Приштине где има заједничку станицу са пругом нормалног колосека Ниш-Приштина.“ – Осим тога, као вицинална, планирана пруга Лесковац – Мирошевце „је чисто индустријска; задатак би јој био да веже Пољаницу са Лесковцем и да омогући да извуче сву грађу за Лесковац било за потребе индустријске... Дуж ове пруге: „по селима на овој прузи може да се развија разноврсна индустрија, јер јој може лако доћи електрична снага из села Вучје које је у близини те пруге.“

Значај ове пруге од Пирота преко Бабушнице, Власотинца, Лесковца и Лебана, до Приштине – колосека 0,76 метара, означава се као „локалног значаја, и ако пресеца три нормалне пруге“, тј. као трансверзалног правца у односу на пруге меридионалног правца (Скопље – Митровица, Скопље – Ниш, и Ниш – Пирот и даље ка Софији и Цариграду, као три „нормалне пруге“, ширине колосека један метар са коментаром да: „Приликом изграђивања нове железничке мреже, требамо сви тежити да... изградимо што рационалније и јевтиније, да се не би оптеретили финансијски”. Јер, „у пределима планинским, брдовитим на споредним правцима железничким, где саобраћај није велики, требамо градити пруге јевтиније, а то су пруге узаног колосека, које ће бити довољне да јевтино

савладају целокупан саобраћај тих крајева... – Кад би се саградила пруга Пирот – Лесковац – Приштина нормалног колосека, онда саобраћај на њој не би могао да исплати годишње ануитете и саобраћајне трошкове на њој, и на овај начин стварили би једну пругу пасивну, која би наш државни буџет оптеретила, уместо да га својим приходима смањи."

Један разлог томе био је, дакле, теренски профил и неуједначена пластика терена испресецаног клисурама и кривудавим токовима планинских речица, саставом земљишта и неуједначеним висинским разликама на вишим планинским превојима двеју супротних страна. У овом смислу важна је била констатација да „... раван је терен само од Власотинца до Лесковца и Лебана а сав остали терен је планински, брдовит или клисура." То међутим: „Нека не мисле Лесковчани, да ће њима уска железница мање донети користи од нормалне... Кад Лесковац не би био везан са целокупном постојећом и будућом железничком мрежом нормалног колосека, онда би се још и могло дозволити Лесковчанима да траже да се пруга Пирот – Лесковац – Приштина сагради нормалног колосека, иако је терен врло тежак, али овако са узаном пругом Лесковац ће бити везан са железничким мрежама нормалног и уског колосека. Трговина и индустрија Лесковачка имаће на овај начин целокупну железничку мрежу у нашој земљи."

Дужина целе ускотрачне пруге Пирот – Лесковац – Приштина износила би 186 км, а од тога деоница пруге: Власотинце – Лесковац – Лебане 26 км, а Лесковац – Мирошевце 18 км.

Занимљива је била сугестија да се од главног правца пруге Пирот – Лесковац изгради деоница трансверзалног правца: Љубераћа – Стрелац – Звонце и Своће – Кална – Преслап – Луг (у Знепољу). Овај део пруге у дужини од 35 км (Луг – Преслап – Кална – Своће) коштао би 62,5 милиона динара, пошто је терен доста тежак: на планински део трасе пало би 15 км, а на клисуре 20 км. Ова траса била би саставни део деонице од Владичиног Хана преко Сурдулице – Власинског Блата [сада Власинско језеро] – Луга и Знепоља, па даље према Сукову, где би излазила на пругу Ниш – Пирот – Софија. Иако би доста коштао, у ствари то би повезивало привредно залеће Лесковца (и Врања) а из туристичко-здравствених разлога. Јер, према расуђивању пројектанта инж. Миленковића, на овом простору: „Од садашњих готово пустих предела створиће се брзо насељен и пун живота крај у нашој отаџбини. Ова би железница од Сурдулице и Власине створила наш Семеринг [чувено балнеолошко-туристичко место у Алпима близу Беча]; брзо би ницали санаторијуми у долини Врле реке, многи би се хотели за туристе подизали на Власини и у њеној околини. Подигла би се многа индустријска предузећа јер у том пределу пуног најбољег угља, руда и шума има најбоља и најјефтинија радна снага. Јер на територији Звонце – Стрелац – Кална има налазишта угља и за извоз, само ако би се изградиле добре комуникације и увеле „згодне тарифе за његов транспорт од Владичиног Хана до Солуна односно до Ђевђелије"

и даље на солунску поморску пијацу. Доказ томе био је „како највећи извоз нашег мрког угља за 1925. год. био је за Италију са 64.816 тона, а дрвеног угља 41.110 тона у укупној вредности од 63 милиона динара. А ако подвоз угљу смањимо тиме што ћемо изградити железнице са јефтиним саобраћајем, онда ће извоз угља нагло порасти не само за Италију, која сада увози највише енглески угаљ, већ и за Грчку, Турску итд."

У овом смислу, и управо из добрих економских потреба требало би уклонити тешкоће за градњу железнице из долине Врле реке на Власинску висинску површ, што технички не би било неизводљиво, упркос многим успонима и стрмим падинама, што се могло извести градњом тзв. „зупчасте" железнице – како је било, на пример, при изградња пруге уског колосека Сарајево – Мостар – Метковић на Иван – пољани у време аустро-угарске управе у Босни и Херцеговини. Тако: „Зупчасту железницу према овоме градићемо је од Сурдулице па преко Власине до станице „Луг" у Зне Пољу и од ове станице продужићемо зупчасту железницу и даље. Лесковчани, као практичан и трговачки народ лако ће увидети важност ове железничке пруге и не треба да испуштају иницијативу из својих руку и тражити помоћи од Државе, или од Јанка и Марка, већ морају да засуку рукаве и сами изграде оно што треба". А то се може постићи ако, за суму од 35.000.000 динара, сваки грађанин из вароши и среза, упише на име зајма по једну обвезницу од 1.000 динара како би се финансијски покрио предрачунски трошак од тридесет и пет милиона динара! Као гаранција било би и то „да би се могло слободно продавати... и ван среза у округу самом Врањском, а куповаће се и у целој држави а нарочито у Београду где има највише богатих људи из тих крајева."

А све ово, тј. „овај унутрашњи зајам биће пробни камен за даље радове у округу..." – Јер „намеће нам се питање, да ли је корисно за Лесковац, за Лесковачки срез, да утроши на грађење ових пруга 35.000.000 динара и да ли нећемо да угушимо његову младу индустрију, пољопривреду, трговину занатство итд"? Одговор је, међутим био позитиван и уверљив, пошто од ове велике суме коштања изградње железнице „отићи ће врло мало новаца из Лесковца и из Лесковачког среза, а ресто ће остати ту код њих самих. Баш због грађења ових пруга прорадиће њихова индустрија: керамичка, брашнарска, текстилна итд. Прорадиће трговина, занати, пољопривреда итд. Даће се прилика сваком грађанину... у Лесковцу и Лесковачком срезу да код своје куће заради доста новаца и такав грађанин ће врло радо куповати обвезнице за грађање њихових железница, које му доносе добар приход и даје прилику, да у раду на њима ради и заради. Народ тога среза а и из околних срезова брзо би се сав мобилисао и полетело би и старо и младо и мушко и женско да то заради, јер при грађењу железница су разноврсни послови. Не би било беспосличара, сиромаха, бандита итд. јер би сви били запослени и сви били задовољни." Допуна оваквом мишљењу било би и то да – ко не буде могао да уплати (и добије

обвезницу) тај би за одговарајући еквивалент уплате, морао да проведе одређени број дана личним радом на пословима изградње железнице.

А као нека врста и моралне обавезе према држави – отаџбини било би: „ако желимо да достигнемо западне народе, ако желимо да нас време не прегази ми морамо сви, апсолутно сви да напрегнемо све своје силе да изграђивањем наших путева и железница, ставимо нашу отаџбину у ред западних народа."

Разговори и преговори вођени у горњем смислу остали су – после неких конкретних покушаја – без резултата и реализације. Жестоке политичке борбе у Народној скупштини Краљевине СХС а посебно велика светска економска и финансијска криза 1930-их година одсудно су утицали да се добри и перспективни предлози о градњи нових пруга у лесковачко-врањском крају не реализују.

Лесковац је тако остао без нове железничко-путне мреже и – без сумње – изгледа да се што више и брже развија, укључујући при томе и цело његово гравитационо управно и економско подручје.

Summary

Vladimir Stojančević

UNACCOMPLISHED PLANS FOR THE CONSTRUCTION OF TRANSVERSAL RAILWAY NETWORK NEAR LESKOVAC IN THE EARLY 20TH CENTURY

After the First World War, large-scale commercial development of Leskovac and its gravitational and administrative areas lacked modern and competitive transport network especially the construction of the parallel, connecting rail links with surrounding areas. This incompleteness was observed and reported in a professional statement published in 1926

Leskovac was supposed to become an important railway junction due to its industrial, agriculture and trade potentials including its extraordinary position at the confluence of two great rivers, the Morava - Veternica, Jablanica and ... and fertile river valleys: Vlasina, Veternica, Jablanica and Pusta Reka. It was also the center of the intersection of roads to Nis, Pirot, Babusnica, Vlasotince, Vranje, Prokuplje. The plan to build a railroad Pirot - Babušnica - Vlasotince - Leskovac - Lebane was accomplished even during 1912, but it failed due to war conditions of 1912-1918. The new agreements and negotiations related to construction of this line beganduring twenties, but with no results and implementation. Fierce political battle in the National Assembly of the Kingdom of SHS, and especially the major world economic and financial crisis in the 1930s were decisively influenced that plans for the construction of the transversal rail network around Leskovac were not finally realized.

УДК 726.823.025.4(497.11)"1922/2012"

Александар Кадијевић

СПОМЕН-КОСТУРНИЦА У СУРДУЛИЦИ (1922 - 2012) – ОД ЗАБОРАВА ДО ОБНОВЕ

АПСТРАКТ: Помињана у времену свог подизања (1922-1924) у дневној и периодичној штампи, као и у аналима међуратне патриотске публицистике, од рушења (1941) до данас Сурдуличка костурница није исцрпно анализирана са уметничког становишта. Но њена коренита реконструкција, спроведена од 2004. до 2010. год., као оправдан, цивилизацијски чин, подстиче стручњаке на потпуња истраживања њене првобитне архитектуре.

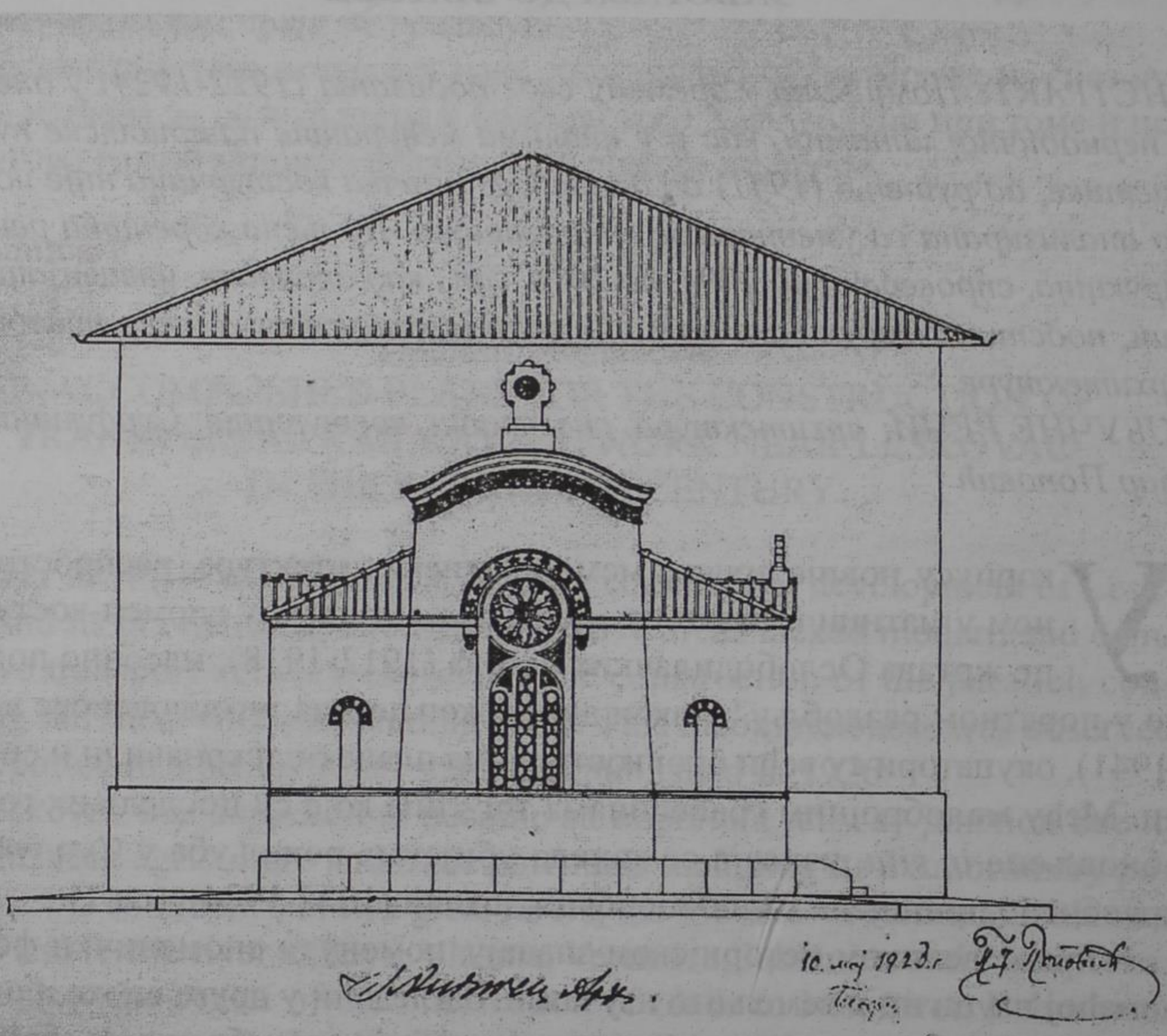
КЉУЧНЕ РЕЧИ: архитектура, споменици, костурнице, Сурдулица, Петар Поповић

У корпусу новије српске меморијалне архитектуре, распрострањеном у матици и изван ње, посебно се издвајају спомен-костурнице жртава Ослободилачких ратова (1912-1918), масовно подизане у поратном раздобљу.[1] Након априлског пораза југословенске војске (1941), окупатори су већи број костурница плански оскрнавили и срушили. Међу малобројним грађевинама тог типа које су последњих година обновљене *in situ*, издваја се капела убијених родољуба у Сурдулици, првобитно припојена Вишој основној школи (1922-1924). **(сл.1)**

Упркос великом историјском значају, поменути споменички фонд у домаћој науци није темељито изучаван. Загледани у друге епохе или градитељске типове, историчари српске културе су пренебрегнули слојевите вредности тог разуђеног корпуса у коме се прожимају уметнички (вајарски и архитектонски) и идеолошко-реторички садржаји. Осим недостатка

[1] У такве објекте спадају колективне гробљанске спомен-капеле палих ратника, масовне спомен-костурнице издвојене на местима великих битака, затим градски споменици без костурница, спомен-школе, спомен-чесме, спомен-попрсја, спомен-плоче, појединачне капеле и фигурални јавни споменици значајних протагониста тог времена (монарха, војних команданата, политичара), које уз скулпторску, имају и развијену архитектонску структуру.

компетентних истраживачких кадрова, на запостављање је утицало и вишедеценијско потискивање национално обојених сегмената наше новије градитељске баштине на културну маргину, које је прекинуто увођењем вишепартијског политичког система у Републици Србији (1990). Но, и поред стварања повољнијег амбијента за непристрасно научно истраживање, методологија проучавања меморијала ослободилачког раздобља се развијала споро и проблемски неуједначено. Уместо да се прецизније диференцирају типолошке, иконографске и естетичке одлике изграђених меморијала, заокружи њихово евидентирање, датовање и атрибуирање, они су претежно постајали предмет националистичких митологизација или ревизионистичких детронизација.[2]

Слика 1: Спомен-костурница у Сурдулици (цртеж бочне подужне фасаде, 1922, копиран у заоставштини арх. Петра Ј.Поповића у Музеју СПЦ)

[2] О порасту једностраних интерпретација, подједнако уочљивих у публицистичкој и научној грани домаће историографије, писаних са циљем да се међуратно меморијално (и сакрално) градитељство из носталгичних националистичких побуда канонизује као „узорно“ или ревизионистички детронизује као „империјалистичко“, видети: А.Кадијевић, *Видови дистанцирања од појава током њиховог тумачења у архитектонској историографији*, Наслеђе X, Београд 2009, 235-253.

И када изађемо из оквира интересно усмерених интерпретација,[3] укључујући и оне проистекле из импровизаторске потребе писаца за што „оригиналнијим“ и провокативнијим тумачењима ради привлачења шире пажње на себе (уместо на тему), суочавамо се са чињеницом да су посленици непристрасне науке истражили тек мањину изведених меморијала. Само је неколицина највећих и најпознатијих споменика изграђених у знак сећања на херојско војевање и многобројне српске жртве тог турбулентног времена са великим закашњењем добила иницијални историографски коментар. Подробније тумачење у виду фото-монографских и аналитичких студија до сада су заслужили поједини монументални споменици (или споменички комплекси), као што су меморијал Незнаном јунаку на Авали, споменик Захвалности Француској и Споменик бранилаца Београда, спомен-костурница на Зебрњаку код Куманова, споменици на Мачковом камену, Зејтинлику и Виду, као и цркве-костурнице у Лазаревцу и Мачванском Прњавору,[4] док су стотине других (махом девастираних или срушених) меморијала штуро анализиране или потпуно занемарене.[5]

Помињана у времену свог подизања у дневној и периодичној штампи, као и у аналима међуратне патриотске публицистике, од рушења до данас сурдуличка костурница није исцрпно анализирана са уметничког

---

[3] А.Кадијевић, *Сукоб интереса у архитектури и њеној историографији*, Новопазарски зборник 31, Нови Пазар 2008, 175-180.

[4] Видети: *Споменици и гробља из ратова Србије 1912-1918,* Београд 1978; Д. Кечкемет, *Иван Мештровић*, Београд 1983, 12. 19; С. Соколовић, *Спомен-костурница на Мачковом камену*, Саопштења РЗЗЗСК XVI, Београд 1984, 259-262; А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996; А.Кадијевић, *Београдски опус архитекте Романа Николајевича Верховскоја (1920-1941)*, Наслеђе II, Београд 1999, 37; Б. Костић, *Ново гробље у Београду*, Београд 1999, 14-15, 41, 270; А. Кадијевић,С.Марковић, *Милан Минић - архитект и сликар*, Пријепоље 2003, 39-40; З.М.Јовановић, *Зебрњак*, Горњи Милановац-Београд 2004; М.Тимотијевић, *A la France! - Подизање споменика захвалности Француској на београдском Калемегдану*, у: Српско-француски односи 1904-2004, (ур. М. Павловић, Ј. Новаковић), Београд 2004, 193-218; *Споменичко наслеђе Колубарског и Мачванског региона*, Ваљево 2006, 39, 123, 139, Х.Туцић, *Споменик Незнаном јунаку на Авали. Споменик културе од изузетног значаја*, Београд 2008; Н.Лајбеншпергер, *Подизање спомен-костурнице на Мачковом камену и спомен-цркве са костурницом у Крупњу,* Саопштења РЗЗЗСК XL, Београд 2008, 311-331; Т.Стефановић, *Спомен-црква Светог Димитрија са костурницом у Лазаревцу*, Лазаревац 2009; А. Кадијевић, *О архитектури спомен-обележја на Зејтинлику и Виду*, Лесковачки зборник L, Лесковац 2010, 197-206; A.Ignjatović, *From Constructed Memory to Imagined National Tradition: Tomb of the Unknown Yugoslav Hero (1934-1938),* Slavonic and East European Review 88, London 2010, 624-651.

[5] Најпотпунији прегледни приказ девастираних и срушених примера тог распрострањеног градитељског типа систематизовао је Угљеша Рајчевић (в.: У.Рајчевић, *Затирано и затрто. О уништеним српским споменицима*, књ.1, Нови Сад 2001; *Исто*, књ.2, Нови Сад 2007).

становишта. Слично заобилажење, из раније поменутих идеолошко-политичких разлога (предност је давана споменицима НОР-а), задесило је споменике и спомен-чесме изграђене у Нишу, Врању, Лесковцу и Власотинцу, о којима су тек крајем прошлог и почетком овог века забележени иницијални историографски коментари.

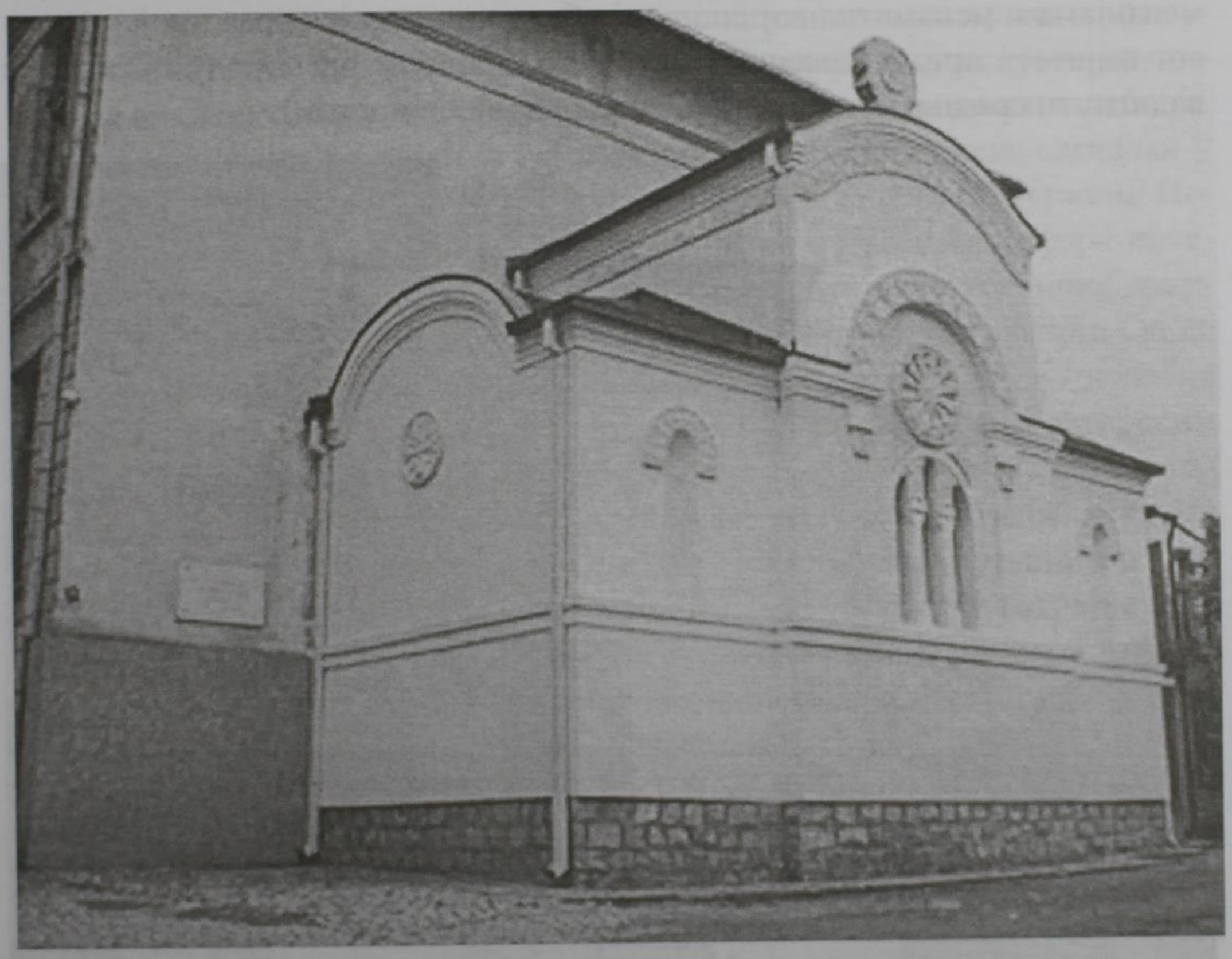
Слика 2: Петар Ј. Поповић, лична фотографија

У пионирском огледу из 1980.год.,[6] посвећеном аутору сурдуличке кострнице, истакнутом српском архитекти Петру Ј. Поповићу (1873-1945), **(сл.2)** капела је штуро наведена као његово остварење у југоисточној Србији, са напоменом о доступности њене оригиналне техничке документације. Поново је поменута у лексиконима архитеката из 2005. и 2008. год.,[7] да би током 2007. год. у домаћој историјско-уметничкој литератури добила први потпунији коментар. Искусни тумач заборављене културне баштине, Угљеша Рајчевић јој је унутар прегледног излагања о девасти-

[6] З.Шипка-Ергелашев, *Пера Ј.Поповић, живот и делатност*, ЗЛУ Матице српске 16, Нови Сад 1980, 159-202.

[7] S.G.Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, Beograd 2005, knj.II, 1050; З.Маневић, *Поповић Петар*, у: Лексикон неимара (ред.З. Маневић), Београд 2008, 330.

раним споменицима ратова Србије (1804-1918), придао дужну пажњу.[8] Позвао се на познат извештај Рајсове комисије према коме су Бугари у околини Сурдулице убили између две и три хиљаде родољуба. Истакао је и значај оснивања Одбора за њено подизање октобра 1918. год., чији је први председник био Мирко Лекић из Сурдулице. Напоменуо је да је камен темељац постављен на Видовдан 1922. год. и да је грађевину у византијском стилу пројектовао Петар Ј. Поповић. Цитирао је описе Бранислава Михајловића да је реч о тробродној грађевини, зиданој од опеке и са бело окреченим фасадама, 10 метара дугој и четири метра широкој. Истакао је њен скроман изглед и декорацију у готском стилу (мислећи на прозоре и розете). На врху средњег брода издвојио је велики крст, који је издалека падао у очи. Наглашено је да су бугарски окупатори срушили костурницу 22. априла 1941. год., а њене остатке дефинитивно уклонили фебруара 1943. год.

Слика 3: Спомен-костурница у Сурдулици (изглед након обнове 2010).

Обнова костурнице, предузета од 2004. до 2010. год. као оправдан цивилизацијски чин, **(сл. 3-4)** подстакла је интересовање стручне јавности

[8] У. Рајчевић, *Спомен костурница жртвама бугарских злочина над Србима 1915-1918 године, Сурдулица 1924,* у: Затирано и затрто. О уништеним српским споменицима, књ.2, Нови Сад 2007, 26-27.

за њену бурну историју. Следећу историографску експликацију храм је добио кроз саопштење историчарке уметности Александре Стаменковић на симпозијуму о културно-историјској баштини југоисточне Србије (Народни музеј, Лесковац 2010). У потоњем чланку, објављеном у 2011. год. у „Лесковачком зборнику", ауторка је костурницу сагледала у контексту укупног градитељског развитка Сурдулице, обогаћујући њена тумачења новим фактографско-аналитичким елементима.[9] Истакла је да су при освећењу храма приређени ефемерни спектакли у част високих званица, почев од краља Александра Првог, председника владе и бројних министара, до патријарха Димитрија. Као пројектанте костурнице навела је Влаха Буковца из Загреба и начелника Министарства грађевина Петра Ј. Поповића, позивајући се на извештаје из међуратне дневне штампе. Напоменула је да је иницијатива за обнову костурнице покренута 1989. год., док се тај амбициозни подухват окончао 2010. год. У скромним димензијама и ненаметљивој спољној обради видела је израз пројектантовог пијетета према намени цркве. У тробродном распореду истакла је издигнути средњи брод као највиши (надвишен крстом).

Слика 4: Спомен-костурница у Сурдулици (изглед након обнове 2010).

[9] А.Стаменковић, *Градитељска баштина Сурдулице*, Лесковачки зборник LI, Лесковац 2011, 200-203.

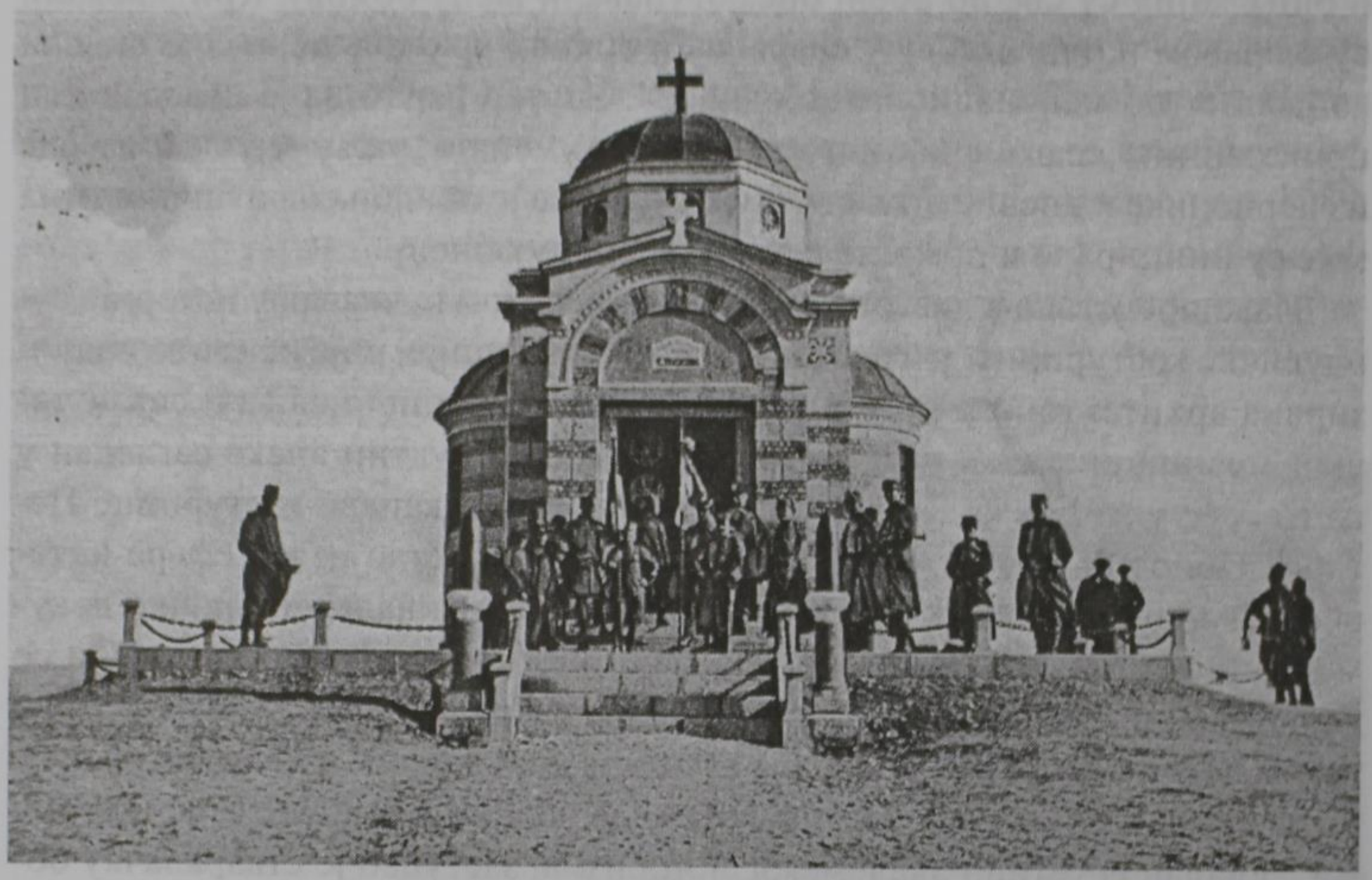
Повест костурнице је поново актуализована током њене обнове (у режији Завода за заштиту споменика културе у Нишу), а поготово објављивањем монографије историјског карактера, објављене 2011. год.[10] Ауторка је обрадила већи број релевантних извора, сачинивши веома прегледну и сугестивну студију, у којој провејава снажна морална критика упућена лицима која су починила нечувене злочине над Србима (1915-1918) у Сурдулици, затим онима који су почетком Другог светског рата костурницу срушили (не успевајући да избришу злочин својих претходника), као и оних којих су све до 2004. онемогућавали њену обнову. Критиковани су с правом и они који су у скорашњој обнови храма неосновано видели „опасност по међунационалне односе". Унутар наратива је наведен или приказан низ драгоцених историјских докумената, укључујући и изводе из периодике и дневне штампе. Дужна пажња је поклоњена и личностима које су иницирале и помогле њену савремену обнову.

Иако представља драгоцен прилог слојевитом познавању историје сурдуличке костурнице, у излагању, осим дескрипције, није исцрпно анализирана архитектонска проблематика њеног функционисања и симболичког позиционирања, нити је тај меморијално-култни анекс сагледан у контексту укупног рада свог пројектанта. Аутор капеле-костурнице Петар Ј. Поповић је и као личност и као уметник остао изван сфере интересовања писца монографије, иако су му, уз оригиналну техничку документацију, били доступни и релевантни историографски извори. Он се као државни архитекта Краљевине Србије и Краљевине СХС/Југославије током пет деценија плодног рада афирмисао препознатљивим ауторским решењима, заслуживши највише стручне положаје и друштвена признања. Лојалан естетици академског историзма, заступао је стваралачку обнову српског средњовековља, противећи се агресивним упливима „неодуховљене" Модерне. Отуд је и Поповићево дело, због дуготрајне превласти једностраних модернистичких мерила у српској архитектонској култури, пристрасно потискивано на историографску маргину.

Постојећим дескрипцијама и вредновањима Поповићевог необичног меморијала (јер се улога сликара-академика В.Буковца превасходно односила на уређење ентеријера), могу се придодати нова запажања, подстицајна за даљи рад. Имајући у виду два типа Поповићеве сакралне моделистике, рашко-косовско-вардарски и неоморавски, евидентно је да сурдуличка костурница обједињује ликовну методологију оба типа (поготово што комбинује централни и подужни просторни план). Мотив прозорске трифоре, преузет из рашке школе, који доминира подужном бочном фасадом сурдуличке костурнице, надвишен неоморавском пластичком декорацијом, као и ритам благо залучених поткровних забата, на

[10] Р.Дојчиновић, *Спомен-костурница у Сурдулици 1924-2010*, Сурдулица 2011.

свим странама недвосмислено потврђују њен једнонационални стилски карактер, којем је Поповић на многим здањима искрено тежио, синтетишући елементе различитих школа српске средњовековне сакралне архитектуре. И поред слојевитог синкретизма, појединима је утискивао наглашенији преморавски (рашко-косовско-вардарски) печат, а другима снажно неоморавско обележје. И када је посезао за готичким реминисценцијама (израженим у облицима розета и прозора на подужном зиду),[11] чинио је то на начин неимара српских средњовекових задужбина.

Слика 5: П.Ј.Поповић, Костурница код Штипа (1926, срушена 1941).

Може се закључити да би анализе сурдуличке костурнице требало продубити минуциозним пропорцијским и моделистичким анализама, као и компарацијама са осталим Поповићевим меморијалима и традицијом додавања анекса у новијој српској архитектури. У поређењу са сушеном Поповићевом спомен-костурницом код Штипа (1926),[12] **(сл.5)** која има мање изражен неоморавски изглед, а уочљивије реминисценције на косовско-метохијску и вардарску школу српске средњовековне архитектуре, сурдуличка костурница делује знатно скромније и ненаметљивије. Но затвореност форме и свечани комеморативни карактер повезује симболику оба меморијала. Евидентно је да на њима Поповић не потенцира војнички тријумфализам, већ патос и пијетет према хиљадама страдалника.

---

[11] У. Рајчевић, *нав.дело*, 27; А. Стаменковић, *нав.дело*, 202.

[12] У. Рајчевић, нав.дело, 79-80.

Аналитички рад на евидентираним Поповићевим подухватима у југоисточној Србији (1908-1930)[13] би требало развити и продубити, уз свесрдну помоћ научних, културних и конзерваторских установа са тог простора. Дескрипције грађевина и неизведених пројеката би требало обогатити подробнијим освртима на њихова материјално-техничка и конструктивна својства. Потпуније истраживање ентеријерне сакралистике и процеса пројектовања сурдуличке костурнице, омогућиће прецизније разумевање њених идеолошких и литургијских премиса, али и полазишних естетских принципа њеног амбициозног неимара.[14]

Summary

Aleksandar Kadijević

MEMORIAL CHAPEL IN SURDULICA (1922 - 2012)
- FROM OBLIVION TO RESTORATION

Mentioned at the time of it's raising in daily and periodical press, and in the interwar patriotic publications, from it's fall in 1941st to this days, Surdulica ossuary (1922-1924) wasn't analyzed in details from artistic standpoint. But its radical reconstruction, carried out since 2004. to 2010. justified as an act of civilization, encourages professionals to complete investigation of its original architecture.

Considering the two types of Popović's religious models, Raška –Kosovo–Vardar's and neomorava's, it is evident that the Surdulica ossuary art methodology incorporates both types (especially by combining central and longitudinal spatial plan).

Trifora window motif, taken from the Raška school, which is dominating by the longitudinal side walls of Surdulica ossuary, topped by neomorava's plastic decoration, and the rhythm of gently weaned attic gables on all sides confirm its mono-ethnic character of the style, which in many buildings Popović honestly weighed, synthesizing elements of different school of Serbian medieval religious architecture.

[13] Реч је о пројектима и материјализацијама Окружног начелства у Врању, костурнице у Сурдулици, парохијског храма у Доњој Локошници и спомен-чесме у Власотинцу.

[14] Прилог је проистекао из рада на пројектима „*Уметничка топографија Лесковца*" и „*Српска архитектура у 19. и 20. веку*" (у Матици српској) и „*Српска уметност 20. века: национално и Европа*" (бр.177 013 у Министарству просвете и науке Републике Србије). На помоћи у сакупљању фотодокументације, хемеротечке, архивске и историографске грађе, срдачно захваљујемо колегама Тадији Стефановићу, Александри Стаменковић и Ненаду Лајбеншпергеру.

It can be concluded that the analysis should deepen Surdulica crypt proportions and meticulous modelistic analysis, then in comparisons with other Popović memorials and tradition of adding an annex in the recent Serbian architecture. Thorough research of interior sacralistic and designing process of Surdulica ossuary, allow both – better understanding of its liturgical and ideological premise, and the starting and aesthetic principles of its ambitious builder.

УДК 726.54(497.11)"1925/1929"
271.222(497.11)-523.6"1925/1929"

Ивана Женарју*

ЦРКВА СВЕТЕ ПАРАСКЕВЕ НА ШАПРАНАЧКОМ ГРОБЉУ У ВРАЊУ**

Међуратни период представља специфично поглавље српске историје XX века које карактерише масовна изградња и обнова православних храмова, као реакција на новонастале историјске околности. Након ратова који су за собом донели страдања и рушења, најплоднија делатност на овом пољу одвијала се на територији Нишке епархије. Врање се до 1932. године налазило у саставу ове епархије, потом Скопске митрополије, да би 1975. године била донета одлука о успостављању Врањске епархије.[1] У оквирима Нишке епархије, у периоду од 1920. до 1940. године подигнуто је скоро шездесет храмова, исто толико капела, звоника и парохијских домова, док су и обнове постојећих здања биле једнаке у квантитативном смислу.[2] Управо у том периоду изграђена је и црква Свете Параскеве на Шапраначком гробљу у Врању.

Њена изградња није била усамљена у овом граду – истовремено је обнављан црквени дом уз Саборни храм Свете Тројице, а непосредно после изградње шапраначке цркве, почели су радови и на оправкама Са-

* Рад је написан у оквиру пројекта Материјална и духовна култура Косова и Метохије (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

** Рад је писан на основу резултата вишегодишњих истраживања сакралне топографије Врањске епархије, које су предводили доц. др Ненад Макуљевић и проф. др Мирослав Тимотијевић. Током теренских истраживања, реализованих у периоду 2002 – 2004. године, формирана је Документација Катедре за историју уметности новог века (Филозофски факултет, Београд), док су резултати публиковани у: *Иконопис Врањске епархије* (М. Тимотијевић, прир. Н. Макуљеви), Београд – Врање 2005.

[1] П. В. Гагулић, *Прилог историји Врањске епархије*, Ниш 1986, 37.

[2] Видети табелу: М. Лечић, „Изградња и обнова цркава и манастира од 1920. до 1941. године", *Српска православна црква, споменица о 50-годишњици васпостављања Српске патријаршије*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1971, 113.

борног храма, пре свега подизање кубета.[3] Управа Саборне цркве пружила је велику финансијску помоћ приликом изградње цркве Свете Петке, позајмицом у износу од 35000 динара, одобреном и од стране Министарства вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.[4]

ЦРКВА

Храм је израђен према плану Василија Михајловича Андросова, руског емигранта актуелног и активног у изградњи црквених здања у Србији у међуратном периоду. Андросов је рођен 1873. године у Одеси, завршио је Царску академију уметности у Петрограду 1897. године, након чега је радио у Министарству грађевина Светог Синода око двадесет година.[5] Услед избијања бољшевичке револуције, обрео се 1919. године у тадашњој Југославији, где ће у Архитектонском одељењу Министарства грађевина Краљевине СХС до краја живота пројектовати и извести преко осамдесет објеката.[6] У Министарству је радио на уговор, као такозвани контрактуални службеник.[7] Андросов је био врло активан на тлу јужне Србије, где је током 1924. године пројектовао и храм за Шапраначко гробље у Врању. Изградњи се приступило 1925. године и она је трајала наредне две године. О томе сведочи натпис урезан у мермерној плочи која се налази над јужним порталом: Овај храм Св. Параскеве обновљен је / од 1925. до 1927. год. / за време владања Њ. В. Краља / Александра I / и епсикопа нишког Доситеја / проте окружног Душана С. Н. Поповића/ управе црквене Младена Поповића свешт. / тутора Станише М. Младеновића раковче трг. / Николе Младеновића ганза / радове изводили инж. Душан Дингарац/ и предузимач Ђера Арсић.[8]

---

[3] Архив Југославије (АЈ), Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 69 -72 -115.

[4] Исто.

[5] АЈ, Министарство грађевина Краљевине Југославије, 62-2, Персоналије, Досије Андросов Василије.

[6] Видети: А. Кадијевић, „Цркве архитекта Василија Андросова у Лесковцу и околини“, *Лесковачки зборник*, Народни музеј, Лесковац св. 35/1995, 75 – 78; Исти, „Примери архитектуре српског националног стила у Врању између два светска рата“, *Врањски гласник*, Врање, св. 28/1995, 71 – 73; Исти, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Грађевинска књига, Београд 1997, 162 – 164.

[7] АЈ, 62-2, Персоналије.

[8] Истовремено, натпис указује и на постојање старијег храма на овом месту, али о њему нисмо успели да нађемо конкретне податке. На постојање старије цркве указују и неке сачуване иконе, богослужбени предмети и књиге који потичу из XIX века.

Андросов је, као и већину пројектованих сакралних здања, и ову цркву осмислио у тада популарном националном стилу угледања на српске средњовековне узоре. Тако се на плану који је у виду сажетог уписаног крста, као и на обликовању здања, виде утицаји националног стила.[9] Овако замишљена архитектонска концепција оцењена је као „пример стереотипног приступа, чисто кабинетске инспирације“.[10] Ипак, иницијална замисао била је много богатија у погледу декоративног репертоара који је замишљен на фасадама, али су приликом изведбе форме драстично упрошћене.[11]

Ентеријер храма артикулисан је тако да се у њему распознају простор припрате са галеријом, наос и олтарски простор. Припрата је наткривена галеријом до које се стиже стрмим степеништем на северној страни, док је галерија засведена равном таваницом. У северном и јужном делу галерије конструисани су попречни лукови нижи од таванице. Наос је наткривен куполом на осмостраном тамбуру који почива на четири лука која се ослањају на масивне пиластре. Вертикална оса грађевине додатно је наглашена постављањем тамбура куполе на кубично постоље без прозора, такозвани *tambour carré*. Северно од поткуполног простора налази се конха изнутра полукружна а споља петострана, наткривена полукружном калотом. Наспрам овог простора, јужно од поткуполног простора, највероватније неправилност терена на ком је црква подигнута није дозволила још једну симетричну конху. Зато се ту налази својеврсни правоугаоно решен простор лучно засведен.

Сходно симболичкој важности олтарског простора, исти је у односу на остатак храма виши за један степеник. Са северне и јужне стране засведен је нижим лучним конструкцијама. Од простора намењеног верницима одвојен је иконостасном преградом. Апсида је, као и северна конха, изнутра полукружна а споља петострана. У маси зида, са северне и јужне стране, налазе се нише – једна за проскомидију и једна за ђаконикон. Поред нише намењене проскомидији налази се и још једна мања, полукружно засведена. Часна трпеза која има квадратну основу начињена је од камена.

Да је српска средњовековна архитектура, посебно моравска, Андросову била кључна замисао показују артикулација и декорација фасадних површина. Оне су уз помоћ два једноставна кордонска венца подељене на

[9] О националном стилу видети: А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури.*

[10] Уп: А. Кадијевић, „Цркве архитекта Василија Андросова у Лесковцу и околини“, 77.

[11] Уп: А. Кадијевић, „Примери архитектуре српског националног стила у Врању између два светска рата“, 72.

три зоне. Такође, архитекта је употребљавао и мотив стилизованог окулуса како би евоцирао облик моравске розете. Сходно неједнакости у плану цркве, и на фасадном платну се увиђа неуједначеност. Тако, иако постоје два кордонска венца, западно прочеље изгледа као да има четири зоне, јер је висина галерије условила и спољашње услојавање облика, те је над последњим венцем конструисана кубична површина. Уопштено, на остатку грађевине, прва зона јесте зона сокла, у другој су постављени лучни улази и једноделни лучно завршени прозори у виду стилизованих монофора, док је у трећој зони примењен мотив окулуса. Улази су постављени на средини западног прочеља као и на средишту јужне фасаде, и изнад оба је постављен по један округли прозор. Тако је начињен још један корак у раздвајању облика северне конхе и јужног дела поткуполног простора, иначе традиционално симетрично решаваних. На фасади се јасно ишчитава простор припрате и предолтарског травеја – у другој зони је монофора, а над њом окулус и тако и са јужне и са северне стране. Источна фасада је обликована у форми петостране апсиде на чије се три средишње стране налазе по једна монофора и изнад окулус, а тако је исто решена и северна конха. Ипак, ове две конхе не изгледају исто јер постоје одступања у ритму и размерама.

На цркви је постављено укупно дванаест окулуса, десет лучних прозора и осам витких монофора на тамбуру. На тај начин је добијен изузетно осветљен простор унутрашњости храма. Кровне површине су степенасто обликоване тако да изгледа да је свод изнад западног улаза виши у односу на бочне и наставља се до апсиде где се завршава троугаоним забатом. Исту висину имају апсида као и северна конха и јужни вестибил.

Овако обликована црква чини целину са звоником који се налази непосредно испред западног прочеља. Састоји се од двостепеног каменог сокла квадратне основе са ког полази прва зона звоника, благо пирамидалних страница које се у горњој зони завршене декоративним плитким аркадицама и степенастим венцем. Следећа зона је квадратне основе и у врху је полукружно завршена, а са све четири стране има степенасто увучене окулусе. Изнад ове зоне је осмострано постоље последње зоне звоника које је заправо конструисано у форми осмостраног тамбура са прозором степенасто увученим на свакој страни. Улаз је са јужне стране, а изнад њега је постављена плоча са урезаним натписом: Ова звонара подигнута је 1911. године за време владавине Њ. В. Краља / Петра I. / епископа нишког Доментијана / проте окружног Дим. Павловића / управе црквене: Мил. К. Јовановића свешт. / Ристе А. Стошића «Анђелче» трг. / и Стојка Раковче ужара.

ИКОНОСТАС

Простор храма намењен верницима одвојен је од олтарског простора дрвеном иконостасном преградом.[12] Иконостас цркве Свете Петке нема праволинијску форму већ је конструисан као изломљена структура, тако да је његов централни део увучен, што је карактеристика која се може приметити и у Саборном храму у Врању.[13] Састоји се из три зоне – папетне у којој нема икона, затим зоне престоних икона, апостолског реда и сликаног Распећа на врху. Све иконе рад су македонског сликара Ђорђа Зографског.

Сликар Ђорђе Зографски потомак је познате породице Резновски – Дамјанови – Зографски, и последњи њен члан који се бавио уметношћу.[14] Рођен је 1871. године у селу Папрадиште. Занат је учио од оца, а током 1887. године школовао се у Москви и Петрограду, након чега започиње каријеру прво у Бугарској, а потом и у Србији и Македонији.[15] Крај XIX и прве три деценије XX века провео је сликајући иконе и осликавајући храмове у јужној Србији, преселивши се у Ниш где је имао и радионицу–атеље.[16] Иконостас у Цркви Свете Петке на Шапраначком гробљу у Врању осликао је у периоду од 1926. до 1928. године. Пре тога стекао је богато радно искуство у српским православним храмовима – 1899. године започео је осликавање иконостаса у обновљеној цркви Светог Георгија у Сурдулици,[17] затим иконостасе за нову цркву у Куршумлији 1902. године, цркву Светог Прокопија у Доњем Топлом Долу 1905, Светог Арханђела Михаила у Миланову, за цркву Свете Петке у селу Сечаница код Ниша, где је радио и неке делове живописа, као и у цркви у Азбресници, потом живопис у цркви Светог Јована у селу Орљане, иконостас у цркви Светог Прокопија у селу Шумане 1908. године, те у цркви Светог Димитрија

[12] Распон иконостаса износи 875 cm.

[13] Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858 – 2008*, прир. Н. Макуљевић, Фонд „Свети Прохор Пчињски“, Врање 2008, 47 – 48. Увучен централни део приметан је и на иконостасу цркве Светог Николе у Владичином Хану. Видети: Ј. Пјевац, „Храм Светог Николе у Владичиноm Хану“, *Лесковачки зборник*, Народни музеј, Лесковац св. 50/2010, 128.

[14] Арх. Крум Томовски, „Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век, Преглед на творештвото“, *Културно наследство*, Скопје св. 5/1959, 56.

[15] Исто, 56.

[16] А. Николовски, *Македонските зографи од крајот на XIX и почетокот на XX век, Андонов, зографски и Ванѓеловиќ*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1984, 171.

[17] А. Николовски, *нав. дело*, 169; А. Костић, „Храм Светог Георгија у Сурдулици“, Лесковачки зборник, Народни музеј, Лесковац св. 50/2010, 140.

у Буштрању.[18] Једним од његових монументалнијих радова сматра се живопис цркве Светог Илије у Лесковцу.[19] Коначно, у периоду од 1926. до 1928. године био је ангажован и на изради икона за иконостас цркве на Шапраначком гробљу у Врању.

Својим радом и животом Ђорђе Зографски дубоко је зашао до половине XX века, имајући могућност да упозна и усвоји нове уметничке токове црквеног сликарства, а истовремено бивајући добро упознат са старим зографским моделом наслеђеним у породици. О важности ове врсте наслеђа сликар је сам посведочио записом који је оставио на сликарском приручнику који се у роду Рензовских - Зографских очувао од XVIII века. Ерминија породице Зографски датира из 1728. године и представља најстарији познати превод Ерминије Дионисија из Фурне на словенски језик.[20] На једном листу у овој књизи сликар Ђорђе је 1935. године оставио забелешку у којој, између осталог, наводи „Пошто је оваква књига (ерменија) пошто се не налази, јер је реткост зато мора се чувати као античка вредност у мојој кући.“[21]

Стари сликарски манир он је постепено почео да напушта већ на самом почетку каријере, доводећи га до потпуног прихватња академских сликарских начела у свом профаном репертоару, где се показао као плодни портретиста.[22] Школовање у Русији и сарадња са Димитријем Андоновим Папрадишким који је у црквено сликарство спроводио савремене ликовне концепције, учинили су да буде окарактерисан као његов најдоследнији следбеник.[23]

---

[18] А. Николовски, *нав дело*, 169-174; Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820-1940“, *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање, 2005, 27. Свој потпис оставио је двадесетих година XX века и у цркви Светог Спаса у Велесу где је извео живопис на северном и јужном зиду цркве. У храму Светог Архангела у Штипу осликао је иконостас, као и у многим другим селима јужне Србије и Македоније, око Велеса, Штипа и Кратова. „Записи и натписи, Збирка д-ра Миленка С. Филиповића“, *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области* (уредник, Р. Р. Грујић), Скопско научно друштво, Скопље 1936, 290-291; А. Николовски, *нав дело*, 175; К. Балабанов, *Велешките зографи иконописци во XIX век*, Рацинови Средби, Титов Велес, 1970, 20.

[19] Елена Мацан, „Македонскиот иконопис во XIX век, хронологија и стилски развток“, *Културно наследство*, Скопје св. 7/1961, 63.

[20] М. Медић, *Стари сликарски приручници II*, Републички завод за заштиту споменика културе, Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, Београд 2002, 397.

[21] М. Медић, *нав. дело*, 400.

[22] Израдио је велики број портрета црквених великодостојника, свештеника и својих познаника. Видети: А. Николовски, *Македонските зографи*, 172.

[23] А. Николовски, *нав. дело*, 167; К. Балабанов, *нав. дело*, 17.

У првој зони иконостаса налазе се осликане царске двери и чак десет престоних икона. Како распон иконостаса и број престоних икона нису у сагласју, стога су иконе високе 1,70 м и уске у просеку 55 цм. Међу насликаним светитељима налазе се уобичајене представе Богородице и Христа, постављене јужно и северно од двери. До Богородице са Христом постављене су иконе Свете Петке, као патрона и храмовне славе, Светог архангела Михаила, Светог Прохора Пчињског и Светог цара Лазара. До престоне иконе Исуса Христа постављене су иконе Светог Јована Крститеља, Светог Николе, Светог Саве и Светог краља Стефана Дечанског.

Исус Христ је на престоној икони представљен као стојећа фигура на небесима, одевен у црвени хитон са плавим огртачем пребаченим преко левог рамена. Десном руком благосиља док у левој руци држи отворену књигу са текстом: прїидите ко / мнѣ вси тр҃у~ / ждающїисѧ / и҃ ѡ҃бремене / ннїи і аз҃ъ / оу҃покою вы / возмите и҃го мое на себе / и҃ научитеса ѿ / мене, ꙗ҆коѡ кро / токъ есмъ и смиренъ (Мат. 11,28). Овакав натпис у јеванђељу који држи Христ углавном стоји уз иконографски тип Христа Преподобног, што се саветује и у сликарским приручницима.[24] Икона је сигнирана у дну представе: *Ђ. Зографски / Велес 1926*. Представу Христа, као једну од најзначајнијих икона на иконостасу даривао је апотекар из Врања о чему сведочи запис: *за здравље своје и породице приложио г. Ђорђе К. Ристић, апотекар из Врања*.

Јужно од представе Христа насликани су редом: Свети Јован Крститель, Свети Никола, Свети Сава и Свети краљ Стефан Дечански.

Свети Јован Крститељ (св. пр. їѡань. кр҃титель) представљен је као стојећа фигура на обали реке Јордан, одевен у хаљину од камиље длаке. Десном руком указује на небо, док у левој држи крст и свитак са текстом пока҆и҃теса҆ при҃б / лижижиьоса҆ цр҃твіе / нб҃ное. сеи бо е҆сть / реченный и҃саіем пр҃ / рокомъ, глаголющі (Мат. 3,2). Овај текст уобичајен је за представе Светог Јована Претече, што се такође може видети како у иконопису тако и у ерминијама.[25] При дну, у запису стоји: *прилаже Јован Јанковић «лунга» трговац из Београда 1927. год*. У десном углу сликар је оставио свој потпис *Ђ. Зографски*.

Свети Сава (сты сава) на престоној икони насликан је у архијерејској одежди, са надбедреником на ком је насликан Христ који благосиља.[26] Одежда је бела, украшена рубовима златне боје, као и флоралним моти-

[24] Упоредити са саветом у Ерминији породице Зорафски у: М. Медић, *нав. дело*, 581-582.

[25] Уп: М. Медић, *нав. дело*, 582; као и на публикованим иконама: В. Милошевић, „Свети Јован Претеча“, 81; Т. Исаковић, „Свети Јован Претеча крилати“, 93; И. Борозан, „Свети Јован Крститељ“, 97, све публиковано у: *Иконопис Врањске епархије*.

[26] Опширније о овом иконографском типу Светог Саве: Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, 68 – 70.

вима у истој боји. Насликан је у ентеријеру, постављен испред масивне црвене драперије. У десној руци држи пастирски штап, док му је у левој руци отворена књига са текстом јеванђеља. У приложничком запису се наводи *За здравље своје и породице приложио г. Стојан Ружић, трговац из Врања*. Изнад је потпис сликара – *Ђ. Зографски, 1926.*

На престоној икони Светог Николе (св. цнколан ꙗвдотворець) светитељ је представљен у неутралном екстеријеру – иза њега насликани су облаци, док он стоји на тамној подлози. Одевен је у раскошни архијерејски орнат у комбинацији плаве, наранџасте и беле боје, све са златним рубовима, и надбедреником на ком је приказан херувим. Светитељ у левој руци држи затворено Јеванђеље оковано златом, док десном руком благосиља. У приложничком запису се наводи: *За здравље своје и породице, прилажу Мица и Раде З. Богдановиић „Чатлајац" трг. Врање 1928. год.*[27] И овде је сликар оставио свој потпис *Ђ Зографски.*

На престоној икони постављеној на крајњи јужни део иконостаса представљен је Свети краљ Стефан Дечански (Св. Стеван Дечански Краљ Српски.). Као стојећа фигура постављен је у ентеријер – стоји на црвеном тепиху, иза њега је црна драперија намештена тако да се у левом делу слике види део стуба и ентеријера који се налази иза драперије, а поред десне краљеве ноге постављен је сто прекривен зеленим плишаним материјалом и на њему се налази модел храма, његова задужбина, црква манастира Дечана. Стефан Дечански је одевен у царски орнат беле боје са златним рубовима, десном руком је ослоњен на сто, док у левој држи штап са крстом. Ово је једина престона икона на којој нема записао о приложницима. У доњем десном углу је сликарев потпис *Ђ. Зографски / 1928. год. / Велес.*

Северно од царских двери налази се престона икона на којој је насликана Богородица (ꙗр. бжы̑ꙗ) као стојећа фигура која у наручју држи малог Христа. Постављена је у небеско окружење, одевена у плаву хаљину са црвеним мафорионом, док је млади Христ приказан у зеленој хаљини са огртачем у нијанси браон боје. Ова икона наручена је из Београда, о чему говори запис *за здравље своје и породице прилаже г. Урош Цупара трг. из Београда.* У дну се налази и потпис уметника *Ђорђе Зографски / Велес.*

Северно од престоне иконе Богородице са Христом постављене су следеће иконе: Света Петка, Свети архангел Михаило, Свети Прохор Пчињски и Свети цар Лазар.

---

[27] Као и на престоној икони Богородице са Христом, и овде је приложнички запис пребојен па исписан наново. Постоји могућност да је запис пресликан јер се првобитни није видео када је икона смештена у конструкцију иконостаса. Уп: Документација Катедре за Историју уметности новог века, Филозофски факултет у Београду, досије Шапраначко гробље

Престона икона Свете Петке као патрона храма и храмовне славе налази се до иконе Богородице. Сигнирана као Света мученица Параскева (ст҃аѧ мч҃. параскева), она је представљена као стојећа фигура. Одевена у плаву хаљину украшену златним крстовима, и са тамносивим огртачем, постављена је у екстеријер тако да се иза ње назире силуета цркве. Света Петка у десној руци држи крст и гранчице палме, док у левој има свитак са исписаним текстом који представља почетак Символа вере: вѣрꙋю во є́дн҃ / наго б҃га о҃ца / вседержи́теля / творца́ нб҃ес и / земли́, вн҃дн / мымъ же вст / мъ, и во є~ / ~хр҃та. Из приложничког записа сазнајемо следеће: *За здравље своје и своје породице приложио г. Чедомир Поповић, хотелијер из Београда.* Сликар је у доњем десном углу оставио само своје иницијале *Ђ. З.*

Свети архангел Михаило (св: арх~ михаилъ) насликан је на небесима, у ратничком оделу, са крилима. У левој руци држи теразије а у десној огњени мач, чиме је илустрована његова двојна улога у хијерархији анђела – као анђео добра и предводник небеске војске, он тријумфује над силама зла, док у апокалиптичној визији он има улогу мерача људских душа, чиме указује на пут спасења и покајања.[28] Ово је икона на којој нема потписа сликара, али постоји запис *За здравље своје и породице прилажу Ђорђе Петковић и син Никола.*

Свети Прохор Пчињски (св. прпод. прохоръ пчињски), као стојећа фигура у одежди великосхимника, десном руком се ослања на штап, док у левој држи свитак. На свитку је исписан текст цр҃ю нвншн҃й, / оу҃тѣшнтелю, / дꙋш҃е йстиньа, / йже вездѣ сы́н / и вса ѝсполна́ / ми сокрвище / бл҃гих и жизни / пода́~ телю, прїн / дн҃ ѝ вселисѧ въ нн. У локалним размерама култ овог светитеља био је готово неприкосновен. Његове мошти налазиле су се у оближњем манастиру Светог Прохора Пчињског, одакле се његова популарност ширила широм Балкана.[29] У приложничком запису стоји: *Прилажу за здравље своје и своје породице Анка и Ђорђе Величковић трг. из Београда.*

На престоној икони, постављеној на крајњи северни део иконостаса, представљен је Свети кнез Лазар сигниран као цар – Св. Серб. Цар Лазар. Насликан је у ентеријеру, у царској одежди са хермелинским огртачем и круном на глави. Иза њега се налази драперија зелене боје, иза које се назире панорама са црквом у централном плану. Десну руку држи преко груди, док му је у левој штап са крстом на који је окачена икона са Христовим ликом, са које виси српска тробојка. Дубока национална симболика проткана је у овој композицји – кнезу је дато веће достојанство како би се уздигао историјски легитимитет на национални идентитет. Смрћу у Косовском бојУ он се определио за царство небеско, што је тра-

---

[28] Уп: М. Лазић, „Арханђел Михаило“, *Иконопис Врањске епархије*, 108.

[29] Уп: Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, 63.

јно забележено у колективној меморији српског народа.[30] Постављање српске заставе на икону Христа инкорпорирану на икону Светог кнеза Лазара представља директну везу српског народа са царством небеским, у којем је кнез заступник. У доњем десном углу се налази потпис сликара *Ђ. Зографски, 1928.*

Избор престоних икона указује на класичан систем обликовања иконостасних преграда, где најважније место заузимају Богородица, Христ и Свети Јован Крститељ, чиме се добија форма Деизиса, те патрон храма, у овом случају Света Петка. Истовремено, присуство националних светитеља иде у прилог непрекинутим тежњама ка истицању националног идентитета цркве, чиме се XX век не разликује од претходних епоха у историји српске цркве. Посебно у храмовима на територији Османског царства њихово присуство представљало је доказ српске средњовековне традиције.[31] Бројност осталих икона у престоној зони плод је масовне културе приложништва, популарне у XIX и XX веку – на свакој икони остављен је приложнички запис. Анализом записа на свих десет икона може се утврдити хијерархијска условљеност система даривања икона те, у складу са тим, и економска моћ дародаваца у заједници.[32] Истовремено, чињеница је да су иконе приложнички дарови мотивисани есхатолошким и сотиролошким аспектом таквог дејствовања, у чему је примарна била лична димензија.[33] Намена цркве која се налазила на гробљу иде у прилог потреби да се остави дар за *здравље своје и своје породице*, што је био доминантни мотив. И остале иконе на овом иконостасу приложнички су дарови. Занимљиво је да су приликом велике обнове храма 2005. године све иконе рестауриране и да се данас испод сваке налази метална плочица са именом новог приложника који је омогућио обнову.

Царске двери у средишту иконостасне преграде решене су дуборезно, са флоралном декорацијом. Тако замишљене, уобичајене су у обликовању иконостаса на подручју Балкана од XVII века.[34] У складу са идејом о Христовом оваплоћењу, носе сликани програм у ком се истичу Благовести.[35] На северном крилу представљен је архангел Гаврило на облаку,

---

[30] О досезању небеског царства тумачењем смрти као херојског подвига: Ђ. Трифуновић, „Косовско страдање и небеско царство, према српским средњовековним књижевним списима“, *О кнезу Лазару: научни скуп у Крушевцу 1971*, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, Београд 1975, 255 – 263.

[31] Н. Макуљевић, *нав. дело*, 70.

[32] О хијерархији у систему приложништва: Н. Макуљевић, *нав. дело*, 75.

[33] О мотивима ктиторског и приложничког чина видети: М. Лазић, „Ктитори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века“, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Clio, Београд 2006, 633 – 659.

[34] Н. Макуљевић, *нав. дело*, 48.

[35] Исто, 72.

наспрам тамне позадине. Одевен је у зелену хаљину испод које провирују бели рукави, те огрнут бледоружичастим огртачем. Показује и гледа ка Богородици приказаној на суседним вратницама, држећи у левој руци крин. Богородица је приказана у ентеријеру, како клечи над столом на ком се налази отворена књига. Над њом се налази голуб Светог Духа, а иза ње тамне драперије. Сходно програмском смислу двери, исте су на врху добиле један медаљон у ком је приказан пророк Давид. Честа је пракса да се на вратницама приказују пророци Давид и Соломон као весници оваплоћења, али је у случају шапраначке цркве приказан само Давид. Он држи свитак на ком је исписан текст псалма слышш / ци вижⷣ / прклон / ѫхо тв / оє (45,11).

Изнад царских двери, на архитравној греди испод друге зоне иконостаса, постављена је икона на којој је представљен Нерукотворени убрус са ликом Исуса Христа, такозвани Мандилион. Као слика која је нерукотворена, настала одразом, Мандилион у хришћанској уметности има вишеструку улогу, а постављен изнад царских двери, у спрези са сценом Благовести, он допуњује идеју о инкарнацији.[36] То је лик на којем се уобичајено Христ представља безболног и мирног лика, дуге, раздељене косе и браде.[37] На икони су сачувани приложнички запис *Прилаже Милорад Грујић Лончар 1928. г.*, као и потпис *Ђ. Зографски / Велес*.

Другу зону иконостаса чини апостолски ред у ком је приказано четрнаест светитеља – осам апостола, четири јеванђелиста, два света ратника, Тајна вечера као идејно средиште ове зоне, и на оба краја ове зоне по један анђео, што укупно чини седамнаест икона. Ако изузмемо представе анђела, овај ред започиње представом Светог Георгија на северној страни и завршава се представом Светог Димитрија на јужној. Оба Света ратника представљена су у форми коњаника који копљем пробада непријатеља, и на иконама које немају уобичајени правоугаони облик, већ изломљену форму која је резултат неправилне стурктуре самог иконостаса. Свети Георгије (св.в.мч. гєѡргїє) копљем пробада аждају насликану у доњем десном углу. На супротном крају слике представљен је пејзаж са језером. Свети Димитрије (св.в.мч. дмнтрнє солѵн.) приказан је на коњу како копљем пробада војника. Ови светитељи представљени су млади и голобради, сходно традицији њиховог приказивања.[38]

Међу осталим иконама у другој зони иконостаса редом се налазе представе светих апостола Јакова (св. ап. їакѡвъ), Филипа (св. ап. филипъ),

[36] О Мандилиону видети: С. Пејић, „Мандилион у послевизантијској уметности“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Матица српска, Нови Сад св. 34-35/2003, 73-93.

[37] Уп: В. Милошевић, „Нерукотворени убрус“, *Иконопис Врањске епархије*, 156.

[38] А. Василиев, *Ермини, технологи и иконография*, Септември, София 1976, 72.

Вартоломеја (св. ап҃. вартолом҃ен), Андреја (св. ап҃. андр҃ен), те јеванђелиста Марка (св. ев҃. марко) и Матеја (св. ев҃. матѳ҃ен). Потом је постављена Тајна вечера (таинам҃ вечер҃а), за којом следе представе светих апостола Петра (св. ап҃. петар) и Павла (св. ап҃. паѵелъ), јеванђелиста Јована (св. ев҃. іѡванъ) и Луке (св. ев҃. лѵка), те апостола Симона (св. ап҃. снм҃ѡнъ) и Томе (св. ап҃. тѳ҃ома).

Све наведене светитељске фигуре представљене су фронтално, постављене у пејзаж и одевене у хаљине са огртачима, при чему се смењују црвена, зелена и плава боја. Приказани су у животној доби сходно начелима прописаним у ерминијама.[39] Са затвореним свицима приказани су апостоли Јаков, Филип и Вартоломеј, Симон и Тома држе затворене књиге, док је Апостол Андреј приказан како чита књигу коју држи у рукама. Отворено јеванђеље држе јеванђелисти Марко, Матеј, Јован и Лука, те апостоли Петар и Павле.

Међу наведеним иконама у другој зони иконостаса, јужно од Тајне вечере, приложничке записе имају све иконе осим Светог Димитрија, а северно од поменуте иконе само оне на којима су свети апостоли Филип и Андреј. На икони Светог апостола Филипа стоји запис који говори о приложнику: *Прилаже Ђорђе Стоиљковић Крајарче*. На икони Светог апостола Андреја се у приложничком запису наводи: *Прил. за здравље Катарине уд. Василије Вучић*. На икони Светог апостола Петра записано је *За здравље своје и породице прил. Никола Манасијевић трг*, док икону апостола Павла *Прилажу за здравље Стојне Стојана и Фане*. Иконе јеванђелиста Јована и Луке дарови су за покој душе. У приложничком запису на икони Светог Јована стоји: *За покој душе Цану Ристићеву „Бамбулка“ прилаже кћи Совка*, док на икони Светог Луке пише: *За покој душе протојереја Димитрија и сина Адама*. У запису на представи Светог апостола Симона наводи се следеће: *За покој душе Михаила Голубовића наредника упис. Супруга Сенка 1927*. На икони на којој је насликан Свети апостол Тома сачуван је приложнички запис у ком се наводи: *За здравље своје и своје породице приложи Таса Русимовић*.

Представа Тајне вечере доминира изнад двери, у зони апостолског реда, што је њено уобичајено место.[40] Композиција је постављена у ентеријер тако да је Христ на челу правоугаоне трпезе, а са обе његове стране по шест апостола. Ова икона није представљена по упутству из сликарског приручника, какво се могло наћи у оном који је био у поседу породице Зографски, а где се наводи да „са леве стране Јован лежи на прсима Христовим, а са десне стране Јуда пружа руку ка чинији и гледа Христа“.[41] На икони се налази приложнички запис у ком стоји: *За покој*

[39] Исто, 67.

[40] Л. Успенски, „Свете или царске двери“, *Смисао икона*, прир. Л. Успенски, В. Лоски, Јасен, Београд 2008, 64-66.

[41] М. Медић, *нав. дело*, 606.

душе свом мужу Јовану Спасићу трг. овд. Прилаже супруга Костадинка 1928.

Изнад Тајне Вечере налази се монументална икона са представом Васкрсење (воскресение христово). Тиме је наглашена вертикална оса коју чине царске двери, Мандилион, Тајна вечера и Васкрсење, а коју на самом врху крунише Распеће. Приказан је тренутак тријумфалног Христовог уздизања из гроба, што је наслеђе барокне традиције и евхаристичког тумачења.[42] У светлосној мандорли он васкрсава огрнут белим платном, док у левој руци држи крст са белом заставом а левом благосиља. Подно његових ногу, поред отвореног гроба остали су анђео и три римска војника. И ова икона је дар верника – *На дар цркви Љубица и Андра Ђ. Стојановић управник монополског стоваришта са сином Тихомиром 1928. год.*

На самом врху иконостасне преграде налази се велики крст на ком је насликан распети Христ. Тролисни завршеци кракова крста у којима се најчешће приказују јеванђелисти, односно њихови симболи, у овом случају остали су без сликаних мотива. Подно Христових ногу насликана је Адамова лобања, а испод ње, у одвојеном кружном пољу насликане су змије. Овако остварен дуборезни крст са голубом на самом врху обавезан је део иконостаса, и његово постојање доводи се у везу са жртвеним карактером литургије и подсећањем на Христово страдање.[43]

ИКОНЕ

У храму на Шапраначком гробљу постоји неколико несигнираних икона које потичу највероватније из XIX века. То су иконе мањих димензија, рађене темпером на дрвеној дасци.[44] На њима су представљени Рођење Христово (рождество христово)[45], Васкрсење (воскресение христово)[46], Улазак у Јерусалим (влх цветнїца)[47], Вазнесење (вознесеніе хртво:)[48] и Обрезање (wбрезáнїе хр҃тво)[49]. Такође, пронађене су иконе на којима су представљене допојасне

[42] М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Матица српска, Нови Сад 1996, 322.

[43] Н. Макуљевић, *нав. дело*, 49.

[44] Осим ових икона, током истраживања обављених у периоду 2002 – 2004. године пронађене су још неке иконе које нису затечене приликом последњег истраживања у Врању 2012. године. Међу њима је била и бакрорезна икона са представом Светог Саве и Светог Симеона, која се налазила на проскинитариону уз југоисточни пиластер.

[45] Димензије иконе су: 44.2 x 31. 5 цм.

[46] Димензије иконе су: 44 x 32 цм.

[47] Димензије иконе су: 31.5 x 23 цм.

[48] Димензије иконе су: 31.4 x 24 цм.

[49] Димензије иконе су: 31 x 23 цм.

фигуре Христа (ꙗ҃с. ꙗ҃с.), Богородице (мр҃ъ бж҃ıа), Светог Јована Крститеља (св ıѡаннъ крєстıтєль), Свете великомученице Параскеве (св. в.мч.параскева) и Светог Прохора Пчињског (сты прохор пчиньски). На полеђини Богородичине иконе забележено је да је њу поклонио Стојан Митић Пиринца за здравље своје и своје породице.

Ипак, највише пажње заслужује житијна икона патрона храма, Свете Параскеве (ст҃аѧ мц҃а прєподобна параскева).[50] Светитељка је представљена наспрам златне позадине, фронтално и исподпојасно. Одевена је у тамну монашку ризу, испод које се назире црвена хаљина. У десној руци, са које виси бела бројаница, она држи мученички крст, док у левој држи своју декапитирану главу са нимбом. Тиме је акценат управо на њеној мученичкој смрти, а што ће показати и насликане сцене из њеног живота. Изнад ње су насликана Света Тројица (ст тр҃ца) на небесима – Бог Отац дуге седе косе и браде, у белој хаљини и са троугаоним нимбом око главе, и Христос у црвеној хаљини са плавим огртачем и масивним крстом у десној руци. На врху крста се вијори свитак и на њему иницијали ınцı, док је над њима бели голуб Светог Духа.

Остатак иконе решен је уз помоћ девет поља у виду златних барокизираних картуша, у којима су смештене сцене из живота светитељке. Са обе стране њене фигуре налази се по четири медаљона са сценама и једна се налази испод ње – у укупно девет поља приказано је једанаест епизода. Сцене се читају у паровима, тако да целину чине прве две у оба реда, а које се односе на монашење Свете Петке и проповедање вере, затим друге две и трећа са леве стране, које се односе на епизоде мучења са царем Антонином, потом трећа и четврта сцена са леве стране, које се односе на мучење од стране кнеза Асклипија, и на послетку, последња сцена са леве стране и сцена у средини испод фигуре Свете Петке, које се односе на њен сусрет са кнезом Тарасијем и коначну смрт.[51]

У првом пољу, у горњем левом углу, налази се сцена монашења - ст҃аѧ прııмаıє монашєскıı чı҃нъ. Сцена је смештена у простор храма, и поред Свете Петке приказани су свештеник који врши чин монашења, као и још два помоћника. Наспрам овог, налази се поље у ком је приказана Света Петка како шири учење о Христу у народу. Сцена је постављена наспрам архитектонских кулиса и насловљена проповѣдꙋє хрїста їєдїне вѣрованıа.

У другом реду, с леве стране, смештена је сцена ст҃ета прєд цр҃ѡ антѡнїа ıсповєда хрїста у којој Света Петка признаје Христа пред царем Антонином. Светитељка је представљена пред царем који седи на трону док су око ње-

[50] Димензије иконе су: 83 x 60 цм. Приликом истраживња спроведених у периоду 2002 – 2004. године, ова икона се налазила на проскинитариону који је био постављен уз североисточни пиластер. Сада се ова икона чува изван храма.

[51] Уп: Ј. Поповић, *Житија светих за јул*, Београд 1975.

га његови поданици. Након ове сцене, посматра се друга сцена са десне стране, где је представљено мучење које је наредио поменути римски цар. Приказана је како клечи док јој војник помоћу штапа спушта на главу ужарени шлем, након чега она остаје неповређена Сцена је названа ѿц҃ра антонїа со жжен вр҃шні кънагла вѵпрїнца. Затим иде медаљон смештен испод оног у ком Света Петка признаје Христа, а у ком је приказано њено мучење, односно полагање у казан пун вреле смоле, пред поменутим царем. У десном углу је нага Света Петка у казану, док су у левој партији цар и његови поданици, док људи иза њих који ову сцену посматрају рукама покривају очи. У натпису се наводи: ѿц҃ра антѡнїа ѵказань вре́ль с смоло тѵре на. Након што је и у овом случају светитељка остала неповређена, успела да ослепи цара и да му поврати вид, цар је са својим поданицима прихватио учење о Христу.

Исто се догодило и при сусрету са кнезом Асклипијем. Прва сцена која се односи на ту епизоду у њеном животу јесте трећа са десне стране. У њој је приказано чудо у којем је Света Петка, након што ју је кнез осудио на смрт и послао змији која је такве осуђенике јела, она дунула у змију и тако је преполовила на два дела. Сцена је названа цѣрь асклпїа посла с҃ впещерѵ даѿ ѕлиню раскїденабѵдетъ с҃ ѵнаменїе кр҃томъ раскидею на двою. Потом следи сцена која је насликана испод ове, а у којој и Асклипије прихвата Христа. Пред Светом Петком клечи цар у чуду након што је преполовила змију на два дела, док она руком указује на Христа који је представљен у врху сцене, у сегменту неба. У натпису се наводи – ц҃рь асклпїа видѣ чѵдеса ѕмиинѵ сцарицѣи спрочнмї вѣрова вохрїста.

Два преостала поља односе се на сусрет Свете Петке и кнеза Тарасија. Прво се посматра четврто поље са леве стране, у ком је приказано бичевање Свете Петке, која је приказана са белим платном пребаченим преко нагог тела на ком се виде трагови ове врсте мучења. Бичују је два поданика, поново у присуству цара који седи на трону. Представа је названа тарасїа ц҃рь ѿцарѫ тарасїавнєна. На послетку, у самом дну иконе, подно фигуре Свете Параскеве, а десно од поменуте сцене бичевања, насликано је нешто веће поље у које су смештене три епизоде мучења. Слева на десно, приказани су: мучење ужареним челичним шипкама и ватром (свещма горена нжелезомдрана), одсецање главе (ѿц҃рѫ тара сіапосечена) и на послетку бацање камена преко њеног тела (ѿц҃рѫ тарасіа тежокь каменъ наперсїем положен).

Овако уобличена житијна икона Свете преподобне мученице Параскеве наглашава њен страдални пут у вери у Христа. Икона на којој доминира злато, уоквирена је црним рамом у ком су златним словима исписане речи - на горњој бордури твое тывоводержане мъ плотскам двнѕана разорцш нстра дана кровю; на десној бордури оуневѣстнласа еснхрістовн тѣмже

хвалащыата нѕбави ѿвсакнхъ ѕѡлъ даѕовелътірадѵнса латі преподобнаа; на левој ... жествеінаа паѧать твоа параскеѵн днесь воѕеіавпін ѥавнса ліровніакѡ сл҃нце ска-ѕѵющіж..ıе. Доња бордура остављена је за приложнички запис: сню ст҃ѵю нконѵ приложи христо божакъ ѵ церковь ст҃ѵ петкѵ.

БОГОСЛУЖБЕНИ ПРЕДМЕТИ

У цркви на Шапраначком гробљу налази се известан број предмета коришћених у богослужбеном животу цркве.[52] Међу њима се налазе два барјака од сомота – на једном су насликане представа Крштења Христовог са натписом св. ѡаннъ крститель, и са друге стране представа Светог Николе (св. оць ніколан), док су на другом барјаку представљени Крштење и Свети Алимпије Столпник (с алнмпне столпникъ). На другом барјаку је забележено да је то поклон коњичког капетана Јеврема Ивановића. Сачувано је и неколико крстова – један дрвени литијски крст, два месингана крста са представом Распећа, при чему је на једном сачуван запис крсту твоелу поклонлемса владыко, и један стони олтарски крст од дрвета који је серијски произведен у првој половини XX века. На њему је представљено Распеће са два медаљона у којима су Богородица и Свети Јован Богослов. Међу богослужбеним предметима из ове цркве су и две дрвене рипиде, дарохранилница са представама распетог Христа, Богородице и Светог Јована Крститеља, петохлебница са малим бокалом, као и два сребрна тањирића из XIX века. На једном је урезан запис достонно есть ѩко воистннну са наведеном 1879. годином, док је на другом запис крестутвоелу покланлаеле ѥа владыко.

БОГОСЛУЖБЕНЕ КЊИГЕ

У цркви Свете Петке налази се и преко тридесет богослужбених књига из различитих периода.[53] Од три часослова, најстарији је штампан у Београду 1842. године, један је штампан у Љубљани 1929. године, док је на једном, московском из 1921. године, записано: *својина цркве шапраначке 8. VII. 1915. године Врање*. Сачувана су и три Требника од којих су два из XIX века – један из 1876. године штампан у Москви, а други из 1859. године. На трећем је запис *средио и за штампу удесио Војислав Марковић. Војни ђакон 1. кл., издање и наклада Јована Гагића, трговца свештеничког одела и црквених утвари, Београд, штампа Андре Пе-*

[52] Документација Катедре за Историју уметности новог века, Филозофски факултет у Београду, досије Шапраначко гробље

[53] Документација Катедре за Историју уметности новог века, Филозофски факултет у Београду, досије Шапраначко гробље

товића Кн. Михаила ул. бр. 24. 1905. Од четири Октоиха, три су московска, један из XVIII века, из 1780. године, и два из 1906. године. Један је Осмогласник, српско народно црквено појање, издање књижаре Геце Кона из 1922. године. Књижара браће Јовановић из Панчева 1894. године издала је један Апостол који се налази у овој цркви. То је превод Платона Атанацковића, који је *прегледао и поправио* протојереј Гаврило Бољарић, катихета сарајевски. На њему пише и: *В. Х. Динић књижар Врање*.

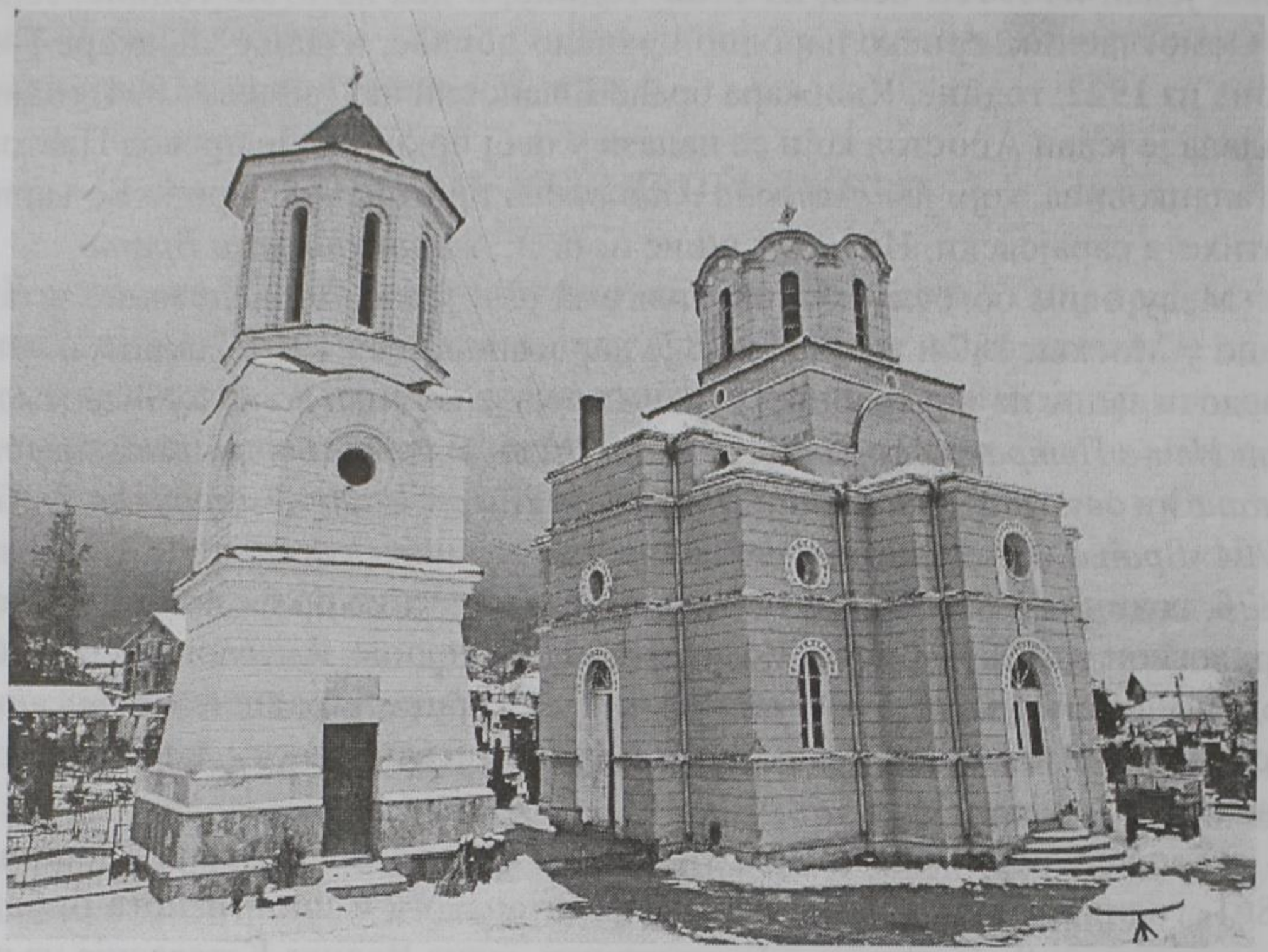
Међу овим богослужбеним књигама је и једно Последование штампано у Москви 1874. године, које је даровано цркви 1904. године, о чему сведочи запис на унутрашњој страни предње корице: *За покој душе свога оца Илије Петровића протојереја пр. Врањ. и своје сестре Видосаве поклањаму ову храму шапарањачку цркви. Кћери Илије Петровића 7. XI – 1904. Врање*. Десет минеја накнадно укоричених штампано је у Москви 1876. године. У Москви је штампано још књига из цркве Свете Петке – Трилогион из 1791. године, Псалтир из 1832. године, Антологион из 1861. године, Јеванђеље из 1901. године чије су корице украшене месинганим медаљонима на којима су приказани Христ и јеванђелисти, и на послетку две Ирмологије.

У поседу цркве Свете Петке налазе се и Србљак штампан у Београду 1861. године, Свето писмо, издање „британскога и иностранога библијскога друштва“ објављено у Будимпешти, једна Велика Катавасија из новосадске штампарије Натошевић издата 1911. године и два Служабника без године и места издања.

* * *

Храм Свете Параскеве на Шапраначком гробљу у Врању занимљив је у историјско-уметничком смислу из неколико разлога. Он представља заокружено дело руских, петроградских ђака – архитекте Андросова, руског емигранта, и македонског зографа Зографског, школованог у Русији. Обојица, у домену својих делатности, делују у складу са тренутно актуелним токовима. Тако је архитектонски црква део токова усмерених ка остваривању српског националног стила, а иконостас, у погледу икторалне поетике, логично наслеђе традиционалне зографске праксе обогаћене новим тенеденцијама потеклим из Русије. Истовремено, иконостас је настао захваљујући побожности верника, и као такав је илустративан пример богате традиције приложништва на територији Врањске епархије.

ПРИЛОЗИ

Црква Свете Параскеве, југозападна страна

Иконостас

Иконостас, северни део престоне зоне

Икона Свете преподобне мученице Параскеве

Икона Свете преподобне мученице Параскеве, деталь

Summary

Ivana Ženarju
CHURCH OF SAINT PARASKEVA AT THE
ŠAPRANAČKO GRAVEYARD IN VRANJE

Church of Saint Paraskeva at Šapranačko cemetery in Vranje was built in the period from 1925 to 1927, designed by Vasilije Androsov. The basic noticable shape is concise inscribed cross and the exterior design of the building confirms the influences of national style, dominated by the Serbian church architecture during that period.

The icons on the iconostasis was painted by Đorđe Zografski, Macedonian painter educated in Russia. The icons dated from the period from 1926 till 1928 presenting an example of modern developments in church painting. All are made as gifts/contibutions of ortodox christians.

УДК 726.54(497.11)"1870/1979"
271.222(497.11)-523.6"1870/1979"

Јелена Пјевац

ХРАМ РОЂЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У СЕЛУ РАТАЈЕ

Храм Рођења Пресвете Богородице је подигнут у селу Ратаје на југу Србије, које припада Врањској епархији и општини Врање.[1] Село се налази девет километара југоисточно од Врања, у Пчињском округу. Средином деветнаестог века место је било познато по имању које је у њему имао Сулејман бej, син Хусеин паше.[2] Како је Јован Хаџи Васиљевић забележио обилазећи ово подручје, Сулејман бej се иселио из Врања у Ратаје 1856. године, када се народ побунио против његовог угњетавања.

Храм Рођења Пресвете Богородице је подигнут на темељима старе цркве 1870. године, залагањем становника више околних места и свештеника. О њиховом учешћу говори запис изнад западног портала: „*У име Свете Тројице Оца и Сина и Светога Духа подигнута је овај храм на старом темељу за владе турске у години 1870. трудом и о трошку побожних тутора Стаменка Павловића Стевана Ивановића из Ратаје и Стајка Стојковић из Црни Луг и хришћана села Ратаје и Александровац: и Црни Луг и Д. Жапско и свештеника. Димитрије Поповића из Буљесовице: и овај храм Рождества Свете. Богородице: а освећена је епископом нишким Преосвећеним Г Никанором године 1906 месеца августа дана 23 а за владе Њ: В: Краља Србије Петра I: потпис мајс Милан. Ст Дуборезац Луков*".

Југозападно од храма, на иницијативу јереја Благоја Ђорђевића и црквеног одбора, сагрђен је звоник 1977. године, на месту старијег, др-

---

[1] Овај текст је писан на основу документације сакупљене теренским истраживањима спроведеним на територији Врањске епархије у периоду од 2002. до 2004. године. Пројекат су водили професори Катедре за историју уметности новог века, Филозофског факултета у Београду прф. др Ненад Макуљевић и проф. др Мирослав Тимотијевић. Као резултат, формирана је документација која се налази на Филозофском факултету у Београду и објављена књига Иконопис Врањске епархије (прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић), Београд – Врање, 2005.

[2] Ј. Хаџи Васиљевић, Јужна Стара Србија. Историјска, етнографска и политичка истраживања, Књ. II, Прешевска област, Београд 1913, 118-120.

веног.[3] Изнад улаза у звонару постављена је мермерна плоча на којој је записано да је звоник осветио, 21. септембра 1979. године, епископ врањски господин Доментијан. Испред храма, са западне стране, налази се зидани сто за освештавање масла.

Црква је подигнута као двоспратна грађевина, четвороугаоне основе са кровом на четири воде. Највећим делом је зидана од камених блокова, док је камен комбинован са опеком употребљаван приликом градње трема и олтарске апсиде. На источној страни је олтарски простор. Тространа олтарска апсида има лепезасти профил, док је са унутрашње стране полукружна. Оваква пракса украшавања апсида била је заступљена и приликом градње других храмова овог подручја.[4] Око цркве, са јужне и западне стране, формиран је отворен трем. (слика 1) Аркаде трема се ослањају на ступце који почивају на ниском соклу, док се изнад трема налази спратна галерија. Под трема и унутрашњости храма је спуштен испод нивоа тла за један степеник. Прозори су отворени на јужној и западној страни у нивоу спратне галерије, по три са сваке стране. Танки прорез у зиду отворен је на олтарској апсиди. Фасада цркве је једноставно решена, зидови су омалтерисани и обојени бело. Лепоти и утиску монументалности доприноси отворен трем.

У унутрашњост храма ступа се из трема, кроз улазе на јужној и западној страни. Портали су обликовани у виду једноставних дрвених врата, а наглашени су насликаним представама изнад. Над западним улазом, изнад наведеног натписа, приказана је композиција Рођење Богородице. Лево и десно од представе су изведена два рељефна крста. Изнад јужног портала насликане су три допојасне фигуре. У средишту је приказан непознати архијереј, лево је арханђео, а десно вероватно свети Пантелејмон, судећи по атрибутима које држи у рукама.[5] На северозападној страни цркве налази се мала просторија у коју се улази из трема, са западне стране.

Унутрашњост храма је слабо осветљена. По три прозора осветљавају галерију, док су у наосу отворена по два мала прозора на северном и јужном зиду. Јужно од западног улаза су дрвене степенице које воде на галерију. Галерија је ограђена дрвеном оградом и простире се дуж читаве

---

[3] О значају подизања звоника после ослобођења у: Н. Макуљевић, Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године, Лесковачки зборник XXXVII (Лесковац 1997), 50-51.

[4] Уп. Н. Макуљевић, Црква Свете Тројице, у: Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858-2008, (прир. Н. Макуљевић), Врање 2008, 27-34; Слично решене олтарске апсиде имају и цркве у селима Света Петка, Кршевица, Куштица, Доње Требешиње, Марганце, в: Документација Катедре за историју уметности новог века, досијеи – Кршевица, Куштица, Доње Требешиње, Марганце; И. Зарић, Храм Света Петка у селу Света Петка код Врања, Лесковачки зборник XLVII (Лесковац 2007), 103-120.

[5] Представе немају натписе па се са сигурношћу не може тврдити ко је на њима приказан.

западне и делимично јужне стране грађевине. Тробродност унутрашњег простора храма постигнута је респоредом два пара стубова. Тако је формиран средњи брод, изнад кога су три слепе калоте које почивају на пандантифима, као и северни и јужни брод, засведени полуобличастим сводовима. Слепе калоте са унутрашње стране остављају утисак купола. Изнад олтарског простора је равна таваница.

Архитектонски концепт храма у селу Ратаје прати слична решења примењена приликом подизања других храмова у непосредној околини. Репрезентативни пример свакако представља Саборни храм Свете Тројице у Врању подигнут као базиликална грађевина са тремом 1859. године.[6] Сличног архитектонског концепта су и цркве подигнуте у селима Света Петка, Собине, Доње Требешиње, Давидовац, Сеаце.[7] Тробродне концепције црквених простора тако постају карактеристичне за јужнобалканско подручје кроз читав деветнаести век.

Непосредно по завршетку храма Рођења Пресвете Богородице приступило се пословима на изради олтарске преграде. За осликавање икона били су ангажовани зографи Зафир и Вено.[8] Сликари су оставили потписе са датумима на неколико икона, што показује да су у селу Ратаје радили између 1872. и 1874. године. Зограф Зафир Василкович се потписао на престоној икони Рођења Пресвете Богородице, која приказује празник коме је храм посвећен, и забележио је датум 10. јул 1872. године. Исти сликар потписао се на престоној икони Богородице са Христом, где је забележио само 1872. годину, као и на престоној икони Светог Николе, где је датум 9. август. Други сликар, зограф Вено се потписао на престоној икони Светог Георгија, где је записао и датум 6. септембар 1872. године, као и на престоној икони Исуса Христоса, где је забележена иста година. Његов потпис налазимо и на царским дверима, у бордури испод представе Богородице из сцене Благовести. Зограф Вено се такође потписао и на неколико икона прве зоне, и то на икони Рођења Христовог, где је година 1873, на представи Благовести и Светог Димитрија. Поред потписа сликара, на великом броју икона бележени су и приложнички записи који говоре о учешћу и бризи локалног становништва о изгледу и опремању храма.[9]

[6] Н. Макуљевић, Црква Свете Тројице, 27-34.

[7] И. Зарић, наведено дело; Документација Катедре за историју уметности новог века, досијеи – Собине, Доње Требешиње, Давидовац, Сеаце.

[8] О зографима Вену и Зафиру: Н. Макуљевић, Иконопис врањске епархије 1820-1940 у: Иконопис врањске епархије (прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић), Београд – Врање 2005, 23; А. Василиев, Български възрожденски маистори, София 1965, 226,307.

[9] Н. Макуљевић, Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању у: Саборни храм Свете Тројице у Врању, 45-101.

Иконостас цркве у селу Ратаје припада типу високих олтарских преграда, које су биле заступљене на простору јужнобалканских крајева током деветнаестог века. (слика 2) По својој архитектонској и иконографској концепцији, уклапа се у модел олтарских преграда насталих на подручју око Врања, а непосредни узор свакако је био иконостас Саборног храма Свете Тројице у Врању. На ову чињеницу указују програмска, архитектонска и стилска подударност, чији иницијатор је могао бити сликар Вено Илиевич који је 1864. и 1865. године био ангажован на осликавању икона на парапетима у храму Свете Тројице у Врању.[10]

Конструкција иконостаса цркве у Ратају је дрвена, једноставне форме, са сликаним флоралним елементима који наглашавају хоризонталну поделу на зоне. Једноставно профилисан венац, који дели прву и другу зону иконостаса, осликан је богатом врежом винове лозе са гроздовима. На средини венца насликана је отворена књига на којој је исписан текст: аzъ є. / сѡ л. / оzа н. / стіна / вншъ / рош / тъ. Иконе су програмски распоређене у три зоне.

Прву зону иконостаса чине престоне иконе, иконе на царским дверима и иконе на соклу. Престоне иконе Исуса Христоса и Богородице са Христом постављене су јужно и северно од царских двери. Исус Христос (ї҃с: х҃с:) је насликан допојасно, како десном руком благосиља док у левој држи отворено Јеванђеље на коме је исписано: аzъ есмъ / свѣтъ мі~ / рⷭ ходѧи / помнѣ не / ймать / ходити во / тмѣ, но / ймать свѣ~ / тъ жіво / тый (Јеванђеље по Јовану 8,12). У доњем делу иконе је приложнички запис и потпис сликара (прилож попа мито поп z станковъ в па~ матъ его изъ р҃кн вено клініz 1872:). Богородица са Христом (матеръ божіа) приказана је као допојасна фигура, како на левој руци држи малог Христа док десном указује на њега. У доњем, левом углу је приложнички запис и потпис сликара (прилож попа стоѡа поп алекса гажин на 1872.iz ркн zафир василиеъ). Поред престоне иконе Богородице са Христом постављена је целивајућа икона са истом представом. Пракса постављања целивајућих икона испред престоних, на којима се понавља представа светитеља или празника са престоних икона, била је карактеристична за ову територију током читавог деветнаестог века[11] Оне су намењене клањању и целивању, а у храму Рођења Пресвете Богородице сачувана је само једна.

Програм сликарства на царским дверима приказује сцену Благовести, употпуњену представама пророка Соломона и Давида, приказом Светог Духа у виду голуба, као и стојећим фигурама Светог Григорија Богослова, Светог Јована Златоустог, Светог Василија Великог и Светог Николе. Сликани репертоар царских двери истиче Христово оваплоћење самом

[10] Исто, 54.

[11] Н. Макуљевић, Иконопис врањске епархије 1820-1940, 36; Уп. Ј. Пјевац, Храм Светог Николе у Владичином Хану, Лесковачки зборник L (Лесковац 2010), 125-136.

представом Благовести, као и приказом пророка Соломона и Давида који га најављују. Четири најзначајнија архијереја цркве упућују на литургијски карактер царских двери.

У реду престоних икона до представе Исуса Христоса постављене су иконе које приказују Светог Јована Претечу, Светог Николу, Светог Саву и Светог Прохора Пчињског. Свети Јован Претеча (сѵ̑тъıи їѡаннъ прєтєчъ) је приказан као кефалофорос са крилима.[12] Десном руком благосиља, а у левој држи посуду са посеченом главом и свитак на коме је исписано: покаи / тесѧ / приб / лнжиг / са цр̑т / нбное (Јеванђеље по Матеју 3,2). У доњем, левом углу је приложнички запис: приложи дода стефановъ никола ристинъ анѣелко задуша спасенне. Свети Никола (сѵ̑тъıи нїколаи) је насликан допојасно у архијерејском орнату. Десном руком благосиља, док у левој држи отворено Јеванђеље на коме је исписано: аз̑ъ есъ / ѡ̆ъ паст / ноъ добри / пастиръ / добри дх̑ / шх̑ свою / полагаетъ / за овцz (Јеванђеље по Јовану 10,11). Око светитеља на облацима приказани су Богородица и Исус Христос. Богородица у рукама држи епитрахиљ, а Христос десном руком благосиља док у левој држи Јеванђеље. У доњем, десном углу налази се потпис сликара и приложнички запис. Свети Сава (сѵ̑тъıи сава сриски) је приказан као допојасна фигура у архијерејском орнату, како десном руком благосиља, а у левој држи Јеванђеље. Лик првог српског архијереја се уводи у сликарске програме олтарских преграда у осамнаестом веку на простору Карловачке Митрополије.[13] На тај начин истиче се српска средњовековна традиција и национални идентитет, што ће бити заступљено и у деветнаестовековном религиозном сликарству.[14]

Свети Прохор Пчињски (с прохо. пшиньск.) одевен је у монашку одећу. У десној руци има крст и бројаницу око руке, а у левој држи развијен свитак на коме је исписано: оупованіе ѡое о̑ц̑ъ прнѣжніе ѡое сн̑ъ покро́въ / ѡон дх̑ъ сѵ̑тъıи тр̑ца сла̑ слава тебѣ. Појава икона које приказују Светог Прохора Пчињског на иконостасу цркве у Ратају је последица развијености култа овог светитеља у Врању и његовој околини. Центар из кога се ширио његов утицај био је манастир Светог Прохора Пчињског у непосредној околини са моштима светитеља које се у њему чувају.[15]

---

[12] О оваквом начину представљања Светог Јована Крститеља у: М. Татић-Ђурић, Икона Јована Крилатог из Дечана, Зборник Народног музеја VII (Београд 1973), 39-51, Уп. И. Зарић, наведено дело, 107.

[13] М. Тимотијевић, Српско барокно сликарство, 372-384; Исти, Serbia Sancta и Serbia Sacra у барокном верско-политичком програму Карловачке митрополије, у: Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1989, 387-431.

[14] Н. Макуљевић, Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације, Београд 2006, 54-58.

[15] Н. Макуљевић, Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању, 61-63.

Поред престоне иконе Богородице са Христом постављена је икона празника коме је храм посвећен, Рођење Богородице, што је уобичајено место за приказивање патрона и заштитника храма. Низ престоних икона, северно од царских двери, настављају представе Светог Георгија, арханђела Михаила и Свете Петке. Сцена Рођење Богородице (рождество прътнѧ богородицн) је смештена у ентеријер назначен стубовима и драперијама, где на постељи лежи Света Ана. Једна сужавка је хлади, а другa јој приноси тацну са храном. Испред кревета Богородицу купају две служавке. Свети Јоаким је приказан у близини улаза у просторију где су Света Ана и Богородица. У доњем, десном углу је приложнички запис и потпис сликара: прйложѝ стайко й *ор*ѧ н*ша калѫ**руе марковъ задѫшевно спасенне на 1872 ѝ їүлїй д й зърѫкѝ зафиръ васйлйеѡвъ. Деталь на икони Рођења Богородице који приказује купање Богородице потиче од старих иконографских решења,[16] која су често била примењивана у сликаним програмима и других храмова у Србији током деветнаестог века.[17]

Свети Георгије (с҃тнн в.м. георгїї) насликан је допојасно, у ратничкој одећи, са крстом у десној и копљем у левој руци. У доњем, левом углу иконе приказана је представа Обновљење храма (обновленїе храма), а поред је приложнички запис: прнложѝ станѝмнръ стойлко до́да нва́нъ ста́нко ѿратан в памѧтъ нхъ сосе́мъ чада 1872: септе́врна 6: нзъ рѫкѝ вено нлнѡвнтъ девреліа. Свети архистратиг Михаило (с҃тънн архнстратнгъ мнханлъ) је у војничкој одећи, насликан у тренутку када узима душу среброљупцу. У десној руци држи мач, а у левој теразије којима мери душу покојника приказану у виду наге фигуре огрнуте око појаса. Арханђео Михаило стоји на телу умирућег око кога су жене које га оплакују. Изнад леве руке арханђела је свитак са текстом: божїн архнстратйгъ е҃смъ мечъ возвншáю егѡ го́рѣ и ѵстрашаю б҃жїй стрáхъ нане по*нвїѧ вземлю нхъ животъ безъ времена. Овакав начин приказивања арханђела Михаила има морализаторску функцију, а у српској уметности јавља се у осамнаестом веку.[18] Следи икона Свете Петке (с҃та пєтка) на којој је светитељка приказана допојасно у монашкој одећи. У десној руци држи крст, а у левој посуду са посеченом главом.[19] (слика 3)

У зони испод престоних икона на олтарској прегради храма у селу Рataје постављено је десет икона са догађајима из Старог завета. Од северa ка југу налазе се иконе које приказују Стварање Адама, Стварање Еве, Први грех, Изгон из раја, Спаљивање Содоме и Гоморе, Гостољубље Аврамово, Усековање главе Светог Јована Претече, Лествe Јаковљеве, Кајин убија Авеља и Жртва Аврамова. Стварање Адама (б҃гъ създа́де а́дама

[16] М. Татић-Ђурић, „Икона Рођења Богородице из Шишатовца“, Манастир Шишатовац, зборник радова, Београд 1989,203.

[17] Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, Велико Градиште 2006, 184-185.

[18] М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 310.

[19] У доњем, левом делу иконе је био приложнички запис који је префарбан.

ѿ прстъ) приказано је у рајском пејзажу где стоји наг Адам. Изнад лебди Бог Отац и левом руком додирује Адамову руку, а десном благосиља. У сцени Стварање Еве (бгъ сазда евѵа отъ адамовото ребро.) Бог Отац је приказан у облаку како благосиља обема рукама Адама, који лежи, и Еву која стоји поред држећи се за Адамову руку. Следи сцена Први грех (согрешение адамово), смештена у рајском врту, где је дрво јабуке око кога је обмотана змија. Адам седи под дрветом, а Ева му десном руком пружа плод, док левом бере са дрвета. Испред Адама је насликан лав. Четврта сцена је Изгон из раја (изгнание адамово.) на којој анђео, са уздигнутим мачевима у рукама, гони Адама и Еву. Они су насликани као наге фигуре бедара обавијених лишћем.

Следи композиција Спаљивање Содоме и Гоморе (содомъ и гоморъ) која приказује град у пламену, изнад кога је анђео са мачевима у рукама. У предњем плану је насликан Лот који са две кћерке напушта град. Шеста икона на соклу је Гостољубље Аврамово (гозба авраамова.) где су у средишњем делу приказана три анђела како седе за постављеном трпезом. Десно се виде Аврам и Сара. Аврам у рукама држи пехар и посуду са стопом и дршком, док Сара приноси посуду са поклопцем. У сегменту неба је Свевидеће око Господње. Низ старозаветних представа наставља Усековање главе Светог Јована Крститеља (ѵсекновение иоаново.) која приказује тренутак када џелат замахује мачем да одсече главу светитељу који клечи. Иза је приказана Салома, одевена као принцеза, са посудом у рукама. У позадини је двор, на чијем балкону је цар Ирод. Осма композиција је Лествe Јаковљеве (лествица йаковла) у чијем средишту је уснули Јаков, иза кога се ка небу уздижу дрвене лествe по којима се пењу три анђела. Представа Кајин убија Авеља (каін ѵбилъ авела братасн своего) приказује како убијени Авељ лежи на тлу, док се Кајин удаљава подигнуте руке са места убиства. Оба брата су нага, са црвеним прегачама преко бедара. Последња композиција у зони сокла је Жртва Аврамова (авраамова жертва). Приказана је у пејзажу где Исак клечи, везаних ногу, на ивици саркофага поред кога је насликан ован. Аврам га левом руком држи за косу, док десном замахује мачем који задржава анђео насликан у облаку.

Програм икона постављених у соклу цркве у Ратају следи старију праксу развијену у периоду барока на простору Карловачке митрополије.[20] Старозаветни циклус среће се и на иконостасима насталим у Бугарској и Македонији током осамнаестог и деветнаестог века, а постаје карактеристичан део репертоара високих олтарских преграда храмова у околини Врања.[21] Визуелизација старозаветних догађаја, поред догматског значења, требало је и да подстиче вернике на покајање.

---

[20] Уп. М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 124.

[21] Н. Макуљевић, Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању, 80-82.

Другу зону иконостаса цркве Рођења Пресвете Богородице у Ратају чини ред празничних икона, изнад којих су постављене иконе на којима су приказани апостоли и Исус Христос. У празничном реду, од севера ка југу, постављене су иконе Свети Трифун и Свети Пантелејмон, Свети Атанасије и Свети Прохор Пчињски, Свети великомученик Георгије, Рођење Христово, Света Недеља и Света Параскева, Крштење Христово, Васкрсење Христово, Света Тројица, Ваведење Богородице, Вазнесење Христово, Благовести, Свети арханђео Михаило, Света три јерарха, Преображење Христово, Свети Димитрије, Свети Теодор Стратилат и Четрдесет севастијских мученика.

Свети Трифун (ст҃ыи трифѹнъ) и Свети Пантелејмон (ст҃ыи пантелеимонъ) су приказани као стојеће фигуре. Свети Трифун у рукама држи крст и срп, док Свети Пантелејмон у левој руци држи кутију, а у десној виљушку. Свети Атанасије (ст҃ыи аѳанасїѧ) и Свети Прохор Пчињски (ст҃ыи прохоръ пчински) такође су приказани као стојеће фигуре. Свети Атанасије је одевен у епископску одежду, десном руком благосиља, а у левој држи Јеванђеље. Свети Прохор Пчињски је насликан у монашкој одећи како држи крст и свитак. Следи представа Светог Георгија (ст҃ыи в.м. геѡргіа.) који убија аждају. Приказан је као ратник на коњу како копљем пробада аждају. У позадини су, на балкону, краљ и краљица, док принцеза догађај посматра са моста.

На икони Рођење Христово (рождество хр҃тово), у пећини око Христа младенца клече Богородица и Јосиф, поред којих су во и магарац. Пећини са леве стране прилазе мудраци са даровима у рукама, а са десне долазе пастири. У облацима изнад су анђели и Свевидеће око Господње од кога се спушта зрак светлости на малог Христа. Испод јасли са новорођенчетом, потписао се сликар Вено и забележио 1873. годину. Иконографско решење представе Христовог рођења ослања се на барокну традицију обједињења представе Рођења и Поклоњења пастира Христу малденцу.[22] Следи икона на којој су приказане стојеће фигуре Свете Недеље (ст҃аѧ недела) и Свете Параскеве (ст҃аѧ параскева). Света Недеља је насликана са круном на глави како држи палмову грану и крст у десној руци, а Јеванђеље у левој. Света Параскева је одевена у монашку одећу, са крстом и бројаницом у десној руци и својом посеченом главом у левој.

На композицији Крштење Христово (бг҃оявлєнїе хр҃тво) Христ је приказан како стоји у реци Јордану, док га Свети Јован Крститељ крштава ставивши ми руку на главу. Са супротне стране реке три анђела приносе убрусе. Изнад, у сегменту неба насликани су Бог Отац и анђели. Крштење Христово је визуелизовано у складу са барокном традицијом која као но-

[22] М. Тимотијевић, Иконографија Великих празника у српској барокној уметности, Зборник за ликовне уметности 25 (Нови Сад 1989), 99-101.

ви елемент у представу уноси лик Бога Оца.[23] До иконе Крштење Христово постављена је представа Васкрсење Христово (воскресеніе хтово) . Христ је приказан како се уздиже из отвореног гроба, огрнут је црвеним платном и десном руком благосиља. Поред гроба стоји анђео и три војника. Тријумфалност представе постигнута је барокним начином наглашавања Христове победе над смрћу.[24] Света Тројица (стаѧ троіца) су приказана у виду Бога Оца, Исуса Христоса и голуба Светог Духа. Бог Отац и Исус Христос су насликани као седеће фигуре у чијој позадини је мундус. Изнад, у облацима су голуб и анђели. Овакав иконографски тип Свете Тројице јавља се још у средњем веку, а нарочито је био заступљен у српском сликарству осамнаестог века.[25]

У празничном реду иконостаса цркве у Ратају следи икона Ваведење Богородице. Догађај се одиграва у унутрашњости храма где на тростепеном амвону стоји пророк Захарија одевен као јеврејски првосвештеник. Богородица му прилази прижајући руке. Свети Јоаким и Света Ана, као и јерусалимске девојке са свећама у рукама, су допратили Марију у храм. Ова тема је у црквеној уметности обликована под утицајем апокрифних текстова и црквене поезије, а иконографско решење је устаљено у српском црквеном сликарству у осамнаестом веку.[26]

Приказ Вазнесења Христовог (вознесеніе хртово) полази од старих иконографских решења где се Христ тријумфално уздиже на небо.[27] Христ је насликан допојасно, у сегменту неба како благосиља са обе руке. Око њега су два анђела, док догађај са земље посматрају Богородица и апостоли. Празнични ред икона, гледано од севера ка југу наставља икона Благовести (благовѣщеніе пресвѣтуи вцн). Догађај је смештен у собу у којој Богородица клечи испред стола на коме је књига. Њој прилази арханђео Гаврило који је благосиља, док у левој руци држи свитак и крин. Следи представа Светог арханђела Михаила (стъıн архангелъ михаилъ) насликаног допојасно у ратничкој одежди са крилима. У десној руци држи мач, а у левој мундус на коме је исписано нс хс. До представе арханђела је икона Света Три јерарха. Светитељи су насликана у раскошним архијерејским одеждама на идентичан начин, десном руком благосиљају, док у левој држе Јеванђеља.

Преображење Христово (прѣображе́нїе хтво) приказује догађај када се Христ, обасјан светлошћу преображеног Бога, јавио тројици ученика. Следећи барокно решење, око Христа су приказани пророци Илија (стъıн

---

[23] Исто, 103-107.

[24] Исто, 111-113.

[25] М. Тимотијевић, Српско барокно сликарство, 302.

[26] Исти, Иконографија Великих празника у српској барокној уметности, 122-124.

[27] М. Тимотијевић, Иконографија Великих празника у српској барокној уметности, 114-116.

пр. илїа) и Мојсије (стъıи пр. моиси) са таблицама закона.[28] Од Христа полазе три светлосна зрака ка апостолима Петру, Јакову и Јовану који су у подножју Таворске горе.

Свети великомученик Димитрије (стъıи великомчникъ дмитрїа) је насликан на коњу како копљем убија војника. Одевен је у ратничку одежду, а иза њега на коњу седи мала фигура архијереја. У позадини су приказане зидине града. Свети Теодор Стратилат је приказан као ратник на коњу. У десној руци држи крст, док му је копље у левој. Празнични ред иконостаса цркве у Ратају завршава икона Четрдесет севастијских мученика. Приказани су наги, прекривених бедара како стоје у језеру док се из сегмента неба спуштају пламени језици. Поред језера стоји војник.

Апостолски ред икона је распоређен око централне на којој је приказан Исус Христос. Насликан је допојасно, фронтално окренут како десном руком благосиља, док у левој држи Јеванђеље. Северно од представе Христа су иконе на којима су приказани апостоли Свети Петар, Свети Јован, Свети Марко, Свети Симон, Свети Јаков и Свети Тома. Апостоли Свети Павле, Свети Матеј, Свети Лука, Свети Андреј, Свети Вартоломеј и Свети Филип су насликани јужно од иконе Исуса Христа. Сви апостоли су приказани допојасно са свицима или оруђима страдања у рукама. Четворица јеванђелиста су насликани са перима и Јеванђељима у рукама.

Трећу зону иконостас чини велики крст са Распећем Христовим. Краци крста се завршавају представама симбола четворице јеванђелиста, док су око њега постављене иконе са приказом Богородице и Светог Јована. У подножју крста исписан је старозаветни текст Мојсијевог и Давидовог пророштва. Ови текстови представљају старозаветну најаву Христове жртве. Исписивање пророчких текстова на великом крсту било је заступљено приликом израде олтарских преграда и у другим храмовима овог подручја.[29]

Иконостас храма Рођења Пресвете Богородице у Ратају представља типично зографско остварење. Сликари Вено Илиевич и Зафир Василкович обликују своје сликарство ослањајући се највећим делом на традиционална иконографска решења македонских зографа. Сликарство храма у Ратају представља једну у низу целина коју су два зографа извела заједно. Вено и Зафир су, шездесетих и седамдесетих година деветнаестог века, били ангажовани и у црквама у местима Горњи Вртогош, Доње Требешиње, у селу Света Петка, у селу Топлац. Зограф Вено је учествовао и у осликавању репрезентативног иконостаса Саборне цркве

[28] Исто, 107-109.

[29] Уп. Н. Макуљевић, Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању, 100-101; Документација Катедре за историју уметности новог века, досије – Собина.

у Врању. Иконостас цркве у Ратају својим иконографским и програмским карактеристикама спада у значајне примере црквеног сликарства јужнобалканских крајева.

Унутрашњи изглед храма Рођења Пресвете Богородице у Ратају употпуњен је 1909. године када је урађено зидно сликарство. Зидови наоса цркве су обојени у белу боју, док је програм зидног сликарства развијен у олтарском простору и слепим калотама средњег брода. Подаци о времену израде и сликарима били су забележени у натпису на западном зиду, у лунети изнад врата:

„Сликуван кубиња и молување дувара / за време све** Димитрие Поповића из Буњесо. / И тутор Ђорђа Па*ловића из Црнолуга у. 1909.г. 14. 8. / Са добровољним ***** ратајске ***** и зографи....“.*[30]

Од сликарства у олтарском простору сачуване су представе у главној апсиди и у ниши на северној страни која има функцију проскомидије. У полукалоти олтарске апсиде приказан је Свети Дух у виду голуба, од кога полазе светлосни зраци, док су испод насликани херувими. У најнижем делу олтарске апсиде насликани су свети оци. У архијерејском орнату приказани су Свети Василије и Свети Јован Златоусти, како десном руком благосиљају док у левој држе свитак.[31] У ниши проскомидије насликан је Христос у путиру као благосиља са обе руке. Окружен је фигурама Богородице и светог Јована Богослова у молитвеном ставу. Изнад је приказан Свети Дух у виду голуба. Тематски репертоар зидног сликарства олтарског простора обликован је у складу са литургичком функцијом простора. Представа Христа у путиру наглашава његов жртвени карактер, док представе Светог Василија и Светог Јована Златоустог истичу улогу значајних отаца хришћанске цркве.

Сликарство наоса обликовано је распоредом представа у слепим калотама и на пандантифима који их носе. У источној калоти приказана је допојасна фигура Бога Оца (богъ савао҃ѳъ) који благосиља обема рукам. Представа је окружена траком са натписом коју носе анђели: свѧтъ свѧтъ свѧтъ господъ савао҃ѳъ исполнъ небо и земл҃а славы твоеѧ.Бог Саваот је визуелизован у лику старца описаног у визији пророка Данила, што је начин карактеристичан за црквено сликарство деветнаестог века.[32] (слика 4)

На североисточном пандантифу насликан је пророк Соломон (с҃. пророкъ н ц. соломонъ) са развијеним свитком у руци на коме је исписан текст: премудростъ созда себѣ домъ нутвердн столпов седмн. Приказан је у царској одежди са круном на глави. Пророк Давид (с҃. пророкъ н. ц҃. давндъ.) је насликан

[30] Натпис је оштећен и није га могуће прочитати у целости.

[31] На самој олтарској апсиди приметна су знатна оштећења у виду великих пукотина, тако да је уништен лик светог Јована Златоустог.

[32] Уп. И. Зарић, Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању, у: Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858-2008 (прир. Н. Макуљевић), Врање 2008, 113-114.

као цар на југоисточном пандантифу, са свитком на коме је исписано: ѧко во звелічншѧсѧ дѣла твоѧ гдн сѧ премудрости сотворилесн. Композиција Вазнесење светог пророка Илије (огненосное с҃таго пророка їлиѧ.) приказана је на северозападном пандантифу. Пророк Захарије (с҃. пророкъ захарна.) са круном и развијеним свитком насликан је на југозападном пандантифу. На свитку је исписан следећи текст: благословенъ г҃дъ богъ исранлевъ ѧко посѣтн.

Сликани програм источне калоте обликован је у складу са симболичким и литургичким карактеристикама предолтарског простора. Бог Отац приказан у лику Старца дана следи традиционални принцип схватања горњих зона храма као небеских сфера.[33] У православној догматици средином деветнаестог века, представа Бога Оца добија и нарочите литургичке карактеристике повезивањем са чином евхаристије.[34] Начин повезивања остварен је тумачењем евхаристије као новозаветне жртве Богу Оцу.

Сликани репертоар средишње слепе калоте чини допојасна представа Исуса Христоса, употпуњена представама јеванђелиста насликаним на пандантифима. Исус Христос (їн҃с х҃с) је одевен у црвени хитон и плави химатион, десном руком благосиља док у левој држи књигу. Кружна форма представе постигнута је геометријским шарама, коју прати и трака са натписом: г҃дн господн н прнрн снебесе н внждъ н посѣтн вїноградъ сен нсоверші н вгоже насади десннца твоѧ. Траку носе анђели.

На североисточном пандантифу приказан је јеванђелиста Јован. Насликан је као допојасна фигура са Јеванђељем у руци и орлом испред. Јеванђелиста Матеј (с҃евл҃стъ матеа) је приказан на југоисточном пандантифу како у рукама држи отворено Јеванђеље на коме је исписан почетак његовог сведочанства: книга / родства / їнсуса х / рїста сн / на да / вїдова с / нна авр / амла. Иза јеванђелисте насликан је анђео. Јеванђелиста Марко (с҃евл҃стъ марко) са лавом, заузима северозападни пандантиф. На Јеванђељу које држи исписано је: зачало / евангел / йа їсуса / хрїста / сння бо / жїа тако / же естъ / писано (Јеванђеље по Марку 1,1). На југозападном пандантифу је приказ јеванђелисте Луке (с҃евстъ лѫка) са отвореном књигом на којој су исписани почетни наводи из његовог Јеванђеља.

Средишња калота храма Рођења Пресвете Богородице у Ратају је, према тарадицији која потиче још из средњег века, осликана представом Исуса Христа. Ова представа је била део обавезног сликаног репертоара купола, а сходно чињеници да се куполне цркве нису подизале у периоду османске власти у деветнаестовековној пракси постала је саставни део сликаног програма сводова и слепих купола.[35]

[33] Уп. Исто, 115-116.

[34] Н. Макуљевић, Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту, 115-118.

[35] Уп. И. Зарић, Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању, 117-118; Исти, Храм Свете Петке у селу Света Петка код Врања, 112-113.

У средишту западне калоте налази се Богородица Шира од небеса (ширшаѧ небесъ ѡ҃р б҃ж) окружена облацима и траком на којој је исписано: богородице дѣво ѵпованне хрістіѧнѡмъ покрыи н соблюди спасн натѧ ѵповаюшінѧ. Приказана је у ставу Оранте са Христом младенцем (їн҃с хр҃с) у крилу. Сликани програм западне слепе куполе завршавају прикази пророка на пандантифима. На источном пару пандантифа насликани су пророци Мојсије (с҃. пророкъ ѡнсеа), северно, и пророк Исаија (с҃. пророкъ їсана), јужно. Пророк Мојсије у рукама држи таблице закона на којима је уклесано десет римских бројева, док пророк Исаија држи свитак са исписаним текстом: слншн небо н внѵшн зелле зашо господъ глаголетъ. Пророк Јелисеј (с҃. пророкъ їелнсеа) и пророк Данило (с҃. пророкъ даннлъ) су приказани на западном пару пандантифа како носе свитке у рукама. На свитку пророка Јелисеја је записано жнвъ господъ н жнва дѵша твоѧ на застѵплеіе, док пророк Данило носи свитак са текстом воздвигнетъ богъ небесное царство иже. Представа Богородице са Христом у крилу, типа Знамења, среће се и у другим храмовима у околини Врања.[36]

Полуобличасти сводови бочних бродова обојени су у плаву боју на којој су насликане жуте звезде. Сликарство храма употпуњено је геометријским и флоралним мотивима распоређеним дуж лучних архитектонских елемената. Стабла стубова, који деле простор на бродове, осликана су у виду тробојке – плаво, црвено и бело, док је на капителима насликано стилизовано акантусово лишће. Зидно сликарство цркве у селу Ратаје обиковано је у складу са деветнаестовековним тумачењем симболике простора, уклапајући се у иконографске и стилске токове зографске традиције.

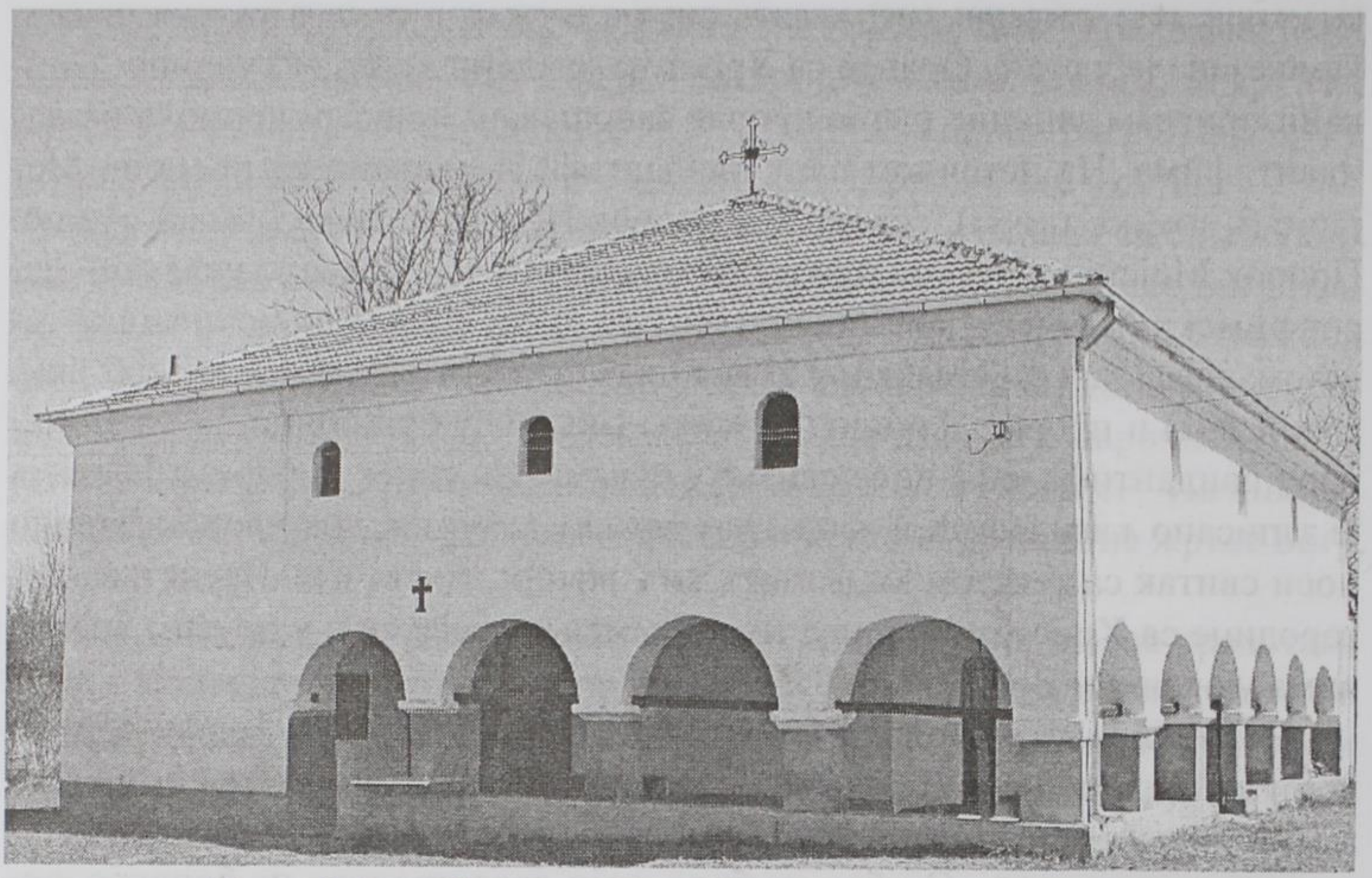
*

Храм Рођења Пресвете Богородице у селу Ратаје пружа увид у развој црквене уметности крајем деветнаестог века на простору Врањске епархије. Својим архитектонским концептом и унутрашњом декорацијом следи пример монументалне Саборне цркве Свете Тројице у Врању. Напорима градитеља, сликара, црквеног одбора и локалне заједнице, која је била иницијатор подизања и довршетка храма, створено је дело у складу са оновременим уметничким токовима. Својим спољашњим изгледом и сликарством, у духу зографске традиције, храм у Ратају припада најрепрезентативнијим делима српске црквене уметности.

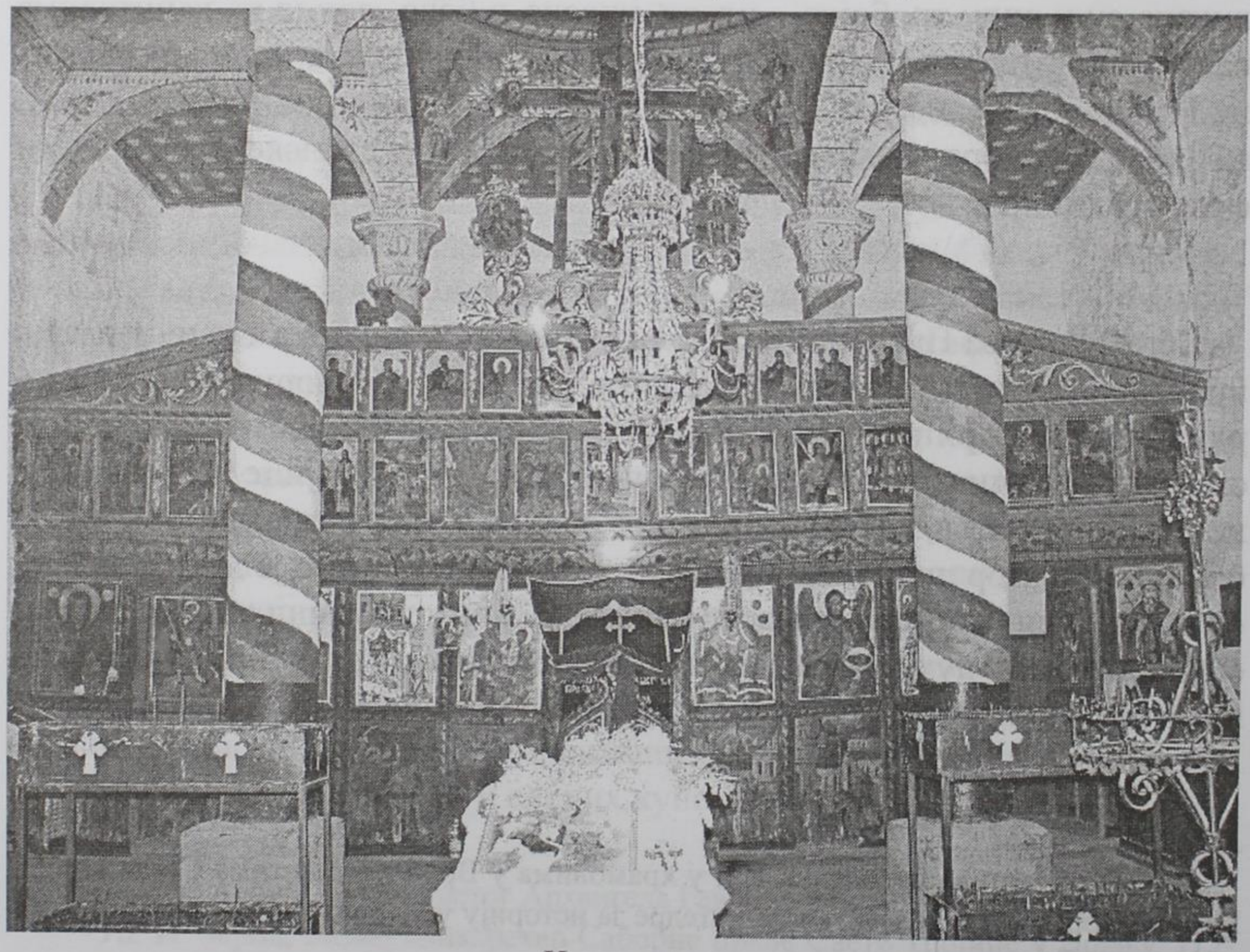
---

[36] Ова представа насликана је и у храмовима у Врању, у местима Света Петка, Божице, Клисура. Документација Катедре за историју уметности новог века, досијеи – Клисура, Божица.

ПРИЛОЗИ

Црква Рођења Пресвете Богородице, поглед са југозапада

Иконостас

Престона икона Свете Петке

Црква Рођења Пресвете Богородице, поглед са југозапада

Summary

Jelena Pjevac

THE CHURCH OF THE NATIVITY OF THE BLESSED VIRGIN IN THE VILLAGE RATAJE

TempleThe Church of the Nativity of the Blessed Virgin was built up in the village Rataje in southern Serbia, which belongs to the Ortodox Diocese of Vranjemunicipality and Vranje. The village is located nine miles southeast of Vranje, in Pcinja district. The church was built on the foundations of the previous temple in 1870 , with support of the population of neighboring villages, and the priest.

The architectural concept of the church in the village Rataje follows similar solutions applied in other surrounding churches/ in the vicinity. Building is a basilica concept with a porch along the west and south. During the time, by commitment of the local population, completion of interior decoration was gradually completed . Right after completion of construction the temple thee was started with making icons for the altar wall. Painters/zografs Veno and Zafir were engaged for this work during seventies of the nineteenth century. Wall painting was also completed in order to finish interior of the church in 1909.

Temple of the Nativity of the Virgin in the village Rataje provides insight into the development of religious art in the late nineteenth century on the area of Ortodox Diocese of Vranje. Its architectural concept and interior decoration follows the example of the monumental Cathedral of the Holy Trinity in Vranje. The efforts of builders, painters, church council and the local community, which was initiated to raise the completion of the temple, created the church respecting contemporary artistic trends of that time. Its external appearance and painting with Zografski tradition , confirms that Rataje temple belongs to the most representative works of Serbian religious art.

УДК 94(497.11)"1941"

Хранислав А. Ракић

ЛЕСКОВАЧКИ И ВРАЊСКИ КРАЈ У УСТАНКУ 1941. ГОДИНЕ

Од септембра 1940. године Окружни комитет Комунистичке партије Југославије Лесковца покривао је територију лесковачког и врањског краја, због чега је деловао у сложенијим условима на почетку окупације. Територија његове активности је подељена демаркационом линијом између Бугарске и Недићеве Србије.

Традиција Топличког устанка из 1917. године била је веома присутна код грађана југоисточне Србије и организовање четничких одреда Косте Пећанца ометало је активност ЦК КПЈ, али после отворене издаје Косте Миловановића Пећанца, ситуација се променила. Лесковачки и врањски крај је стратегијски био врло значајан за окупатора, поготову кад је реч о Моравско-вардарској долини и прузи Београд–Ниш–Солун.

Комунистичка партија Југославије за лесковачко-врањски крај после априлског слома Краљевине Југославије наставила је са несмањеним интензитетом да омасовљава партијске и скојевске оргнизације за наступајућу борбу против фашистичког окупатора, највећег зла у XX веку.

У непосредној близини Лесковца 22. јуна 1941. године одржано је окружно партијско саветовање и на њему је анализиран партијски рад у лесковачком ратном округу и одлучено да се прошири активност и усмери на успостављање сарадње са свима онима које су спремни за борбу против окупатора и његових сарадника.

По повратку у Лесковац, учесници саветовања сазнали су да је Немачка напала Совјетски Савез. Одмах је одржан летећи састанак и одлучено да се чланови КПЈ и СКОЈ- а одмах склоне, јер су оценили да ће одмах доћи до хапшења, што се и обистинило 22/23. јуна. Те ноћи је ухапшено 25 активиста, а међу њима је био само један члан КПЈ (који није био обавештен). Међу ухапшенима је било и оних који су раније припадали комунистичком покрету. Од тих људи су издвојили њих пет и у августу су их стрељали у Падинској скели.

Поводом хапшења 22/23. јуна 1941. године, Окружни комитет КПЈ за Лесковац издао је: проглас у коме је осудио хапшење грађана са констатацијом да: „Земља попрскана крвљу народних бораца тражи одмазду.“

Банска управа Моравске бановине издала је свим подручним властима у бановини 9. јула 1941. године потрагу за одбеглим комунистима у којој се, поред осталог, истиче да су 23. јуна 1941. године одбегли из Лесковца познати комунисти и да нису пронађени и набраја двадесет имена, а међу њима су били Коста Стаменковић, секретар ОК КПЈ и члан ЦК КПЈ, Мирослав Стојановић, шпански борац, Борко Цекић, студент, члан КПЈ, Благоје Николић, учасник Октобарске револуције и др.

После тога, Василије Смајевић, члан Покрајинског комитета КПЈ за Србију, извршио је размештај партијског кадра: у Лесковац долазе Глигорије Диклић Будни, Лепосава Стаменковић Ленка, члан ПК КПЈ за Србију, Сима Погачаревић, Секретар ОК КПЈ Врање, који врши функцију секретара ОК КПЈ за Лесковац; из Лесковца за Врање одлазе Влада Ђорђевић, члан ОК КПЈ Лесковац, и Бошко Крстић, председник окружне војне комисије; Василије Смајевић, организациони секретар ОК КПЈ Лесковац, и Станимир Вељковић, секретар ОК СКОЈ-а Лесковац, одлазе за Ниш, док су остали чланови размештени на терену.

Почетком јула 1941. године у Лесковцу је боравио Филип Клајић Фића, који је партијској организацији дао нека упутства за даљи рад и том приликом формирао Војну комисију са задатком да врши мобилизацију војних старешина који су спремни за борбу против окупатора.

Половином јула 1941. одржан је састанак ОК КПЈ за Лесковац и на њему је одлучено да Драги Стаменковић, члан ПК СКОЈ-а за Србију, оде на планину Кукавицу, а Јован Цекић Ванча на Бабичку гору и испитају терен за формирање првог партизанског одреда. Након извиђања терена, закључено је да се први партизански одред формира на Кукавици јер је њен масив, постављен између Лесковца и Врања, омогућавао да се са те стране најбоље нападају железнички и друмски саобраћај, а терен је био погодан за одржавање веза са Врањем и Македонијом. Под Кукавицом су плодна поља, што је било важно за снабдевање партизана.

У оквиру последњих припрема за формирање партизанских одреда на територији лесковачко-врањског рејона одржан је велики број састанака са члановима КПЈ и СКОЈ-а и активистима којима су тумачене одлуке о подизању устанка и позивани комунисти и скојевци на оружану борбу, а истакнути активисти примани су у чланство КПЈ и СКОЈ-а. У Чифлук Мири, близу Лесковца, одржано је 12. јула окружно саветовање СКОЈ-а на коме је извршена анализа за одлазак у партизане, а пре тога прва група, састављена од чланова КПЈ и СКОЈ-а, 6. јула 1941. године из Лесковца одлази на планину Кукавицу, а затим долазе и групе са територије лесковачке Мораве, Јабланице, Пусте Реке, Поречја и других простора.

Од придошлих група на планини Кукавици, на месту званом Јасичка долина, 10. августа 1941. године формиран је Кукавички народноослободилачки партизански одред. Формирао га је Драги Стаменковић Плави, члан ПК СКОЈ-а за Србију. Први штаб одреда чинили су: командант Милош Манојловић, заманик команданта Обрад Лучић Милутин, активни ваздухопловни официр војске Краљевине Југославије, политички комесар Крста Миљанић Дуђански, учитељ. Неки борци нису били задовољни именом одреда, иако се зна да су многе планине носиле разна имена, а на Кукавици је постојао Скобаљић град, оличење борбе против турских освајања. Никола Скобаљић је са својим стрицем дао последњи отпор Турцима пре освајања Србије у врема капитулације Ђурђа Бранковића.

Но, без обзира на то, приликом реорганизације, маја 1942, одред је добио назив Лесковачки народноослободилачки партизански одред и тај назив носио све до образовања Првог јужноморавског народноослободилачког партизанског одреда, фебруара 1943. године. Кукавички НОП одред био је кадровски, његови борци формирали су врањски НОП одред, Бабички и Јабланички 1941. године.

Одмах после напада Немачке на СССР, скојевци су почели да изводе диверзантске акције, писали су пароле против окупатора, палили новине, сипали шмиргл песак у осовине непријатељских возова, уништавали магацине у фабрикама, као и усеве на општинским имањима.

Одмах по формирању партизанских одреда, вршени су напади на објекте који су служили окупатору, железнички и друмски саобраћај и друго.

Крајем јула 1941. године Командантура 809 у Нишу била је обавештена о акцији комуниста који су код села Прибоја пресекли телефонско-телеграфске жице и железничке водове између Лесковца и Грделице. Тада су Немци видели да не могу сами, па чак ни уз ангажовање српских власти, да обезбеде железничку пругу и друге објекте. Зато су одлучили да ангажују и локално становништво коме су дали задатак да дежура поред ових објеката и да одговара за њихову безбедност. Међутим, нису били сигурни ни сарадници окупатора. Тако је усред града, крајем јула 1941, убијен Ђуро Пиштало, командир жандармеријске станице, а средином наредног месеца и Мика Ђорђевић, трошаринац лесковачке општине, који је две године био агент при Начелству лесковачког среза и дужност му је била контрола кретања комуниста. Иако извршиоци и једног и другог атентата нису били пронађени, Начелство је сматрало да су то извршили комунисти.

Ове акције комуниста забринуле су окупатора и српску власт. Паљење велике количине пшенице на општинском имању званом „Мира“, код Пољопривредне школе, врло озбиљно је схваћено. На личну интервенцију Милана Аћимовића, начелник лесковачког среза је 23. јула 1941. одржао

конференцију са старешинама села, председницима општина и другим виђенијим људима среза, указујући им на велику опасност од даљих акција комуниста, као и на потребу ангажовања свих снага да се одржи ред и мир.

Окупаторске власти су знале да су августа 1941. већ постојале организоване снаге партизана чије су прве оружане акције већ почеле. Крајем августа партизани су напали на обезбеђење пруге недалеко од Лесковца. По процени власти, у нападу је учествовало око 100 партизана, а погинула су четири војника, док је један рањен. Затим су напали на финансе у селу Чукљенику код Лесковца и разоружали их. Зато су жандарми кренули у потеру за партизанима и потиснули их дубље у Кукавицу.

Предстојништво градске полиције у Лесковцу било је суочено и са појачаном активношћу ученика, углавном гимназијалаца, који су крајем августа одузели од продаваца све бројеве новина и спалили их на улици, а затим побегли. Наредног месеца партизани су све чешће изводили акције, што је нагонило немачке и српске власти да буду активније у њиховом прогањању. Партизани су спалили архиву и однели новац из општине мирошевачке, затим су, на улазу у Лесковац, одузели новац од пореских органа и спалили архиву, пореске књиге и одузели новац у Великотрњанској општини. Такође, 15. септембра 1941. Ушли су у Вучје, напали жандармеријску станицу и фабрику. Разоружали су жандарме и однели муницију и оружје. Из фабрике су узели штоф, шећер, маст и брашно, а неке машине су онеспособили. После тога, повукли су се на Кукавицу и повели жандарме да би им носили плен. Касније су им одузели униформе и пустили их.

У Бојнику су партизани напали пошту, уништили централу и пресекли линије. У Власотинцу су напали на електричну централу и разоружали стражара. Команда жандармерије обавестила је министра унутрашњих послова да је педесетак партизана напало на село Турековац код Лесковца. Обили су врата општинске зграде, спалили архиву и однели писаћу машину. У исто време, у селу Мала Копашница код Лесковца на врата општинсне зграде освануле су пароле „Живела Совјетска Русија", „Живео Стаљин", „Смрт Кости Пећанцу", „Смрт окупаторима" и „Окупаторима ништа". На путу Лесковац – Грделица партизани су запалили резервоар на вагону за оправку пута. Да би успешно изводили диверзантске акције, они су настојали да дођу и до експлозива. Зато су напали рудник Леце у јабланичном срезу, везали стражара, а затим из магацина однели експлозив. Крајем септембра 1941. партизани су извршили други напад на Вучје, упавши у жандармеријску станицу. Разоружали су жандарме и све их пустили кућама сем командира, наредника Михајла Цветковића. Спалили су и општинску архиву и оштетили фабрику Лазара Теокаровића. Узели су

коњску запрегу, натоварили је штофовима, ћебадима и храном и отерали у планину. Након овог напада, у Вучје је стигла једна јединица Немаца са тенковима, заједно са жандармима опколила место и почела са претресом. Ухапсили су око 40 људи и отерали их у нишки затвор, али су их после краћег времена пустили. До краја овог месеца партизани су спалили општинске архиве и у селима Винарце, Братмиловце и Стројковце. Такође, разоружали су стражу на мосту на Јужној Морави који су чували један жандарм и шест цивила. У самом Лесковцу настављено је са писањем парола на зидовима зграда: „Смрт Пећанцу", „Ништа окупатору", „Доле фашизам", „Живео Стаљин". Предстојништво градске полиције Лесковац жалило се да није у могућности да спречи овакве акције због малог броја људи. Међутим, није одустајало од онога што је могло да предузме. Тако је крајем септембра 1941. у Лесковцу извршено друго групно хапшење и ухапшено је 45 лица, углавном ученика и радника.

Оваква ситуација уверила је Немце да српска власт није била у могућности да сама онемогући све чешће акције партизана. Зато су у Лесковац довели Четврту чету 920. Ланденшицен батаљона. Тим поводом је у Лесковац дошао и Коста Пећанац и састао се са крајскомандантом, начелником среза и предстојником градске полиције, прихвативши да у град доведе четничке одреде. Дошла су два четничка одреда под командом Николе Куштримовића из Топлице и Душана Ђорђевића из Бубрлице. Позвао је и остале војводе да дођу у град, а одазвали су се: Миодраг Ђорђевић, Михајло Арсић и Максим Ђуровић.[1]

Међутим, акције партизана нису биле усмерене на Лесковац већ, углавном, на околину. Тако су партизани почетком октобра 1941. напали на Власотинце, разоружали жандарме, запленили један аутобус, спалили архиве свих надлештава и одузели храну од бугарских пограничних јединица! На основу редовних извештаја команде жандармерије, акције партизана током октобра биле су такође врло честе. Најпре су напали на железничку станицу у Ђорђеву, пресекли везе и ранили једног немачког војника, док су сами имали три рањена. Затим је уследио напад на основну школу у Лапотинцу у којој се налазило десетак четника које су успели да разоружају. После тога, спалили су општинске архиве у Лапотинцу и Доњем Коњувцу. Четници су одмах реаговали. Војвода Крста Михајловић у Бојнику ухапсио је пет, а у Лапотинцу 14 људи и спровео их у лебански

[1] Са својим одредима, војводе Максим Ђуровић и Михајло Арсић остали су у Лесковцу до почетка новембра 1941. Тада се Ђуровић прикључује партизанима и са њима остаје за све време рата. Носилац је партизанске споменице 1941. резервни потпуковник. Арсић прилази партизанима, учествује у заједничким борбама против окупатора и његових сарадника до 17. децембра 1941. Затим, прелази на страну четника Драже Михаиловића. Хватају га четници Косте Пећанца и предају Немцима који га на Бубњу стрељају.

затвор, где су после саслушања и туче били уцењени на 20.000 динара, што је платило село Лапотинце.

Учестале акције партизана натерале су Косту Пећанца да се почетком октобра 1941. поново у Лесковцу састане са групом Немаца. Циљ је био договор о појачаним борбеним дејствима против партизана. Томе су били посвећени и састанци са крајскомандантом, сресим начелником и четничким војводама који су боравили у граду, као и са представницима индустријских, трговачких и осталих предузећа за обезбеђивање подршке. При том се водило рачуна да и становништво града буде задовољно. Зато је на захтев Повереништва радничке коморе извршено повећање надница и обезбеђена је исхрана незапосленима.

Терет су поднели богатији грађани који су морали да плате разрез у новцу који је употребљен за куповину пшенице, кукуруза, кромпира, соли, петролеума, масти и дрва за огрев. Четници су вршили реквирирање дрва за огрев, а Градско поглаварство је обезбеђивало превоз. Тако су четници Косте Пећанца преузели бригу о решавању скоро свих значајних питања у граду. Ангажујући Повереништво Радничке коморе, директно су интервенисали и у појединим фабрикама, наређујући да се повећају наднице радницима. Тиме су желели да придобију и наклоност становништва рачунајући на повећање свог утицаја, што им је донекле и успело. Поједини људи су почели да им прилазе не само због поверења у њих већ и због тога што су могли да добију плату и оружје, а тиме и неку сигурност.

Толерантан став Немаца и Градског поглаварства охрабрио је четнике који су почели да се све више самовољно понашају, да упадају у куће и врше насиља и пљачке. У жељи да се додворе окупатору и да сами контролишу одржавање реда и мира у Лесковцу, кад су ухватили неколико омладинаца који су писали пароле предали су их Немцима. У обрачуну приликом хватања ове групе био је рањен један четник.

Истовремено, неке четничке јединице, као што је Козјачки четнички одред под командом Јордана Кимића у рејону Оруглице, на пример, нису улазиле у сукобе са партизанима, али ће се то врло брзо променити и почеће међусобни сукоби.

Партизани нису престајали са својим активностима. У Косанчићу су напали на зграду поште и демолирали је, као и три општинске канцеларије. На основу извештаја Одељења за државну заштиту од средине октобра, партизани су у атару села Црковнице убили једног мајора из Дрћевачког Чифлука и још два лица. После спаљивања општинске архиве у селу Бувцу, четници су били упућени у потеру за партизанима. Међутим, нешто касније, уследила је диверзија на прузи Лесковац–Ђорђево, када је путнички воз исклизнуо из шина. Иако жртава није било, саобраћај је

био дуго у прекиду. Спаљена је општинска архива и у селу Дадинцу и однет новац, затим у селима Крушевици и Дејану, у власотиначком срезу. Несигурност и нервоза се стално појачавају. Крајем октобра дошло је до отвореног сукоба 35 четника и партизана приликом новог напада партизана на Вучје. Четници Пчињског (Лесковачког) четничког одреда за време борбе добили су и појачање из Лесковца од још 60 четника и 13 жандарма.

Погинули су један четник и један партизан, док су два партизана била заробљена. Партизани су били приморани на повлачење. У власотиначком срезу, приликом спаљивања општине Крушевачке и Дејанске, партизани су однели новац, као и обвезнице ратне штете. Том приликом су оставили признаницу за узете обвезнице са потписом „Партизани". у ово време спаљена је и општинска архива у Бошњацу, у јабланичком срезу. Приморане да правдају овакве честе акције партизана и неуспех да се они зауставе, српске власти су у месечном извештају Банској управи Моравске бановине за октобар навели да је однос чиновника према Немцима коректан, али да је у Лесковцу комунистичка пропаганда настављена истом жестином као и у претходном месецу.

Због све отвореније сарадње Косте Пећанца са Немцима, дошло је до колебања у редовима четника и оних који су намеравали да им приђу. Још увек су желели да се организује борба против окупатора и да се Срби међусобно не сукобљавају. То је нарочито било изражено у Јабланици. Било је и оних који су хтели да створе такозване „неутралне чете" које нису ни са партизанима ни са четницима. Пошто су партизани већ водили отворену борбу против окупатора, почеле су да им прилазе групе четника, па и војводе.

И поред предузетих мера окупатора и српских власти, железничке пруге Ниш – Скопље и Ниш – Софија и даље су биле стална мета напада партизана. Зато су Немци одлучили да ангажују и бугарске трупе на овој територији. У лесковачки крај је, почетком новембра 1941, дошао један бугарски батаљон. За ефикаснију борбу против партизана у то време Коста Пећанац се ставио на располагање Влади Милана Недића и припојио је своје јединице српској жандармерији. Без обзира на то, партизани су извршили саботажу на прузи Ниш–Скопље и прекинули саобраћај.

Почетком новембра 1941. године из бугарске окупациона војске прешла су два бугарска војника у Кукавички НОП одред. Да би их пронашли, са демаркационе линије упадале су бугарске фашистичке јединице у тзв. Недићеву Србију и вршиле терор над српским становништвом. Тако је 4. новембра 1941. године мајор Александар Апостолов, командант пограничног батаљона из Владичиног Хана, са триста војника прешао демаркациону линију код Грделице и у селу Велика Копашница ухватио 16

сељака и задржао их као таоце, уз претњу да ће их стрељати уколико их нападну партизани. Са таоцима, Бугари су заноћили у Тулову. Сутрадан, 5. новембра 1941. Године, Влада Ђорђевић, политички комесар, и Бранко Јовановић, заманик команданта Кукавичког НОП одреда, са пратиоцима, пошли су ка Власотинцу и упали у заседу ове бугарске јединице. Бугарски војници су отворили јаку пушчану ватру и убили Владу Ђорђевића, Бранка Јовановића и Љубомира Живковића, док се Светислав Стојановић Бизон извукао. Погинуле партизане, чија су тела масакрирали, донели су у Тулово како би заплашили народ. Одмах су сакупили све мушко становништво старије од 18 година, извели их на узвишено место изнад села и за стрељање одвојили 70 људи. На интервенцију једног бугарског официра, кога су сељаци највероватније подмитили, мајор Апостолов је дозволио да се из групе пусти један број сељака, а остали су постројени за стрељање.

После првог рафала из митраљеза, испаљеног изнад строја, неки сељаци су успели да побегну, док су други полегали пре пуцњаве. Међутим, другим рафалом покошено је четрнаесторо и тројица су рањена, неколико сељака остало је у животу испод мртвих лешева. Пошто су Бугари напустили место злочина, Туловчани су покопали своје рођаке и комшије, а партизанске борце сахранили у једну раку, али сви ти злочини нису заплашили народ који је био спреман да води борбу до коначне победе.

Бугарска фашистичка војска није се задовољила овим злочином, већ је упадала на слободну територију у Поречју, вршећи нове злочине, малтретирајући жене, старце и децу, палећи куће и друге објекте. Команда жандармерије је обавештавала и о поступцима бугарске војске у лесковачком крају, али без оцене тих поступака.

Партизани су често нападали и на Грделицу због близине демаркационе линије. У ово време они су напали стражу код Грделице на Јужној Морави, разоружали је и одвели два стражара. Такође, оштетили су пругу, због чега је дошло до исклизнућа воза. Командни штаб опуномоћеног команданта у Србији тада констатује да је ситуација постала заоштренија због растућег броја аката саботажа против важних железничких линија. Такође, Немци нису били задовољни појачањем обезбеђења железничких пруга са бугарским војницима. Они оцењују да се на том простору налази „добро опремљена партизанска банда“ која је у планинским селима имала своја упоришта.

Све предузете мере нису могле да одврате партизане од већих акција, као што је напад на Лебане 7/8. новембра 1941, када су успели да заузму ту варошицу, као и Медвеђу, рудник Леце и већи део Јабланице. Начелство јабланичног среза је признало да је то био велини неуспех и да је заробљено 56 жандарма и четника, а 14 је погинуло или рањено. Не

мирећи се са губицима, српске власти су одмах из Лесковца упутиле у помоћ један жандармеријски одред, али су партизани одбили напад.

Био је одбијен и напад четника из правца Шумана и Шарца, када су погинула три четника. Поновни неуспех четника, наредног дана, натерао је Немце да на овај терен упуте делове 717. пешадијске дивизије, јачине око 400 војника. Колико су озбиљно схватили новонасталу ситуацију показује и податак да је са том јединицом дошао и новопостављени командант Крајскомандантуре у Лесковцу, мајор Ренер. Немци су 11. новембра1941. испред Лебана били разбијени, а Ренер је погинуо. Сутрадан су Немци из Лесковца поново кренули на Лебане са још два батаљона 717. пешадијске дивизије ојачаним са четничким и оружаним одредима. Оценивши да се са овим снагама не могу обрачунати, партизани су се повукли из Лебана. Након тога, Немци су спровели одмазду, између осталог и због погибије Ренера. Ухапсили су 68 сељака, покупили лешеве својих војника, одузели стоку и спалили делове села Коњина и Ждеглова. Ухапшене су одвели у лесковачки и нишки затвор.

У то време партизани су спалили општинску архиву у селу Црквица и убили деловођу општине винарачке у срезу лесковачком. Код села Ђорђева, на прузи Лесковац – Ниш, извели су диверзију због, чега је дошло до исклизнућа воза, па су повређени машиновођа и ложач.

Пошто дотадашње мере на заштити железничке пруге нису дале одговарајуће резултате, Немци су закључили да је потребно да повећају број бугарских војника. Тако је до 21. новембра 1941. у Кочане и Лесковац био доведен један батаљон 734. пешадијског пука и једна мешовита чета за заштиту пруге према Софији. Иако је овај батаљон био потчињен 717. немачкој дивизији, Немци су се пре ангажовања договарали са бугарском командом. Како ни то, међутим, није било довољно, било је предвиђено да се за заштиту пруге Солун–Ниш–Софија могу користити све расположиве снаге у Нишу и његовој околини. За бољу заштиту трупа употребљавани су и оклопни возови.

Поред овога, било је предвиђено и подизање стражарских осматрачница дуж пруге. Истовремено, требало је да се бугарски позадински батаљон, који је до тада био ангажован на заштити пруге, врати у Бугарску, пошто га замени друга јединица.

Партизани, међутим, и даље нису одустајали од већих акција. Тако су 22. новембра 1941. по други пут напали на Власотинце. Жандарми и четници су прихватили борбу која је трајала пет часова, и напад је био одбијен. Погинули су један четник и један партизан. У извештају Министарству унутрашњих послова наводи се да је било 360 партизана, да је 10 погинуло, а 17 рањено, док је код четника један погинуо и један рањен. И поред оваквог исхода, Немци су одмах интервенисали и из Лесковца

упутили, као појачање, немачке војнике са тенковима, четнике и жандарме, организовавши потеру и претраживање терена.

Након ових борби Предстојништво градске полиције Лесковца је показало очигледну забринутост. У месечном извештају се констатује да су акције комуниста у самом граду мањег интензитета због хапшења које је предузео окупатор али су акције партизана у околини Лесковца биле појачане. Нарочито их је бринула велика група партизана која је боравила на Кукавици и у селима недалеко од града. Страх од партизана појачале су и приче сељака из околних села да се они спремају да нападну Лесковац.

То је и нагнало Предстојништво градске полиције да тражи појачање за заштиту подручја, поготову што је са формирањем српских оружаних одреда у Лесковцу тешко ишло. На ово су утицали и догађаји у јабланичком срезу, поготову напади на Лебане, рудник Леце и друга места. Народ је био заплашен због евентуалних репресалија после погибије крајскомандanта. Зато Предстојништво оцењује да стање безбедности није било задовољавајуће.

Запоседање Јабланице од стране партизана утицало је на колебање становништва у односу на четнике, па су многи напуштали њихове редове и прилазили партизанима. То су учинили чак и војводе Максим Ђуровић, са Горњоморавским, и Михајло Арсић са Медвеђским четничким одредом. Било је и преговора других војвода са партизанима, али без коначних резултата. Зато су партизани и стрељали неколико четничких војвода у јабланичком срезу.

Успех партизана у Јабланици натерао је Немце да заједно са српским властима припреме план за њихову ликвидацију. Поред Фелдкомандантуре 809 у Нишу, у прављењу плана учествовали су и Крајскомандантура у Лесковцу, штаб Косте Пећанца и Команда жандармерије Србије. Да би се четници што више ангажовали, обећано је да после потискивања партизана из Јабланице та територија, заједно са Косаницом, буде Пећанчева главна база. За напад на територију коју је држао Јабланички партизански одред, под командом немачког крајскомандanта Франца Нојбегауера и потпуковника Илије Кукића, ангажовано је око 500 четника (Корвинског, Пчињског–Лесковачког, Нишког, Власинског, Пуковачног и Видојевачког одреда), затим око 350 Немаца, 604 добровољца и 380 припадника оружаних одреда. Партизана је било оно 300, са још 100 четника Медвеђског одреда, а касније и Кукавичким партизанским одредом. По наређењу Илије Кукића, Трећа чета Четвртог добровољачког одреда стигла је из Ниша 3. децембра у Лесковац и одмах упућена према Лебану. Дошли су до села Лугара и ту су запосели положај заједно са четницима и 40 Немаца. По наређењу команданта жандармерије, Прва српска добровољачка чета Дванаестог одреда „Синђелић“ возом је пребачена из Алексинца у Лесковац.

Тога дана један четник је приметио два партизана који су ушли у град. Склонили су се у берберници „Елита“ и ту је у подне дошло до борбе. Када су се добровољци искрцали из воза, чули су пуцњеве из града. Зато је командир чете упутио водника првог вода, наредника Михајла Оровића, са десет војника и два пушкомитраљеза у помоћ. Тако је заједно са Немцима настављена борба против два забарикадирана партизана. Приликом експлозије бомбе био је рањен наредник Оровић. Нешто касније рањен је и наредник Јован Мандић, а погинула су и два Немца. Борба је трајала неколико часова и најзад су партизани били убијени. После овога, завладао је велини страх од евентуалног поновног упада партизана. Зато је крајскомандант наредио Првој добровољачкој чети да се распореди на периферији града са шест пушкомитраљеза према Лебану. По наређењу фелдкоманданта из Ниша, Шеста чета Дванаестог добровољачког одреда добила је наређење од свога штаба да остане у Лесковцу и учествује у нападу на Лебане.

Немачке и српске оружане снаге (четници Косте Пећанца, добровољци и оружани одреди) кренуле су у три колоне у јутарњим часовима 3. децембра 1941, са укупно 1850 војника. Лева колона, са око 800 војника, кретала се преко Доњег Синковца, Тогачевца и Великог Војловца и чинили су је: Јабланички добровољачки одред (са око 180 добровољаца), Четврти банатски добровољачки одред (240), делови друге и шесте чете Дванаестог добровољачког одреда (130), делови Шестог добровољачког банатског одреда (54) и четници Корвинског одреда (100), као и једна чета Немаца (100). Средња колона кретала се путем Лесковац – Бошњаце – Лебане са 120 Немаца и 280 припадника оружаних одреда.

Немци су имали и четири топа и три тешка митраљеза. Топове су поставили код бошњачке цркве и на путу Бошњаце – Велико Војловце. Код ове колоне налазио се и штаб, Команду над српским снагама имао је генералштабни потпуковнин Илија Кукић, а општу команду немачки крајскомандант Франц Нојбегауер. Трећа, десна колона, кретала се преко Турековца да би продрла у Лебане преко Нове Тополе. Сачињавали су је Лесковачки (150), Нишки (80), Власински (80), Пуковачки (60) и Војевачки (50) четнички одред, затим 130 Немаца и око сто припадника оружаних одреда Милана Недића.

Припадници српских снага носили су ради препознавања на левом рукаву белу траку.

Лебане је бранило око 300 партизана и 100 четника војводе Михајла Арсића. У раним јутарњим часовима дошло је до сукоба са партизанима код села Шумана и Карађорђевца. Да би синхронизовао напад, Илија Кукић је наредио сређивање редова, успоравање напада и успостављање веза између колона. Међутим, Нишки четнички одред је доста оклевао

и није се придржавао овог наређења. Чак је доста несмотрено носио заставу, чиме је и открио положај четника и добровољаца. Веза између колона је ипак успостављена и линија напада је била стабилизована. Наступање леве колоне помагала је немачка артиљерија, а у помоћ им је било упућено још 54 војника Четвртог добровољачког одреда. Но, и поред тога, ова група се није померила од положаја.

Уследио је јак напад партизана којим је био угрожен положај немачког крајскомандanта и Илије Кукића, као и артиљерије, па је чак претила опасност и од заробљавања. Борба је трајала целог дана. Командир Шесте чете, поручник Богољуб Мирковић, наредио је да се не одступа већ да се штите команданти. Међутим, Нишки четнички одред је почео да бежи ка Лесковцу. Чак ни упозорење Илије Кунића да стану и заузму положај нису послушали већ су неки и оружје бацали да би брже побегли. У најкритичнијем тренутку четовођа Нишког четничког одреда је на мотоциклу побегао у Лесковац. Тако је стицајем околности Шеста чета остала сама да брани топове и команданте, али је и она била принуђена на повлачење и прикључила се Немцима који су извадили затвараче из топова да партизани не би могли да их користе. Међутим, Немци су ипак успели да извуку топове и камионе и да се повуку према Лесковцу. Након тога, Шеста чета добровољаца се, преко Бошњаца, повукла према Лесковцу. Овакав тежак неуспех није се очекивао. Зато су војници и причали о великој надмоћи партизана, уз преувеличавање њиховог броја (чак и до 20.000) и истицање да су наоружани модерним наоружањем. Пораз је био велики и по броју жртава. Погинуло је 47 војника (шест Немаца, 17 припадника оружаних одреда и добровољаца и 24 четника). Од броја погинулих четника 17 су након заробљавања партизани стрељали. Партизани су имали шест погинулих и четири рањена. Страх и разочарање после овог неуспеха били су велики. Да би то на неки начин ублажили, крајскомандант је лично честитао добровољцима на храбром држању приликом извлачења топова, па је чак предложио за одликовање три подофицира.

Међутим, већ сутрадан Прва српска добровољачка чета Дванаестог одреда вратила се у Алексинац. Четници су се такође повукли у Ниш. У овом периоду морале су бити појачане мере предострожности не само у вези са борбеним акцијама партизана већ и у вези са њиховим саботажама, диверзијама и другим активностима. Зато је крајскомандант у Лесковцу издао специјално наређење да ће места у чијој близини буде извршена диверзија на прузи или буду пресечене телефонско-телеграфске линије бити потпуно или делимично спаљена, а становници ухапшени и задржани као таоци. Уколико пак села благовремено известе Немце о

припреманој акцији, биће поштеђена од одмазде. Села која даду уточиште партизанима биће, такође, строго кажњена.

Немци су користили четнике и жандарме не само против партизана већ и за друге послове. Тако су четници Лесковачког одреда довозили дрва са Кукавице за своје и за потребе Немаца. Кад је, међутим, једна група четника и жандарма почетком децембра дошла у Вучје да обезбеди дрва, била је нападнута од партизана. У извештају се процењује да је било око 60 партизана.

Погинула су два четника, а остали су били разоружани и одузета су им одела, па су пуштени кућама. У овом крају партизани су порушили два моста на реци Ветерници на путу Лесковац – Мирошевце и два пропуста код села Стројковца. Такође, напали су у Вучју жандармеријску патролу и заробили десет жандарма које су одвели у шуму. Упркос томе, Команда жандармерије упутила је извештај о тобоже успешној акцији жандармерије 6. децембра 1941. на чишћењу од партизана у околини Лесковца, када је, како се наводи, погинуло 150 партизана, а седам заробљено, док је било седам погинулих жандарма, а 30 рањених. Истог дана у борби са партизанима код села Црног Врха рањена су три добровољца.

О самовољном наступању бугарске војске Начелство среза лесковачког редовно је, крајем 1941. обавештавало Министарство унутрашњих послова. Бугари су у групама од шест до седам војника пљачкали из кућа у губеревачкој општини месо, мед, маст, масло, вино, ракију и друге животне намирнице. Једном домаћинству у Великој Копашници заклали су последње три овце. Да би лакше пљачкали, они су најпре ноћу пуцњавом заплашивали људе који су напуштали своје домове. У Малој Грабовници домаћину су одузели новац и вршили претрес под изговором да траже „шумске одметнике“. Једног сељака су убили, а једног дванаестогодишњег дечака ранили. У Вучју су силовали једну девојку. Такође, почетком децембра одвели су из села Велике Грабовнице седам сељака, који су били на стражи поред пруге и њихова се судбина не зна.

После страдања крајскоманданта Ренера испред Лебана и отпора партизана Бабичког НОП одреда у Лесковцу (Ћеранић, Вукићевић), почетком децембра 1941. године почеле су рације и хапшења грађана у Лесковцу и околини. Српска државна стража је 5. децембра блокирала Подврце и Сат-малу у Лесковцу. Да се не би изазвала сумња, протурена је вест да је на железничкој станици стигла нека роба и да су потребни радници да се она истовари, па су, од куће до куће, сакупљани сви мушкарци старији од шеснаест година, тобож за тај посао. Одвођени су, међутим, у школу крај реке (данашња школа „Светозар Марковић“) која је претворена у прихватни центар. Незадовољни бројем доведених грађана, Немци су

9. децембра са својим сарадницима поново блокирали Подворце и Сатмалу, ушли у центар насеља, хватали мушкарце и убацивали их у камионе. Поступали су крајње нехумано и безобзирно, не водећи рачуна о болеснима и инвалидима. На исти начин похапшени су и Цигани у Винарцу и Печењевцу, као и један број Јевреја и Срба.

Ова хапшења изазвала су несигурност код људи, па су многи побегли из града, плашећи се судбине Крагујевца, Краљева и других места.

Од раног јутра, 11. децембра, Немци су почели са одвођењем ухапшених на Хисар. Стрељали су их по групама на месту званом Гаврина долина. Ухапшени су под јаком стражом одвожени камионима од школе Лебанском улицом до подножја Хисара, одатле до места стрељања ишли су пешице, у колони, везани по двојица. Пре стрељања сви су били свучени. Овом приликом стрељано је 310 људи, а од тога 11 Срба, шест Јевреја, и 293 Рома, и то из Лесковца 216, из Винарца 63 и 14 из Печењевца.

*

Када су обавештени о боравку партизана у селу Орашју код Власотинца, седамдесет граничара и 25 стражара опколили су село и успели да убију једног партизана а двојицу заробе и предају их Немцима у Лесковцу. Поводом тога, командант граничног одреда среза власотиначног затражио је да се у Власотинце упути делегат Специјалне полиције ради хапшења сарадника партизана. Команда жандармерије из Лесковца обавештавала је да је 10. децембра 1941. петнаестак партизана извршило диверзију на прузи Ниш – Лесковац код села Пуковца и да су заробили три четника, од којих је један остао са њима, а двојица су побегла.

После неуспелог покушаја обрачуна са партизанима у Лебану, почетком децембра, Немци су припремали нову акцију. Да би се потпуније информисали о снази и распореду партизана у Јабланици, употребљавали су и авионе за извиђање. На тај начин су установили да на овом подручју борави око 1.000 партизана. Извиђањем је утврђен и упадљиво велики број људи у селима, као и пољска утврђења и положај партизана. За нову акцију напада на партизане Немци су, поред својих снага, ангажовали и четнике Косте Пећанца (692), добровољце и српске оружане одреде (око 1000). Средином децембра 1941. Немци су пребацили Други батаљон 749. пешадијског пуна 717. пешадијске дивизије (800 војника) према селима Пуковцу, Брестовцу и Драшковцу. У Лебану је било око 1.000 партизана и Медвеђски четнички одред са 120 бораца. Поред Немаца који су користили авионе, артиљерију и тенкове, на Лебане је 17. децембра 1941. напао и Четврти добровољачки одред Нишке групе Илије Кукића. Он је са првом и трећом четом, заједно са Немцима, после једнодневне

борбе, ушао у Лебане, док се друга чета задржала у Бојнику, по наређењу Немаца ради успостављања власти и чишћења терена од партизана. У овим борбама погинула су четири четника, док је рањено 13. Заробљено је и нестало 28 четника и припадника оружаних снага. После овога, Медвеђски четнички одред се распао. Немачке снаге су се повукле у Ниш. Међутим, Немци су и даље намеравали да користе четничке снаге Косте Пећанца, добровољце и српске оружане снаге. Зато је и два дана касније (19. децембра 1941) крајскомандант Франц Нојбегауер у Лебану одржао састанак са четничким војводама из горње Јабланице, Оруглице и оних одреда који су доведени из других крајева и учествовали у борби.

Присуствовали су и команданти добровољачких и оружаних одреда, срески начелници из Лебана и Лесковца и други. Након анализе ситуације, исказана је велика забринутост због повлачења немачких снага са овог терена. Закључено је да се борба против партизана даље води здруженим снагама, па је крајскомандант привремену команду над четничким одредима поверио Ђури Перовићу, команданту Јабланичког добровољачког одреда, родом из Гајтана. Циљ је био да се по сваку цену задржи Лебане и да се настави гоњење партизана.

Из Лебана, по наређењу Илије Кукића, Четврти добровољачки одред је 20. децембра кренуо правцем Лебане – Бучумет – рудник Леце – Медвеђа. Наступао је у три колоне и чистио терен од партизана. Код села Свињарице и Гегље сукобио се са партизанима који су се после једног часа повукли према планини, а Одред је наставио кретање и стигао у Бучумет. Поново се сукобио са партизанима код села Лалиновца, где је погинуо један и рањен један добровољац. Из Бучумета, преко села Газдара, Одред се пребацио у Леце, где је имао мању борбу, а затим је стигао у Медвеђу у којој је требало да остане као посада. Међутим, тада у Медвеђу долази једна чета Јабланичког добровољачког одреда, а он се враћа путем Медвеђа – Лебане. Код села Негосавље једну његову чету напали су партизани и она се повукла. У кући Петра Филиповића, у истом селу, добровољци су нашли три сандука експлозива, спремљеног за рушење мостова и других објеката. Филиповића и једног заробљеног партизанског курира предали су Немцима у Лесковцу. Наредних десет дана Четврти добровољачки одред је разоружавао сељаке (који су припадали сеоским десетинама и чистио села од партизана. Оружје је предавао Јабланичком добровољачком одреду који је био у формирању.

Велику активност партизана на простору око Лесковца децембра 1941, бележи немачки контраобавештајни центар у Београду IX у свом извештају. У њему се наводи да нису ретки случајеви да бивши четници Косте Пећанца прелазе у партизане, нарочито на подручју Лебана.

Осамнаестог децембра 1941. у селу Шишави партизани су уништили општинску архиву. У исто време, ухватили су пет четника које су разоружали и упозорили их да више не служе окупатору и Милану Недићу.

Оперативно одељење опуномоћеног команданта у Србији 20. децембра 1941. издало је упутство потчињеним јединицама за борбу против партизана. Команданти су добили задатак да осигуравају, осматрају и штите важне војно-привредне објекте. Требало је спречавати шпијунску делатност партизана. На сваком кораку се мора рачунати с њиховим агентима. Због тога је неопходно спровести оштру контролу путног и железничког саобраћаја. На српско становништво требало је утицати да на свом подручју не трпи партизане, јер у њима треба да види сопствене непријатеље. У вези са Хитлеровом наредбом, опуномоћени генерал у Србији Паул Бадер у упутству истиче да мере морају бити оштре и безобзирне.

Јабланички добровољачни одред, четници Реткоцерског одреда и Лецка чета напали су партизане у Лецу крајем децембра 1941. и успели да заузму место и успоставе своју власт. Истог дана пошли су у Гајтан и на Вртопу су се сукобили са партизанима. Иако је целог дана трајала борба, није било убистава јер су борци сукобљених страна углавном били комшије или рођаци. Тек увече партизани су принудили добровољце и четнике да напусте Леце. На брду Голешу четници су убили једног партизана а партизани су заробили два четника и стрељали их. То је био први оружани сукоб четника из горње Јабланице са партизанима на овом подручју.

На анектираном делу, под бугарском окупацијом партијски рад био је веома. сложен. Крајем септембра, после напада на рудник антимона у Бујановцу, Врањски народноослободилачки партизански одред био је принуђен да се повуче под бугарском офанзивом и уђе у састав Кукавичког НОП одреда, у кома даје запажени допринос против окупатора и његових сарадника.

После извесног времена, по одлуци ОК КПЈ Лесковац, Сима Погачаревић се враћа на терен под бугарском окупацијом. Његовим повратком поново је ојачао партијски рад у врањском крају. Последњих месеци 1941. године Сима Погачаревић се усредсредио на формирање нових партизанских група и десетина у врањском крају и организовање оружаног отпора непријатељу, у првом реду фашистичким бугарским јединицама које су по запоседању овог терена вршиле терор над становииштвом. По директиви Симе Погачаревића, секретара МК КПЈ за Врање, помоћне партизанске јединице из Буштрања и Тибуџда, у ноћи 11/12.децембра. 1941. године, извршили су напад на посаду бугарске општине у Тибуџду. Борцима је у овој акцији испао списак десетина, и то је омогућило бу-

гарским фашистима да их похватају и стрељају. Тела су бацили у бунар у ратајском пољу. Жртве су биле толико унакажене да рођаци нису могли да их препознају.

Двадесетог децембра 1941. године водила се жестока борба између Бугара и партизанске групе у којој је био и Сима Погачаревић. Сима је партизане поделио у две групе које су пружале снажан отпор, покушавајући да се извуку из обруча. Група у којој се он налазио кренула је ка једном потоку, надајући се да ће тамо наћи заклон у шипражју и отуда дати снажан отпор. Почео је да пада снег. Кроз шипражје се изненада појавила већа група бугарских фашиста. Једни друге су приметили тек на растојању од 5 до 6 метара и одмах отворили обострану ватру. Најпре је пао један борац, затим и други, а онда је и Сима Погачаревић покошен рафалом.

Народ врањског краја у отпору окупатору све масовније се диже на устанак. Омасовљава се Бабички НОП одред, који је брзо преименован у Црнотравски НОП одред, а затим у Врањски НОП одред. Још снажније се наставља борба против немилосрдног окупатора у наредном периоду.

Са стварањем слободне територије и престанком рада квислиншке власти било је неопходно да се стварају нови органи власти. У прво време формирани су народноослободилачки фондови који су крајем 1941. године прерасли у народноослободилачке одборе. Њихов основни задатак је био снабдевање партизанских одреда одећом, обућом, исхраном и другим потребама. Вршили су обавештајну функцију, ширили утицај у мобилисању људства за партизанске одреде, а вршили су у једном периоду и судску власт.

Септембра 1941. године при Кукавичком народноослободилачком одреду формиран је војни партизански суд. Суђено је издајницима, као и борцима уколико су се огрешили о морал и партизанско понашање. Председник суда био је командант Кукавичког НОП одреда, а чланови политички комесар, његов заменик и један партизан. Приликом суђења окривљеном је одређиван бранилац, а то је у одреду био Миливоје Перовић, доктор правних наука.

Како се међународна политичка ситуација развијала брзо, техника је била неопходна, а нарочито после немачке објаве рата СССР-у. Улога технике била је у обавештавању народа о најновијим, најважнијим и најбитнијим догађајима у земљи и свету и о збивањима у земљи. Затим, у обавештавању јавности о држању појединих групација, група, па и појединаца у Лесковцу и околини. Имала је посебан значај за борбу и окупљање народа овог краја у борби против окупатора и њихових сарадника.

Партијска техника Окружног комитета издала је више прогласа и вести. Крајем јула 1941. године издат је проглас „Свим поштеним и родољубивим народним синовима у Лесковцу и околини. Радницима, сељацима, омладини, женама, поштеној интелигенцији и свим родољубивим грађанима!“ ОК КПЈ Лесковац обраћа се сељацима лесковачког, јабланичког, власотиначког и осталих срезова, Србима под немачком окупацијом, бугарском окупацијом у Врању и околини. Проглас се завршава: „Партија наглашава: Сада је време, сада је куцнуо час да се дигнемо као један у бој против окупатора и њихових домаћих слугу, крвника нашег народа. За част нашег народа, за наш опстанак, за нашу слободу и срећнију будућност води се данас борба. Ко у тој борби не учествује он је издајица свога народа. Сада је време да се свако покаже какав је, ко вера а ко невера своме народу.“

У једном летку Окружног комитета КПЈ за Лесковац, у коме се јавно жигоше одређена група људи као сарадници окупатора дат је појединачни списак непријатеља. Издат је проглас поводом шест месеци од напада на СССР. У вези са тим и са стрељањем 11. децембра 1941. године са потписом „Национално-ослободилачки одбор Лесковац“. У њему се, поред осталог, истиче: „Зверски окупатор се није задовољио потоком пролivене крви српских родољуба у Краљеву, Крагујевцу, Мачви и осталим градовима и селима наше отаџбине. Његова жеља за убијањем и пљачкањем напаћеног српског народа постаје све јача. Ових дана окупатор је стрељао преко 400 грађана из Лесковца и околине. Петнаест камиона везаних људи на очиглед целог Лесковца протерали су на Хисар, где су их поубијали... Дивље хорде ових разбојничких банди мисле да ће на овај начин заузети Србију и покорити, да ће натерати српски народ да ропски клечи, под силом ових разбојника. Српски народ доказао је не једанпут да радије умире него клечећи живи... Пет векова Срби су робовали, пет векова су се борили за част и слободу свога народа. И тада сеча кнезова, као и данас хиљаде убијених родољуба нису заплашили српски народ, нису га натерали да напусти борбу за слободу родне земље, већ, напротив, то им даје нову снагу, нови полет, за још јаче и одлучније нападе на непријатеље... Крв за крв, смрт за смрт, то је одговор окупаторским зверовима и његовим слугама за сва недела учињена српском народу...“

Грађани Лесковца су прихватали рањене борце партизанских одреда и омогућавали им да се лече у њиховим становима. Прихватали су партијске функционере који су илегално долазили у Лесковац, као што су били Видоје Смилевски, Светозар Вукмановић Темпо и други.

На крају, треба истаћи да је Народноослободилачи покрет под руководством КПЈ био у великом успону крајем 1941. године и омогућио да се на овој територији води континуирана борба против окупатора и њихових

сарадника у наредном периоду, без осеке и плиме које су се испољавале, без обзира на значајне губитке руководећег кадра као што су били Влада Ђорђевић, Сима Погачаревић, чланови ОК КПЈ Лесковац Живојин Илић-Жика Илић Жути и други.

ЛИТЕРАТУРА

Никола Илић, Јабланички НОП одред, Лесковац 1986.

Бошко Крстић, Јабланица и Пуста Река у НОБ-у, Бојник 1978.

Јован Манасијевић, Хранислав Ракић, Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције у Јужноморавском региону, 1903-1945, Лесковац 1979.

Миодраг Митровић, Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције врањског краја, Врање 1981.

Живојин Николић Брка, 22. дивизија, Београд 1972.

Стојан Николић, Лесковачки НОП одред, Лесковац 1972.

Перовић, др Миливоје, Лесковац у рату и револуцији, Београд 1968.

Хранислав Ракић, Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају, 1941-1944. године, Лесковац 1986.

Др Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, Четници у лесковачком крају 1941-1944. године, Лесковац 1993.

Др Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, Окупација у лесковачком крају 1941-1944. године, Лесковац 1994.

Александар Трајковић, Тако су их учили (Врањски округ у НОБ-у 1941-1945), Београд 1977.

Summary

Hranislav A.Rakić

THE AREAS OF LESKOVAC AND VRANJE DURING UPRISING IN 1941

The District Committee of the Communist Party of Yugoslavia for Leskovac from September 1940 covered both the territory of Leskovac and Vranje region, and acted under more complex conditions than at the beginning of the occupation. The territory of its activity was divided using demarcation line between Bulgaria and Nedić's Serbia.

After the April capitulation and collapse of the Kingdom of Yugoslavia, Communist Party of Yugoslavia for the areas of Leskovac and Vranje continued with undiminished intensity to enlarge League of Socialist Youth of Yugo-

slavia, commonly known by its abbreviation SKOJ, for the upcoming struggle against the fascist invaders. District party counseling was held in the vicinity of Leskovac on 22 June 1941; it was the opprtunity to analyze the work of the party in the war district of Leskovac and decide to expand the activity and focus on the establishing the cooperation with all willing to fight against the Nazi occupiers collaborators who betrayed their nation. During the same day, 25 politically active residents of Leskovac were arrested (at night), five of them were killed in Padinska Skela Meaning (rough translation): Padinska Scaffolding. The author outlines the following actions performed by partisans both on the territory of Leskovac and Vranje region in 1941. year, emphasizing the connection between these actions and events.

УДК 32.019.51:070(497.11)"1944/1945"

Иван М. Бецић

УТИЦАЈ ЛИСТА „НАША РЕЧ" НА ОБЛИКОВАЊЕ ЈАВНОГ МЊЕЊА У ЛЕСКОВЦУ И ОКОЛИНИ 1944–1945.

АПСТРАКТ: У чланку се сагледавају начин и ниво утицаја покренутог локалног листа на друштво у Лесковцу у периоду од ослобођења до проглашења републике. Може се уочити у којој мери је фаворизована нова власт у држави, како је изграђиван култ личности „великих вођа", како је спровођена идеологизација друштва путем медија, у којим се све сферама она огледала и колико је у томе био значај једног оваквог листа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Наша реч, пропаганда, Народни фронт, Лесковац, стара и нова Југославија

У XX веку, са жестином као никада раније, борба се, осим на фронтовима, водила и у пропагандном облику. Наступи у тадашњим медијима, како великих сила тако и малих држава, који су претходили Првом светском рату увелико су били дорађени и далеко надмашени у међуратном периоду. Појава филма, радија и телевизије омогућила је изузетно успешно ширење пожељних политичких идеја и промовисање личности које су желеле да понесу ореол вођа. Милан Стојадиновић био је први модеран југословенски политичар, врсни зналац политичке пропаганде у циљу уздизања личне и партијске власти.[1] Јосип Броз изванредно је осетио могућности и значај медија за успон и пад јавног живота. У ратном стању у којем се нашла Југославија, најлакши, најбржи и најшири продор омогућавао је штампи. Зато је овај вид медија био изузетно жестоко експлоатисан, будући да није захтевао велико материјално улагање корисника, могао се растурати на широком простору и био већ прихваћен облик комуникације и у срединама које су остале на маргини модернизације.

Током рата, повремено, Окружни народноослободилачки одбор у Лесковцу издавао је билтен под називом *Вести*. У јесен 1944. године *Ве-*

[1] Ђорђе Станковић, *Изазов нове историје*, 1, Београд 1992, 111.

сти су се појавиле у Лебану, а по ослобођењу Лесковца почеле су да излазе у њему. Овај билтен претходио је успостављању листа *Наша реч* који је био званични орган Окружног одбора народно ослободилачког фронта. Први број листа *Наша реч* појавио се непуних месец дана по уласку јединица НОВЈ у Лесковац 7. новембра 1944. године, на дан Октобарске револуције. Избор датума за покретање листа наговештавао је да је победоносну оружану борбу пратио и револуционарни преображај државе и да је дошло време нових датума, нових вредности и нових људи као чинилаца политичке елите.

Покретање листа имало је од старта јасне циљеве, будући да је рат улазио у завршну фазу и више није био далеко дан када ће земља бити ослобођена „како од фашистичког освајача тако и од домаћих издајника. Али, крај рата не значи и крај наше борбе. Напротив, његов свршетак значи почетак наше борбе у другом виду. И та борба, исто тако тешка као она с оружјем у руци, почиње да се претвара у величанствени колективни рад на обнови наше попаљене и порушене, намучене и унесрећене земље". Јасним обраћањем тражила се интеракција са читаоцима будући да је уредништво позвало „све поштене, напредне и родољубиве снаге на сарадњу у служби народним интересима у новој народној и слободној држави".[2] Оваквим наступом наговештавало се продужавање револуције и после ослобођења, а класификација будућих сарадника као „поштених, напредних и родољубивих" није остављала могућност несарадње, будући да су се сви опоненти аутоматски сврставали у категорију „непоштених, назадних и неродољубивих елемената".

Пожељност интеракције са публиком види се из покретања повремене рубрике под именом „Наши читаоци имају реч". Да је могуће да сваки „искрен и поштен грађанин" може да објави свој чланак уочљиво је из начина на који су аутори чланака навођени. Тако је Босиљка Костић наведена као жена из народа, чиме је истакнуто да је прошло време када су само „одабрани" могли да објављују чланке и да је стога новопокренути лист у правом смислу „глас народа".[3] Значај изласка листа и пожртвовање које је при томе показивано уочљиво је приликом проблема који су се, с времена на време, појављивали. Због недостатка електричне енергије број 13. није изашао на време, али се, без обзира на тешкоће, појавио и рађен је ручно. На овом послу ангажовано је четрнаест Италијана, а добровољно се пријавило и десетак чланова Пропагандног одсека. Била је то прилика да се и мимо фронта искаже борба за нову државу и „правилно схвативши улогу и значај штампе у данашњој борби, особље Пропагандног отсека ударнички је радило на окретању машине, такмичећи се међусобно која ће

[2] Непотписано, *Уместо уводне речи*, Наша реч, год. I, бр. 1, 7. новембар 1944, 1.
[3] Наша реч, год. II, бр. 8, 23. фебруар 1945, 4.

партија избацити више примерака".[4] Први број листа није имао класичан наслов, већ је на средини друге стране било исписано „Наша реч", што се као наслов појавило у другом броју са црвеном звездом и натписом *Наша реч* у боји.

Пуно пажње обраћено је на популарисање *Наше речи*. Слободан простор коришћен је за пароле типа „ширите 'Нашу реч', јер је ваш лист! Шаљите дописе и чланке!"[5] Често је истицано како је управо овај лист нешто што је људима веома недостајало и како је покретање листа свуда пропраћено са великим одобравањем, мада начин на који је то истицано доводи у сумњу идеалност приказаног. „Појаву 'Наше речи' Лесковац и околина срдачно су поздравили. Намењен потребама читавог Лесковачког округа лист је прихваћен не само од Лесковчана, већ и од села и околине. (...) У њему ће се писати о народу и народним потребама, а на њему ће сарађивати сви поборници слободе и истине. (...) Стога је „Наша реч" истинска и права народна реч, па је зато сви МОРАМО [истакнуто у оригиналу – прим. аут.] истински и пријатељски прихватити".[6] Повољна реакција јавности на појаву листа истакнута је и приликом обележавања годишњице његовог излажења, а утисак који се желео оставити пратила је и оцена да „појаву свог слободног листа, после трогодишњег ширења лажи фашистичке и квислиншке штампе, народ је са разумљивом радошћу дочекао". Била је то прилика да се истакне значај учесника у покретању листа и напомене пожртвовање радника, који су сада радили у „својој народној држави". „У недовољно загрејаним просторијама полуоправљених штампарија, графички радници, свесни значаја штампе, улагали су крајње напоре да се лист на време избацује. На раду, често, остајало се дуго ноћу". Славећи јубилеј, значај *Наше речи* у обликовању јавног мњења није никако сматран умањеним, већ је и порастао, будући да њена функција постала сложенија, самим тим и одговорнија јер „као орган Народног фронта, настављајући започето дело, „Наша реч" врши своју патриотску улогу – чувара народних интереса и тековина од насртаја реакције, организатора свих демократских снага на обнови и изградњи земље, пропагатора истине и васпитача народних маса њиховим просвећивањем и освешћивањем".[7] Пропагандни одсек НФ трудио се да и финансијски обезбеди несметано излажење листа. Начин на који је то рађено требало је да укаже на добровољност у давању прилога, али и

[4] Р., *Ударнички рад особља Пропагандног отсека*, Наша реч, год. I, бр. 14, 6. јануар 1945, 4.

[5] Наша реч, год. I, бр. 4, 19. новембар 1944, 4.

[6] Видоје Прокоповић, *Права народна реч – Поводом покретања листа „Наша реч"*, Наша реч, год. I, бр. 13, 23. децембар 1944, 1.

[7] Аристомен Ристић, *У служби народу и истини*, Наша реч, год. II, бр. 44, 7. новембар 1945, 2.

прикаже радничку класу свесном значаја штампе. Тако су „радници и намештеници фабрике вунених тканина Јовановић и Поповић а. д. у Грделици ценећи значај нашег покрајинског листа „Наша реч", који излази у Лесковцу, на својој конференцији на дан 16. марта 1945. год. одлучили су да помогну поменути лист у износу од 10.000 динара месечно. Стога молимо Срески одбор ЈНОФ-а да исти новац уручи уредништву 'Наше речи' уз другарски поздрав".[8]

У заглављу сваког броја листа налазио се исечак са цитатом одређене личности или су преношене објављене „поруке народу" из других листова. Од заступљених изјава појединих личности апсолутно доминантан положај дат је Јосипу Брозу. За период од годину дана чак петнаест пута пренете су његове изјаве. Од осталих личности заступљени су били Едвард Кардељ три пута, Сретен Жујовић два пута, док су изјаве Стаљина, Черчила, Ђиласа, Радована Зоговића, Д. Каписазовића, Воје Лековића, Драгољуба Јовановића, Јована Ђорђевића, Милије Радовановића и Моше Пијаде пренете по једном. Од листова, највише је пренето из *Борбе* – шест пута (два пута Зоговић), *Гласа* – два пута, а *Омладине* – једном. Пригодне изјаве пренете су по једном из актуелне декларације, а за изборну победу Народног фронта искоришћена је парола. Ненаведених садржаја заглавља било је шеснаест. Они су се почели појављивати од 1945. године, а најчешће су били изводи из јавних докумената, декларација или пригодних говора.

Садржај заглавља био је конципиран тако да је деловао крајње пропагандно на читаоца и истицао основне политичке идеје издавача. Оне су се првенствено односиле на карактер „нове и старе државе" и подвлачиле су класни карактер нових власти, тако да је читаоцу давана „помоћ" при његовом поимању збивања, јер „стварањем нове демократске федеративне Југославије остварују се слободарске жеље народа, за које се пролетаријат борио и страдао за време старе Југославије".[9]

Са великом пажњом у готово сваком броју наглашавано је да ће чланци бити непристрасни и у том погледу се битно разликовати од предратних. Тако ће „наша слободна штампа износити све проблеме на видело сваки ће поштен човек моћи да учествује у њиховом решавању и критиковању".[10] У томе је требало да се истакне круцијална разлика „нове и старе" штампе јер у Краљевини Југославији „ови су листови били често сталешки, једнострани, вођени на једној изричито реакционарној линији, и као такви они нису оправдали свој циљ и задатак, нити су успели да

---

[8] Непотписано, *Примери за углед*, Наша реч, год. II, бр. 14, 7. април 1945, 3.

[9] Наша реч, год. II, бр. 2, 13. јануар 1945, 1.

[10] М. Ј., *Први састанак учитеља-ца у Лесковцу*, Наша реч, год. I, бр. 3, 16. новембар 1944, 3.

уђу у широке слојеве наше средине, нити пак да окупе око себе слободоумније раднике, а специјално нашу напредну радничку и интелектуалну омладину".[11] Од предратне лесковачке штампе једино су *Недељне новине* биле поштеђене оштрих осуда и окарактерисавања као режимских.

Међутим, сам лист је, као орган Народног фронта, често био у ситуацији да демантује своју непристрасност, будући да је као орган политичке групације био у служби Комунистичке партије и војске коју је она контролисала. Тако је долазило до ситуације да док се у *Нашој речи* пропагира парола „Слобода штампе је мајка свих слобода!", команда града објављује оглас да је примећено „да известан број лица у граду који поседују радио апарате нису исте пријавили. Стога се наређује, да сваки онај, који до данас није пријавио свој радио апарат да то одмах учини. Ко се ухвати да није исти пријавио, одмах ће му се одузети и биће најстрожије кажњен".[12] Сличне претње односиле су се и на књиге које су грађани имали у свом поседу и које су морале да се донесу на преглед. Велики број грађана лично је носио пошту и тиме избегавао цензуру, па је достава поште на тај начин била строго забрањена.

Могућност да се искаже мишљење које није било у складу са званичном политиком уређивачког одбора била је онемогућена претходном цензуром. Чак и текстови који су били пожељни и у складу са захтеваним морали су проћи контролу. Тако је позив редакције: „Молимо другове-це, који знају партизанске песме, да текст истих доставе Пропагандном отсеку окружног Одбора Н.О.Ф. – Лесковац, да би се исте евентуално штампале у „Нашој речи". Долазе у обзир како уметничке тако и народне песме: о Стаљину, Титу, партизанској борби итд, које се певају", јасно стављао до знања да се ниједан чланак неће моћи да објави пре контроле Пропагандног одсека.[13] Стога су сви извештаји, репортаже, чланци, прише и друго намењени штампању у листу, требало да се шаљу директно Пропагандном отсеку Окружног одбора н. о. фронта у Лесковцу, који се налазио у кући доктора Станимировића.

Прва два броја листа нису имала исказану цену, тако да су највероватније дељена бесплатно, док је од трећег броја цена била четири динара. Од деветог броја повећана је на 10 динара, с тим да је двоброј од 6. јануара 1945. године коштао 20 динара. Замена новца, која је извршена крајем априла 1945. године, усталила је цену од броја 17, који је изашао на Први мај, на 1 нови динар, колико су коштале новине и у другим местима. Почетна разлика између два броја била је пет дана, колика је била и у међуратном *Лесковачком гласнику*. Међутим, у наредном периоду лист

---

[11] Видоје Прокоповић, *Права народна реч – Поводом покретања листа „Наша реч"*, Наша реч, год. I, бр. 13, 23. децембар 1944, 1.

[12] Наша реч, год. I, бр. 3, 16. новембар 1944, 2.

[13] *Из редакције*, Наша реч, год. I, бр. 3, 16. новембар 1944, 3.

је излазио променљивом динамиком. Од броја 6. лист је требало да излази два пута недељно, четвртком и недељом, али се дешавало да се тај ритам поремети, услед недостатка папира, непредвиђених околности или у случају изборне кампање и у духу славља, када су два броја листа изашла у три дана.[14]

НОВО И НАПРЕДНО

„Комунисти Југославије имали су ту част да први почну борбу са окупатором".[15] Од изузетне важности за Партију било је то да се истакне како је она прва организовала борбу против окупатора. У томе је пренебрегавана чињеница да КПЈ није имала ништа са војним пучем 1941. године и чак је помињана као организатор демонстрација. Овакав став односио се и на сукоб са јединицама окупатора. Било је немогуће признати да је неко пре оружаних формација КПЈ ступио у сукоб са непријатељем, а ради истицања родољубља и бескомпромисности у тој борби, није помињано да је КПЈ све до напада Немачке на СССР следила налог Коминтерне да комунисти својом делатношћу не изазивају Трећи рајх. Напротив, истицано је да је без обзира на готово никакву шансу на успех поведена неравноправна борба против окупатора и да је она „почела одмах по завршетку „званичног" рата са формирањем првих партизанских одреда. Иако су, у почетку, били готово голоруки, они су се са легендарном храброшћу упуштали у неравноправну борбу са непријатељем, убијали су фашисте и тако наоружавали. Из тих малих али храбрих партизанских одреда, који су, под најтежим временским и теренским приликама, храбро одолевали свима реакцијама окупатора и његових помагача, израсла је касније моћна Народно-ослободилачка војска, на челу са генијалним организатором и војсковођом, маршалом Титом."[16]

Осећај који се јавља међу становништвом када се дочека ослобођење увек је са јаким емотивним набојем. Манифестације радости и задовољства стога није потребно коментарисати, али ослободиоци су се потрудили да истакну своје заслуге у томе, своје симболе и одмах наговесте промене. „И док је млађи свет весело, бучно и раздрагано играо слободно наша народна кола у слободном Лесковцу, изнад њихових глава висила је огромна црвена петокрака звезда осветљена изнутра сијалицама као симбол новог живота у новој држави".[17] Уз петокраку звезду најчешћи

---

[14] *Из уреднишшва*, Наша реч, год. I, бр. 6, 26. новембар 1944, 4.

[15] *Заглавље*, Наша реч, год. I, бр. 5, 23. новембар 1944, 1.

[16] А. Ристић, *Фашизам и наша борба*, Наша реч, год. I, бр. 11, 14. децембар 1944, 1.

[17] А. Ристић, *Свечано и слободно прослављен је Велики Октобар у Лесковцу и читавом Лесковачком округу*, Наша реч, год. I, бр. 2, 12. новембар 1944, 2.

симбол промена била је химна *Хеј, Словени*, за коју није навођено порекло, али је истицана као „нова химна нове државе".

Нова држава и ново друштво требало је да значи и престанак неких старих навика и промену менталитета. Лесковчани нису били познати као грађани са осећајем за заједнички рад и улагање у своју средину. Паланачки менталитет значио је улагање и труд у оквиру свог дворишта, где плот представља разделницу са нечим туђим, далеким. Потреба за обновом пострадалог града ипак је била очита, па се на то и прионуло, а за постигнуте резултате били су, наравно, заслужни Народноослободилачки покрет и КПЈ. Обнова се вршила захваљујући „чврстој вољи коју је унео Народноослободилачи покрет, све расположиве снаге, читаво грађанство, приступило је живо раду".[18] Истицана је атмосфера великог елана и пожртвовања, што је објашњавано тиме да грађани сада раде за „своју државу".

Па ипак, без обзира на то што су се нашли у „својој држави", многи од упосленика нису се понашали у складу са задатим нормама. Такво, недолично понашање јавно је критиковано и окарактерисано као остатак прошлости. Власт се нашла у позицији да критикује извесне појаве на које је сама некад подстрекавала. „Неки наши другови радници заборављају да је данас народна власт и да је њихов однос према власти измењен. Раније је власт била противународна и они су се морали борити противу ње. Данас је сасвим обрнут случај: власт је и њихова, те је логично да је помажу и да учествују у њој. Сваки пропис за њих треба да буде правило, које ће они заступати и за чије ће спровођење у живот заложити све своје снаге".[19]

Из чланака у листу може се приметити извесна наивност у погледу схватања начина на који функционише држава. Идеализација „народне државе" ишла је дотле да се није схватало да се преседан у спровођењу закона не може, или бар често, не може правити због задовољења потреба обичног света. Дугогодишње поткопавање темеља власти код појединих „званичних тумача" одузело им је способност да схвате да се закон мора спроводити, па се намеће питање како су поједини припадници Народног фронта уопште замишљали власт. Приликом случаја спровођења закона у управном одсеку рејона замерено је државним чиновницима управо на поштовању закона и немогућности да изађу у сусрет жељама појединих грађана. Зато је оцена писца чланка о случају била: „Али зар нам то не мирише на стару Југославију? Крутост, бирократски елементи, механич-

---

[18] Непотписано, *Порушени Лесковац се обнавља*, Наша реч, год. I, бр. 5, 23. новембар 1944, 3.

[19] Непотписано, *Однос неких наших радника према народној власти*, Наша реч, год. II, бр. 38, 22. септембар 1945, 4.

ност у решавању проблема, укалупљеност, везаност за шаблон – и ништа више. А то су заправо особине старе Југославије. Наша нова власт мора да буде еластична, сналажљива, не сме да живи у актима и наредбама него у живом животу; не сме да се боји одговорности но да своју иницијативу отступа од аката када сам живот отступа од њих".[20]

Без обзира на чврсту контролу од стране власти, било је доста случајева нарушавања безбедности. Недолично понашање било је присутно чак и у војним формацијама, а власт је имала проблема и са одржавањем реда и мира. Због очито нежељених инцидената о којима лист ништа није писао, издата је наредба команданта града Лесковца мајора Радета Поповића да се не продају алкохол НОВ и Бугарима. Грађани су се упозоравали да не краду државну и приватну својину, да не секу дрвеће по парковима и не уништавају туђе винограде и зграде у њима.[21] Уколико се изузме сеча дрвећа која је чињена из преке потребе, услед зиме, може се закључити да власт није имала потпуну контролу на подручју и да су појаве биле масовне, будући да је командант града морао лично да реагује.

Велика пажња посвећивана је обележавању догађаја важних за нову власт. Прву годишњицу заседања АВНОЈ-а Лесковац је „свечано и одушевљено прославио". „Град, од јутра искићен заставама, наговештавао је свечаност (...) дуге поворке људи организовано по реонима, са заставама, сликама и транспарентима, кретале су се главном улицом (...) Поред чета пионира, који су дисциплиновано корачали са својим старијима, нарочито је падао у очи и велики број жена, махом старијих, које су заједно са својим мужевима, браћом, синовима, кћерима, па, можда, и унуцима пошле да и саме чују о далекосежним одлукама Другог заседања АВНОЈ-а, на којима се сада, рукама народа, зида наша нова држава".[22] Пред Први мај истицане су пароле типа: „револуционишимо производњу" и „треба да покажемо читавоме човечанству да смо организовали исхрану као што је друг Тито био организатор борбе".[23] У првомајском броју листа најбоље се може приметити и промена у значају дотадашњих празника и нова мерила вредности која ће бити примењивана. Поменут је и Ускрс, али је чланак о њему био на четвртини стране, док је преостали део посвећен Празнику рада.

Као посебан задатак наметао се продор нове идеологије и политике у систем образовања. У обликовању свести будућих грађана један од првих

[20] П., *Бирократизам*, Наша реч, год. II, бр. 14, 7. април 1945, 2.

[21] Непотписано, *Наредба команданта града Лесковца*, Наша реч, год. I, бр. 9, 7. децембар 1944, 3.

[22] Б. Стојимировић, *Празник нове Југославије*, Наша реч, год. I, бр. 8, 3. децембар 1944, 2.

[23] Непотписано, *Пођимо на рад у Војводину*, Наша реч, год. II, бр. 16, 21. април 1945, 3.

задатака било је „одбацити из прошлости све што није од општег интереса, исећи из ње све што је противу будућности човека. Свему томе треба да допринесе недавна одлука просветних власти да се избаце немачки и италијански из средњих школа, редуцира веронаука, искључи дотадашња историја, сем поглавља народно-ослободилачке борбе до успостављања праве, научне историје. Треба одстранити из историје бескрајне приче о краљевима (...) већ вековима утуране у бистре омладинске главе".[24] Оваквог приступа имао је за последицу изостајање радова из династичке историје за дуго времена, а окружни просветни референт организовао је течај за наставу историје НОБ-е. Наставу су држали: Стојадин Младеновић, Милија Радовановић, секретар Окружног народног фронта и шеф Пропагандног одсека Жика Петровић, Стојан Миленковић и Бошко Крстић, а према писању *Наше речи* „предавачи су били људи који су прошли кроз народно-ослободилачку борбу и упознати са њеним развојем".[25]

Упоредо са новим погледима на приоритете у школству, било је и политичко образовање народа преко истицања „његових" жеља. „Народ неће више да се цепа на партије (...) јер је то жеља фашизма и непријатеља наше борбе – већ жели да кроз свој јединствени народно-ослободилачки фронт помаже борбу за уништење фашизма, за обнову и изградњу наше земље и очува стечену народну слободу".[26] Постојањем једне и једине исправне опције, опције Народног фронта јасно најављена демократизација друштва у самом почетку је онемогућена. Свако супротно изнето мишљење било је осуђивано. Осуде се нису односиле само на локални ниво, већ су досезале до највиших државних установа, а увек су биле „у име народа". „Незнатна мањина у АВНОЈ-у који је проглашен привременом народном скупштином, одупире се филозофским парламентарним увијањем у основним тековинама н.о. борбе; она је бледи одсјај оних потучених реакционарних снага који се копрцају укљештене политички уздигнутим и просвешћеним народом".[27]

Иако се власт трудила да у новинама стално истиче како је народ са пуним поверењем и одушевљењем дочекао ослободиоце, из појединих текстова могуће је стећи другачији, реалнији увид у ситуацију у вароши. Страх од својинских промена и неповерење дела грађанства према комунизму били су изражени. Зато су руководиоци Народноослободилачког

[24] Брана Митровић, *Први кораци народне просвете*, Наша реч, год. II, бр. 4, 27. јануар 1945, 2.

[25] Д. Г., *У Лесковцу је завршен течај за наставнике историје*, Наша реч, год. II, бр. 23, 9. јун 1945, 4.

[26] Непотписано, *Успело предавање о јединственом фронту*, Наша реч, год. II, бр. 7, 17. фебруар 1945, 3.

[27] Жика Петровић, *Значај Трећег заседања АВНОЈ-а*, Наша реч, год. II, бр. 33, 18. август 1945, 1.

фронта често држали конференције на ту тему и уверавали грађане да су њихове бојазни неоправдане. Тако је на конференцији одржаној 16. новембра 1944. године председник среског НОФ-а Раде Ивић изјавио: „Не говоримо вам као власт него као чланови Народног јединственог фронта, јер ми смо спона између војске и позадине. Ми не желимо да комунизирамо земљу, како је непријатељска пропаганда то говорила, него хоћемо да се створи братство и јединство и да заједнички изграђујемо своју државу". Бора Дикић, секретар НОФ-а, свој говор посветио је управо највећим проблемима: „Примећујем да овде у вароши, међу вама, постоји неки неоправдани страх. Ја подвлачим ове речи друга Тита: „Ми пружамо руку сваком поштеном грађанину и позивамо га да са нама сарађује у нашој борби за ослобођење наше земље. Ми нећемо никако да отимамо имања, њиве, винограде, ливаде и дућане, већ хоћемо да се створи могућност да свако поштено ради свој посао".[28]

Без обзира на речи умирења, извесне мере власти утицале су да их привредници примају са зебњом. Зато се осетила потреба да се поново грађани умире и објасне одређене предузете мере. Јова Дискић, председник градског НОФ-а, овакву реакцију грађана сматрао је погрешном и да „треба одбацити свако страховање и правилно тумачити сва настојања наше народне власти." Меру која је изазвала највише панике, попис робе, Бошко Крстић објаснио је на следећи начин: „Не да би се одузела власницима, већ да се, правилно и корисно распореди и искористи роба коју власти узимају за потребе наше власти, биће плаћени у своје време по пијачним ценама." Замерено је онима који су робу прикривали и поред наредбе која је у себи носила и претњу да ће у том случају бити заплењена. Од ове санкције ипак се одустало јер је тај поступак грађана образложен „утицајем лажне пропаганде" и навикама „стечених током окупације".[29] Међутим, у прикупљању потрепштина од грађана власт није била тако блага, а мере које су предузимане објашњаване су на следећи начин: „Реквизиција у граду је схваћена као неки намет. (...) Растрчали се људи, кукају да немају, превијају се, замаскирани непријатељи одмах распредају своју „политику" и све се сводило на то да се неком смањи, да се неком учини да да мање „јер нема" (...) Један се жали да нема све да исплати, а пред замену новца је одмах „нашао" паре. То не само да је саботажа, него и злочин према народу, према држави".[30] Све мере власти тумачене су као исправне, а грађани који их нису спроводили или пак слагали са њима

[28] Ф. В. *Конференција трговаца и занатлија у Власотинцу*, Наша реч, год. I, бр. 6, 26. новембар 1944, 3.

[29] Непотписано, *Први састанак лесковачких привредника*, Наша реч, год. I, бр. 10, 10. децембар 1944, 2.

[30] Жика Петровић, *Реквизиција, давањем држави дајемо себи*, Наша реч, год. II, бр. 18, 5. мај 1945, 3.

ризиковали су да уђу у категорију „злочинаца према народу и држави". Ова метода била је честа и односила се на готово све што је власт желела да спроведе. Под претњом осуде од стране власти, непослушни су били у опасности да тиме буду осуђени од средине, јер је њихово понашање и мишљење било у супротности од „народних интереса", које је најбоље разумела и спроводила управо власт. Са друге стране, власт је давала и позитивне примере, као норму коју би требало следити. Истакнут је случај индустријалца Драгутина Станковића Куце који је имање бившег хотела *Париз*, односно биоскопа *Корзо*, поклонио ГНО за подизање омладинског просветно-културног дома. У *Нашој речи* пренет је и Куцин апел писмом на сувласника Ацу Чуљковића да учини исто. „Овај гест инд. Станковића служи као пример патриотског схватања данашњице".[31]

Велика пажња обраћена је на тзв. женско питање, а прокламована потпуна равноправност полова имала је у себи веома прагматичну функцију. Давањем бирачког права женама, нова власт се својим поступцима трудила да привуче гласове најмасовнијег дела друштва. Еманципација, несумњиво потребна, довођена је у уску везу са Партијом јер управо „захваљујући Комунистичкој партији, која је у своме програму истакла и равноправност жене, она почиње да се препорађа: излази из кухиње, улази у јавни живот, ради упоредо са мушкарцима и доноси велике користи друштву".[32] У жељи да максимално привуку женску популацију, чланци у новинама нису били оскудни у хвалоспевима, тако да је истицано да жене у лесковачком крају нису остале по страни у рату „него су пошле међу првима да се боре за слободу свога народа".[33]

Велику улогу *Наша реч* обавила је током припрема за изборе и током изборне кампање. Са пажњом су пропраћени и избори у Великој Британији и са нескривеним усхићењем коментарисана је победа лабуриста који су 1945. године први пут добили апсолутну већину у Парламенту. Нарочита пажња обраћена је на резутате појединих посланика у претходном сазиву који су се залагали за монархизам у Југославији. Тако је примећено да у Парламент нису ушли поједини кандидати са „реакционарне листе". „Међу њима је и Емери, велика нада наше реакције и главни помагач Драже Михаиловића и наше емигрантске реакционарне владе".[34] Агитовање за републикански облик уређења и кандидатску листу са Титом на челу било је суштина великог броја написа. Стално су преношени изве-

[31] Непотписано, *Пример за углед*, Наша реч, год. II, бр. 33, 18. август 1945, 4.

[32] Марија Димић, *Тип нове жене – жена у борби*, Наша реч, год. I, бр. 9, 7. децембар 1944, 1.

[33] Стоја М. Дујовић, *Висока свест и борбеност жена округа лесковачког*, Наша реч, год. I, бр. 9, 7. децембар 1944, 2.

[34] Непотписано, *Још један тежак пораз реакције*, Наша реч, год. II, бр. 30, 28. јул 1945, 1.

штаји са терена, истицана вера у победу и позив да се гласа за листу Народног фронта. „У срезовима Лесковац и Власотнинце одржано је више конференција, које су биле добро посећене и на којима се народ отворено изјашњавао за републикански облик уређења државе".[35] „Хоћемо слободу, хоћемо демократију, хоћемо да нас најбољи воде, хоћемо братство и јединство народа, хоћемо да господаримо сами собом и хоћемо Тита и републику. Нека нас ти покличи и те тежње воде на изборе!"[36] Притисак је вршен и приликом састављања изборних спискова. У том циљу *Наша реч* објавила је поклич: ПАТРИОТСКА ДУЖНОСТ НАМ НАЛАЖЕ ДА ПРЕГЛЕДАМО БИРАЧКЕ СПИСКОВЕ И ТРАЖИМО ИСКЉУЧЕЊЕ ИЗ ЊИХ СВИХ ОНИХ КОЈИ СУ СЕ ОГРЕШИЛИ О ИНТЕРЕСЕ ДОМОВИНЕ.[37]

Изборна победа Народног фронта условила је да Наша реч после суботе, 10. новембра 1945. године, изађе већ у понедељак 12. новембра. Уз нескривену слављеничку атмосферу, објављен је и коментар „страног посматрача" бугарског потпуковника: „Никада нисам видео веће слободе при провођењу изборне агитације".[38]

СТАРО И ТРУЛО

Како је било важно истаћи све „бољитке" које је нова власт доносила, тако је, можда и значајније у овом тренутку, било важно истаћи „реакционарност" која је била заступљена у Краљевини Југославији. На конференцијама које су одржаване управо су упоређивани приступи старих и нових власти, наравно, на штету старих. Изостала је свака могућност да је у Краљевини Југославији дошло до напретка на било ком пољу, јер је она представљена као творевина са управо супротним циљевима. Просветни референт Окружног НОО Драгутин А. Гроздановић отворио је конференцију са темом „Просвета у прошлости и смернице будућег рада". Из излагања се могло сазнати да „бившој Југославији и њеним властодршцима, а просветним функционерима, није ишло у рачун да отворе очи широким масама, да их осveсте и просвете, него, напротив, да их држе у мраку и „благодети" неписмености, како би их боље могли искоришћавати у сврху својих себичних интереса". Насупрот оваквом приступу, „главни циљ, нове федеративне демократске Југославије, односно њених просветних руководилаца, јесте просветити широке масе, отклонити сасвим

---

[35] Непотписано, *Предизборне конференције у Лесковачком округу*, Наша реч, год. II, бр. 41, 13. октобар 1945, 3.

[36] Жика Петровић, *Сви на изборе!*, Наша реч, год. II, бр. 45, 10. новембар 1945, 1.

[37] Наша реч, год. II, бр. 35, 1. септембар 1945, 1.

[38] Непотписано, *Велика победа Народног фронта*, Наша реч, год. II, бр. 46, 12. новембар 1945, 1.

неписменост, те се зато сада свим силама ради убрзаним темпом на отварању школа и аналфабетских течајева". Један од учесника конференције, Нада Радовановић „је лепо изнела слику старе корумпиране Југославије у којој су учитељи били препуштени на милост и немилост које каквим је-резовским ћатама, жандармима или посланичким кандидатима".[39] Оваквим изјавама прешло се преко чињенице да је у међуратној Југославији учињен велики корак у развоју образовног система и побољшању нивоа писмености и образовања. Једноставно, ништа урађено није признавано.

Као циљ свих претходних влада, наведена је само лична корист и она је најчешће постизана тако што су опстајали на власти захваљујући нерешеном националном, социјалном и верском питању. На годишњици АВНОЈ-а, Миле Вељковић жигосао је све „ненародне и реакционарне режиме старе Југославије, који су кроз 22 године сејали мрачњаштво и раздор између наших народа и својим радом довели до срамног потписивања пакта и још срамније капитулације, а онда се завукли у мишје рупе, оставивши народне масе на милост и немилост окупаторима и издајницима. (...) Али, под руководством КПЈ народ је пошао у борбу да брани своју част, огњиште и поштење".[40] Истицањем циљева партије који су приказани као антипод свему лошем, она је постајала једина исправна водиља у бољу будућност. КПЈ је означена као та партија чија је политика да се обрачуна са мрачњаштвом и она је та која је прва повела борбу за такву будућност. Наравно да у текстовима нигде није истакнуто када је КПЈ прешла из цивилног у војно стање, нити да ли су постојале противокупационе борбене формације под командом некомуниста.

И у другим државним установама најављене су промене које ће бити велики напредак у односу на претходно стање. „Народна тужиоштва уопште имају да буду заштитници тековина народно ослободилачке борбе, чија је тенденција успостављање човечности, културе и истинске демократије. (...) Читав бивши бирократски апарат такозване државне власти био је бедан одраз режимског расположења и као такав само заштитник њихових „стечених добара". (...) На помолу је ново друштво".[41]

Иако је једна од најважнијих парола КПЈ била демократизација друштва, па је стога окупљање у ЈНОФ имало да покаже како Партија није за увођење совјетског модела једнопартијског система, припрема за тако нешто била је увелико присутна. Зато је вишепартијски систем у Југославији требало окарактерисати као систем који је служио угњетавању,

---

[39] М. Ј., *Први састанак учитеља-ца у Лесковцу*, Наша реч, год. I, бр. 3, 16. новембар 1944, 3.

[40] Б. Стојимировић, *Празник нове Југославије*, Наша реч, год. I, бр. 8, 3. децембар 1944, 2.

[41] Отон Свобода, *Улога и значај установе народног тужиоштва*, Наша реч, год. II, бр. 2, 13. јануар 1945, 1.

не демократији, и како је од броја партија много значајнија њихова „суштина". „Није суштина демократизма у томе, што различите партије, које могу бити партије реакционара и њихових лакеја слободно расправљају о томе како управљати државом и искоришћавати државну власт која може бити власт над експлоатисаним масама и угњетеним народима, као што је то на пример био случај у старој Југославији".[42]

Одлуке које су доносиле владе у међуратном периоду из домена спољне политике приказане су не као последица реалног стања, већ као жеља да се остане на власти по сваку цену, макар и против жеље народа, док је Партија била та која је увек слушала како народ „дише". „Великосрпски и великохрватски реакционари, сакупљени у једну реч Цветковић-Мачек, уједињени у мржњи и страху пред својим сопственим народима, руковођени својим себичним прљавим интересима, повезали су своју судбину са Хитлером. (...) Али, наши народи нису то хтели: они су имали своју борбену традицију. Васпитавани и одгојени од своје славне Комунистичке парије, они су се дигли 27. марта не само противу Тројног пакта, него да изразе и своје негодовање и мржњу противу свега трулог и реакционарног, противу свега ненародног, мрачњачког и недемократског".[43]

Завршетак рата и пораз нацистичке Немачке није више њу истицао као главног непријатеља, па су окупационе снаге чак приказане као сила која је у одређеном погледу корисно деловала. „Хитлерова разбојничка ратна машина открила је рак-ране предратне Југославије, које су кужиле здраво тело нашега народа; она је згазила тело бирократског и реакционарног апарата и све што је било кужно отишло је у мрачни табор фашиста, а остао је сам народ, голорук, али здрав духом, борбом, и ухватио се у коштац са својим иностраним и домаћим поробљивачима".[44]

Да би се критиковао прошли систем и указивало на неправилности које су у њему биле изражене, покренута је рубрика „Народ осуђује". „У бившој, ненародној Југославији дешавало се да су многи користили свој положај и звање за личне интересе. Гдегде појављују се и данас клице овога зла, које треба још у почетку искорењивати".[45] „Бивша Југославија била је држава под чијом руком је растао читав низ разних друштвених штеточина".[46] Да је у Краљевини Југославији друштво било дегенерисано и да је могућност напредовања према заслузи била искључена, види се из већег броја чланака. Оцена типографског радника Ј. Каменовића

[42] Непотписано, *И у Лесковцу је приређена свечана комеморација Великом В. И. Ленину*, Наша реч, год. II, бр. 4, 27. јануар 1945, 1.

[43] Жика Петровић, *27. март – дан поноса и славе*, Наша реч, год. II, бр. 12, 24. март, 1.

[44] Непотписано, *Шестоаприлски отпор*, Наша реч, год. II, бр. 14, 7. април 1945, 1.

[45] Непотписано, *Народ осуђује*, Наша реч, год. II, бр. 22, 2. јун 1945, 2.

[46] Непотписано, *Народ осуђује*, Наша реч, год. II, бр. 30, 28. јул 1945, 2.

била је да радник „веома често способнији од самих својих послодаваца, никада није могао да испољи своју оштроумност и способност". Промена по овом питању огледала се у томе да је од тренутка преузимања власти од Народног фронта све било много боље, а „насупрот томе газде-послодавци, када су изгубили своју власт јачега, показали су се у правој боји: слаби, веома често неспособни, и непоштени. Њих народне власти данас кажњавају за спекулацију, рђаво држање под окупацијом, каткад и за непријатељства према садашњим народним настојањима".[47] Све лоша појаве односиле су се на претходну власт, чак и оне које су испољавали људи из нове власти. Наслеђе прошлости била је и препродаја извесних артикала коју су вршили чланови Окружног одбора ЈНОФ-а, као и коришћење положаја да се дође до одређених потрепштина, када су судије узеле буре вазелина.

НОВИ ХЕРОЈИ И САВЕЗНИЦИ

Код Љубе култ Русије и Стаљина као представника, не Тита као у Ле. Овде КПЈ, можда због броја радника.

Рад на изграђивању култа личности Јосипа Броза покренут је од првог броја. Како је изникао из једног ауторитарног покрета статус вође био му је унапред одређен. Био је један од најбољих револуционарних вођа свога доба и вешт дипломата, али како се држава стварала у рату, Партија му је изградила ореол харизматског вође у војним питањима, мада се у њима слабије сналазио. Зато је уз наступ јединица НОВЈ увек истицано његово име, које се везивало за нову власт и нову државу, а у прихватању партизанске војске као ослободилачке биле су укључене све друштвене структуре. У Београду „више од два сата јединице НОВ марширале су кроз густи народни шпалир и за све то време биле су обасипане цвећем. (...) Појаву и марширање јединица НОВ улицама народ је дочекао поклицима маршалу Титу и новој демократској федеративној Југославији".[48] У Лесковцу се агитација за прихватање партизанских јединица огледала и у преносу резолуције и прогласа свештенства Лесковачког округа да „пригрле своју херојску н.о. војску коју води светом прочувени и славом овенчани Маршал Југославије Друг Тито".[49]

Само Титово појављивање увек је описивано са великим изливом емоција од стране присутних, које су исказивале неограничену љубав и ап-

[47] Ј. Каменовић, *Положај радника некад и сад*, Наша реч, год. II, бр. 31, 4. август 1945, 4.

[48] Непотписано, *Београд је чврсто уз маршала Тита*, Наша реч, год. I, бр. 1, 7. новембар 1944, 1.

[49] Непотписано, *Резолуција и проглас свештенства Лесковачког округа*, Наша реч, год. I, бр. 1, 7. новембар 1944, 1.

солутно поверење. На заседању Велике антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије Титов улазак у салу Коларчевог универзитета пропраћен је следећим коментаром: „Дворана се проломила од бурних повика: Живео наш Маршал! Живео Тито!, да се после разлије у скандирани, силан и одушевљен дуг повик: „Ти-то, Ти-То". Благо насмејан, очито дирнут љубављу, коју му кроз своје поздраве исказују представници свих слојева српског народа, друг Тито је стојећи отпоздрављао. Али повици се нису никако утишавали док још бурније поздрављен није изашао на говорничку трибину и упутио речи од срца делегатима прве праве народне скупштине у слободи". По повратку са Првог конгреса Антифашистичке омладине Србије делегати из Лесковца свечано су дочекани. Иако су били измучени путовањем у тешким саобраћајним условима то им није тешко пало, будући да „смо зато видели Тита, представнике АВНОЈ-а, војске, народне власти!". Када се поворка упутила ка центру града, музику и песму надјачавали су узвици „Тито, Тито", који су затим прешли у скандирање „Херој Тито". „Одушевљење са којим је омладина Лесковца примала речи говорника најбољи је доказ да ће све дужности постављене на Првом конгресу бити извршене и да ће високо поверење свог љубљеног вође и учитеља маршала Тита у свему бити оправдане".[50]

Обележавање Титовог рођендана било је главна тема једног броја, будући да су њему посвећене цела прва и трећина друге стране, док су Титове слике биле чест декор листа, а песме о њему веома радо објављиване.[51] У пропаганди коме је припадала Југославија као држава, коришћене су изјаве и припадника војних формација Западних савезника, чиме се доказивало да се ради о вођи кога је прихватио цео свет. Приликом бомбардовања Беча, југословенске јединице прихватиле су америчког авијатичара из Сан Франциска, који је затим дао изјаву „Ја сам знао (...) да ћу се спасити, ако се дочекам Титове земље".[52]

Присан однос са СССР потенциран је од тренутка појаве листа. Било је могуће пратити одликовање совјетских хероја у Београду, добити информације о прослави двадесетшестогодишњице совјетског комсомола у Београду, а сам лист покренут је крајње симболично на дан Октобарске револуције. О успесима Црвене армије говорили су извештаји совјетских новинара Иље Еренбурга и Александра Карнијчука, носиоца Стаљинове награде. Приликом прославе Великог октобра у Лесковцу се окупило

---

[50] Б. Стојимировић, *Омладина Лесковца свечано је дочекала делегате са Првог конгреса Антифашистичке омладине Србије*, Наша реч, год. I, бр. 6, 26. новембар 1944, 2.

[51] Жика Петровић, *Педесет трећи рођендан првог хероја народа Југославије*, Наша реч, год. II, бр. 21, 26. мај 1945, 1.

[52] Непотписано, *Кратке вести*, Наша реч, год. I, бр. 8, 3. децембар 1944, 2.

„више хиљада људи", а у говорима је величан комунизам наспрам царизма, док су као вође светске револуције величани „неумрли Лењин и његов гениални сарадник Стаљин".[53] Као прека потреба истицан је савез Југославије и Бугарске „са моћним заштитником малих народа и свих народа света са братским СССР-ом, јесте услов за опстанак и будућност како наше земље, нама свима драге Југославије, тако и нове Бугарске".[54] На приредби бугарске војске отпеване су две руске песме, а Мишо Петров је „са доста рутине, нацртао по такту портрет маршала Стаљина"[55] Медијска слика Стаљина била је осетно умеренија од Титове, што је супротно од понашања НФ у неким другим местима. Тако је у Александровцу стварање Стаљиновог култа предњачило у односу на изградњу Титовог.[56] Вероватно су процене на терену биле да је у Лесковцу, као граду са великим бројем радника, могућност истицања Тита као највеће фигуре времена било знатно доступније.

Као нови узор представљен је лик лењинградске жене, док се о првој земљи социјализма у свему говорило у суперлативу. Одлазак појединих лица у СССР значио је највеће признање. Када су Раде, Милош и Миле Ћаловић одређени да иду у СССР, коментар је био: „Веће признање, већа награда им не треба".[57]

Посебан приступ у новинама био је према Бугарској. Иако је Бугарска била та која је напала Југославију и чија је војска управо у јужној Србији починила многа зверства, кривац је тражен на другој страни, па је бивши политички комесар Официрске школе Врховног штаба Јован Мариновић дао оцену: „Стара Југославија била је најкрупнија реакционарна земља, која је највише ометала не само братство и јединство народа Југославије, већ и братство и јединство наших народа са братским бугарским народом".[58] Нови савезник био је свуда присутан, а *Наша реч* је у својим чланцима приказивала акције Бугара са јаким емоционалним набојем: „Појаву бугарских делегата скупштина је поздравила дугим, срдачним и

---

[53] А. Ристић, *Свечано и слободно прослављен је Велики Октобар у Лесковцу и читавом Лесковачком округу*, Наша реч, год. I, бр. 2, 12. новембар 1944, 1.

[54] А. Ристић, *Свечано и слободно прослављен је Велики Октобар у Лесковцу и читавом Лесковачком округу*, Наша реч, год. I, бр. 2, 12. новембар 1944, 2.

[55] Р., *Уметничка приредба бугарске народне војске у Лесковцу*, Наша реч, год. I, бр. 8, 3. децембар 1944, 3.

[56] Љубомир Петровић, *Лист „Победа" и пропагандно обликовање јавног мњења у Крушевцу и околини 1944–1945*, Жупски зборник, 4, Александровац 2009, 120–121.

[57] Ж. *Наши најбољи одлазе у Совјетски Савез*, , Наша реч, год. I, бр. 6, 26. новембар 1944, 1.

[58] А. Ристић, *Свечано и слободно прослављен је Велики Октобар у Лесковцу и читавом Лесковачком округу*, Наша реч, год. I, бр. 2, 12. новембар 1944, 2.

топлим клицањем, које је многе дирнуло до суза".[59] На дочеку делегата са Првог конгреса Антифашистичке омладине Србије у Лесковцу је говорио бугарски официр Георги Иванов, који је „поздравио омладину борбеним и ватреним речима, које су учиниле дубок утисак на све присутне".[60]

Солидарност са бугарским рањеницима и погинулим у акцијама описивана је као крајње болан доживљај: „Дизало се цело Лебане и са сузама у очима испраћало до гроба бугарске хероје". Као пуне емоција и вере приказиване су изјаве бугарских официра. Економ болнице у Медвеђи поручник Костов у оцени рада активисткиња АФЖ изјавио је: „Ваша нежност, ваша сестринска љубав и ваше искрено саосећање олакшали су тешке болове рањеним борцима и они одоше одавде са драгоценим и милим успоменама, из којих ће зрачити као јарко сунце ВЕЛИКА ЉУБАВ ИЗМЕЂУ БУГАРА И СРБА (истакнуто у оригиналу) и која ће прокрчити нови пут млађим генерацијама, јер оно што је било више неће бити међу нама, већ ћемо живети у вечном милом братству и љубави".[61] Изјава која и сувише подсећа на Пакт о вечитом пријатељству потписан 1937. године.

Поред југословенских политичара, за збивања у рату окривљавана је и Немачка. У то име бугарске жене обратиле су се својим југословенским сестрама: „Наши војници, по наређењу краља Бориса, упали су у вашу земљу и убијали, насупрот нашој вољи. Немачка политика је крива свему томе, али уверавамо вас да смо ми, антифашисткиње, од самог почетка биле против ове ненародне политике и да смо у тој борби изгубиле много наших сестара".[62]

Као гест нове атмосфере приказана је одлука Отечественог фронта да прими одређени контингент српске деце на збрињавање. Опис путовања прве партије од 200 деце имао је за циљ да прикаже нове односе, који су такви управо због међусобног разумевања и сарадње нових власти: „Путовала су удобно, у загрејаним вагонима, и на свима успутним станицама дочекивао их је народ и давао им разне поклоне у намирницама, колачима и бонбонама (...) Она су добила поред новог веша, нова одела, чарапе и ципеле. Њих свакодневно посећује народ из осталих крајева и доноси поклоне".[63]

---

[59] Непотписано, *Значајне и далекосежне одлуке Велике антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије*, Наша реч, год. I, бр. 4, 19. новембар 1944, 2.

[60] Б. Стојимировић, *Омладина Лесковца свечано је дочекала делегате са Првог конгреса Антифашистичке омладине Србије*, Наша реч, год. I, бр. 6, 26. новембар 1944, 2.

[61] Непотписано, *Леп пример љубави и братства*, Наша реч, год. I, бр. 7, 30. новембар 1944, 2.

[62] Непотписано, *Бугарске жене својим југословенским сестрама*, Наша реч, год. I, бр. 11, 14. децембар 1944, 1.

[63] Непотписано, *Нови пут Бугрске и Југославије*, Наша реч, год. II, бр. 9, 3. март 1945, 3.

ИЗДАЈНИЦИ

У обрачуну са истакнутим припадницима равногорског покрета нескривено је било присуство осећања тријумфа, а на сваки начин вршено је њихово деградирање. О Дражи Михаиловићу већ у првом броју пренета је изјава његове деце која „раскринкавају злочине четничких банди свога оца". Ћерка Гордана је овако приказала јединице ЈВУО: „ова банда је права слика терора и издајника. (...) Они су једино за ракију, коцку и све оно што пружа кафана", након чега се јавно одрекла оца. Изјава Михаиловићевог сина допуњавала је слику злочина: „Они су спалили читава села у срцу Шумадије, а и да не говоримо о Санџаку и Босни где су поклали и попалили хиљаде муслиманских породица. (...) Веза између четника и немачке команде, као и њихов рад, били су координирани".[64]

Свака успешна акција против заосталих четничких група бурно је поздрављана и великом пажњом пропраћивана. У случају четничког команданта Боре Манића јавно је упућен позив на освету: „Још један дражиновски лешинар и немачки јаничар у рукама је правде. (...) Долијао је Манић као и многи други долијаће они сви, чистећи се од њих, наша земља ће заиста једном показати да је уједињена, јединственије но што је икад била. Народе, на теби је да судиш, да се светиш, да не дозволиш да се никад више не повампире злочиначке лешине најгорих и најреакционарнијих издајица!".[65]

Пуно пажње посвећено је вези коју је требало приказати између четника и Немаца у јавном мњењу „Сећате се свакако сви како је једног мирисног мајског јутра одјекнула радосна вест: Медвеђа, Сијарина, Туларе, цела Горња Јабланица очишћена је од дражиноваца. (...) у граду су се појавили „горски вуци" (...) чупави, прљави, подерани, вашљиви. Оружје оставише. И не треба им – па ту су Немци. (...) пијанчили по кафанама, јурили проститутке".[66] Остаје нејасан разлог боравка у шуми уопштено. „Четници Драже Михаиловића беже из Југославије преко територија које држе њихови покровитељи – немачки фашисти".[67]

Вршена је сатанизација свих организација у Недићевој Србији, а од наведених примера прављено је правило према којем су сви непоштени помагали храном, оделом или обућом четнике Драже Михаиловића. У не-

---

[64] Непотписано, *Дражина кћи и син против свог оца*, Наша реч, год. I, бр. 1, 7. новембар 1944, 1.

[65] Жика Петровић, *Злогласни капетан Манић у рукама је правде*, Наша реч, год. II, бр. 13, 31. март 1945, 3.

[66] К. Ј., *Жртве терора Дражиноваца*, Наша реч, год. I, бр. 2, 12. новембар 1944, 4.

[67] Непотписано, *Савезнички авиони туку Дражиновце*, Наша реч, год. I, бр. 14, 6. јануар 1945, 2.

гативној карактеризацији укључене су све друштвене структуре. Учитељи лесковачког округа поздрављају НКОЈ и АВНОЈ, а осудили су „окупаторе и народне издајнике са њиховим вођама: Недићем, Павелићем, Рупником, Љотићем и Дражом Михаиловићем, који су са лажним паролама хтели да изврну нашу праву народну историју и светосавску културу".[68] Уз образовање, укључени су и правосудни органи, где су правници из свег срца поздравили победу НОП-а под вођством Тита над фашистима а посебно народним издајницима при чему „једновремено осуђујемо њихов рад, јер су кроз лажне пароле, мрачњаштво и терор хтели да угуше културу и дух нашег народа, па и сам његов опстанак".[69]

Обрачун са идеолошким противником био је толико важан, да је у пропаганди требало доказати да је он био већи злочинац за народ од оних који су као такви остали у сећању. „У срезу власотиначком народни издајници починили су таква зверства која, умногоме, како по начину извршења тако и по броју жртава, превазилазе злочине које су Бугари чинили у овом крају, по наређењу својих реакционарних властодржаца, у прошлом империалистичком рату".[70]

Без обзира на јаку пропаганду, део грађанства није јој подлегао и власти су биле свесне постојања опозиције, која је такође вршила своју пропаганду. Поводом саопштења из канцеларије ОЗНЕ 19. новембра 1944. године да је 37 ратних злочинаца и непријатеља народа осуђено на смрт, било је потребно у новинама поново истаћи да је поменута пресуда Војног суда XIII корпусне области извршена, будући да су се у јавности проносили гласови да пресуда није извршена и да се сва та лица налазе још у животу.[71]

Осим противничких оружаних формација, највећи непријатељи били су имућни људи, које је прво требало дискредитовати а онда им конфисковати имовину. У ту сврху били су формирани судови части на којима су кажњавани сви облици политичке, привредне, правне, административне, пропагандне и културне сарадње са окупатором.[72] Осуђене је требало приказати у сваком облику кривим, а сваки покушај умањења или одба-

[68] Непотписано, *Резолуција учитеља Лесковачког округа*, Наша реч, год. I, бр. 4, 19. новембар 1944, 4.

[69] Непотписано, *Резолуција правника Лесковачког округа*, Наша реч, год. I, бр. 11, 14. децембар 1944, 4.

[70] Р. Илић, *Страховити злочини дражиноваца у селу Дадинцу код Власотинца, убијено 18 Италијана и 7 присталица н. о. борбе*, Наша реч, год. II, бр. 4, 27. јануар 1945, 3.

[71] *Саопштење, из канцеларије ОЗНЕ*, Наша реч, год. I, бр. 9, 7. децембар 1944, 3.

[72] Суд за суђење злочина и преступа против српске националне части у Лесковцу основан је почетком јуна 1945. године. (Непотписано, *У Лесковцу је образован суд националне части*, Наша реч, год II, бр. 22, 2. јун 1945, 1).

цивања кривице немогућим. Коментар листа на суђење индустријалцима Ружи Петровић, Кости Врањкићу и трговцу Милораду Краинчанићу из Власотинца био је да „јавни Тужилац Бл. Глигоријевић је, у својој оптужници, концизно, документовано и објективно изложио све чињенице које терете оптужене". Ружа Петровић окарактерисана је на следећи начин: „Ни у часу када се налазила пред народним судом она није испуштала из вида своју личност, наступ жене навикле на друштвену моћ. У шта је она веровала? Или је мислила да је народни суд само комедија, прикривена копија покојних југословенских судова, који су ствари решавали несудским путем?". „Сведоци су остали доследни себи и верни ствари народне борбе (...) Само једна сведокиња, Босиљка Томић, повела се за неким посебним, ужим својим гледањем, и насупрот осталих сведока тврдила, очигледно неистините, извесне чињенице у корист оптужене Р. Петровић. Судско веће је, разуме се, узело то сведочење на расматрање само као пример грађанске несавесности, и донело решење да се сведокиња преда среском суду".[73]

Свако неслагање са актуелном власти значило је осуду у новинама. Риста Аранђеловић био је предузимач и милионер, посланик бивше „Стојадиновићеве скупштине" који је ушао у АВНОЈ. Како се уздржао приликом изгласавања нових закона, оптужен је да му је циљ ометање уређења нове народне државе, јер то „у овом моменту значи гласање против тих демократских закона". Његов пут до посланичког места приказан је кроз куповину мандата, када је постао „народни" посланик ненародне скупштине. Кредибилитет му је нарушаван оценом да је помагао Стојадиновићу у „фашизацији" земље и наређивао физички обрачун са радницима у штрајку, а да се за време рата коцкао по београдским кафанама и салонима. Зато, у овом тренутку „Црна Трава се са гнушањем одриче таквих отпадника који газе светиње народно-ослободилачке борбе за које су Црнотравци жртвовали и своје животе и своје домове".[74]

Посебан опус чинила је осуда монархије и краља Петра. Требало је указати на то да су сви који чине „народне представнике" били против монархије и да је промена система неопходна. На заседању антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије „сви делегати су нарочито одушевљено примили одлуку о забрани повратка краљу у земљу док народи Југославије не даду о томе своју реч".[75] У ослобођеном делу земље „спонтано" је манифестовано расположење народа које је имало за циљ

---

[73] Б. Стојин, *Они који нису мислили на свој народ*, Наша реч, год. II, бр. 26, 30. јун 1945, 1–2.

[74] Раде Ивић, *Човек који каља име поносне Црне Траве*, Наша реч, год. II, бр. 34, 25. август 1945, 1.

[75] Непотписано, *Значајне и далекосежне одлуке Велике антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије*, Наша реч, год. I, бр. 4, 19. новембар 1944, 2.

да прикаже у јавности да је питање уређења државе већ решено. „Попут осталих градова и Лесковац је дао одушка своме револту и огорчењу против избегличке реакције на челу са краљем и изразе одушевљења и оданости према свом народном маршалу Титу, борбеном јединству наших народа, према моћним савезницима и нашем новом државном уређењу на демократској и федеративној основи (...) Доле издајници и разбијачи народног јединства на челу са краљем Петром".[76]

*

Значај покретања *Наше речи* несумњиво је био велики. Посматрајући са историјске дистанце деловање овог листа, може се рећи да је он имао вишеструки задатак. Био је средство преко којег је победник у рату могао да исказује свој тријумф, да жигоше своје идеолошке противнике, али и да пропагандно делује на неопредељене грађане. Истовремено, представљао је својеврсну трибину за ширење пожељне слике света, онако како је КПЈ то желела. *Наша реч* наметала је оцену о томе шта је исправно, шта је неисправно, шта је добро, шта је лоше. Речник који је примењен у листу супротстављао је „напредно", „просвећујуће", „демократстко", „људско" и „здраво духом" са оним што је „реакционарно", „мрачно", „ненародно", „угњетавајуће", „великосрпско", „бирократско", „кужно", и „зверско".

Summary

Ivan M. Becić

THE INFLUENCE OF THE „NAŠA REČ" IN MODELIG PUBLIC OPINION OF LESKOVAC AND ITS SURROUNDINGS DURING PERIOD OF 1944-1945.

Started by JNOF, „Naša reč" was the newspaper used by the Communist Party to imposed a desirable political consciousness, the image of society and new standards of value. It was used from the very beginning as a tool for creating a cult of Tito and the demonization of all opponents of the partisan movement, especially the Chetniks. Although the condemnation of Ravna Gora movement was always present, special attention was given to condemn the Chetnik at/on the local level. Correspondents of the „Naša reč" were prominent figures of the National Front, and people „from the nation itself," workers, „honest citizens". They followed the work of courts and military courts of honor, and participated in campaigns for the glorification of the Soviet Union and rapprochement with the Bulgarians, and condemn all that reminiscent the Kingdom of Yugoslavia as a state.

---

[76] Непотписано, *Родољуби Лесковца са великог демонстративног збора у у Лесковцу*, Наша реч, год. II, бр. 3, 20. јануар 1945, 1.

УДК 32.019.51:070(497)"1946/1948"
342.24(497)

Слађана Здравковић

ПОПУЛАРИСАЊЕ ИДЕЈЕ О БАЛКАНСКОЈ ФЕДЕРАЦИЈИ У ЛИСТУ „НАША РЕЧ"

АПСТРАКТ: Стварање једне велике конфедералне државе на Балкану у тренутку када се свет делио на Исток и Запад могло је да у великој мери утиче не само на регионална већ и на општееврпска збивања. У жижи такве политике била је Југославија која је у подели интересних сфера заузимала важно место за све европске силе. Федерација је била и прилика да се утицај победника рата у Југославији, Комунистичке партије Југославије, а посебно њеног секретара, Јосипа Броза Тита, прошири на цео регион. У раду је анализиран утицај *Наше речи* на популарисању ове идеје у Лесковачком крају.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Наша реч*, федерација, Југославија, Бугарска, Албанија

Идеја балканске федерације стара је готово два века и њеним остварењем дошло би до промене државно-правног статуса држава, али и решења територијалних питања у оквиру ширих интеграција. Током Другог светског рата ова идеја појавила се у новом облику и у измењеној историјској ситуацији. Иако је предлог о закључењу уговора о конфедерацији Југославије и Грчке, у чији би састав касније ушле Бугарска, Албанија и Румунија, предложио Момчило Нинчић, на седници краљевске владе 26. новембра 1941. године, као прави творци и спроводитељи ове идеје јавиће се Стаљин, Тито и Димитров.[1] Ову идеју федерације немогуће је разумети без Стаљинових планова и великодржавне политике СССР, тежње за рехабилитацијом Бугарске која је по други пут за кратко време ратовала на страни Централних сила, односно Осовине и Титових амбиција да буде на челу једне јаке и за европске појмове велике државе.

За разлику од планова краљевске владе, где је окосница конфедерације био савез са Грчком, у плановима лидера комунистичких партија ос-

[1] Бранко Петрановић, *Балканска федерација 1943 – 1948*, Београд 1991, 34.

нова конфедералне државе била је у регулисању односа између Југославије и Бугарске. Разговори о јужнословенској федерацији поведени су после Титовог боравка у Москви, разговора са Стаљином, септембра 1944. године у Крајови, ослобођења Београда и убрзане циркулације информација и мишљења на релацији Београд – Софија. Односи између Југославије и Бугарске успостављени су на основу споразума у Крајови од 5. октобра 1944. године, закљученог између Јосипа Броза Тита и делегата владе Отечественог фронта Добрија Терпешева и Петра Тодорова, када је постигнут споразум о будућем заједничком ратовању. Коментар Јосипа Броза на овај споразум био је: „Иако није било оперативних разлога за учешће Бугарске отечественофронтовске армије у операцијама на југословенској територији, у разговорима 5. октобра у Крајови изашли смо у сусрет молби Бугарске владе да им се пружи прилика за рехабилитацију Бугарске учествовањем њихових јединица у борби против Немаца".[2]

Најосетљивији односи двеју држава били су по питању које се тицало Пиринске Македоније и њеног присаједињења Македонији као федералној јединици нове Југославије. Без обзира на неспоразуме због бугарског потцењивања значаја македонских јединица, односи између партијских руководстава изгледали су више него добри.[3] Оба руководства саставила су своје нацрте уговора, а до конкретних разговора о образовању федерације дошло је у Софији током децембра 1944. године, где је Југославију заступао Едвард Кардељ. Нови нацрт уговора израђен је 5. јануара 1945. године, а сагледавао је и Стаљинову жељу да се до федерације дође што пре. Међутим, питање југословенско-бугарске федерације све се више компликовало са међународне тачке гледишта, а сметње су почеле још почетком децембра 1944. године, будући да је Велика Британија ставила до знања да не може прихватити ову федерацију, јер би стварање нове државне конструкције пореметило равнотежу снага балканских држава, а пре свега утицало на изолацију Грчке. Са друге стране, сматрало се да би на овај начин Бугарска, као савезница Немачке, избегла последице своје ратне политике.

За разлику од пројеката федерације са Бугарском, не постоји ниједан сличан писани пројекат са Албанијом, будући да су се разговори између

[2] *Титово војно дело*, Београд 1977, 49.

[3] Темпо је на састанку у Софији 1944. године са бугарским руководством представљен као Титов генерал, док је Македонац Апостолоски најављен као „наш генерал", на шта је Апостолоски одговорио „Ја сам такође Титов генерал". Ни Бугари ни Грци нису желели да дају аутономију „својим Македонцима", само Срби. У бугарским извештајима њихова војска приказана је како се бори „раме уз раме са снагама легендарног маршала Тита и са македонским партизанима и бригадама", чиме се македонске јединице издвајају из састава НОВЈ и приказују као засебне борбене формације. (Светозар Вукмановић Темпо, *Револуција која тече*, *Мемоари*, Београд 1971, 430)

Тита и Енвера Хоџе водили увек без присуства публике. Публицитет овој комбинацији давала је западна штампа, пре свега италијанска. Уговор о узајамној помоћи између Албаније и Југославије имао је карактер ратног антифашистичког савеза, али и послератног војног споразума, чије време није ограничено и којим се Југославија обавезала да штити албанску независност, пошто је грчка влада, потпомогнута од Велике Британије и САД, оспоравала њене јужне границе.[4] Југословенско руководство, иако је и само било суочено са великим економским проблемима, настојало је да Албанији помогне у сваком погледу, као да се радило о југословенској федералној јединици. Највише спекулација по основу формирања федерације односило се на питање Косова и Метохије у будућој федерацији, односно о њиховом предавању Албанији. Овај аспект био је више него осетљив унутрашњи проблем, јер се морало водити рачуна о могућој реакцији Србије, а донекле и Црне Горе и Македоније. Несумњиво је да је притисак Албаније за предају Косова и Метохије био непрекидан од 1943. до 1948. године, мада јавно није изношен.[5] Иако спољa беспрекорни, југословенско-албански односи прве две послератне године били су испуњени противречностима. Албанија се ослањала на Југославију и од ње добијала економску и војну помоћ, а Југославија је подржавала Албанију и на Парискоj мировној конференцији. Реципроцитета улагања у добре односе није било ни у погледу мањина. Док је на Косово и Метохију гледано са аспекта албанских националних интереса, југословенској мањини у Албанији није поклањана никаква пажња.

Поједини албански партијски радници отворено су заузимали антијугословенски став и тражили ослонац на Западу, без обзира на степен помоћи из Југославије, коју је сам Енвер Хоџа доживљавао као својеврсни притисак. Разматрања о федерацији била су вероватно само симбол „добре воље” због присаједињења Косова и Метохије и у Албанији су доживљавана као својеврстан баук. Због опасности од реакције Србије, Тито је сматрао да би се уједињење Косова и Метохије са Албанијом лакше извело у оквиру Балканске федерације, док је албански партијски врх ово питање покушавао да реши одвојено од будуће политичке конфигурације.

Стаљиново убрзавање стварања федерације почетком 1948. године није одговарало Југославији, јер је очито уочена опасност по независност руковођења државом. Убрзо је спровођење резолуције Информбироа распршило све могуће комбинације, без обзира на наду КПЈ да утицај на Албанију, у коју је толико уложено због геополитичког положаја, буде присутан.

---

[4] Милорад Коматина, *Енвер Хоџа и југословенско-албански односи*, Београд 1995, 72.

[5] Б. Петрановић, *н.д.*, 137.

За разлику од озбиљних планова стварања федерације са Бугарском и Албанијом, укључивање Грчке и Румуније било је у другом плану, мада је ситуација у Грчкој праћена са великом пажњом.

Осим водећих дневних листова у Србији и партијског органа *Борба*, пожељна слика у јавности о државама које су биле „у игри" око федерације стварана је и у локалним листовима, поготово на оном подручју које је пострадало у рату управо од припадника окупационих формација поменутих држава.

Посебна пажња на стварање позитивне слике о дојучерашњим противницама у лесковачком крају морала се обратити на Бугарску, будући да се радило о држави чији су војници били окупатори овог дела Србије у оба светска рата и иза којих су, осим пљачке и насиља сваке врсте, остали и стравични злочини. Свако јавно помињање Бугарске, у било ком контексту, обавезно је наглашавало промене у њој и да то није „она окупаторска Бугарска". *Наша реч* пренела је говор једног од водећих партијских идеолога Милована Ђиласа на Академији поводом Октобарске револуције 7. новембра 1944. године у коме је истакнута водиља будућег односа према Бугарској у јавним гласилима: „Промене у Бугарској учиниле су да се ова земља од нашег противника претвори у нашег савезника".[6]

Значај Бугара у развоју борбе за слободу потлачених маса свесно је пренаглашаван. Имена Христа Ботева, Васила Левског, Александра Стамболиског и Георги Димитрова појављивала су се приликом обележавања догађаја који су имали социјалистичку конотацију, а позиција Бугара на супротној страни у рату оправдавана је тиме да су имали несрећу да им је „немачки окрутни империјализам" наметнуо диктатуру корушких краљева. У више наврата проливена је крв у покушајима да их свргну, али је тек Прва армија „својом крвљу опрала срам који су бугарски фашисти нанели сопственом народу" и видно допринела уништавању „немачког фашизма".[7] Збивања у Бугарској увелико су пратили водећи чланови ЈНОФ-а. Члан окружног одбора Раде Ивић поводом обележавања годишњице преузимања власти Отечественог фронта дао је коментар који је јасно показивао циљ коме се тежило: „Тај дан ће остати у историји бугарског народа као најзначајнији дан, када је бугарски народ једном заувек раскинуо са издајничком германофилском кликом." Овај дан имао је и шире значење, будући да је то била „победа демократије на Балкану. Тај дан је учинио прекретницу у односима српског и бугарског народа и повео их заједно у даљу борбу противу фашизма, путем братства и јединства Јужних Словена. Тај пут ће их најзад одвести тамо куда су одавно желели наши народи: у заједничку словенску породицу".[8]

[6] Непотписано, *Говор генерал-лајтнанта Милована Ђиласа*, Наша реч, год. I, бр. 3, 16. новембар 1944, 2.

[7] Р. Ивић, *У прилог братству с Бугарима*, Наша реч, бр. 24, год. II, 16. јун 1945, 1.

[8] Р. Ивић, *Празник бугарског народа*, Наша реч, бр. 37, год. II, 15. септембар 1945, 1.

Важно је било истаћи да су сукоби у прошлости изазивани жељама са стране, а не чињеницом да је Бугарска у два светска рата напала простор Србије. Гостовања српских и бугарских књижевника искоришћена су као прилика да се управо тако нешто пласира у јавност. „До сада се није давала могућност таквим културним манифестацијама наших народа, јер су од најдавнијих времена стране завојевачке силе, непријатељи јединства јужних Словена, вештачки изазвивале мржњу међу братским народима, завађале их и бацале у честе братоубилачке ратове.” Крај мржњи учиниле су југословенска антифашистичка револуција и бугарски Отечествени фронт.[9] Присност је истицана у свакој прилици. На пролазу кроз Београд, путујући у Копенхаген на интерпарламентарну конференцију, Васил Коларов изјавио је да је „нова демократска Бугарска непоколебљиво и чврсто одлучила да живи у најприснијим везама са ФНРЈ, и да је пријатељство бугарског и југословенских народа запечаћено у борби против фашистичких варвара”.[10] Да нема препрека за сарадњу два Фронта показао је и споразум о уређењу спорних потраживања Југославије према Бугарској проистеклих из окупације, који је потписан 15. јуна 1946. године. Потписали су га бугарски министар финансија Иван Стефанов и генерални секретар владе Митар Бакић, а он је оцењен као „велики допринос даљем развитку и учвршћивању веза између Југославије и Бугарске. Њиме је отворен пут широј економској сарадњи и чвршћем повезивању наше и бугарске привреде”.[11] Жеља за повезивањем две привреде додатно је истицала могућност о стварању заједничке државе.

У циљу изградње Титовог култа личности, али и жеље да се прикажу иста осећања, исти револуционарни циљеви и јединство српског и бугарског народа, редовно су преношени чланци из бугарских новина у којима је Тито поздрављан, истицан као истински вођа читавог „напредног Балкана” и личност чији је ауторитет неприкосновен: „Са недавно одржаног митинга у Бугарској, послан је маршалу Титу поздравни телеграм”.[12] Нови односи и Титова улога у томе пренесени су и из бугарског листа *Народ*: „Нова Југославија, која је под руководством херојског маршала Тита уништила монархофашистичку клику, постала је искрени и братски сарадник нове отечественофронтовске Бугарске. Данашња Народна Република Југославија и сутрашња Бугарска народна република претстављају

[9] Р. Ивић, *Поводом посете бугарских књижевника Југославији*, Наша реч, бр. 23, год. II, 9. јун 1945, 4.

[10] Непотписано, *Изјава претседника Народног собрања Васила Коларова*, Наша реч, бр. 17, год. III, 1. мај 1946, 2.

[11] Непотписано, *Споразум између Бугарске и Југославије*, Наша реч, бр. 26, год. III, 29. јун 1946, 2.

[12] Непотписано, *Телеграм упућен маршалу Титу*, Наша реч, год. I, бр. 5, 23. новембар 1944, 1.

здраву основу трајне и мирне сарадње југословенских и бугарског народа и свих балканских народа".[13]

Боравак бугарских војника у Лесковцу и њихово учествовање у финалним операцијама за ослобођење Србије коришћени су за наглашавање „братске љубави" и међусобног уважавања. Приликом дочека делегата са Првог конгреса антифашистичке омладине Србије, уз опис свечаног дочека, *Наша реч* пренела је и говоре који су држани пред спомеником. При том је посебна пажња дата управо бугарском говорнику: „На крају је добио реч трогодишњи партизан Георги Иванов, који је у име бугарске народне војске поздравио омладину борбеним ватреним речима, које су учиниле дубок утисак на све присутне".[14] Навођено је да су овај, као и други слични говори, примани од омладине Лесковца са одушевљењем, које је тумачено као најбољи доказ да ће све Титове заповести бити извршене до краја, чиме је јасно стављено до знања одакле је потекла иницијатива за форсирано зближавање.

Посебна пажња обраћена је на учешће бугарских војника народне војске у завршним борбама за ослобођење Србије. Била је то прилика, коју орган Народног фронта није пропустио, да се истакне срдачност, поверење и љубав између два народа. Посебно је на подручју Јабланице наглашавана блискост, док се са подручја Пусте реке нису преносили коментари, а, с обзиром на злодела Бугара, посебно 1942. године, нису ни очекивали.[15] „Љубав нашег народа према бугарском народу све више долази до изражаја. Нису били ретки случајеви да су наши људи и жене нудили бугарске војнике ракијом, хлебом, дуваном, пићем и другим. Али, када су стали пристизати први рањени бугарски војници, осетили су Јабланичани и Јабланичанке неодољиву љубав према бугарском војнику, борцу народне Бугарске, који на тлу јуначке и напаћене Јабланице лије своју братску крв, за слободу и лепшу будућност оба наша народа, наше дивне Јабланичанке су тада показале своја права сестринска и другарска осећања према бугарским борцима."

---

[13] Непотписано, *Југославија и Бугарска претстављају здраву основу свих балканских народа*, Наша реч, бр. 15, год. III, 13. април 1946, 2.

[14] Непотписано, *Омладина Лесковца свечано је дочекала делегате са Првог конгреса антифашистичке омладине Србије*, Наша реч, год. I, бр. 6, 26. новембар 1944, 2.

[15] Уредници *Наше речи* из ЈНОФ-а водили су рачуна да се простор Пусте Реке не помиње у контексту са Бугарима. Без жеље да се умањи значај било чијег страдања током рата, неупоредиво је доводити идеолошке противнике у раван злочина почињених од бугарских окупатора, будући да је само на простору Бојника од 15. до 18. фебруара 1942. године стрељано преко 550 људи, уз то, цивилних лица. Свако упоређивање не само да умањује злочине које су Бугари извршили у лесковачком крају већ јасно ставља на увид да се због актуелне политике све могло занемарити и заташкати. (Подаци о броју страдалих у Бојнику преузети из Никола П. Илић, *Крвави фебруар, (13–18. 2. 1942)*, Лесковац 1976, 114)

„Појединачно и у организованим групама, прикупљале су ове дарове, спремале колаче и здраву храну и носиле у болнице и превијалишта. У групама су правиле посете бугарским војницима, делиле им своје дарове, надгледале их и сестрински храбриле у њиховим физичким боловима. (...) Бугарски рањеници су са захвалношћу примали изразе љубави наших сестара и другарица. (...) Лакше им је било, јер су видели да наш народ високо цени братску помоћ коју су нам указали, и да се у овој борби кује лепша будућност наша два народа.”

„Било је и тужних момената у нашем крају. Умирали су тешко рањени бугарски војници. (...) У тим тешким часовима, у часовима сахране бугарских војника, дизало се цело Лебане и са сузним очима испраћало до гроба бугарске хероје”. Овакав однос према бугарским војницима подстакао је писмо захвалности бугарског команданта, које се завршава речима: 'Путем наше сарадње утврдимо још више нашу љубав и извојујмо бољу будућност нашима народима'”.[16] Из изложеног јасно је уочљиво наглашавање блискости, а као симбол јединства најчешће су коришћени облици присвојног прилога наше и наша. Овај прилог био је често у употреби и карактеристичан за Краљевину Југославију, где је симболизовано јединство и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Свакако да је његова широка примена у погледу Бугарске имала сличну симболику.

Сличне манифестације братства биле су и у Медвеђи. Због помоћи бугарској војној болници дванаестог дивизиона, нарочито чланица Антифашистичког фронта жена, економ поручник Костов послао је писмо АФЖ-у у Медвеђи у знак захвалности: „Ваша нежност, ваша сестринска љубав и ваше искрено саосећање олакшали су тешке болове рањеним борцима и они одоше одавде са драгоценим милим успоменама, из којих ће зрачити као јарко сунце **велика љубав избеђу Бугара и Срба** [истакнуто у оригиналу, прим. аутора] и која ће прокрчити нови пут млађим генерацијама, јер оно што је било више неће бити међу нама и већ ћемо живети у вечном милом братству и љубави”.[17] Међутим, бајковити склад приказаних односа у Нашој речи и те како је одударао од стварности. Бугарске јединице нису постизале очекиване резултате, а лоше су се односиле и према локалном становништву и његовој имовини. Понашање је више личило на понашање непријатељске војске, не савезничке. Зато је командант Главног штаба Србије Коча Поповић затражио од Врховног штаба да бугарска војска напусти Србију и што пре се врати у Бугарску.[18]

---

[16] Јован Јовановић, *Путеви лепше будућности*, Наша реч, год. I, бр. 7, 30. новембар 1944, 1.

[17] Непотписано, *Леп пример љубави и братства*, Наша реч, год. I, бр. 7, 30. новембар 1944, 2.

[18] Др Милан Скакун, *Југословенско-бугарски односи*, Београд 1984, 127.

Манифестације одржаване у Лесковцу у којима су Бугари учествовали или чак били организатори подробно су праћене и детаљно су описиване. Тако се могло сазнати да је организатор и редитељ приредбе бугарске војске Димитар Крстов, хоровођа, у просторијама основне школе код цркве специјално за ову прилику саставио више парола о братству и јединству Бугара и Срба. Уметничка група при дивизији „Славче" отпевала је партизански марш „Чавдарци" и народну песму „Хајде, Тодоро!" Гено Генчов осећајно је рецитовао песму „Орач", а гитарски квартет „мајсторски је отсвирао и отпевао неколико народних песама и шлагера". (...) „Бугарске приређиваче публика је наградила живим и дуготрајним пљескањем. Међу приређивачима има три-четири првокласне уметничке снаге. Ова приредба је несумњив доказ више о братству и јединству нашег и бугарског народа".[19]

Наредна манифестација оцењена је као „једна од најуспелијих културних приредби одржаних у Лесковцу по ослобођењу, која се највише приближила правој уметности". Била је то приредба просветно-културне групе бугарске народне војске при 46. пешадијском пуку XII дивизије, изведена почетком децембра 1944. године. Презентоване су бугарска химна „Шуми Марица" и словенска „Хеј, Словени", као и борбени маршеви. Отпевано је неколико народних песама и по једна француска и италијанска. Отпевао их је потпоручник Асен Даскалов „својим меканим, лирским тенором". Уз то, изведене су рецитације, које су такође биле борбеног карактера, скечеви, драмске слике, кратки говори.[20] Све изведено имало је за циљ да се истакне братство и јединство српског и бугарског народа.

Осим уметничких, приређиване су и спортске манифестације. Тако је 7. децембра 1944. године одиграна фудбалска утакмица на игралишту спортског клуба „Јосиф", на којој је „судио бугарски поручник ауторитативно и потпуно објективно".[21]

Манифестације братства одржаване су и у околини. У Доњем Стопању сиромашним ученицима народне школе бугарски војници предали су прилог у износу од 5.000 лева „у име искреног и топлог осећања према братском југословенском народу". Манол Христев-Врапчев, представник бугарске војске, на свечаности у школском дворишту 13. децембра 1944. године у говору је истакао значај просвете и братства које су кочили „фашисти и други непријатељи наших народа". Одржан скуп јасно је истакао свој циљ, јер је коментар био: „Ова свечаност је још више продубила

[19] Р. *Уметничка приредба бугарске народне војске у Лесковцу*, Наша реч, год. I, бр. 8, 3. децембар 1944, 3.

[20] А. Ристић, *Једна успела приредба у Лесковцу*, Наша реч, бр. 12, год. I, 17. децембар 1944, 4.

[21] М. Т., *С. к. „Дубочица" – бугарски војни тим 6:2*, Наша реч, бр. 10, год. I, 10. децембар 1944, 4.

братске односе између Срба и Бугара, који отсад неће бити никада прекинути”.[22]

Пред одлазак бугарске дивизије из Лесковца истакнуто је како она одлази на Берлин, а поводом тог догађаја бугарски командант приредио је вечеру. На њој је истицано како „од истих праотаца потичемо”, „заједнички мрзимо германску пљачкашку расу”, да „пропали су рачуни великосрпских и великобугарских хегемониста да шићаре на народној крви”. Ефтим Георгијев, политички комесар Првог гвардејског пука прве гвардејске дивизије, посебно је нагласио: „пропали су сви планови српских и бугарских фашиста да наше народе заваде, и отсада ко се буде усудио да пружи руку да то учини, биће му отсечена”. Одговор од стране представника НОВЈ дао је мајор Раде Поповић који је напоменуо да „ћемо се раме уз раме са нашом браћом Бугарима борити, да завршимо започето дело”. Вече су употпуниле „дивне рецитације на милозвучном бугарском језику”, што је био наговештај да „ништа нас више не може спречити да одржимо братство; давно очекивана жеља је испуњена – бугарски и српски народ корачају поносно и смело у будућност, они су се збратимили занавек”.[23] У име „виших циљева” очито се прешло преко тога ко је био окупатор у оба светска рата. За напад Бугарске на Југославију, без обзира на пакт из 1937. године, окривљени су како великобугарски, тако и „великосрпски фашисти”. Вештачким изједначавањем нечега што је било немогуће и упоредити, српски народ је поново осуђен на ћутање и прихватање поражених за своје равноправне савезнике.

У складу са новом друштвеном улогом и значајем жене, јединство две државе истицано је и на нивоима антифашистичких организација жена. Представнице Отечественог фронта из Софије упутиле су писмо југословенским женама у коме се наводи следеће: „Увек смо се дивиле подвизима жена-партизана, борцима Н. о. војске Југославије. Наши војници, по наређењу краља Бориса, упали су у вашу земљу и убијали, насупрот нашој вољи.” Наведено је чак како су оне кривиле себе јер нису још у самом почетку спречиле ова нечовечна дела. Али, зато сада „послале смо вам најбоље што имамо – своје синове, браћу, мужеве, да крвљу цементирају наше братство и да вам помогну да уништите и избришете трагове које су оставили Хитлерови бандити.”[24]

Особени вид помоћи који је српском југу пружан у духу братства било је збрињавање сиромашне деце у Бугарској. Како је наведено, на иниција-

---

[22] З. П., *Манифестација братства у Доњем Стопању*, Наша реч, бр. 12, год. I, 17. децембар 1944, 2.

[23] Жика, *Братство с Бугарима исковало се у тешкој борби*, Наша реч, бр. 11, год. I, 14. децембар 1944, 4.

[24] Непотписано, *Бугарске жене својим југословенским сестрама*, Наша реч, бр. 11, год. I, 14. децембар 1944, 1.

тиву бугарске омладине планирано је да се прими 10.000 детета, чији је упис вршио ЈНОФ преко рејонских одбора. „Сиромашни грађани треба да искористе ову прилику и пошаљу своју децу која ће бити смештена по удобним и хигијенским дечјим домовима".[25] Збринута деца писала су својим најближима, с тим да су сва писма морала бити цензурисана и стизала су у окружни одбор УСАОС-а. Почетком јуна 1945. године стигло је око 40 писама, а *Наша реч* преносила је одговрајуће садржаје: „Писма су интересантна, исписана невештим дечјим рукописима и садрже њихова осећања, нарочито захвалност на братском пријему у Бугарској". „Из сваког писма избија велика љубав коју наша деца из Бугарске осећају према Југославији, Бугарској и Титу, а на крају сваког писма стоји: Смрт фашизму – слобода народу!" (…) „Оваква су скоро сва писма. Она су доказ да се наша деца у Бугарској не налазе у туђини, већ у братском загрљају бугарског народа."[26] Идиличну слику о путу и боравку у Бугарској нарушавају сведоци, међу којима поједини наводе да се путовало веома дуго, у вагонима за превоз стоке, без хране и воде, тако да је не мали број деце страдао до доласка на одредиште.[27]

Посебан вид пропаганде вођен је на оним местима где су Бугари починили стравичне злочине. Циљ је био да се истакне разлика између „старе фашистичке" и „нове народне" Бугарске. На збору у Клисури крајем јануара 1945. године окупило се много људи из Црне Траве, Власине, Босиљграда и Клисуре. Тако се, готово епски описано, могло прочитати да су се међу окупљеним на збору нашли и „прослављени вођ бугарских партизана генерал Славчо, његов верни друг из борби пуковник Денчо, генерал Благоје Иванов, пуковник Гошев и други". У говору који је „прослављени" Славчо одржао могло се чути да: „Уништењем наше владајуће фашистичке клике престала је омраза између нас и Срба", те да је „бугарски народ одвојио од својих уста 60 тона жита као помоћ попаљеном и напаћеном црнотравском крају", мада се у говору није навело ко је то урадио. Да су бугарски револуционари водили дугогодишњу и огорчену борбу против режима у Софији објаснио је Цанко Чоров, један од организатора Отечествене фронте у Софији. Он је изнео историјат двадесетогодишње борбе против фашизма у Бугарској, у којој је погинуло 85.000 „најбољих синова и кћери" бугарског народа, а преко милион родољуба прошло кроз затворе и логоре. Генерал Иванов најављен је као друг маршала Тита, чиме је требало да се истакне његов значај, а у свом говору,

[25] Непотписано, *Нова Бугарска збринуће 10.000 наше сиромашне деце*, Наша реч, бр. 2, год. II, 13. јануар 1945, 4.

[26] Непотписано, *Наша деца из Бугарске пишу*, Наша реч, бр. 22, год. II, 2. јун 1945, 3.

[27] Интервју са Ђемом Асановићем из Грделице, обављен 16. јула 2011. године

по његовим речима, није могао да изрази количину осећања братства и љубави Срба и Бугара. Покровитељство Совјетског Савеза стално је наглашавано, будући да управо захваљујући СССР „спасено је читаво напредно човечанство од столетног Хитлеровог ропства". За највеће жртве бугарског режима означени су сами Бугари, док су њихови злочини ублажавани „садејством" са домаћим издајницима. „Велика уједињена Бугарска, како су је назвали бугарски шовинисти, била је у ствари Бугарска са троструким ропством. Бугарске фашистичке ловне дружине и полиција, потпомогнуте дражиновцима и недићевцима, убијале су и палиле српски и македонски народ". Са поразом бугарских фашиста и „реакције" у Србији и Југославији „нестало је мржње и вештачких преграда међу нама. Створен је братски савез на Балкану, и нема те силе која би била у стању да разбије тај савез." Посебан осврт на локалне прилике дао је Денчо, који је истакао заслуге Црнотраваца за учвршћивање братских веза, мада су они највише страдали од бугарских фашиста.[28]

У време двогодишњице страховитог покоља бугарских фашиста у Црној Трави комеморацији су присуствовали пуковници Делчо Симов и Денчо Знепољски. Пуковник Симов „бурно поздрављен", пренео је поздраве „братског бугарског народа, који је раме уз раме са југословенским и совјетским народима водио ослободилачки рат". Истакао је да „они који су направили ова згаришта у Црној Трави добили су праведну и заслужену казну. Они су убијали, палили и пљачкали не само ваш него и сам бугарски народ, и хушкали једне против друге да би њима лакше владали". Према опису збора, уз повике „Живело братство са бугарским народом!" и „Хоћемо Денчу! Хоћемо Денчу!", који је учествовао у борбама за ослобођење Власотинца и Лесковца, маса је френетично поздрављала сваког бугарског представника, много више од пуковника Васе Смајевића, за кога је као најважније напоменуто да је у овај крај дошао да прослави Ускрс. Збор је завршен покличима Титу и Димитрову, Отечественом фронту, Бугарској, Црвеној армији, Стаљину и Савезницима.[29] Анализа овог извештаја може да покаже сву дубину пропаганде која је вршена. Уз изузетно бурне поздраве бугарским представницима, који су имали да манифестују братство и љубав, представници НОВЈ стављени су потпуно у други план, а међу покличима једино је Титово име било поменуто, док се НОВЈ уопште не наводи. Изједначавање доприноса антифашистичкој борби јасно је истакнуто тиме да је бугарски народ „раме уз раме са југословенским и совјетским народима водио ослободилачки рат". Пи-

---

[28] Непотписано, *Велика манифестација љубави и братства између бугарског и нашег народа у Клисури*, Наша реч, бр. 4, год. II, 27. јануар 1945, 1.

[29] Непотписано, *Манифестација братства и љубави према бугарском народу у Црној Трави*, Наша реч, бр. 19, год. II, 12. мај 1945, 2.

тање ратних злочина такође се навело као решено, будући да „они који су направили ова згаришта у Црној Трави добили су праведну и заслужену казну". Како је изједначаван значај учешћа у рату, тако су изједначаване и жртве, јер „они су убијали, палили и пљачкали не само ваш него и сам бугарски народ ". Величина и начин страдања жртава у Србији умањивани су и тако што је требало истаћи злочине класних непријатеља. За убиство 18 Италијана и седам припадника партизанског покрета четници су оквалификовани као највећи злочинци на југу Србије. „У Срезу власотиначком народни издајници починили су таква зверства која, умногоме, како по начину извршења дела тако и по броју жртава, превазилазе злочине које су Бугари чинили у овом крају, по наређењу својих реакционарних властодржаца у прошлом империалистичком рату".[30] На овај начин јавним мњењем је отворено манипулисано, са циљем да се прихвате позиције политике ЦК КПЈ са Јосипом Брозом Титом на челу. Без обзира на тенденцију, морало је да се призна да су Бугари немилосрдно спаљивали читава села, односно да су уништили око 3.000 зграда.[31]

Наша реч преносила је изјаве бугарских војних и политичких представника у вези са изборима у Југославији. Интервјуисан је потпуковник Кирил Игњатов који је последњих дана предизборне кампање боравио у Лесковцу. Дошао је са југословенским војним аташеом у Софији, потпуковником Војом Ристићем, а његова оцена о изборима у Југославији потврда је односа двеју држава у том тренутку. „Никада нисам видео веће слободе при провођењу изборне агитације. Слободу су уживали подједнако сви грађани. Агитовало се на потпуно демократски начин, уз пуно учешће народа". (..) „Једанаести новембар био је највећи празник за Пусту Реку, где сам био на дан избора, (...) на све стране чули су се, тога дана, бурни поклици маршалу Титу и републици". (...) „Победа над реакцијом у Југославији је у исто време и победа над реакцијом Бугарске. Пут којим Народни фронт води народе Југославије исти је пут којим Отечествени фронт води бугарски народ: учвршћење извојеване слободе, борба за уништење остатака фашизма, братство и јединство свих Словена". У складу са исказаним тенденцијама, праћена су збивања око састава бугарске владе, референдум и избори у Бугарској. Као паралела са Титом, Георги Димитров приказан је као „највећи син бугарског народа", а свако помињање Југославије описано је као „бурна манифестација братства и јединства бугарског и наших народа".[32]

---

[30] Р. Илић, *Страховити злочини дражиноваца у селу Дадинцу код Власотинца*, Наша реч, бр. 4, год. II, 27. јануар 1945, 3.

[31] Раде Ивић, *Како да се обнови попаљена Црна Трава*, Наша реч, бр. 24, год. II, 16. јун 1945, 3.

[32] Р. И., *Потпуковник Бугарске армије Кирил Игњатов о нашим изборима*, Наша реч, бр. 47, год. II, 17. новембар 1945, 2.

Коментар *Наше речи* после референдума у Бугарској 8. септембра 1946. године био је да се народ најзад ослободио „мрачне монархије, која га је три пута увукла у катастрофу". Била је то прилика да се још једном истакне јединство јер „заједно са братским бугарским народом деле радост и желе напредак своме братском суседу народи Југославије".[33] После проглашења републике, на изборима 27. октобра победио је Отечественом фронт и добио 78% мандата. Резултат је истакнут као прва вест, помпезно најављена, а чињеница да су од 465 посланика Отечественом фронту припала 364 места, Бугарској радничкој партији (комуниста) 277, објашњава еуфоричне коментаре.[34] „Док су се спроводили избори у Југославији цео бугарски народ је са великом пажњом и интересовањем пратио ток избора, а кад је објављена велика победа Народног фронта, бугарски народ је у силном одушевљењу радост победе делио заједно са нашим народима". (...) „Победом Народног фронта у Југославији и Отечественог фронта у Бугарској, задат је смртоносан ударац великосрпској и великобугарској реакцији. Планови Грола, Пастухова и Мушанова нису се остварили". (...) „Граница између Југославије и Бугарске није више бусија иза које су се скривали надувени краљеви, официри и шпијуни, који су сањали о великој Србији до Софије, нити пак место одакле су кољаши Ванче Михајлова бацали паклене машине помоћу којих су мислили да Ниш и Лесковац припоје великој Бугарској".[35]

Врхунац у добрим односима двеју држава у овом периоду био је у тренутку када је у Евксиограду код Варне 27. новембра 1947. године потписан Уговор о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи између Федеративне Народне Републике Југославије и Народне Републике Бугарске. „То је довршено давно очекивано дело од народа обеју братских земаља. Најбољи доказ овоме су огромно одушевљење и овације приређене нашој делегацији на челу са другом Титом, чим је она ступила на тле братске Бугарске". (...) „Цео демократски свет у нашем уговору види да је 'буре барута' на Балкану, које су стварали страни империалисти, занавек ишчезло." (...) „Народи Југославије и Бугарске изграђујући нове демократије у својим земљама, отклонили су то зло, које су империалистички лакеји Карађорђевићи у Београду и Кобурзи у Софији против народних интереса и воље стварали, за свој и рачун њихових господара" (...) „Овај братски уговор, даје народима перспективу сигурног развоја, срећнијег живота и безбедности граница".[36]

---

[33] Непотписано, *Референдум у Бугарској*, Наша реч, бр. 37, год. III, 14. септембар 1946, 2.

[34] Непотписано, *Велика победа Отечественог фронта у Бугарској*, Наша реч, бр. 44, год. III, 2. новембар 1946, 3.

[35] Р. Ивић, *Две победе Јужних Словена*, Наша реч, бр. 48, год. II, 24. новембар 1945, 1.

[36] Б. Глигоријевић, *Братство бугарског и нашег народа*, Наша реч, бр. 37, год. IV, 5. децембар 1947, 1.

Албанија је представљена као мала, поносна држава коју ће Југославија као велики сусед да штити. На конгресу балканске омладине који је почео 8. и трајао до 16. јула 1945. године у Београду састали су се представници пет земаља: Грчке, Југославије, Бугарске, Албаније и Румуније. Комисије су расправљале о кажњавању ратних злочинаца, очувању мира, радништву, сељачкој омладини, о учењу у школама и пионирима. „Овај конгрес омладине Балкана не само да је значајан за омладину, већ за све балканске народе (...) Омладина једнодушно је захтевала да се призна борба маленог, али непокореног народа Албаније и њена народна влада". На конгресу су одабрани делегати за Светски омладински конгрес, који је требало да се одржи током августа у Лондону, а симбол јединства огледао се у изабирању Балканског омладинског већа, које ће руководити омладином Балкана.[37]

Подршка коју је Југославија давала Албанији пред међународном заједницом није остајала без одјека у албанској штампи. *Наша реч* пренела је коментар из албанског *Башкимија*: „Изван свега наш је народ захвалан новој Југославији и њеном заслужном руководиоцу маршалу Титу зато што бране наша легитимна права пред Уједињеним Народима. Наш народ ће још више учврстити пријатељство које га везује за народе Федеративне Народне Републике Југославије, јер он зна да ово пријатељство није само велики фактор мира на Балкану и у Европи, већ да је и моћна гарантија независности Албаније".[38] Жеља нових албанских власти била је да што пре буде призната, али и да се нађу на страни победника у рату. Стога је Албанија послала захтев да буде позвана на мировну конференцију у Паризу, који је југословенски делегат Моша Пијаде подржао као „оправдани захтев".[39]

Енвер Хоџа, председник Албаније, министар народне одбране и министар иностраних послова, боравио је у Југославији од 23. јуна до 2. јула 1946. године. Том приликом, склопљен је уговор о пријатељству и узајамној помоћи „који претставља решеност народа обеју земаља да бране своју слободу, независност и интегритет. Исто тако дошло је до међусобног разумевања и пуне сагласности у погледу економске сарадње, као и у свим осталим питањима".[40] Економско повезивање значило је у пракси велику помоћ коју је Југославија упутила Албанији. Фактор економске

[37] М. Динић, *Значај Првог конгреса балканске омладине*, Наша реч, бр. 29, год. II, 21. јул 1945, 1.

[38] Непотписано, „*Нова Југославија – фактор мира на Балкану и у Европи*", Наша реч, бр. 15, год. III, 13. април 1946, 2.

[39] Непотписано, *Албанија захтева да буде позвана на мировну конференцију*, Наша реч, бр. 32, год. III, 10. август 1946, 2.

[40] Непотписано, *Уговор о пријатељству и узајамној помоћи између ФНРЈ и Народне Републике Албаније*, Наша реч, бр. 27, год. III, 6. јул 1946, 4.

сарадње требало је да ојача жељу за стварањем федерације, а уједно има јак пропагандни одјек у албанској јавности. Помоћ Албанији у којој „народи Југославије у Албанији гледају верног савезника и драгог суседа и брата” сакупљана је и у новцу, а до почетка децембра 1946. године приложено је 15.565.565,50 динара.[41]

За разлику од Бугарске, знање локалног становништва о Албанији било је готово незнатно. Зато су власти организовале низ предавања да би се становништво упознало са основним информацијама о овој држави. У Лесковцу је предавање о Албанији 17. новембра 1946. године у сали биоскопа Москва одржао професор Петар Милићевић. Оно се односило на географски положај, привредни значај, а дат је и кратак историјат. Могло се закључити да је Албанија данас „од јабуке раздора на Балкану, постала напредна и слободна земља, која је у најбољим пријатељским односима са народима Југославије, са којим је везана заједничком проливеном крвљу за одбрану од фашистичких агресора”. Наглашена је водећа улога Комунистичке партије Албаније, а по већ устаљеној пракси и Енвер Хоџа припадао је групи „најбољих синова”. Напори које је југословенска влада чинила у пружању помоћи Албанији објашњени су на следећи начин: „Дужност нам је да помогнемо у овим тешким данима албански народ и материјално и морално”. Да би се дао што повољнији одјек на одржано предавање, истакнуто је како је просветни одбор Месног синдикалног већа затражио да се предавање понови по фабрикама у граду.[42]

Иако Грчка није била у жижи игара око федерације, као што су то биле Бугарска и Албанија, *Наша реч* пратила је са великом пажњом сва дешавања на територији јужног суседа. На удару југословенске штампе нашли су се ројалисти, који су окарактерисани на исти начин као у Југославији и Бугарској, као део „фашистичке банде”. У догађајима који су претходили изборима, ЕЛАС је представљен као вођа демократске групације странака које су чак претиле бојкотом избора уколико се не изврши „образовање широко демократске владе уз учешће левице, амнестија чланова покрета отпора, чишћење државног апарата, а нарочито полиције и жандармерије од издајника из батаљона безбедности и других формација; контрола бирачких спискова и пружање могућности стотинама хиљада демократа, којима је досад на све могуће начине онемогућавано да се упишу у бирачке спискове”.[43] Иако је на исти начин као у Бугарској решено питање државног уређења, за плебисцит у Грчкој који је спроведен 1. септембра 1946. године наведено је да је одржан на захтев енглеских реакционарних кругова да би се на престо довео краљ Ђорђе. Пренаглашена је улога бри-

[41] Непотписано, *Помоћ Албанији*, Наша реч, бр. 50, год. III, 7. децембар 1946, 2.
[42] С. М., *Албанија некад и сад*, Наша реч, бр. 48, год. III, 23. новембар 1946, 2.
[43] Непотписано, *Ситуација у Грчкој*, Наша реч, бр. 12, год. III, 23. март 1946, 2.

танских трупа, за које је наведено да су, као део притиска на народ, одлучиле исход референдума.[44] Новоформирана влада, састављена од монархистичких странака, приказана је као влада терора. „Војска и жандармерија врше казнене експедиције у околини Олимпа против демократских елемената. У борбама је узела учешће артилерија и тенковске дивизије".[45] Међутим, и поред најжешћег терора, монархистичка влада приказана је као неуспешна у покушају да спречи штрајк радника и занатлија заказан за 18. јун 1946. године. Наведено је да је у Атини од 54.000 радника штрајковало 37.000.[46]

Грађански рат у Грчкој праћен је са великом пажњом, а *Наша реч* ставила се потпуно у службу агитације. Као позитивна страна у сукобу представљена је грчка демократска армија, док суројалисти окарактерисани као злочинци. Ток рата приказиван је у смеру да иако суројалисти имали велику помоћ западних савезника, припадници ЕЛАС-а освојили су велики број села у којима „уводе народну власт и успостављају телефонске линије", а без обзира на суровост жандармерије и казнених експедиција, оне не дају резултате, будући да трпе велике губитке у људству и материјалу.[47]

Своју оцену стања у Грчкој Народни фронт координисано је представљао у новинама у Југославији, што је био део слике коју је СССР званично постављао. Украјински делегат Манцилски оптужио је Грчку за провоцирање рата на Балкану, а осим насиља у својој земљиројалисти су провоцирали и суседе, нарочито Албанију, због чега је негативна реакција према грчкој влади у југословенским листовима била још израженија.[48] „Монархофашисти" су оптужени да често нападају Албанију, хушкају на Бугарску, а почели су да провоцирају и Југославију. Грчки авиони погодили су југословенску караулу са осам метака, након чега је Министарство иностраних послова ФНРЈ упутило протестну ноту Грчкој, док је касније Југословенска армија активирала борбена дејства према грчким авионима.[49]

Попут помоћи упућеној Албанији, *Наша реч* извештавала је и о помоћи Грчкој, организоване на иницијативу Среског синдикалног већа у Лесковцу. Апеловало се на помоћ многобројним избеглицама које су

[44] Непотписано, *„Плебисцит у Грчкој"*, Наша реч, бр. 36, год. III, 7. септембар 1946, 2.

[45] Непотписано, *Догађаји у Грчкој*, Наша реч, бр. 32, год. III, 10. август 1946, 2.

[46] Непотписано, *Штрајк у Грчкој*, Наша реч, бр. 26, год. III, 29. јун 1946, 2.

[47] Непотписано, *Припадници ЕЛАС-а ослободили од монархо-фашиста велики број села*, Наша реч, бр. 48, год. III, 23. новембар 1946, 2.

[48] Непотписано, *Провокације Грчке*, Наша реч, бр. 35, год. III, 31. август 1946, 2.

[49] Непотписано, *Грчки авиони прелетели нашу границу и митраљирали пограничну караулу*, Наша реч, бр. 49, год. III, 30. новембар 1946, 2.

бежале испред „монархо-фашистичког” терора. „Дужност је сваког организованог члана синдиката, Фронта, АФЖ-а и Народне омладине, као и сваког поштеног грађанина да да свој прилог фонду за помоћ грчком народу, јер борба коју води грчки народ није само борба за његову националну слободу и независност, већ је то борба за очување трајног мира на Балкану и у свету”.[50]

Од краја јануара 1948. године *Наша реч* престала је да прати догађаје у поменутим земљама. Збивања у иностранству била су резервисана за Совјетски Савез, док је тршћанска криза била једина тема која је дотицала односе са неком од суседних земаља. Интересовање листа постају домаће актуелне теме и од тог тренутка *Наша реч* може се назвати класичним локалним листом. Ипак, кључне послератне године биле су у великој мери посвећене пропагирању идеје о балканској федерацији, новим односима политичких елита балканских држава и стварања илузије о „братским народима” које су империјалисти завадили. Повлачење из оптицаја једне теме која је дуже време и те како била актуелна свакако говори о промени политичког правца који је Југославија извршила, тако да се и штампа, која је била у функцији владајуће партије, адекватно прилагодила. Неки од битних актера у спровођењу идеје о балканској федерацији касније су отворено признали своју заблуду и како је вишедеценијско искуство народа од самог почетка указивало на узалудност у уложеним напорима за остваривање идеје о држави која би обухватала читав Балкан.[51]

*

Уласком у федерацију са Бугарском, која је била губитник и непријатељ у оба светска рата, чији су војници за собом оставили стравичне злочине, као и Албанијом, државом са којом су после рата границе биле нерешене и чији су качаци током Другог светског рата пустошили све што је било српско, Срби су као народ, зарад виших интереса, били осуђени на „губитак памћења” и ћутање, што је можда и најтежа казна коју су добили. У име стварања државе, помирења је било како на унутрашњем тако и на спољнополитичком плану, зарад идеје о федерацији и савеза са земљама на чијем челу су биле комунистичке партије.

У свим плановима током првих послератних година Тито је био спреман да евентуално жртвује територије у источном и јужном делу земље, док је политика ка територијама на северозападу Југославије била да се

---

[50] Непотписано, *У Лесковцу је образован одбор за помоћ грчком народу*, Наша реч, бр. 3, год. V, 24. јануар 1948, 1.

[51] Темпо је касније изнео податке да је указану помоћ и инсистирање на сарадњи са Бугарима народ коментарисао „Море, децо, преварiће вас Бугари! Они су нас у два последња рата напали с леђа, и то онда када нам је било најтеже!” (С. В. Темпо, *н. д.*, 397–398)

што више спорних области прикључи Југославији. Без обзира на то што је Тито 1944. године био „дисциплиновани ученик" Стаљина, на федерацију је гледао са становишта свог интереса и концепције водеће улоге Југославије на Балкану.

Summary

Slađana Zdravković

POPULARIZING THE IDEA OF BALKAN FEDERATION IN „NAŠA REČ" NEWSPAPPERS

The most successful among all the plans and vision of creating a broad federation of the Balkan countries was the project set up during the Second World War and created by Stalin, Tito and Dimitrov. The realization of this idea provided as follows: a major impact of Soviet Union on the area where Russia for centuries approved/confirmed itself as a main force, Yugoslavia got a leading role in the Balkans, Bulgaria survived painless transition to the side of war winners and the possibility to progress in a large community of Balkan. Albania has been part of the plan from the beginning, since it received intensive economic and political aid provided by Yugoslavia; while the idea of placing the federation to Greece was limited due to the presence of British troops, as agreed at Yalta.

Propaganda activities in „Naša reč" were reflected through presentation of Bulgaria as an ally, the necessity to help the Albanian people and the one-sided assessment of the civil war in Greece. The local newspaper carried a strong media influence/impact on public awareness and was totally in the service for policy of the Communist Party of Yugoslavia. Abandoning the idea - realization of the federation meant stop publishing the newspaper articles referred to the brotherhood of the Balkan states, including the artificial equalization of contributions done by Yugoslavia, Bulgaria and Albania during war and the changing focus of editors' interest primarily to the of local issues.

УДК 050.488НАШЕ СТВАРАЊЕ"1953/1963"

Милан Ж. Трајковић

„НАШЕ СТВАРАЊЕ“ – КЊИЖЕВНО ОГЛЕДАЛО ЛЕСКОВЦА (1953 – 1963)

АПСТРАКТ: Часопис „Наше стварање“ први пут је изашао 1953. године као часопис за друштвено-политичка питања, науку и књижевност. У првих десет година рада критикован је, хваљен, па чак и заборављен. Из штампе је изашао 21 број часописа, а променила су се три главна и одговорна уредника. Настојао је да обухвати све актуелне теме из друштвеног, политичког и културног живота лесковачког краја и целе тадашње Југославије. У њему су своје место нашли сви стваралоци Лесковца и околине, допринели његовом опстајању, али и својој афирмацији. Часопис, из разноразних разлога, није излазио једном периоду четири године, а 1958. године и 1960. године изашао је само по један број. Преживео је оспоравање, критике, „другарске критике“, беспарицу, кадровски потенцијал, равнодушност, недостатак идеја... све оно што „краси“ менталитет човека овог краја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Лесковац, штампарија, Наше стварање, уредник, редакција, наука, часопис, друштво, политика, култура.

ШТАМПАРИЈЕ И ШТАМПАРСТВО У ЛЕСКОВЦУ ДО 1945. ГОДИНЕ

Лесковац се својом штампарском и публицистичком традицојом не може похвалити, као ни већина градова Србије. О оснивању и раду прве штампарије и ко ју је основао нема довољно података. Једини сигуран траг о томе је оглас из „Српских новина“(1887) у коме Димитрије Адамовић оглашава да је од 1. маја отворио „папирну радњу и штампарију“ у Лесковцу.[1] Први лист штампан у овој штампарији и уопште у Лесковцу био је „Глас народа“, а у њој ће се штампати и црквенокњижевни лист

[1] Драгиша Костић, Штампарије и штампарство у Лесковцу и околини од 1887. до 1941. године, Лесковачки зборник XXXVII, Лесковац, 1977, 36.

„Црквени гласник“. Штампарство у Лесковцу се развија доласком Жике Д. Обреновића, који је своју штампарију основао 1894. године и која је радила све до његове смрти 1936. године. У периоду до Првог светског рата основано је још неколико штампарија, које нису оставиле дубљи траг у Лесковцу, а иза појединих није остао ни један доказ њиховог рада. За време Првог светског рата ниједна штампарија није радила. Без обзира на то колико су радиле и шта су радиле лесковачке штампарије, један су од битних чинилаца да се Лесковац, после ослобођења од Турака, укључи у привредна, политичка и културна кретања тадашње Србије.

ПОЧЕЦИ „НАШЕГ СТВАРАЊА“

После Другог светског рата и победе социјалистичке револуције штампа добија ново место у новом друштву. Ни Лесковац, са традицијом напредне штампе, није мимоишло ново време. Септембра 1953. године, у издању Клуба просветних и јавних радника Лесковца, изашао је први број часописа „Наше стварање“. У уводној речи редакцијског одбора дате су и смернице којим часопис мисли да иде. „Покретањем овог часописа, првог ове врсте у историји Лесковца, ми нисмо мислили на задовољење оне често изражаване жеље људи из унутрашњости да се буде по сваку цену независним од монопола метрополе. „Наше стварање“ није замишљено као трибина с које се може чути само о ономе што је уско повезано са Лесковцем и његовом ближом и даљом околином, нити ограничено само на сараднике из места. То није ни природно ни разумљиво. Али, у првом реду ми рачунамо на људе из места... Будемо ли окупили већи број наших културних и јавних радника на сарадњу – циљ ће бити постигнут.“[2]

У првих десет година, без обзира на различита мишљења о позицији часописа у Лесковцу, мисао око окупљања што већег броја јавних и културних радника овог краја је остварена. Часопис ће добијати и своје прве читаоце, мање-више заинтересоване за теме које се у њему налазе. „Било да су општег или локалног карактера сви се чланци одликују занимљивошћу“[3] . Часопис је требало да излази сваког месеца, осим јула и августа. Већ на почетку свог постојања часопис наилази на извесне потешкоће. Планирани број часописа никад неће изаћи. Зашто је то било тако? У уводној речи поводом петнаестогодишњице од првог броја часописа Хранислав Ракић ће дати објашњење непотпуног броја часописа, или чак неизласка часописа, што се први пут десило 1956. године. „Овај прекид се може објаснити и недостатком материјалних средстава, али не само тиме јер су постојали и други, далеко важнији фактори садржани

[2] Наше стварање, бр. 1, септембар 1953, 3-4, Лесковац, 1953.

[3] Четири броја „Нашег стварања“, Наша реч, Лесковац, 1954, 4.

пре свега у равнодушности уређивача, изгледа да је спласнула она снага која је и довела до покретања ове корисне публикације“.[4] Све се мањи број млађих људи окупљао око часописа, а оснивачи и први сарадници губили су инспирацију и вољу за даљим наставком. Постоји и могућност да је део лесковачких младих стваралаца „био запостављен и да им није дата прилика да у часопису објављују своје текстове“.[5] А они су могли бити свежа крв која би дала нови живот часопису. Без обзира на то што у то време велики број младих Лесковчана, жељних рада и афирмације, долази са студија у Лесковац и види у часопису шансу, „а и ја сам у њему видео могућност објављивања својих радова, сусретање са ауторским написима, углавном из наше средине“.[6] Неки су долазили и одлазили, касније се поново враћали јер је „Наше стварање“ у Лесковцу извршило мисионарску улогу, окупљајући младе људе који су сарадњом добили основе научног рада, а многи су магистрирали и докторирали.“[7]

Ипак, часопис је све више посустајао. По свему судећи, у окружењу часописа није постојао ни кадровски потенцијал који би овај часопис подржао.

У првих десет година из штампе је изашло:

Година	Број
1953.	1, 2, 3, 4
1954.	1, 5-6
1955.	1, 2-3, 4
1956.	/
1957.	1, 2, 3-4
1958.	1
1959.	/
1960.	/
1961.	1
1962.	1-2, 3-4
1963.	/

Наставак традиције напредне штампе у лесковачком крају после Другог светског рата имао је врло тежак задатак да, уз регистровање савремених догађаја, даје и шири осврт на привредни, друштвени и

[4] Хранислав Ракић, Уз петнаестогодишњицу од првог броја часописа „Наше стварање“, Лесковац, 1968.

[5] Интервју са Душаном Јањићем, вођен 11. марта 2005. године у Лесковцу.

[6] Интервју са Томиславом Цветковићем, вођен 26. марта 2005. године у Лесковцу.

[7] Интервју са Храниславом Ракићем, вођен 18. марта 2005. године у Лесковцу.

културни развој овој краја. Око „Нашег стварања“ окупио се велики број културних делатника нашег краја. Свако је из свог угла дао печат часопису. За часопис су писали Атанасије Младеновић, Драгутин Ђорђевић[8], Жак Конфино, Миливоје Перовић, Драгиша Кнежевић, Брана Митровић, Владимир Каменовић, Драгољуб Трајковић и други старији културни делатници. Од млађих снага, ту су били Бора Здравковић, Првољуб Пејатовић, Јоца Михајловић, Димитрије Тасић, Велимир Хубач, Миодраг Митић, Радомир Марковић и други. „Наше стварање“ је неговало поезију и прозу, књижевну, позоришну и ликовну критику. Налазили су се у њему и радови из области медицине, етнологије, привреде, права и других наука. „Озбиљна анализа историје културе Лесковца била би непотпуна без увида у оно што је објављено у часопису, најстаријем часопису у унутрашњости Србије.“[9] Лесковчани су се могли обавестити са страница часописа и о књижевним вечерама које су се одржавале у граду. Часопис је постао језгро око кога се окупљала стара и нова генерација културних радника и писаца. „Оно што је у њему објављено, слика је стања духа и духовног промишљања.“[10] Часопис је морао прихватити и ауторе и наслове које је наметнула тадашња идеологија, да би се задовољила политичка сврха постојања овакве публикације. Када се погледа списак сарадника „Нашег стварања“, и зна број културних делатника тог времена, може се слободно рећи да нема ни једног који је имало значајан, а који је остао ван страница часописа. Са те тачке гледишта, и ако се узме у обзир да је био „школа“ будућих културних радника, може се рећи да је културно–историјски значај часописа огроман. „Лесковац је, ипак, био велики град и часопис би доприносио унапређењу културног живота у њему“[11] каже Душан Јањић.

ДА ЛИ ЈЕ „НАШЕ СТВАРАЊЕ“ ТРЕБАЛО УКИНУТИ?

Часопис и први, углавном усмени одзиви о њему су изазвали пажњу и били повод за извесне разговоре и критичке примедбе којих је било све више. Интелектуални кругови Лесковца, окупљени око часописа или ван њега, показали су специфичности менталитета овог поднебља. Лако су покретали иницијативе и још лакше се одрицали онога што имају и што су сами створили. Изласком часописа сви су били задовољни. Писци и

[8] Драгутин М. Ђорђевић (1907 – 1999), лесковачки свештеник, оставио је значајне радове из области етнологије, фолклористике, антропологије; види: Милан Ж. Трајковић, Прилози за биографију проте Драгутина М. Ђорђевића, Лесковачки зборник LI, Лесковац, 2011, 395 – 404.

[9] Интервју са Томиславом Цветковићем, вођен 26. марта 2005. године у Лесковцу.

[10] Исто.

[11] Интервју са Душаном Јањићем, вођен 11. марта 2005. године у Лесковцу.

други ствараоци имали су где да покажу своје стваралачке потенцијале, млађе генерације су нашле узоре и учитеље, партија своја достигнућа... Али часопис није имао садржај и квалитет који би одговарао апетитима тадашњих интелектуалних кругова Лесковца. Критике су биле најпре усмене, највероватније добронамерне. Јавиле су се и прве писане критике. У „Нашој речи“ од 18. јануара 1954. године појавио се текст везан за ову тему. Потписан је са Љ. Б. и Р. М., и у њему се, између осталог, каже да се критички суд о часопису не може изрећи на основу првих бројева, али се истиче и његова добра страна – што су се његови покретачи одрекли претензија да они имају завршну реч, већ су испољили жељу „да практично помогну и културном животу у нашем граду даду нови импулс.“[12] У овом приказу већа пажња је посвећена прилозима у књижевној рублици него прилозима из свих осталих области. „Такође, очекујемо да часопис и у другим областима постане садржајнији и у следећим бројевима у још већој мери одговори задацима.“[13] Ово највероватније треба схватити као дискретну критику оријентације часописа чија је редакција приморана да објављује изводе из реферата, чланке руководилаца и партијских функционера, разне статистичке податке (на пример, у 1. броју: *Ратарство и воћарство у десетогодишњем плану унапређења пољопривреде у Срезу лесковачком, Економисти и наша предузећа*...). Не обраћајући већу пажњу на „друге области“, критичари су, изгледа, изгубили из вида да је то био часопис не само за науку и књижевност већ и за друштвено-политичка питања. Ова оријентација, против које се тада није смела изговорити јавна критичка реч, и ипак сиромашна „књижевна рубрика“ у часопису су довели до тога да се изрекне једна много озбиљнија критика часописа. Изашла је у „Нашој речи“ од 17. јануара 1954. године, а написао ју је студент књижевности, тада већ познати песник такозване модернистичке епохе из Лесковца – Првољуб Пејатовић[14]. Поводом двоброја за ту годину, Пејатовић је поставио питање најпре квалитета, пре свега литерарних прилога, а затим и питање оправданости саме егзистенције часописа таквог нивоа, без могућности „коренитих измена“[15] како се изразио.

Оваква питања и оцене нису могли проћи без реакције уредништва које је одговорило, најпре оправданом примедбом „да је итекако потребно водити дискусију, што темељитију и конструктивнију“ о садржају и оријентацији часописа чији су недостаци евидентни.[16] Уредништво у даљем тексту напомиње да ти недостаци „проистичу углавном из тога што је све до сада одазив на сарадњу недовољан.“[17] Уредништво, исто-

---

[12] Четири броја „Нашег стварања“, Наша реч, Лесковац, 1954. , 4.

[13] Исто.

[14] Првољуб Пејатовић је био познати млади послератни српски песник, али је брзо напустио поезију и посветио се новинарству. Радио је као новинар Борбе.

[15] Првољуб Пејатовић, „Наше стварање“, Наша реч, Лесковац, 1954, 4.

[16] Владимир Каменовић, Одговор уредништва, Наша реч, Лесковац, 1954, 4.

[17] Исто.

времено, истиче и свој став и уверење „да је погрешно дискутовати о једном листу или часопису, постављајући одмах питање да ли треба да излази или не.“

Један од најзначајнијих сарадника „Нашег стварања“ у то време Драгољуб Трајковић[18] изнео је о томе мишљење у „Нашој речи“ од 7. августа 1954. године. Написао је да „часопис треба одржати, али његово уредништво још одмах поставити на много ширу основу.“[19] Он је био мишљења да још увек није време за озбиљније критике часописа. „Но, непуна година његовог постојања је и сувише кратак период времена да би се од једног оваквог часописа, чак и у средини која би имала више књижевне традиције од Лесковца, могло тражити и очекивати нешто више.“[20] Трајковић је сматрао да часопис морају да уређују људи који би се држали принципа индивидуалне одговорности и креативности, то јест да часопис мора бити креација људи који га уређују и не треба да буде билтен, или сервис друштвено-политичких и партијских форума. „Наше стварање“ треба учинити књижевном, научном и уопште културном ревијом Јужног Поморавља.“[21]

На критике и подршке одговориће уредник Владимир Каменовић у „Нашој речи“ од 9. октобра 1954. године текстом под насловом „Часопис ће и даље излазити.“[22] У вези са овим првим „лавинама“ критика о часопису, Душан Јањић каже да су „Пејатовићеве критичке опсервације на квалитет часописа биле углавном оправдане.“[23]

Међутим, у тој години се више није појавио ниједан број, него тек јануара 1955. године. У 1955. години изашла су четири броја, а онда је уследила прва пауза, до фебруара 1957. године. Нови уредник Драган Ничић и редакција удахнули су и нови живот лесковачком часопису.

УТИЦАЈ АКТУЕЛНЕ ПОЛИТИКЕ НА ЧАСОПИС

Часопис су покренули културни и јавни радници Лесковца, што би требало да значи да су они показали и неку самоиницијативу. Истина је, ипак, мало другачија. Политика у то време има „доминантну улогу у свим сферама друштвеног живота.“[24] Ти културни и други радници су

---

[18] Драгољуб Трајковић је један од најплоднијих лесковачких писаца, само у „Нашем стварању“ и „Лесковачком зборнику“ је објавио близу 200 прилога на преко 1500 штампарских страна. Најпознатија дела су му: „Из прошлости Лесковца и околине“, „Из нашег Манчестера“, „Немањина Дубочица“ и тако даље.

[19] Драгољуб Трајковић, „Да ли треба укинути ‘Наше стварање’“, Наша реч, Лесковац, 1954, 4.

[20] Исто.

[21] Исто.

[22] Разговор са уредником Владимиром Каменовићем, Наша реч, Лесковац, 1954, 4.

[23] Исто.

[24] Интервју са Душаном Јањићем, вођен 11. марта 2005. године у Лесковцу.

добили налог да уређивање и издавање једног часописа има одређену намену и идеолошке задатке. Тиме би, како се тада сматрало, обављали и један друштвено користан посао. Спонтаности ту није било нимало, јер је све било организовано. Није било ни слободе у избору и обради тема, као ни личних иницијатива. Временом ће и одушевљење овим часописом бити све мање. ОО ССРН је обезбеђивао финансијска средства часопису. Самим тим, могао је и да одлучује да ли ће часопис изаћи или не. Политичка подобност је била потребна и код избора сарадника. О умешаности политичара у избор тема и сам часопис се не зна ништа, или се само нешто наслућује, с обзиром на умешаност идеологије у све активности. Политичке теме се нису смеле критиковати, њихов избор је онај прави, „чланци се одликују занимљивошћу, јер су писани на актуелне теме: Социјалистичка демократија кроз радничко самоуправљање, Наше позитивно законодавство, План унапређења пољопривреде“[25] и тако даље. Деловало се највероватније неприметно и са стране, преко других лица, и на питање о умешаности политичара и политике у часопис одговор би могао бити „То не бих могао да знам.“[26]

Тежња човекова за стварањем развија се без обзира на средину у којој он живи. Била мала или велика, средина је онаква каквом је стварамо. У малим срединама, невезаним културолошки за метрополу, могу се јавити исти они проблеми какви се јављају и у метрополама – неразумевање средине, недостатак идеја, проблеми са локалним или савезним моћницима... Шта предузети да би се ти проблеми превазишли? Како се поставити када они наиђу? Колика је моћ човекова да се бори против „ветрењача“ средине из које потиче? Кад напасти и оно што је једино, и да ли га напасти? Све су то питања која се сама постављају у вези са овом темом и многим другим темама везаним за културу мог града. Одговор на њих није потпун, нити ће икада бити. Часопис „Наше стварање“ је највероватније један од многих сличних часописа који су се јавили после Другог светског рата, прошао је пут својствен многим часописима културе тог времена. И данас иде истим путем, на маргини локалних интересовања. Посматран само са стране учесника у његовом животу, а ипак дуговечан, можда вечан. Писали су многи, можда ћете и ви? Ако вам је до стварања, дођите у „Наше стварање.“

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИЦИ „НАШЕГ СТВАРАЊА“ У ПРВИХ ПЕДЕСЕТ ГОДИНА

Година	Главни и одговорни уредник
1953 – 1957	Владимир Каменовић
1957 – 1958	Драган Ничић

[25] Четири броја „Нашег стварања“, Наша реч, Лесковац, 1954. , 4.
[26] Интервју са Душаном Јањићем, вођен 11. марта 2005. године у Лесковцу.

1961 – 1973	Томислав Цветковић[27]
1973 – 1979	Борислав Здравковић
1980 – 1993	Слободан Младеновић[28]
1997	Светислав Павићевић
1998 – 2003	Димитрије Тасић

ПРИЛОЗИ

Прилог број 1

Милан Ж. Трајковић, Интервју са Душаном Јањићем, вођен 11. марта 2005. године у Лесковцу.

(Душан Јањић, рођен 1938. године, докторирао је на катедри за Француски језик и књижевност, дуго година је био члан редакцијског одбора часописа „Наше стварање“.)

1. Када сте први пут чули за часопис „Наше стварање“?

За „Наше стварање“ први пут сам чуо 1964. године, када сам се са студија у Београду вратио у Лесковац и запослио као професор у једној средњој школи.

2. Колико је часопис утицао на вас као младог интелектуалца?

Часопис је на мене, свакако, подстицајно деловао, нарочито од 1967. године кад сам постао председник Клуба љубитеља филма у граду и оценио да би на страницама „Нашег стварања“ требало знатно више да буде заступљена филмска уметност. Прве своје радове из ове области објавио сам 1969. године, а 1970. године и први чланак, есеј из књижевности. Почев од 1971. године био сам и неколико година и члан редакције.

3. Да ли је Пејатовићева критика из 1954. године стигла у право време и на право место?

Када је Првољуб Пејатовић дао 1954. године негативну оцену прилога објављених у „Нашем стварању“, ја сам био гимназијалац и, искрено речено, за ту критику нисам ни чуо нити сам знао да часопис постоји. На основу накнадног прочитавање текстова из прве две године, могу ре-

---

[27] Једно краће време, заједно са Жарком Радовановићем.

[28] После броја 1-2 за 1994. годину, часопис је на извесно време престао да излази. По свему судећи истрошио се идејно и тренутно изгубио разлог за своје постојање. Уместо њега, појавио се часопис Освит који је употпунио културну празнину која се појавила неизлажењем Нашег стварања.

ћи да су Пејатовићеве критичке опсервације на квалитет часописа биле углавном оправдане.

4. Колико је Драгољуб Трајковић био у праву што се залагао за даљи опстанак часописа, без обзира на уочене недостатке?

Опет, са тачке гледишта „младог интелектуалца“ из 1970. године (тада сам се упознао са садржајем претходних бројева) мислим да је Драгољуб Трајковић био у праву што се залагао да „Наше стварање“ настави са излажењем. Лесковац је, ипак, био велики град и часопис је доприносио унапређењу културног живота у њему.

а. Да ли тадашња лесковачка политичка врхушка има утицај на неизлажење часописа?

То не бих могао да знам, али претпостављам да је имала, с обзиром на доминантну улогу политике у свим сферама живота.

5. Како бисте ви поступили на критике да сте били у тадашњем уредништву?

Вероватно бих инсистирао на променама, пре свега у оријентацији часописа. Заложио бих се да се више места да младим стваралоцима и модерним токовима у уметности.

6. По вашем мишљењу, да ли је тачно да су сарадници часописа тих година били сви они Лесковчани који су на културном плану имали шта да кажу?

Очито је да је један број Лесковчана, културних посленика, био запостављен и да им није дата прилика да у часопису објављују своје текстове.

7. Какав лични став имате према томе?

Часопис није искористио у првим годинама постојања све могућности које је имао, али је био слика свог времена и не треба бити сувише строг према његовим тадашњим дометима. За жаљење је, ипак, што није био отворенији и за стваралоце из других средина.

8. Какав је по вашем мишљењу допринос развитку културе у Лесковцу дао часопис „Наше стварање“?

Без обзира на недостатке које је имало, „Наше стварање“ је имало велики значај за културни развој Лесковца, посебно крајем шездесетих година. Нова серија часописа од 1998. године, најбоља је, свакако, деоница у његовом укупном постојању.

9. Има ли часопис „Наше стварање“ будућност?

Има, концепција часописа је добра, уз неке новине, може се само усавршавати. Садашњи главни уредник је гарант његовог квалитета. За редовно излажење треба само обезбедити стална финансијска средства.

10. Да Лесковац нема „Наше стварање“ да ли бисте га основали?

За мене је касно, али у Лесковцу, па и ван Лесковца постоје компетентни ствараоци који би, да нема „Нашег стварања“, могли да покрену издавање квалитетног часописа.

Прилог број 2

Милан Ж. Трајковић, Интервју са Храниславом Ракићем, вођен 18. марта 2005. године у Лесковцу.

(Хранислав Ракић, рођен 7, марта 1928. године, историчар и публициста, члан редакцијског одбора часописа „Наше стварање“.)

1. Када сте први пут чули за часопис „Наше стварање“?

За часопис „Наше стварање“ сам чуо као студент историје на четвртој години 1954. године, пошто сам у то време радио многе семинарске радове из историјске прошлости лесковачког краја, користио сам и часопис „Наше стварање“.

2. Колико је часопис утицао на вас, као младог истраживача?

Часопис „Наше стварање“ утицао је на моје опредељење да се бавим историографијом Лесковца, још као професор реалне Гимназије у Лесковцу 1956. године. Прве чланке објавио сам у „Нашем стварању“ и у „Лесковачком зборнику“, чији сам уредник био неколико деценија.

3. Коме је користило да часопис не излази предвиђеном динамиком?

Оснивање часописа и његово излажење било је прихваћено од културне јавности Лесковца. У њему су се појављивали радови наших старих истраживача историјске прошлости, поезија и проза, као и радови из политичке стварности тога времена.

4. Можете ли да наведете имена људи који су били равнодушни према будућности часописа 1956. године?

Часопис, по мом дубоком уверењу, није излазио јер није било уредника који би желео својски да се бави његовим излажењем и уређивањем. Радило се волонтерски, а тај рад је изискивао прилично времена за контакте са сарадницима, јер у то време није било телефона, већ се са сваким сарадником дописивало, поготово са оним ван Лесковца, што је условило да „Наше стварање“ не излази редовно.

5. Какав лични став имате према томе?

Доласком младих, дипломираних интелектуалаца са студија, поново је покренуто излажење часописа, али одласком Драгана Ничића, професора из Лесковца, „Наше стварање“ поново не излази. После неколико година неизлажења, група интелектуалаца шездесетих година је обновила часопис. Бољом уређивачком политиком, обезбеђивањем разноврсних радова из свих области и то је омогућило да часопис редовно излази петнаестак година, да би поново дошло до прекида и повременог излажења.

6. Какав је допринос развитку културе у Лесковцу дао часопис „Наше стварање“?

„Наше стварање“ је у Лесковцу извршило мисионарску улогу, окупљајући младе људе који су сарадњом добили основе научног рада, а многи су магистрирали и докторирали.

7. Има ли часопис „Наше стварање“ будућност?

„Наше стварање“, један је од најстаријих часописа у Србији, има будућност јер прилично редовно излази и окупља велики број писаца (књижевника), научника, критичара и стваралаца из многих научних дисциплина.

8. Какав је ваш лични допринос квалитету часописа?

Као члан редакције петнаестак година, давао сам допринос у презентовању грађе из историјске прошлости и објављујући критике издатих књига на тему Народноослободилачког рата, када се ретко ко усуђивао да се тиме бави. Успео сам да развијем критички однос према издавачкој делатности и захтевао да се објављују само радови који су урађени на основу извора првог реда.

9. Да Лесковац нема „Наше стварање“ да ли бисте га основали?

Лесковац је град који је у својој прошлости имао неколико часописа, „Освит“, „Лесковачки зборник“ и више листова. Када не би било „Нашег стварање“, покренуо бих иницијативу за постојање једног часописа, јер савремени град без часописа је најобичнија паланка и без основне културе савременог живљења.

10. Ко је, по вашем мишљењу, најзначајнија личност која је писала за часопис и зашто?

Имена која ћу поменути односе се на период до осамдесетих година прошлог века, а то су: Драгољуб Трајковић, Јован Јовановић, Аристомен Ристић, Драгутин Ђорђевић, Брана Митровић, Атанасије Младеновић, од млађих Томислав Цветковић, Николај Тимченко, Душан Стошић, Ми-

одраг Стефановић и моја маленкост. То су личности које су дале велики допринос афирмацији часописа у том периоду.

Прилог број 3

Милан Ж. Трајковић, Интервју са Томиславом Цветковићем, вођен 26. марта 2005. године у Лесковцу.

(Томислав Цветковић, књижевник и публициста, главни и одговорни уредник часописа „Наше стварање“ од 1961. до 1973. године.)

1. Када сте први пут чули за часопис „Наше стварање“?

После дипломирања на Филозофском факултету (1957), у Лесковцу сам отпочео радну активност. Будући да сам се, као студент, бавио писањем, интересовало ме је да ли у Лесковцу, сем недељника „Наша реч“, постоји још неко гласило. Сазнао сам за часопис „Наше стварање“ и убрзо се упознао са неким члановима редакције и главним уредником, професором филозофије лесковачке Гимназије Ничићем.

2. Колико је часопис утицао на вас као младог интелектуалца?

Изазовно! Јер сам у њему видео могућност објављивања својих радова, сусретање са ауторским написима, углавном сарадника из наше средине, (А. Младеновић, Владимир Каменовић, Драгиша Кнежевић, Радош Требјешанин, Драгољуб Трајковић, Бора Здравковић, Брана Митровић) из области књижевног стваралаштва.

3. 1954. године часопис доживљава прве критике, знате ли зашто?

Не сећам се критика из 1954. године на рачун „Нашег стварања“.

4. Какав је ваш лични став према томе?

Периодика је одувек била, а и данас је подложна критици, смисленој, промишљеној, што је и инспиративно и пожељно.

5. По вашем мишљењу, да ли је тачно да су сарадници часописа тих година били сви они Лесковчани који су на културном плану имали шта да кажу?

Углавном.

6. Какав је допринос развитку културе у Лесковцу дао часопис „Наше стварање“?

Немерљив! Оно што је у њему објављено – слика је стања духа и духовног промишљања о проблемима, не само средине, већ и културе и

друштвено-економског развитка. Озбиљна анализа историје културе Лесковца била би непотпуна без увида у оно што је објављено у часопису, најстаријем часопису у унутрашњости Србије, први број се појавио 1953. године.

7. Има ли часопис „Наше стварање“ будућност?

Часопис има будућност, доказ је његово редовно излажење и данас.

8. Какав је ваш лични допринос квалитету часописа?

Од 1961. године па до 1974. године био сам главни и одговорни уредник „Нашег стварања“. О мом доприносу нека суде други, а податак да ми је, поводом 50-годишњице од првог броја часописа, уручена повеља актуелне редакције говори, у извесном смислу, о мом доприносу као уредника, и као аутора књижевних и прилога из области културе публикованих минулих година.

9. Да Лесковац нема „Наше стварање“ да ли бисте га основали?

Лесковац је један од малог броја градова у Србији који је имао више часописа и листова („Наше стварање“, „Освит“, лист „Лесковчанин“, а поред „Нашег стварања“ излази лист „Помак“, „Лесковачки дневник“, годишњак „Литерарна свеска КК Глубочице“...).

10. Ко је, по вашем мишљењу, најзначајнија личност која је писала за часопис и зашто?

Има их више, а незаобилазни су: Атанасије Младеновић, Сретен Динић, Драгољуб Трајковић, Влада Каменовић, Првољуб Пејатовић, Драгутин М. Ђорђевић, Брана Митровић, Николај Тимченко, Хранислав Ракић и други.

Summary

Milan Ž. Trajković

„NAŠE STVARANJE“ – LITERARY MIRROR OF LESKOVAC (1953 – 1963)

The journal called „Naše stvaranje“ was first published in 1953. as the journa for socio – politacal issues, science and literature. During the first ten years of work, which were the subject of my research, it was criticized, praised and even forgotten. The 21st journal was published and three editors- in – chief were changed. The journal attempted to include all current issues concerning the social, political and cultural life of my region and other regions of former Yugoslavia. All the authers from Leskovac and the surrounding aleas

found their own place in it, contributed to its existence and recognition. The journal was not published for four years for various reasons, and in 1958. and 1960. only one edition was published. It survived being disputed, criticism, „friendly criticism“, staff problems, negligence (indifference), lack of ideas, etc – all the things represented in the mentality of the man from this region.

УДК 33:061.2(497.11)"1950/1956"

Слободан Стојиљковић

ОСНИВАЊЕ И ПРВЕ ГОДИНЕ РАДА ГРАДСКОГ ОДБОРА ДРУШТВА ЕКОНОМИСТА СРБИЈЕ У ЛЕСКОВЦУ

У Београду је 1945. године основано Друштво економиста Србије, као добровољна организација економиста у Републици Србији. Организација рада, избор органа Друштва и њихов број чланова прописани су Правилима Друштва економиста Србије. Задаци Друштва су:

- да негује развој економских наука и да се стара о њиховој популаризацији;
- да проучава и разрађује привредна питања градова, срезова и привредних области НР Србије, Југославије и иностраних земаља;
- да се стара о стручном унапређењу економиста, о њиховом положају и улози у друштву;
- да одржава везе и организује сарадњу са другим друштвима и организацијама у земљи и иностранству;
- да по потреби организује јавну публицистику путем издавања економских часописа и повремених стручних публикација.

Друштво је добило статус правног лица а своје задатке је остваривало преко својих органа путем стручних и научних састанака, публикација, предавања и других видова делатности.

Органи Друштва су:

Скупштина Друштва;
Управни одбор Друштва;
Извршни одбор Друштва;
Контролно-финансијски одбор Друштва;
Покрајински одбор за Војводину са седиштем у Новом Саду;
Обласни одбор за Косово и Метохију са седиштем у Приштини и
Одбори у појединим местима НР Србије.

Члан Друштва је свако лице које је по струци економиста и које је завршило економски факултет, односно одговарајућу високу школу и лица

која не испуњавају формалне услове високостручне економске спреме, али се активно баве изучавањем економских проблема и питања. Пријем у чланство врше одбори Друштва. Дужности чланова су да раде на остваривању задатака Друштва, да испуњавају Одлуке друштвених органа и да уредно плаћају чланарину. Права чланова Друштва су да бирају и да буду бирани у органима Друштва и да учествују у друштвеном раду и да се служе друштвеним установама.

У седиштима срески и градских административно-територијалних јединица оснивани су срески, односно градски одбори Друштва економиста Србије. Административно-територијални одбори оснивани су ако је било најмање десет заинтересованих чланова. На оснивачкој скупштини одбора биран је управни одбор: председник, секретар, благајник и потребан број чланова, који се утврђивао на оснивачкој скупштини, у зависности од укупног броја чланова. Мандат управног одбора трајао је годину дана. По одржаној оснивачкој скупштини одбора извршни одбор Друштва економиста Србије доносио је одлуку о испуњавању услова и о оснивању градског, односно среског одбора. Градски, односно срески одбори на својој територији радили су на остваривању задатака Друштва економиста Србије.

При сусрету Радета Станојевића, председника Планске комисије Градског народног одбора у Лесковцу, са Милошем Мацуром, секретаром Друштва економиста Србије, у фебруару 1950. године на Саветовању у Републичкој планској комисији у Београду, разговарало се о раду Друштва економиста Србије и о организовању одбора у Лесковцу. У том циљу формиран је иницијативни одбор у који су, поред Радета Станојевића, ушли Љубиша Гоцић и Слободан Стојиљковић, службеници Планске комисије ГНО-а у Лесковцу. Иницијативни одбор обавио је потребне радње за оснивање организације економиста у Лесковцу и сазвао оснивачку скупштину са следећим дневним редом:

Циљ и задатак Друштва економиста Србије;
Читање Правила Друштва економиста Србије;
Дискусија и
Одлука о оснивању Одбора ДЕС-а и избор Извршног одбора.

Оснивачка скупштина одржана је 8. маја 1950. године у просторијама Градског одбора Народног фронта. Поред потенцијалних чланова Друштва, присуствовали су као гости Сергије Димитријевић, члан Управног одбора Друштва економиста Србије из Београда, Војин Петровић, делегат Градског комитета Комунистичке партије Србије, Славко Маринковић, повереник Повереништва унутрашњих послова Градског народног одбора Лесковац, и Стојан Петковић, делегат Градског одбора Народног фронта Лесковац.

Скупштину је отворио члан Иницијативног одбора Раде Станојевић. Акламацијом је усвојен предложени ред и изабрани председавајући Скупштине и записничар.

О задацима Друштва економиста Србије говорио је председавајући Станојевић, нагласивши, поред осталог, да су задаци Друштва проучавање и разрађивање проблема привредног развоја „у циљу помагања народним властима у управљању привреде и стручно уздизање чланова".

После читања Правила Друштва економиста Србије и закључака са последње седнице Скупштине Друштва економиста Србије у Београду, смернице за рад Градског одбора дао је делегат ДЕС-а Сергије Димитријевић: Рад треба да се одвија кроз организовање предавања, проучавање економске проблематике, организовање дискусионих састанака и курсева Економике ФНРЈ и политичке економије, кроз уређивање стручне библиотеке. За поједине теме предаваче је требало да обезбеди Друштво економиста Србије.

Драгутин Гроздановић предложио је да се у чланство ДЕС-а првенствено „приме другови из привреде и лица која се баве спремањем нових привредних кадрова, тј. наставници економских техникума, а и студенти економских факултета". На његов предлог, једногласно је изабран Управни одбор: председник – Раде Станојевић, председник Планске комисије ГНО-а, секретар – Љубиша Гоцић, службеник Планске комисије ГНО-а, благајник – Михајло Глигоријевић, правник, чланови – Зарије Поповић, директор економске школе, и Слободан Стојиљковић, службеник планске комисије ГНО-а.[1] На скупштини је закључено да изабрани Управни одбор одмах приступи организовању рада и „правилно спроведе упис чланова у складу са Статутом", пронађе просторију за канцеларију и библиотеку, а по завршеном упису сазове састанак новоуписаних чланова.

„З а п и с н и к

Са оснивачке скупштине Градског одбора Друштва економиста Србије у Лесковцу, одржане на дан 8. мај 1950. год. У простиријама Градског одбора Народног фронта, са следећим

Дневним редом:

Циљ и задатак Друштва економиста Србије – реферат друга Радета Станојевића, члана Иницијативног одбора

Читање правила Друштва економиста Србије

Дискусија

Бирање чланова Извршног одбора

Присутни делегати:

Друг Сергије Димитријевић, члан Управе друштва економиста Србије из Београда

---

[1] Записник са оснивачке скупштине Градског одбора Друштва економиста Србије у Лесковцу

Друг Војин Петровић, члан Г.К.К.П.С.

Друг Славко Маринковић, повереник унутраш. послова ГНО-а

Друг Стојан Петковић, секретар Г.О. Народног фронта

Скупштину отвара друг Раде Станојевић, члан Иницијативног одбора и предлаже за записничара друга Слободана Стојиљковића, члана Иницијативног одбора, кога скупштина акламира.

У свом реферату друг Станојевић је поред осталог рекао да друштво поставља себи задатке да проучава и разрађује привредне проблеме у циљу помагања народним властима у управљању привреде и у циљу уздизања својих чланова.

После читања правила Друштва и закључака са последње Скупштине Друштва економиста Србије у Београду, прешло се на трећу тачку дневног реда.

У дискусији су учествовали:

Друг Сергије Димитријевић, који је допунио излагање друга Станојевића и дао смернице за рад Градског одбора (организовање предавања, проучавање економске проблематике, организовање дискусионих састанака, курса економике ФНРЈ, курса политичке економије, уређење библиотеке, а повремено за извесна предавања тражити предаваче из Београда).

Друг Драгутин Гроздановић предлаже да се првенствено у чланство приме другови који се баве привредно-економским проблемима – другови из привреде, а тако и другови који се баве спремањем нових привредних кадрова – наставници економских техникума, и студенти економских факултета.

Друг Раде Станојевић поставља које задатке треба одбор у току овог месеца да изврши (правилно организовати упис чланова, пронаћи просторије за канцеларију и библиотеку, а по завршеном упису сазвати састанак свих новоуписаних чланова одбора).

Потом је на предлог Драгутина Гроздановића једногласно изабран одбор:

Претседник Раде Станојевић

Секретар Љубиша Гоцић

Благајник Михајло Глигоријевић

Чланови: Зарије Поповић и Слободан Стојиљковић

Пошто се друг Станојевић у име изабраног одбора захвалио на избору и обећао да ће у предстојећем раду изабрани одбор уложити пуно воље и труда на остваривању задатака друштва, скупштина је закључена.

Записничар,
Слоб. Н. Стојиљковић с.р.

Претседавајући,
Р. Станојевић с.р.“

Прву седницу изабрани Управни одбор одржао је 2. јуна 1950. године у пуном саставу. Извршен је преглед приступница и у чланство су примљена тридесет четири лица: петнаест запослених у државној управи, пет у привреди, три активна политичара, десет у школству и просветној управи и један у банкарству. Решено је да се устроји матична књига чланства, попуне чланске карте и обавесте чланови о њиховом пријему. Организовати шири састанак за примљене чланове и пријатеље Друштва са предавањем о улози и задацима економиста (Друштво економиста) у данашњој економској и политичкој ситуацији. Разматран је и Нацрт плана рада за 1950/51. годину, који су предложили Гоцић и Стојиљковић. Нацрт је усвојен. Договорено је да се покрене акција за прикупљање књига за библиотеку, да читаоница отпочне рад са расположивим стручним листовима и часописима и да се ангажује пензионисани економиста ма ког профила за библиотекара, уз известан хонорар.[2]

Већ 25. јуна исте године у сали Градског народног одбора одржан је „шири пленум" коме су присуствовала четрдесет четири члана и пријатеља ДЕС-а. *О значају и задацима Друштва економиста у данашњој (*тадашњој*) економско-политичкој ситуацији код нас и у свету* говорио је председник Раде Станојевић. У дискусији је усвојено „да се уведе стална форма планског рада у упознавању чланова са економском проблематиком ФНРЈ и са условима кроз које се креће привредни развој наше земље, јер се наши путеви разликују од путева СССР-а, чија се привреда развијала у другим, релативно бољим условима. Баш зато треба ући у суштину наше економске политике и побити упорну тврдњу СССР-а ... о неправилном и непланском руковођењу народне привреде у ФНРЈ".[3]

Да ли дипломирани ученици Државне трговачке академије испуњавају услов за чланство у Друштву економиста Србије разматрано је и овог пута. Потврђено је да члан Друштва може бити и лице које нема формално високу стручну економску спрему, али које се активно бави економским проблемима.

На овом проширеном пленуму усвојен је и План рада за 1950/51. годину. Остварење Плана, међутим, зависило је од активности свих чланова Одбора економиста, изјавио је председавајући Станојевић.

Следећа седница Управног одбора одржана је у просторијама Повереништва трговине и снабдевања ГНО-а 2. септембра 1950. године. Разматране су приступнице нових потенцијалних чланова и организациона питања. Примљено је десет нових чланова: четири из органа државне управе и шест из привредних предузећа. Пошто је секретар Одбора Љубиша Гоцић добио премештај из Лесковца и налазио се на практичном

---

[2] Записник са седнице одржане 2. јуна 1950. године

[3] Записник са седнице ширег пленума одржане 25. јуна 1950. године

припремном раду у Нишу, решено је да до годишње скупштине послове секретара обавља члан Управе Слободан Стојиљковић.

На овој седници одлучено је да се организује група предавача за предавања „пред ширим скупом грађана, у предузећима и синдикалним организацијама" на тумачењу нових привредних прописа о привредном систему, платном систему, планском систему и финансијском систему. Истовремено, требало је организовати и дискусионе састанке за чланове Друштва.[4]

Организациона питања и пријем нових чланова разматрани су и на седници Управе одржане 24. априла 1951. године. Како је благајник Глигоријевић занемарио своју обавезу благајника због дипломског испита на факултету, договорено је да Слободан Стојиљковић устроји благајничку евиденцију и обавља дужност благајника до годишње скупштине, пошто се сва материјална документа ионако налазе код њега. Разматране су примљене приступнице и у чланство су примљена четири лица из привреде и два из администрације. Утврђено је да је до тог дана уписано педесет чланова.[5]

На Пленуму Друштва економиста Србије одржаном 20. јануара 1952. године у Београду учествовао је и Раде Станојевић, председник Градског одбора економиста. На седници управе градског одбора економиста 28. јануара 1952. године саопштио је закључке Пленума. Потребно је да се активира чланство на проучавању привредне проблематике, а посебно на проучавању економских проблема привредног развоја града Лесковца и околних срезова. На овој седници решено је и да се испитају могућности за оснивање Секције младих економиста при Економској средњој школи. За организацију ове секције задужени су Зарије Поповић и Слободан Стојиљковић. Договорено је да се годишња Скупштина Одбора одржи 24. фебруара 1952. године.[6]

На поменутом Пленуму Друштва економиста Србије, одржаном 20. јануара 1952. године, одређено је да проф. др Радивоје Увалић, декан Економског факултета у Београду, одржи предавање у Лесковцу у организацији Градског одбора економиста у Лесковцу. Већ 30. јануара исте године проф. Увалић је говорио *О организацији и значају привредног планирања у ФНРЈ*, пред препуном салом биоскопа Москва (Корзо).

Годишња Скупштина одржана је 27. фебруара 1952. године у сали Градског народног одбора у Лесковцу. У поднетом извештају председник Раде Станојевић осврнуо се на међународну ситуацију и међународни положај Југославије. Потенцирао је неоправдану политику СССР-а и

---

[4] Записник са седнице одржане 2. септембра 1950. године

[5] Записник са седнице одржане 24. априла 1951. године

[6] Записник са седнице одржане 28. јануара 1952. године

источног блока према Југославији и јединственост југословенских народа у напорима за изградњу социјализма. Самокритички се осврнуо на рад Одбора у Лесковцу у периоду од оснивања до ове скупштине. Иначе, Одбор је бројао педесет три члана, а секција младих економиста уписала је десет чланова – ученика Економске школе. Форме рада били су дискусиони састанци са уводним предавањима за чланове Друштва и предавања за ширу јавност. Одржане су четири седнице Управног одбора и један „шири пленум" за чланове Друштва. Многа организациона питања (на пример избор сале за предавања и датуми одржавања) решавана су договором без званичног одржавања седница Управног одбора. Извештај о благајничком пословању поднео је члан Управног одбора Слободан Стојиљковић.

У дискусији је констатовано да су Дискусиони састанци погодан начин за упознавање и проучавање привредног развоја земље, за упознавање нових привредних мера, а посебно питања која нису у довољној мери разрађена, и да се настави са организовањем предавања о актуелним питањима економске природе, као што је било предавање професора Увалића, да се организују популарна предавања у предузећима за шири круг радника о привредним проблемима и да се пружи помоћ Секцији младих економиста. Предложено је и усвојено да се број чланова Управног одбора прошири за два члана, а да се гласање обави јавно и групно.

Кандидациона комисија у саставу Србољуб Миленковић, Војислав Јовановић и Славко Михајловић предложила је да у нови Управни одбор буду изабрани:

за председника Раде Станојевић, за потпредседника Заре Поповић, за секретара Миле Ристић; за чланове: Слободан Стојиљковић, Васа Николић, Кузман Стојановић, Милица Михајловић, професор, Рајко Радуновић, професор, Момчило Перовић, делегат Секције Младих економиста.

Предлог је био једногласно прихваћен и изабран је нови Управни одбор.[7]

Већ 6. марта 1952. године Управни одбор је одржао седницу на којој су пристуствовали сви новоизабрани чланови. Закључено је да се дотадашње форме рада и даље негују и да се приступи организовању *курса политичке економије*, а да организацију и избор тема обаве Зарије Поповић, Рајко Радуновић и Милица Михајловић, професори средње Економске школе; да се отвори рубрика *Питања и одговори* из области економске теорије и праксе и да Раде Станојевић спроведе организацију и договор у „Нашој речи"; да избор тема за *дискусионе састанке* и организацију обављају Раде Станојевић, Заре Поповић и Слободан Стојиљковић; за предавања

[7] Записник са седнице Скупштине од 7. фебруара 1952. године

за *ширу јавност* избор теме, временски распоред и предаваче требало је уговорити са Друштвом економиста Србије Београд.[8]

Истакнут је проблем убирања чланарине. Пошто су чланови запослени у већем броју предузећа и установа, извршено је задужење, тако да сваки члан Управног одбора обиђе одређени број организација и преузме убрану чланарину, и то у року од тридесет дана. За секцију Младих економиста, међутим, требало је дати у штампу посебне чланске карте, а да наплаћену чланарину користи Секција. За делегата на Оснивачкој скупштини Савеза економиста Југославије именован је Слободан Стојиљковић.[9]

Убрзо су формирана два курса: *Курс политичке економије* и *Курс економике ФНРЈ*. Оба курса посећивало је деведесет седам полазника (чланови Друштва и добар број нечланова). Предавања су држали чланови Друштва, организатори курсева, уз изузетно ангажовање Јове Јовановића, професора Политичке економије у Економској средњој школи. Уведена је и рубрика *Одговори друштва економиста* у недељнику „Наша реч".

Управни одбор на седници одржаној 5. јуна 1952. године разматрао је рад *Курса политичке економије* и рад *Курса економике ФНРЈ*.[10] Констатовано је да опада број слушалаца, што је последица наиласка топлих летњих дана и нередовног присуствовања дежурног члана Управног одбора. Предавачи су, иначе, редовно долазили и држали предавања и умањеном броју слушалаца. Опадало је и интересовање чланова за *дискусионе састанке*, због уопштених тема. Потребно је било да се изаберу теме које би побудиле интересовање чланова. Питања читалаца за рубрику *Одговори друштва економиста* за последњи број „Наше речи" нису обрађена, зато што се очекивало мишљење одређених другова марксиста о досадашњем раду. Питања су углавном постављали ученици Економске школе (Живојин Цунић, Стојан Стефановић, Петар Драшковић и други). На пример: шта је акумулација, а шта концентрација капитала? Од чега зависи фонд плата, који део предузеће може да користи за исплату радника и службеника и како се утврђује.[11]

На седници је закључено: да Курсеви наставе рад; да Одбор задужен за организацију дискусионих састанака одреди 7 – 8 тема (рок 10. јуни); први дискусиони састанак одржати најдаље до 15. јуна тек. год; рубрику Одговори Друштва економиста у листу „Наша реч" и даље неговати; почети са прикупљањем материјала за проучавање историје привредног развитка града и околине; да председник Одбора Станојевић уговори

---

[8] Записник са седнице одржане 6. маја 1952. године без потписа председника, Списак делегата који су предали пуномоћја (стр. 2) Првог конгреса економиста ФНРЈ од 11. до 13. априла 1952. године

[9] Исто

[10] Записник са седнице одржане 5. јуна 1952. године

[11] Наша реч, бројеви 10, 11, 15 и 16 за 1952. годину

са председником Среског синдикалног већа сарадњу на економском образовању радника; да делегат на Скупштини Друштва економиста Србије која ће се одржати у Нишу буде потпредседник Зарије Поповић.[12]

До краја 1952. године одржане су још две седнице Управног одбора на којима су углавном решавана организациона питања. Делегат овог Одбора на годишњој скупштини Друштва економиста Србије, која је одржана у Нишу, Заре Поповић саопштио је своје утиске и да је члан Управног одбора Слободан Стојиљковић изабран за члана Пленума Друштва економиста Србије.

Почетком 1953. године добивено је упутство од Друштва економиста Србије о начину убирања и расподели чланарине, односно део који припада одборима. Чланарина је повећана са 10 на 40 динара месечно. У ствари, чланарина је остала на истом нивоу а разлика се односила на часопис *Економист*. То значи да је сваки члан сваког месеца уз чланску маркицу добијао и часопис, што се већ примењивало од јануара те године. На седници Управног одбора одржаној 13. фебруара текуће године ова одлука је прихваћена. Истовремено, решено је да се годишња скупштина одржи 26. фебруара исте године у Дому културних и јавних радника. Одређене су следеће активности: извештај да припреми секретар Ристић, салу да обезбеди председник Станојевић, штампање позивница, оглашавање и информацију Друштву Београд Стојиљковић.

На истој седници није прихваћен предлог Зарета Поповића да се на дискусионом састанку обради реферат Тита и Темпа са IV конгреса СКЈ, јер је „то ствар партијских организација“, а да се на њихово тражење евентуално пружи помоћ у предавачима.[13]

Прихваћен је предлог Радуновића да се припреми годишњи План рада, да се рад не би одвијао стихијски.

Донета је одлука да се изврши претплата на три издања код Издавачког предузећа „Рад“ у Београду за библиотеку.[14]

Годишња скупштина одржана је одређеног дана (26. фебруара 1953. године). Скупштину је отворио председник Раде Станојевић и поздравио делегате и пријатеље Друштва економиста Србије и саопштио да Одбор економиста у Лесковцу броји сто десет чланова и својим радом добија све већу улогу у економском животу града. За рад Одбора заинтересовани су и органи власти и од Среског народног одбора добивена је дотација у износу од 10.000 динара. Рад се одвијао кроз организацију дискусионих састанака, предавања за чланове, предавања за ширу јавност у одржавању стручних курсева и друге облике рада.

---

[12] Записник са седнице одржане 5. јуна 1952. године.

[13] Записник са седнице одржане 13. фебруара 1953. године.

[14] Допис упућен предузећу „Рад“ – Београд од 14. фебруара 1953. године.

Др Миливоје Перовић, потпредседник и делегат Друштва економиста Србије, поздравио је рад скупштине и одржао предавање са темом *Привредна проблематика Лесковца*.

У извештају, који је поднео секретар Одбора Миле Ристић, наведено је да је претходна година била „упорна у борби на свим пољима друштвених делатности ... и постигнути су велики резултати, тиме су још једном потврђени морално и политичко јединство свих наших народа". Непосредно радничко управљање над средствима за производњу остварено је донетим Законом о управљању привредним предузећима од стране радних колектива. Предавања за ширу јавност углавном су држали предавачи – чланови Друштва економиста Србије из Београда и нашег Одбора. Одржана су следећа предавања:[15] *Развој наше привреде као даља етапа наше социјалистичке изградње* – предавач др Радивоје Увалић; *Национализација индустрије у Великој Британији* - предавач др Миливоје Перовић; *Градска привреда старог Лесковца* – предавач Сергије Димитријевић; *Друштвени план ФНРЈ са освртом на друштвени план среза за 1953. годину* – предавач Миле Ристић.

На предавањима је било од 180 (под бр. 4) до 420 (под бр. 2) слушалаца.

У привредним организацијама одржана су следећа предавања: *О државном капитализму* – предавач Зарије Поповић у предузећу „Коста Стаменковић"; *О развоју производних снага* – предавач Љуба Јовановић у предузећу „Коста Стаменковић"; *О државном капитализму и социјализму* – предавач Душан Цекић у предузећу „Благоје Николић"; *Даљи развој нашег привредног система* – предавач Првослава Вујић у Фабрици вунених тканина у Вучју; *Привредни план ФНРЈ за 1953. годину* – предавач Раде Станојевић и група предавача у осам предузећа.

У области стручног и теоретског усавршавања чланова форма дискусионих састанака дала је добре резултате. Уводна излагања су са проширавала кроз дискусију по темама из економског и неекономског пословања предузећа. Одржана су четири дискусиона састанка: *Систем зарада у привреди и тарифни правилник* – уводничар Ђорђе Мађарац; *Нов кредитни систем* – уводничар Александар Ристић; *Улога јединствене банке у привреди* – уводничар Никола Чуљковић; *Карактеристика друштвеног плана ФНРЈ за 1953. годину* – уводничар Раде Станојевић.

Рубрика „*Друштво економиста одговара*" у локалном листу „*Наша реч*" показала је да је то добра форма економског образовања. Међутим, писмена веза читалаца преко „Наше речи" до Одбора Друштва економиста отежавала је редовна и благовремена објављивања одговора и трајала је неколико месеци. Треба је и даље неговати или је заменити новом

[15] Записник са Скупштине одржане 26. фебруара 1953. године и извештај поднет скупштини.

рубриком „Мала економска енциклопедија“ констатовано је у дискусији (забележено у записнику).

Посебна пажња поклањана је *Секцији младих економиста*, која има педесет чланова – ученика Економске школе. Рад се у овој секцији одвијао кроз предавања која су припремали чланови секције, уз сарадњу и консултације са наставницима школе – члановима Градског одбора економиста. Одржана су следећа предавања:

О друштвеном плану за 1953. годину – предавач Раде Станојевић, председник Градског одбора економиста; *Електрификација наше земље* – предавач момчило Перић, ученик Економске школе; *Политика и класе у капитализму* – предавач Марија Живанчевић, ученица Економске школе.

Забележено је да су предавања држали и наставници Душан Цекић и Љубомир Балић, али без назива тема.

Привредним проблемима лесковачког краја недовољно је поклањана пажња у дотадашњем периоду, констатовано је на Скупштини и предложено да новоизабрана Управа усмери свој рад ка овом питању. По усвајању извештаја и давања разрешнице дотадашњој Управи, у име кандидационе комисије Гојко Јовановић предложио је да се за чланове Управног одбора изаберу: за председника Раде Станојевић, председник Савета за привреду Среског народног одбора, за потпредседника Зарe Поповић, директор Економске школе, и Александар Ристић, директор филијале Народне банке, за секретара Слободан Стојиљковић, службеник Економско планске службе СНО-а, за благајника Велибор Аранђеловић, службеник Економске службе болнице, за чланове Миле Ристић, начелник Секретаријата за привреду СНО-а, Рајко Радуновић, професор Економске школе, Сава Мирковић, директор предузећа „Црвена звезда”, Станко Станковић, руководиоц књиговодства предузећа „Коста Стаменковић”, Чеда Ђорђевић, технички руководилац предузећа „Зеле Вељковић ”, Кузман Стојановић, руководиоц књиговодства предузећа „Пролетер”, Драгослав Танић, наставник Пољопривредне школе, Божа Ђурић, инжењер агрономије, службеник Среског Савеза земљорадничких задруга Васа Николић, начелник Одељења за привреду ГНО-а.

Предложен је повећани број чланова Управног одбора да би се, по речима известиоца Кандидационе комисије, у Управном одбору формирале посебне групе за проучавање проблематике по привредним областима и гранама. Пошто предстоји и рад на економском образовању радника, Витко Аранђеловић је предложио да се број чланова Управног одбора повећа за још два и да се изаберу Милан Љубичић, секретар Трговинске коморе, и Тихомир Костић, радник предузећа „Црвена звезда“, чиме би се ојачала сарадња синдикалних организација при предузећима и Друштва економиста. Скупштина је прихватила предлог Кандидационе комисије

и предлог Витка Аранђеловића и једногласно је изабран Управни одбор, јер Тихомир Костић није испуњавао услове за чланство у Друштву економиста Србије.

О одржаној Скупштини и о новоизабраном Управном одбору обавештено је Друштво економиста Србије дописом од 8. марта 1953. године. Овим дописом саопштен је и предлог да се часопис *Економист* дистрибуира директно на адресе чланова да би се убрзало његово добијање. Исто тако, пошто Друштво економиста Србије издаје часопис *Економист* и часопис *Економика предузећа*, предложено је да се чланови определе који би часопис примали. Добивен је одговор да је часопис *Економист* везан за чланарину, а *Економика предузећа* уз посебну доплату.

Убрзо после одржане Скупштине, Одбор је у Дому јавних и културних радника (бивша Централна банка) добио једну просторију за своју канцеларију. Од стране Среског народног одбора добивен је писаћи сто, столице и орман за библиотеку. Тако је књижница отпочела са радом одређених дана у недељи. Захваљујући добивеним дотацијама, обезбеђена су средства и извршена је претплата на часописе *Економист, Економику предузећа, Нову трговину* и *Финансије* и на новине београдски *Привредни преглед* и загребачки *Информатор*. Књижницу су, међутим, чланови ретко користили. Највише су је користили студенти економије и права.

На популарисању нових прописа и њиховом тумачењу организована су и у 1953. години предавања:

Карактеристике нових привредних прописа – предавач Божа Јовановић, заменик секретара (министра) за буџет и финансије Народне Републике Србије из Београда; *Принципи новог привредног система* – предавач Срба Миленковић из Лесковца.

У циљу унапређења пољопривредне производње организовано је предавање Милоша Мацуре, секретара Друштва економиста Србије и директора Републичког завода за статистику са темом *Развитак пољопривредне производње посматран кроз статистичке показатеље*. Ово предавање окупило је шири аудиторијум, али не и знатан број агронома и агроекономиста.

За стручно усавршавање чланова организована су посебна предавања:

Привредни процеси и операције у предузећу – предавач др Коста Васиљевић, професор Економског факултета у Београду; *Кредитирање привреде* – предавач Аца Ристић, директор филијале Народне банке у Лесковцу; *Функције конта по новим прописима за трговину* – предавач Душан Павловић, наставник Економске школе у Лесковцу; *Функције конта по новим прописима за индустрију* – предавач Љуба Јовановић, наставник Економске школе у Лесквцу.

У заједници са Народним одбором Среза лесковачког и Сресим синдикалним већем припремљен је је програм и организована су и одржана четири курса економског образовања за представнике органа управљања привредних организација и за одборнике Сресог народног одбора са темама:

Укупан приход привредних организација и његова расподела – предавач Миле Ристић; *Управљање основним средствима* – предавач Слободан Стојиљковић; *Кредитирање привреде* – предавач Аца Ристић; *Оснивање и престанак предузећа* – предавач Срба Миленковић; *Друштвени планови* – предавач Раде Станојевић; *Зараде радника и службеника* – предавач Гојко Јовановић; *Књиговодство привредних организација* – предавач Александар Тимченко; *Финансирање социјалног осигурања* – предавач Тихомир Јовановић; *Занатске радње и предузећа* – предавач Сава Савић; *Трговинске радње и предузећа* – предавач Васа Николић.

Посебно је на предлог Угоститељске коморе у Лесковцу организован курс економског образовања радника за чланове органа управљања у угоститељским предузећима с тим што је Програм проширен са темом *Угоститељске радње и предузећа* а предавач је био Душан Ђорђевић.

На иницијативу *Друштва економиста Србије,* Одбор у Лесковцу спровео је *анкету о положају економиста у привреди и друштву*. Циљ анкете био је да се испита утицај новошколованих економских кадрова на привредни развој и појава незапослености ових кадрова. Анкета је спроведена у двадесет седам предузећа и установа. Од триста шест службеника разврстаних у звања економско-комерцијалне и финансијске струке свега су седамдесет седам са свршеном економском средњом школом и трговачком академијом, пет са економским факултетом или вишом економском школом и два са правним факултетом. Ово је указало да економско комерцијалне и финансијске послове обавља углавном кадар без средњег економског образовања. Уз то, постоји отпор код старих кадрова за пријем школованих економиста свих профила.[16]

Други пленарни састанак Управе Друштва економиста Србије одржан је 2. и 23. октобра 1953. године у Београду. Говорио је Киро Глигоров „О даљој разради привредног система и Друштвеном плану за 1954. годину". Разматран је *положај економиста и чланство у друштву економиста србије*. Анкета спроведена у септембру исте године указала је на то да су економски кадрови у незавидном положају од кадрова техничке струке. Тако је просечна плата економиста са истим годинама радног стажа од 5 до 20% нижа од кадрова техничке струке.

---

[16] Допис Друштва економиста Србије од 12. октобра 1953. и од 28. септембра 1953. године. Показатељи платног фонда инжењерско – техничких и економских кадрова од 29. септембра 1953. године (Анкетна обрада)

По питању чланства Одбор економиста у Лесковцу заузео је став да се економисти са факултетском и са средњом економском спремом учлањују аутоматски, а код осталих да се испита да ли њихова стручна способност омогућава њихово учешће у раду Друштва економиста. Ово се не односи на већ примљене чланове који немају одговарајућу квалификацију „али су кориснији за друштво од неких дипломираних економиста". Члан Пленума Лесковачког одбора економиста саопштио је на Пленуму овај став. Заменик председника Друштва економиста Србије Никола Чобељић изјавио је „да постоји потреба да се прецизира постојећа исувише широка формулација – да чланом Друштва економиста може постати свако ко се бави економском проблематиком – у смислу пооштрења критеријума и подизања стручног нивоа друштва у целини". У дискусији је закључено да главни критеријум за пријем у чланство треба да буде школска квалификација, а да је „најважнија стварна активност на изучавању економских проблема, без обзира на школске квалификације".

Сарадња у часописима *Економист* и *Економика предузећа* није остварена. Разлог је што су у Лесковцу излазили недељник *Наша реч* и месечник *Наше стварање* у којима су сарађивали чланови Лесковачког Одбора. Уз то, привредну рубрику *Нашег стварања* уређивали су председник Одбора Раде Станојевић и члан управе Рајко Радуновић, дипломирани економиста.

Активности на оснивању пододбора економиста у Власотинцу и Лебану нису довеле до организовања економиста и повезивања са економистима Одбора у Лесковцу. Нису прихваћене сарадње ни на економском образовању радника, иако Лебане и Власотинце гравитирају Лесковцу.

Секција младих економиста при Економској средњој школи остваривала је видне резултате у обради материје из Политичке економије, Економике ФНРЈ, Економике пословања предузећа и права. У току школске 1953/54. године организовано је седам предавања:

О економским кризама репродукције – референт Петар Драшковић, ученик четвртог разреда; *Развој народне власти кроз револуцију* – референт Зоран Сибиновић, ученик трећег разреда; *Децентрализација привредних предузећа* – референт Љубомир Милосављевић, ученик четвртог разреда; *Просечан профит и цена производње* – референт Жарко Радовановић, ученик четвртог разреда (касније доктор економских наука); *Производне снаге и производни односи* – референт Мирјана Трајковић, ученица четвртог разреда; *Развитак индустрије бивше Југославије и услови индустријализације у ФНРЈ* – референт Јелица Папић, ученица четвртог разреда; *О држави* – референт Петар Драшковић, ученик четвртог разреда.

Радна група формирана од чланова Градског одбора економиста и одборника градске општине у редакцији Србе Миленковића, председника

Привредног савета Општине Лесковац, обрадила је привредне, културне и комуналне проблеме града Лесковца објављене под насловом *Проблеми града Лесковца са перспективним развитком за период 1954 – 1958. године*. Штампу овог рада финансирала је градска општина и примерак је достављен Друштву економиста Србије Београд. Са потписом секретара Милоша Мацуре (директора Републичког завода за статистику) добивен је одговор „да је обрада локалне привреде и остале проблематике како је начињена веома корисна" са предлогом да се прикаже у часопису *Економист*, гласилу Друштва економиста Србије.[17]

У току године одржане су четири седнице Управног одбора. Три седнице у канцеларији Одбора у Дому јавних и културних радника. Четврта седница одржана је 2. фебруара 1954. године у канцеларији потпредседника Народног одбора Среза лесковачког због недостатка огревног материјала. Књижница је, такође због недостатка огрева, престала са радом до топлијих дана. Зато се Управни одбор још 25. децембра 1953. године писмено обратио Народном одбору Среза лесковачког и Народном одбору градске општине са молбом за дотацију ради набавке огрева а и потребе да се обезбеде средства за путне трошкове за предаваче из Београда. Већ се преговарало за долазак Николе Чобељића, директора Републичког завода за привредно планирање. Била су потребна средства и за обнову претплате на стручне часописе за 1954. годину. Иначе, између седница Управног одбора оперативне послове обављали су договорно председник, секретар и један члан Управног одбора, о чему је обавештаван Управни одбор на следећим седницама.

Годишња скупштина одржана је са извесним закашњењем због заузетости делегата Друштва економиста Србије на њиховим професионалним радним местима. Тек 9. априла 1954. године у сали Народног одбора среза лесковачког скупштину је отворио председник Градског одбора економиста Раде Станојевић и поздравио госте: Владу Митића, председника Н.О. Среза лесковачког, др Мирка Даутовића, професора Економског факултета у Београду – делегата Друштва економиста Србије и Милана Јанковића, делегата Одбора економиста Ниша.[18]

Извештај о раду Одбора поднео је потпредседник Зарије Поповић. Из Извештаја се види да је бројно стање седамдесет шест редовних чланова. Статус члана, односно услови за чланство решени су на другом пленарном састанку Управе Друштва економиста Србије 22. и 23. октобра 1953. године и усаглашен је са предлогом Одбора Лесковац. Анкетом је утврђено да је од двеста свршених ученика Економске средње школе у

---

[17] Редактори и обрађивачи дали су сагласност. (Допис Градског одбора економиста Лесковац од 25. фебруара 1954, Допис Друшта економиста Србије Београд од 4. марта 1954, Допис Градског одбора економиста Лесковац од 9. марта 1954. године)

[18] Извештај и записник са скупштине одржане 9. априла 1954. године

Лесковцу незапослено још петнаест средњих економиста и поред једног броја запослених ван Лесквца у Сурдулици, Владичином Хану, на Косову и Метохији и другим местима. Иначе, приходи од чланарина и дотација износе 41.954 динара, што са пренетим средствима из претходне године чини 56.085 динара, а расходи износе 32.877 динара, тако да је стање на дан 31. децембра 1953. године износило 23.208 динара.

Скупштина је информисана да је у припреми незнатна измена Правила друштва економиста Србије и у вези са тим предложено је да се поред Управног одбора именује и Надзорни одбор.

Уз поздрав Скупштини од Извршног одбора Друштва економиста Србије др Мирко Даутовић, професор Економског факултета у Београду, одржао је и предавање са темом *О неким питањима пословања предузећа у новом привредном систему* и даљој децентрализацији привреде. Нагласио је да је неопходно усавршавати комерцијални кадар, који је дефицитаран а неопходан за развој привредног пословања.

На Скупштини је разматрана и иницијатива за отварање Више комерцијалне школе у Нишу. Делегат Друштва економиста Ниша Милан Јанковић изнео је аргументе који оправдавају оснивање ове школе. Проф. др Мирко Даутовић међутим, изнео је да поред високих материјалних трошкова, недостатак стручног наставног кадра је услов који не оправдава оснивање ове школе.

У име кандидационе комисије известилац Сава Савић предложио је следећу листу кандидата: за председника: Радета Станојевића, потпредседника Н.О. Среза лесковачког, за потпредседнике Зарета Поповића, начелника Савета за просвету, Александра Ристића, директора филијале Народне банке у Лесковцу, за секретара Слободана Стојильковића, службеника Економско-планске службе НО Среза лесковачког, за чланове Рајка Радуновића, професора Економске школе, Љубу Јовановића, наставника Економске школе, Станка Станковића, књиговођу предузећа „Коста Стаменковић“, Николу Чульковића, заменика директора филијале Народне банке у Лесковцу, Ђорђа Мађарца, секретара Среског синдикалног већа, Србу Миленковића, потпредседника Народног одбора градске општине, за благајника Бору Аранђеловића, службеника Дома народног здравља, за Надзорни одбор Кузмана Стојановића, књиговођу предузећа „Пролетер”, Властимира Нешића, књиговођу предузећа „Благоје Николић”,Милорада Ристића, начелника Секретаријата за привреду НО среза, за делегата Скупштине Друштва економиста Србије Ђорђа Мађарца, секретара Среског синцикалног већа.

Скупштина је предложена лица за чланове Управног одбора, Надзорног одбора и делегата за Скупштину Друштва економиста Србије једногласно изабрала.

На основу резултата остварених у претходној години, Управни одбор припремио је План рада за 1954/55. годину. Предвиђено је да се економски кадрови у Грделици, у Фабрици вунених тканина, и у осталим

предузећима учлане. Ова акција повећала је бројност за дванаест нових чланова.

Организован је састанак са свршеним ученицима Економске школе свих генерација и договорено је да се предузму активности за њихово стручно усавршавање и оспособљавање у циљу осамостаљења на њиховим радним местима. Предложена је сарадња Заводу за стручно оспособљавање и усавршавање финансијских кадрова у Београду, реномираној републичкој институцији за организовање одговарајућег курса у Лесковцу. Овај завод, међутим, није прихватио предлог већ је понудио сарадњу за појединачно пријављивање за упис у њиховој Дописној школи књиговодства.[19] То није одговарало заинтересованим члановима. Зато се приступило оснивању Књиговодственог курса. Предавачи су били чланови Градског одбора економиста, наставници Економске школе Душан Павловић и Љуба Јовановић и финансијски инспектори Александар Тимченко и Сава Савић (Сава Савић био је и председник Удружења књиговођа у Лесковцу). Истовремено, организован је и курс стенографије, а за предаваче су ангажовани Вида Страхињић, наставник Економске школе, и Брана Митровић, професор лесковачке гимназије. Од тридесет два пријављена слушаоца курс књиговодства завршио је двадесет један кандидат, а курс стенографије, због осипања слушалаца, престао је са радом.

За чланове Друштва економиста одржано је шест дискусионих састанака са темама: *Економски инструменти у друштвеном плану за 1954.* – референт Слободан Стојиљковић, *Дејство економских инструмената у привреди у 1954. години* – референти Александар Тимченко, Сава Савић и Душан Ђорђевић, *Основне поставке нацрта друштвеног плана за 1955. годину* – референт Милорад Ристић, *Друштвени план за 1955. годину* – референт Раде Станојевић, *Управљање основним средствима у привреди* – референт Слободан Стојиљковић.

Друштво економиста Србије дало је иницијативу да Одбор Лесковац припреми реферат за Скупштину овог Друштва о важнијим проблемима перспективног развоја привреде Лесковца.[20] Пошто су у Среском заводу за привредно планирање и у општинским службама били у обради материјали за перспективни план, одлучено је да се иницијатива Друштва економиста Србије усмери на обраду проблема у пољопривреди. У заједници са Удружењем пољопривредних инжењера и техничара одређена је тема: *Механизација пољопривреде и аграрна пренасељеност лесковачког среза*. На дискусионим састанцима посебно су разматрани: *механизација пољопривреде* и *аграрна пренасељеност*.

Аутори реферата по првој теми били су Божидар Ђурић, дипломирани инжењер агрономије Среског Савеза земљорадничких задруга, и Жи-

[19] Допис Завода бр. 1072 од 25. марта 1954. године

[20] Допис Друштва економиста Србије од 4. марта 1954. године.

војин Ђорђевић, дипломирани инжењер агрономије Среског завода за привредно планирање, а по другој теми Рајко Радуновић, дипломирани економиста, професор Економске школе.

У току 1954. године организацију економског образовања радника преузео је *Раднички универзитет* уз сарадњу Одбора економиста, Удружења културних и просветних радника и Организација инжењера и техничара. Чланови Одбора економиста одржали су четрдесет предавања са темама као на курсевима у претходној години, с тим што је број тема допуњен и проширен са још две: *Радни односи у привредним предузећима* (предавач Витко Аранђеловић) и *Угоститељска предузећа и радње* (предавач Душан Ђорђевић).

У међувремену, дошло је до промена у Управном одбору. Уместо Аце Ристића, потпредседника, ову функцију преузео је члан Управног одбора Срба Миленковић, председник Градског народног одбора Лесковац. Истовремено је за члана Школског одбора у Школи ученика у трговини делегиран Никола Чуљковић, члан Управног одбора (допис од 29. октобра 1954. године).

Савез друштава економиста Југославије организовао је 4. и 5. октобра 1954. године Саветовање економиста *О инструментима друштвеног плана за 1955. годину*. Учествовали су и делегати Одбора економиста из Лесковца. У *Билтену* Друштва економиста Србије објављено је да су *закључци* донесени на овом саветовању упућени надлежним државним органима на разматрање.[21] Ставови са овог саветовања коришћени су у саопштењима на дискусионим састанцима Одбора економиста у Лесковцу.

Друштво економиста Србије, у жељи да добије информацију о активностима градских и среских одбора економиста и чланова, спровело је анкету *О организационом учвршћивању и активности на пољу проучавања економске проблематике, економике и уопште популаризације економске мисли*. Градски одбор Лесковац учествовао је у анкети. Попуњен анкетни лист, план рада за период септембар 1954 – март 1955. године и Упитник о библиотекама и књижницама достављени су у одређеном року (5. новембра 1954. године).

На трећем Пленарном састанку Друштва економиста Србије, одржаном 4. марта 1955. године у Београду, поднет је реферат чији је наслов *Могућности и оквири активности одбора Друштва економиста Србије*. Аутор реферата био је Ђорђе Сенеш из Суботице, члан Управног одбора Друштва економиста Србије. Аутор реферата саопштио је да активност Друштва треба да се усмерава на теоретском проучавању економске науке, разрађивању економске мисли са економско филозофског становишта и економско политичких циљева земље и да Друштво економиста није само сталешка организација као у другим земљама, где економиста

[21] Билтен бр. 9/54, 4.

– стручњак ради за себе у интересима његових послодаваца већ је носилац привредног живота и развитка производних снага и јачања социјалистичких производних односа у земљи и да су економисти „пионири борбе за претварање економских знања у својину најширих слојева трудбеника", тако да радни човек спозна и разуме и оспособи се да управља привредном организацијом преко органа радничког самоуправљања, а још јаче у комунама и заједницама комуна, које ће се формирати. То не значи „праксистичко преношење знања из привредне технике" (књиговодства, билансирања, комерцијалног пословања), већ „пробудити" свест и знање радних људи према средствима којима управљају и према интересима заједнице.[22] Овај реферат био је основа за даље економско образовање непосредних произвођача – управљача у привредним и комуналним заједницама и дао је основе за даљи рад градских и срески одбора економиста. Градски одбор економиста у Лесковцу већ је био усмерио свој рад ка остварењу наведених задатака, сагласно и задацима одређеним Правилима Друштва економиста Србије.

У циљу сарадње са одборима економиста у другим градовима Србије, Управни одбор упутио је предлог Одбору у Нишу да се организује у Лесковцу заједничко предавање за чланове Одбора у Лесковцу и Одбора у Нишу са темом *О комуни*. Нишки одбор прихватио је позив и предавање је одржао Влада Митић, председник Народног одбора среза Лесковачког.[23]

Сарадња са другим организацијама у месту, поред поменуте са Удружењем пољопривредних инжењера и техничара, остварена је и са Друштвом инжењера и техничара текстилаца лесковачког басена. Оформљена је и заједничка група која је обрадила материјал о проблемима текстилне индустрије лесковачког среза.

На почетку 1955. године састављен је предрачун прихода и расхода према Плану рада за 1955. годину и достављен је Градском народном одбору и Народном одбору среза лесковачког са молбом за дотације у циљу покрића расхода за предвиђене активности Одбора економиста. Због ниже дотираних средстава, извршен је ребаланс Предрачуна смањењем броја предавања са предавачима из Београда, а самим тим смањени су и издаци за путне трошкове.[24]

У очекивању доношења нових Правила Друштва економиста Србије, чији је Нацрт предвиђао измене у избору и временском трајању мандата органа, продужен је мандат Управном одбору и одложено је одржавање годишње Скупштине. У међувремену, обављено је учлањивање економиста који су завршили студије и засновали радни однос на подручју Среза лесковачког и њихово ангажовање у раду Одбора економиста.

---

[22] Реферат, 1–2.

[23] Допис упућен Одбору економиста Ниш од 27. новембра 1954. године.

[24] Допис упућен НО Среза лесковачког од 1. фебруара 1955. године.

Годишња скупштина одржана је 21. јуна 1956. године. Рад Скупштине и избор органа обављен је по Нацрту нових Правила, која су предвидела да радом среских и градских одбора руководи *Управа*, коју чине председник, секретар, благајник и потребан број чланова. Уместо Надзорног одбора, биран је Контролно-финансијски одбор. На Скупштини је за председника Одбора изабран Миодраг Вељковић, дипломирани економиста – Директор Среског завода за привредно планирање, а за секретара Љуба Јовановић, економиста Економске школе.

Summary

Slobodan N. Stojiljković

THE FOUNDATION AND FIRST YEAR OF THE CITY BOARD OF ECONOMISTS OF SERBIA IN LESKOVAC

Association of Economists of Serbia was established in1945 by economists of Serbia in Belgrade, with the aim to foster and promote the economic science, enhance professional status and role of the economist, organise public affairs and studies and works out economic issues of Republic,districts and cities. Economists of Leskovac organized The City Board of Economists of Serbia in1950 .

In the early years of the establishment until 1956, the work of the City Board of Economists of Serbia covered interpretation of new regulations in the new economic system, especially in planning, financial and credit system and the professional development of members and promoting their role and position in society. Thus they organized a discussion meeting at which the members of the Society were acquainted with the new economic regulations, especially those who did not fully worked out methodology. There were organized and lectures on current problems of economic policy, held by professors of economics and law from Belgrade, the members of Serbian Association of Economists. They organized and professional courses in political economy, Economy of Yugoslavia and Accounting.

The research work of the Committee members economists included participation in processing of three monographs on the economic problems of the city and county. They cooperated with their work in making our magazine and our weekly Naša reč

Due to enlarge their knowledge the future economists founded the School of Economics Section of young economists, whose members, with the cooperation of professors members of the Association of Economists, prepared lectures.

Members of the Board of Economists contributed to the economic education of workers by organizing training courses for workers' self-management in enterprises.

Due to its functioning, City Board of Economists of Serbia in Leskovac had a major role in the economy of the city and district.

УДК 7.025.3/.4
069.2/.4

Иван Стојановић

КОНЗЕРВАТОРСКИ ПОСТУПАК ПРИЛИКОМ ТРАНСПОРТА ИСТОРИЈСКО-УМЕТНИЧКИХ ДЕЛА

(Византија, раскош и свакодневни живот - изложба у Уметничко-изложбеној галерији Савезне Републике Немачке у Бону од 26. фебруара до 13. јуна 2010. године)

Заштита музејских предмета, нарочито приликом паковања и транспорта, све чешће се намеће као тема међу музејским радницима. Питања у вези са тим различито се тумаче и на њих се добијају различити одговори и зато ту проблематику треба што боље упознати и схватити. Неопходан је увид у неке важне сегменте који се тичу напретка у примени савремених метода и недеструктивних материјала, будући да је то и један од одлучујућих фактора интегрисања у међународне токове.

У овом раду указује се на значај међународне сарадње, њене циљеве и начине спровођења, на активности које треба предузети да би се обезбедила промена и прелазак на ефикаснији систем заштите музејских предмета.

Сваки третман предмета који се не спроводи у складу са одређеним правилима, почев од смештаја и одржавања, преко обраде, коришћења, излагања, до транспорта, представља опасност да се оштете услед дејства негативних фактора. Стога је посебна пажња посвећена заштити.

Постојаност и одлучност у спровођењу промена битан су фактор општег напретка у раду музеја, чиме се успоставља компатибилност система са окружењем и олакшава упоредивост преформанси различитих ставова и достигнућа.

САРАДЊА УСТАНОВА: УМЕТНИЧКО ИЗЛОЖБЕНА ГАЛЕРИЈА САВЕЗНЕ РЕПУБЛИКЕ НЕМАЧКЕ У БОНУ – НАРОДНИ МУЗЕЈ ЛЕСКОВАЦ

У пролеће 2009. године започети су разговори са директором Уметничко изложбене галерије у Бону др Робертом Флеком о уступању предмета

са локалитета Царичин град за изложбу *Византија, раскош и свакодневни живот*. Гаранција о прописном поступању дата је од стране Владе Републике Немачке. Од тада започињу интензивне припреме за изложбу[1] и настављају се разговори са др Катарином Крубашик, пројект менаџером, о службеном боравку упосленика лесковачког Народног музеја у Бону.

На основу прегледа предмета од различите врсте материјала, договорено је да се утврде појединости у вези са конзервацијом.

У депоима наших музеја, поред конзервираних, налази се и велики број предмета који нису третирани. Извршена је селекција и одабир предмета (слика 1). Уступљени предмети су експонати са археолошког налазишта Царичин град који су део поставке Народног музеја у Лесковцу.[2]

Уступљено је 60 музејских предмета. Од тога: 42 од метала, три од кости, један од стакла, шест од печене земље, пет од камена и три од глине. Такође, уступљено је и осам предмета који се налазе у Народном музеју у Београду.[3] Од тога, 27 предмета имало је конзерваторски третман.

За изложбу је штампан каталог Византија, сјај и свакодневни живот (*Byzant, Pracht und alltag)* димензија 24,5 x 28 цм на 408 страна[4] (слика 2, 2а, 2б, 2в, 2г) који је продаван по цени од 32/42 евра.[5]

ПУТНА ДОКУМЕНТАЦИЈА

Након анализе стања предмета и израде одговарајуће конзерваторске документације, планиране су одређене акције.

Посебна пажња посвећена је припремљеној путној документацији[6] коју чине: Записник о паковању (слика 3), Записник по приспећу (слика

---

[1] Од 11. до 16. фебруара 2010. године, приликом примопредаје предмета, и од 14. до 17. јуна 2010. године, приликом враћања предмета, службено су у Бону боравили упосленици Народног музеја у Лесковцу: конзерватор Иван Стојановић и археолози Смиља Јовић и Јулијана Пешић.

[2] www. RTS::Leskovački muzej u Bonu (02. фебруар 2010. године). Такође, дана 22.02.2010. године емитована је емисија у јутарњем програму на РТС-у 1 под називом *Бонска епопеја*. Гост емисије била је Слободанка Нинковић, упосленик Народног музеја у Београду.

[3] Примопредају предмета вршио је Зоран Павловић, саветник конзерватор Народног музеја у Београду.

[4] Уступљени предмети објављени су у Каталогу изложбе на стр. 237-249.

[5] Катарина Крубашик, менаџер пројекта, поклонила је Каталог изложбе за успомену на дружење током службеног боравка упосленицима Народног музеја у Лесковцу.

[6] Путна документација је припремљена захваљујући Зорану Павловићу који је својим доласком у Лесковац помогао уступањем документације Народног музеја у Београду који дужи низ година учествује на изложбама широм света.

4), Извештај о стању дела (слика 5) и Стање предмета са фотографијом (слика 6). Путна документација је од велике важности за примопредају предмета где се уписују запажања и парафирају потписи конзерватора ради веродостојности података приликом прегледа предмета.

Систематизована документација о наведеним радовима чува се данас у Народном музеју у Лесковцу.

ПАКОВАЊЕ ПРЕДМЕТА

Посебна пажња посвећена је амбалажи и материјалима за адекватно паковање предмета, тако да би ова акција представљала први корак којим би се могли модификовати постојећи проблеми транспорта и паковања у нашим музејима. Материјали и амбалажа који су били неопходни за извршење представљају први корак којим су обухваћене мере заштите од спољашњих фактора.

За изложбу су коришћени дрвени сандуци са ознакама у којима се налазе листе са одређеним подацима о предметима. За писање инвентарних бројева коришћене су бескиселинске етикете.

Такође, коришћени су материјали за испуњавање који амортизују притиске и друге спољашње утицаје током премештања предмета. У те сврхе коришћени су „јастуци“ од бескиселинског папира (слика 7).[7]

Неки од предмета смештени су у шупљине, израђене на основу њихових димензија, у којима су они имобилисани и лако доступни (слика 8). На дно кутије постављен је бескиселински папир у који се полаже предмет (слика 9).

Квалитетна амбалажа мора да елиминише стрес на најфрагилнијим деловима предмета, да прати облик и функцију предмета, као и да равномерно распоређује његову масу. Предмети су паковани у дрвеним сандуцима који су обложени са свих страна екструдираним материјалом (слика 10).[8]

За лаке и мање предмете коришћене су преграде организоване у неколико одељка који су мобилни и лако доступни (слика 11). Између њих постављене су плоче од полиетиленске пене као имобилизација предмета формирањем шупљина. Веома је важно да шупљине буду одговарајуће димензијама предмета ради лакше манипулације и доступности. На дно кутије постављена је плоча на бази полиетиленске пене дебљине до 1 цм. Маркером је обележено место предмета ради лакшег лоцирања (слика 12).

---

[7] Требало би избегавати памучне тканине јер апсорбују влагу, а влакна могу оштетити предмет.

[8] Екструдирани полистирен (ЕПС). Његове плоче користе се за термоизолацију. Отпоран је на влагу, његово својство површинског упијања је до 3%.

Овакав вид смештаја предмета омогућава њихово лако визуелно праћење и доступност.

Предмети од керамике обложени су тајвеком,[9] посебном тканином (слика 13), како би се заштитила површина предмета, чиме се не нарушава слободан проток ваздуха и температура у сандуку.

Паковање има функцију да изолује предмет од дејства спољашњих фактора, повишене температуре, директног контакта са осталим предметима, евентуалних шокова и негативних притисака, као и вибрација, ексцесних ситуација, манипулација, и амортизација од спољних и других утицаја. Тиме се ствара повољан амбијент и даје примат превентиви.

ТРАНСПОРТ ПРЕДМЕТА

У зависности од осетљивости предмета, начина на који се транспортује, као и степена заштите, коришћени су различити типови дрвених сандука и контејнера (слика 14).

Предложене су оптималне вредности амбијенталних услова помоћу одговарајућих мерних инструмената за њихово праћење.

У камиону за транспорт предмета температура је била 21°C, а релативна влажност до 50%. Приликом транспорта предмета камионом, обезбеђена је полицијска пратња са одговарајућом сигнализацијом, као и посебним процедурама и обезбеђењем. У пратњи су били курир и руковаоци возачи, упосленици фирме Кунсттранс (слика 15).[10]

За паковање, одговарајући смештај и транспорт предмета у контролисаној клими и заштитно паковање једини су безбедни поступци заштите металних предмета, јер се на овај начин елиминишу главни узрочници оштећења (слика 16).

ИЗЛОЖБЕНИ ПРОСТОР

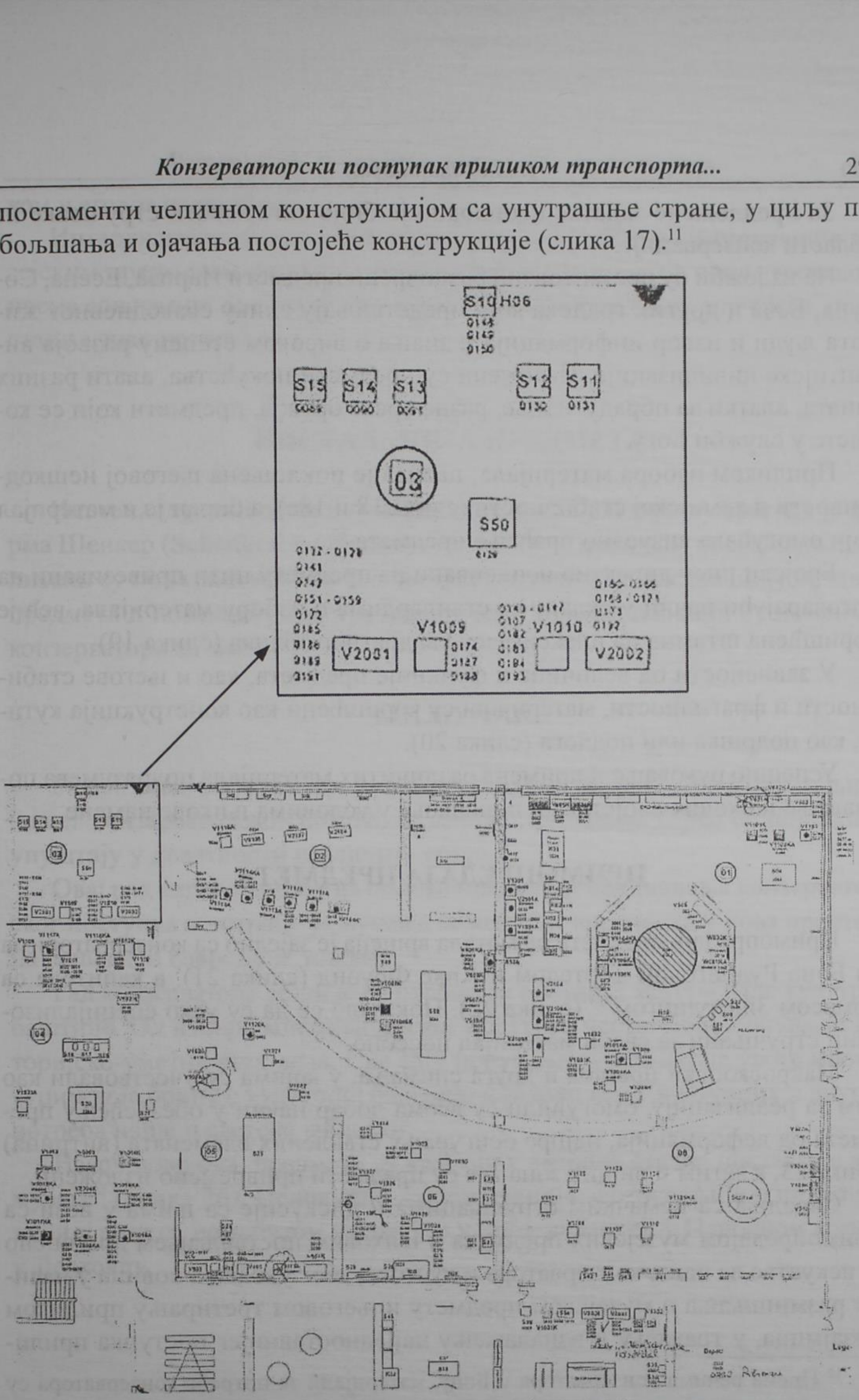
И данас, излагање предмета има различита тумачења и добија различите одговоре. Зато, неопходан је увид у нека важнија питања како би се боље сагледали услови у којима су предмети боравили приликом изложбе.

Након доласка, изнети су и предлози за осмишљавање простора и смештај предмета. Предложене су конкретне акције и ојачани дрвени

[9] Spun–полиетиленски материјал добијен од влакана HDPE поступком пресовања без коришћења везива. Предност овог материјала је у томе што дозвољава трансмисију гасова. Одличан је филтер за прашину и друге нечистоће. Одликује се стабилношћу на дуже стазе.

[10] www. Kunsttrans group-Kunsttrans-Kunst-Transport welweiit.

постаменти челичном конструкцијом са унутрашње стране, у циљу побољшања и ојачања постојеће конструкције (слика 17).[11]

Шематски приказ уређења простора где су предмети изложени

---

[11] Зоран Павловић затражио је ојачање постамената како би издржали тежину капитела. Вршена су ојачања, што је продужило службени боравак у Бону. Предлог је прихваћен због безбедности предмета. Након завршетка изложбе, постаменти су уступљени Народном музеју у Лесковцу на трајно коришћење.

За предложене задатке неопходно је било ангажовати стручњаке из области конзервације.

На изложби су презентовани разноврсни предмети Париза, Есена, Солуна, Беча и других градова који представљају слику свакодневног живота људи и извор информација и знања о високом степену развоја византијске цивилизације. Изложени су предмети покућства, алати разних заната, алатки за обраду земље, разне врсте оружја, предмети који се користе у служби Богу.

Приликом избора материјала, пажња је поклоњена његовој нешкодљивости и хемијској стабилности (слика 18 и 18а), а биран је и материјал који омогућава визуелно праћење предмета.[12]

Бројеви нису директно исписивани на предмету нити привезивани на одговарајући начин у складу са стандардима о избору материјала, већ је коришћена штампа на плексигласу квадратног облика (слика 19).

У зависности од величине и функције предмета, као и његове стабилности и фрагилности, материјали су коришћени као конструкција кутија, као подршка или подлога (слика 20).

Успешно руковање и примена различитих материјала подразумева познавање њихових својстава и понашања у условима њихове намене.

ПРИМОПРЕДАЈА ПРЕДМЕТА

Примопредаја предмета од метала вршена је заједно са конзерваторима из Бона Рудригелом Тертелом и Анке Фруонд (слика 21), а капитела са Томасом Зивердингом [13] (слика 22). Показало се да су уско специјализовани стручњаци за сваки материјал посебно.

Макроскопски преглед и друга снимања, у којима су учествовали као тим за реализацију, омогућили су веома добар начин у обезбеђењу предмета од деформација, најпре осигурању стаклених елемената (витрина) слика 23, а затим и виших зона где су предмети привремено изложени.

Сарадња са немачким стручњацима и дискусије са њима у вези са примопредајом музејских предмета и њиховим постављањем драгоцено је искуство за наше конзерваторе и кустосе, због увођења новина у начину размишљања о музејском предмету и његовом третирању приликом позајмица, у тражењу и изналажењу најједноставнијег поступка прили-

[12] Према речима конзерватора у Бону, материјали за потребе конзерватора су тешко доступни и скупи: RAUSIL са пудером - лако навлачење и сечење црева због клизаве површине. RAULAB без пудера – побољшана контрола медија који пролазе кроз црево због добре прозирности. RAUSILAM – армирана силиконска црева отпорна на притисак.

[13] Представљена је инсталација капитела у ентеријеру од стране Томаса Зивердинга.

ком његовог излагања.

Интердисциплинаран приступ решавању проблема манипулације музејским предметом скреће пажњу конзерватора и његов однос и ставови према сопственој пракси се мењају, што, у највећем броју случајева, представља знак прогреса.

ИНСТАЛАЦИЈА ПРЕДМЕТА

Инсталацију капитела и паковање предмета у повратку вршила је фирма Шенкер (Schenker) из Берлина (слика 24). Приликом постављања, капители су подизани помоћу флашицунга (слика 25). Инсталацију осталих предмета и помоћних конструкција у виду држача обавили су поменути конзерватори за метал.

ЗАКЉУЧАК

Рад са немачким конзерваторима потврдио је јединство у схватањима нашег конзерваторског позива, независно од метода којим се појединци упуштају у делатности различите врсте.

Овај рад скреће пажњу на смисао правилног вредновања конзерваторског поступка и потребу укључења поменутих вредности у нова просторна решења и савремене токове.

Рад конзерватора везан је са борбом за опстанак материјалне културне баштине. Од избора конзерваторског поступка често зависи очување историјско-уметничких дела. Све то у испуњавању примарне улоге институција које брину о културној баштини и задовољењу културних и других потреба наше и светске јавности.

Након повратка, предмети су враћени у витрине сталне поставке и хол музеја[14] (слика 26). Целокупна документација, фотографије и видео-записи у вези са поменутом изложбом у Бону налазе се у Народном музеју у Лесковцу.

---

[14] Инсталацију капитела извршили: Friedrich Galli, Josef Hofschneider и Саша Смиљковић.

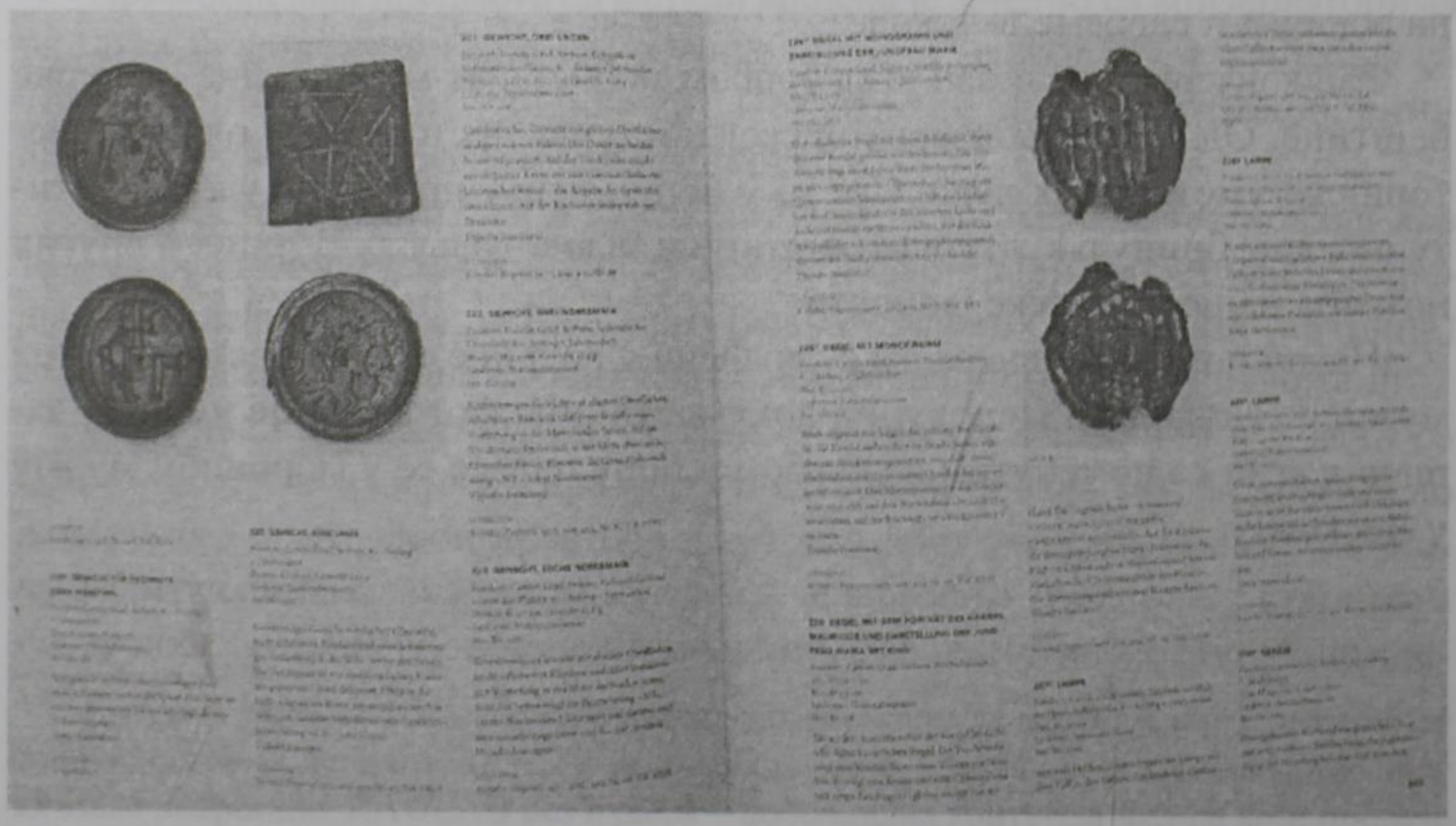
ПРИЛОЗИ

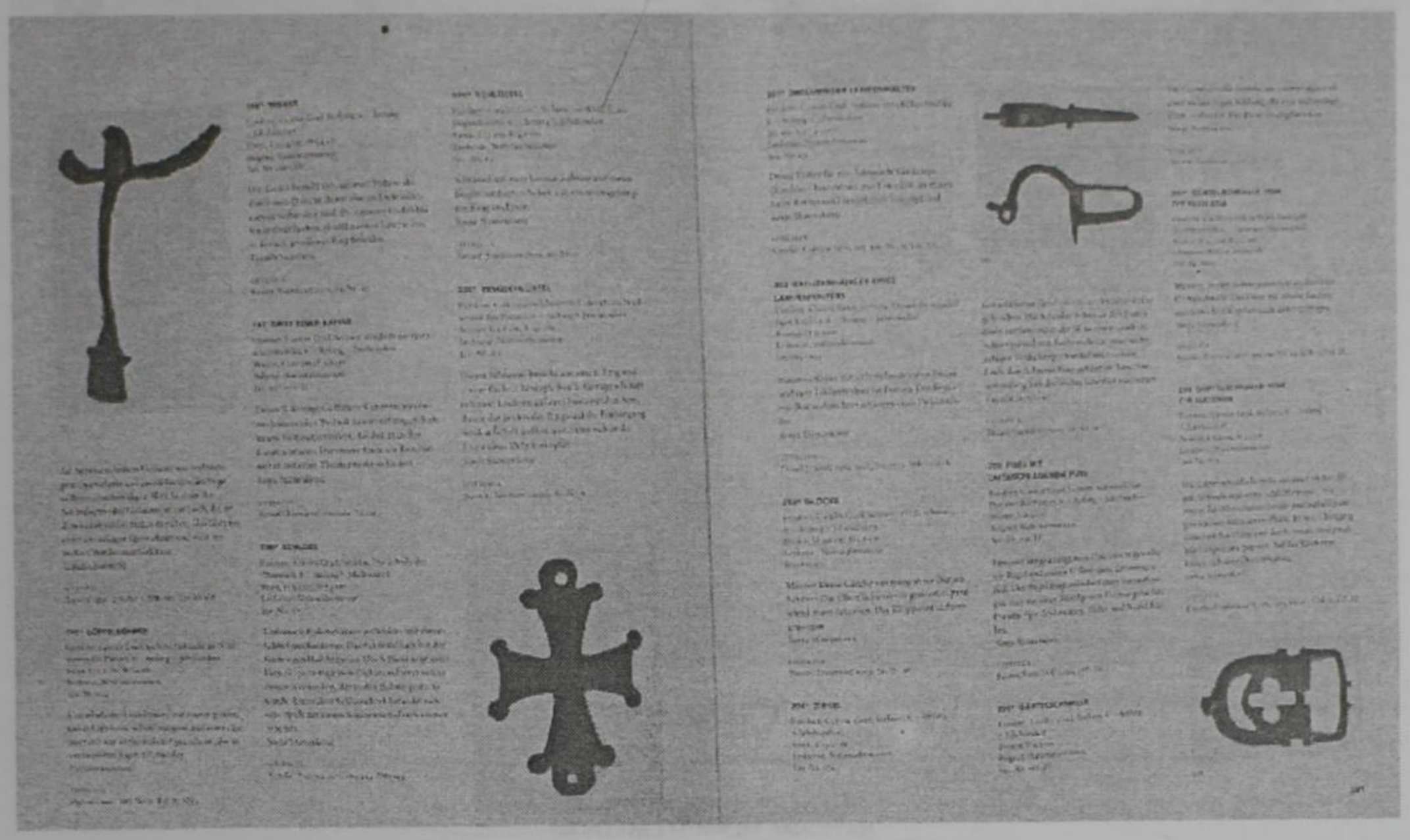
Слика 1

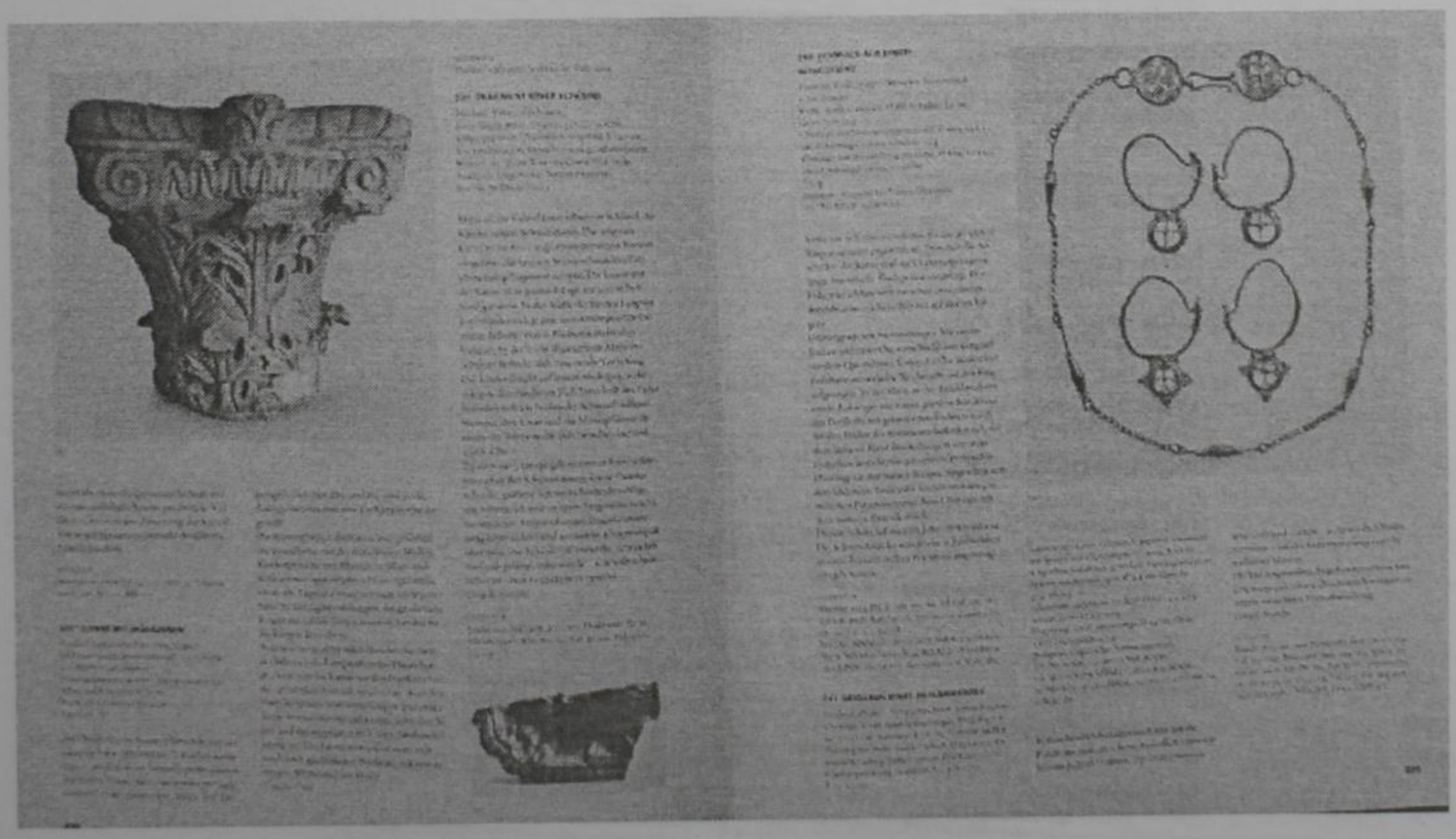
Слика 2

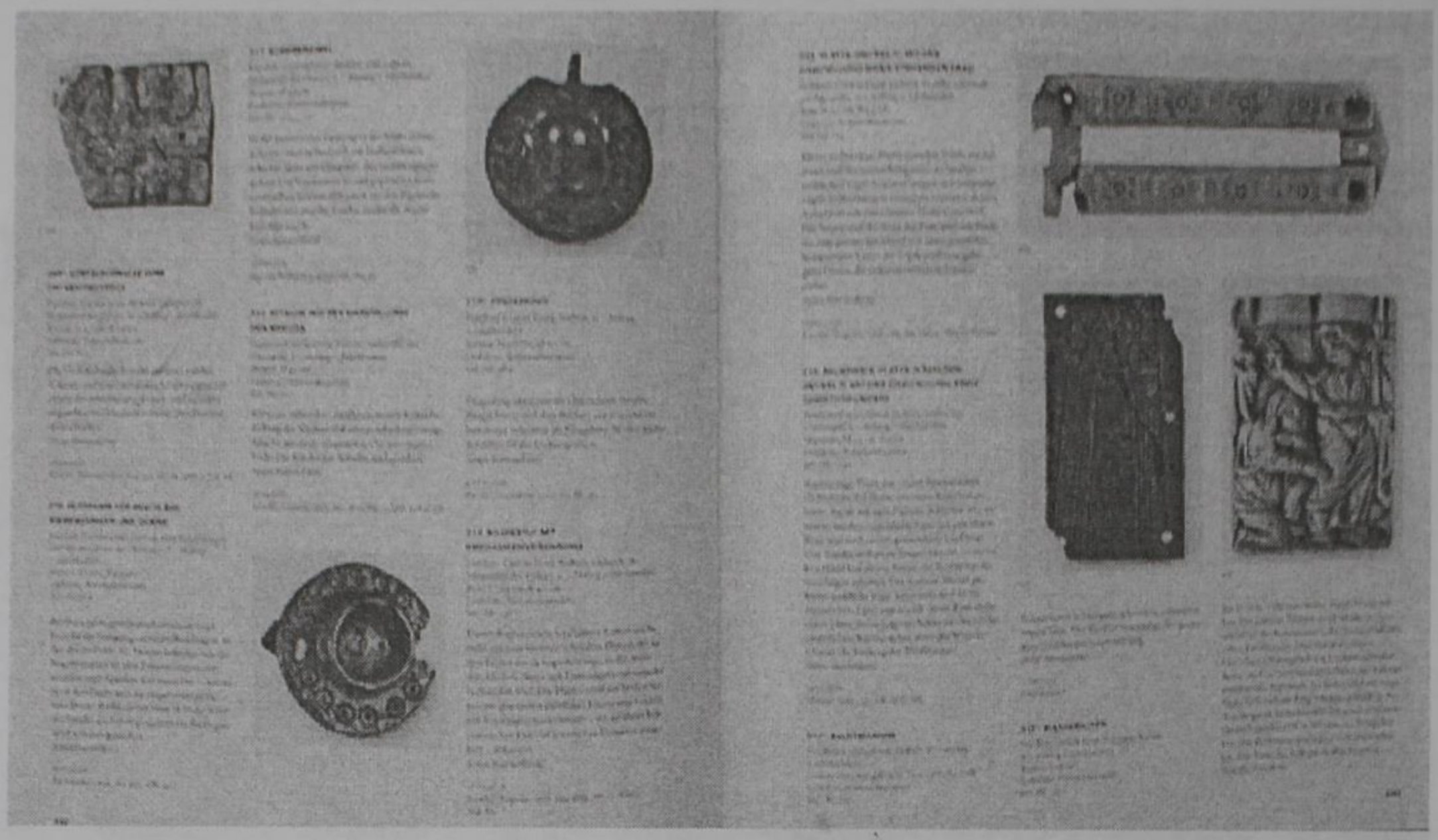
Слика 2а

Слика 2б

Слика 2в

Слика 2г

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЛЕСКОВАЦ
NATIONAL MUSEUM LESKOVAC
Одсек за конзервацију археолошких предмета
Archaeological Objects Conservation Department
lemuzej@gmail.com

ЗАПИСНИК ПО ПРИСПЕЋУ
RECORDING UPON ARRIVAL_____

СТАЊЕ И ПРИМЕДБЕ
STATE AND REMARKS_____

ИЗВЕСТИО / REPORTED BY

ЗА УСТАНОВУ КОЈА УСТУПА ДЕЛО
FOR THE LENDER

.....

ЗА УСТАНОВУ КОЈА ПРИМА ДЕЛО
FOR THE BORROWER

.....

МЕСТО И ДАТУМ
PLACE AND DATE_____

ЗАПИСНИК ПО ОДЛАСКУ
RECORDING UPON DEPARTURE

.....

СТАЊЕ И ПРИМЕДБЕ
STATE AND REMARKS_____

ИЗВЕСТИО / REPORTED BY

ЗА УСТАНОВУ КОЈА УСТУПА ДЕЛО
FOR THE LENDER

.....

ЗА УСТАНОВУ КОЈА ПРИМА ДЕЛО
FOR THE BORROWER

_____

МЕСТО И ДАТУМ
PLACE AND DATE_____

ЗАПИСНИК ПО ПРИСПЕЋУ
RECORDING UPON ARRIVAL.....

СТАЊЕ И ПРИМЕДБЕ
STATE AND REMARKS.....

ИЗВЕСТИО / REPORTED BY

МЕСТО И ДАТУМ
PLACE AND DATE_____

Слика 3

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЛЕСКОВАЦ
NATIONAL MUSEUM LESKOVAC
Одсек за конзервацију археолошких предмета
Archaeological Objects Conservation Department
lemuzej@gmail.com

ЗАПИСНИК О ПАКОВАЊУ
RECORDS ON PACKING

ИЗЛОЖБА
EXHIBITION

ЛОКАЛИТЕТ
ДЕЛО, ВРЕМЕ
EXHIBIT, DATATION

ПОТПИС
SIGNATURE

МАТЕРИЈАЛ ВЕЛИЧИНА
MATERIAL DIMENSIONS
ИНВЕНТАРСКИ БРОЈ ДОСИЈЕ БРОЈ
INV. NUMBER DOS NUMBER

БРОЈ ТРАНСПОРТНЕ / ИЗВОЗНЕ ЛИСТЕ
NUMBER OF TRANSPORT-EXPORT DOCUMENT

БРОЈ ПАКЕТА / САНДУКА
No OF PACKAGES

ТЕЖИНА ДЕЛА
WEIGHT OF EXHIBIT

САНДУК унутра сполья БТО НТО
BOX: inside outside BTO NTO

ТЕМПЕРАТУРА РЕЛАТИВНА ВЛАЖНОСТ
TEMPERATURE RELATIVE HUMIDITY

МЕСТО И ДАТУМ PLACE AND DATE

ПОТПИС
SIGNATURE

Слика 4

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЛЕСКОВАЦ
NATIONAL MUSEUM LESKOVAC
Одсек за конзервацију археолошких предмета
Archaeological Objects Conservation Department
lemuzej@gmail.com

ИЗВЕШТАЈ О СТАЊУ ДЕЛА
CONDITION REPORT

ИЗЛОЖБА EXHIBITION
ДЕЛО, ВРЕМЕ TITLE OF OBJECT, DATATION

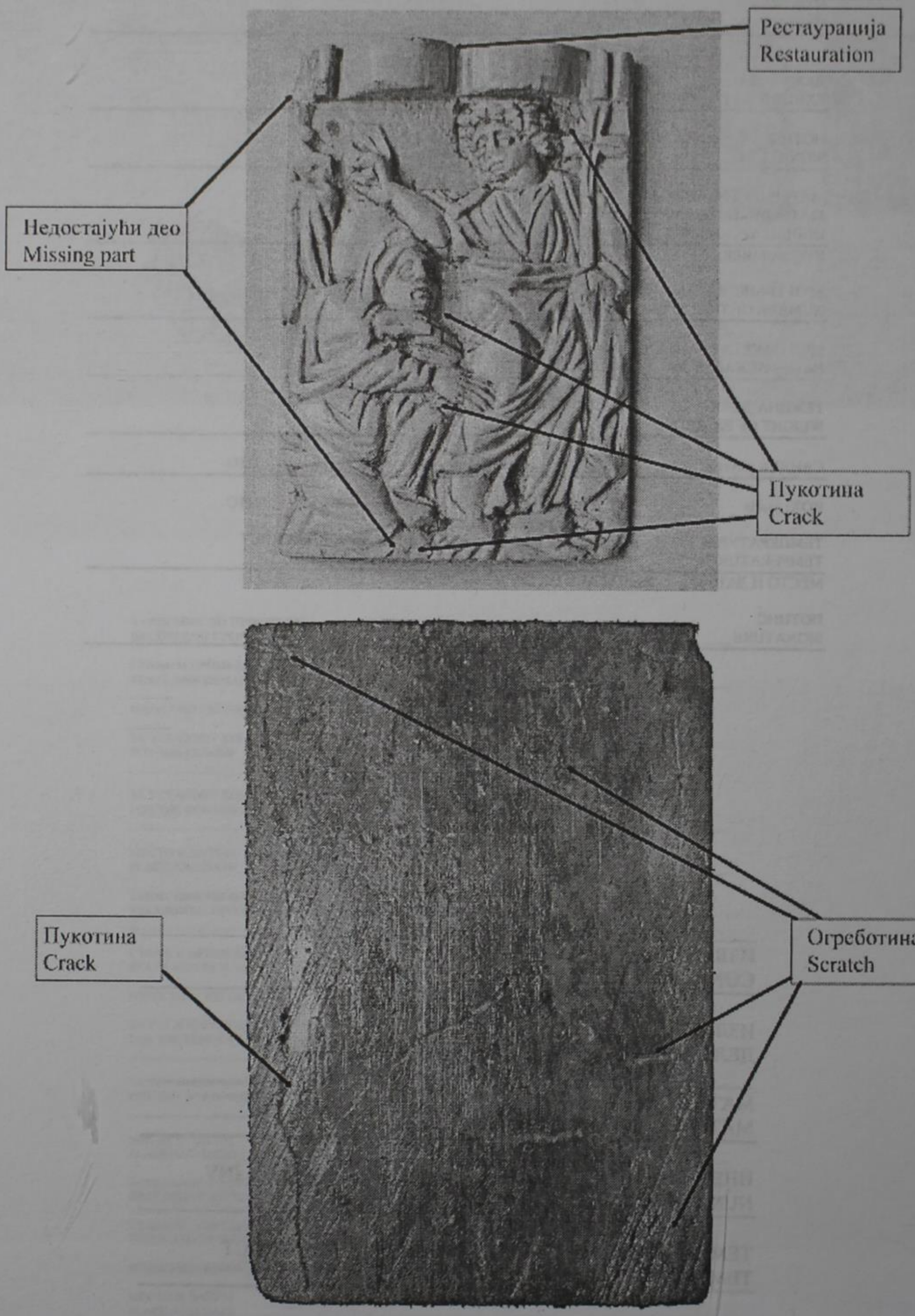
МАТЕРИЈАЛ ВЕЛИЧИНА
MATERIAL DIMENSIONS

ИНВЕНТАРСКИ БРОЈ ДОСИЈЕ БРОЈ/КОНЗ.БР. INV.
NUMBER DOS. NUMBER

ТЕМПЕРАТУРА РЕЛАТИВНА ВЛАЖНОСТ
TEMPERATURE RELATIVE HUMIDITY

Слика 5

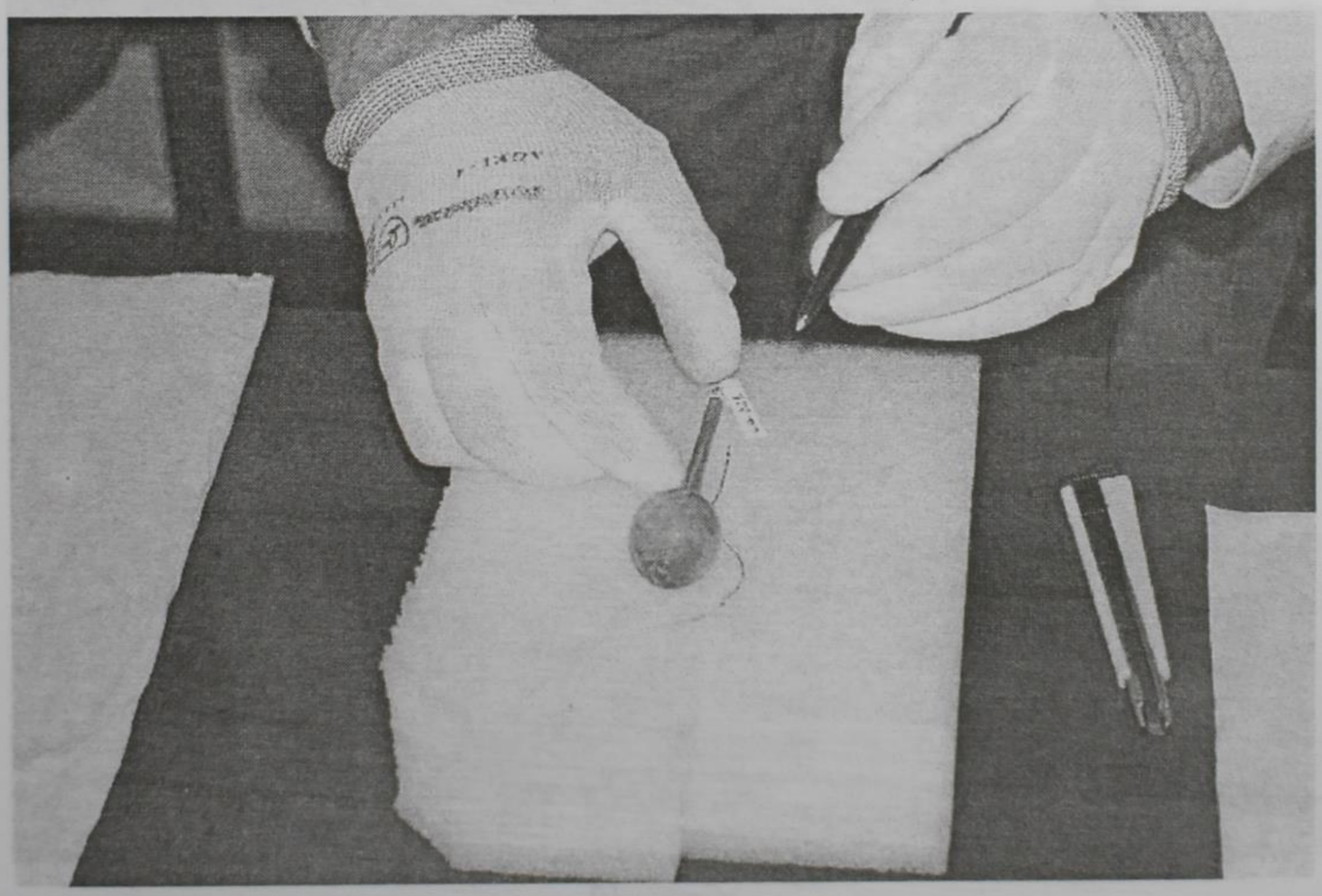
Народни музеј у Лесковцу
Изложба: ВИЗАНТИЈА. РАСКОШ И СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ
Уметничко-изложбена галерија Савезне Републике Немачке, Бон, 26.02.2010-13.06.2010.
Exhibition: Byzantium. Splendour and Daily Life, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland Bonn, February 26.- June 13. 2010.
Инв. бр. 1056

Слика 6

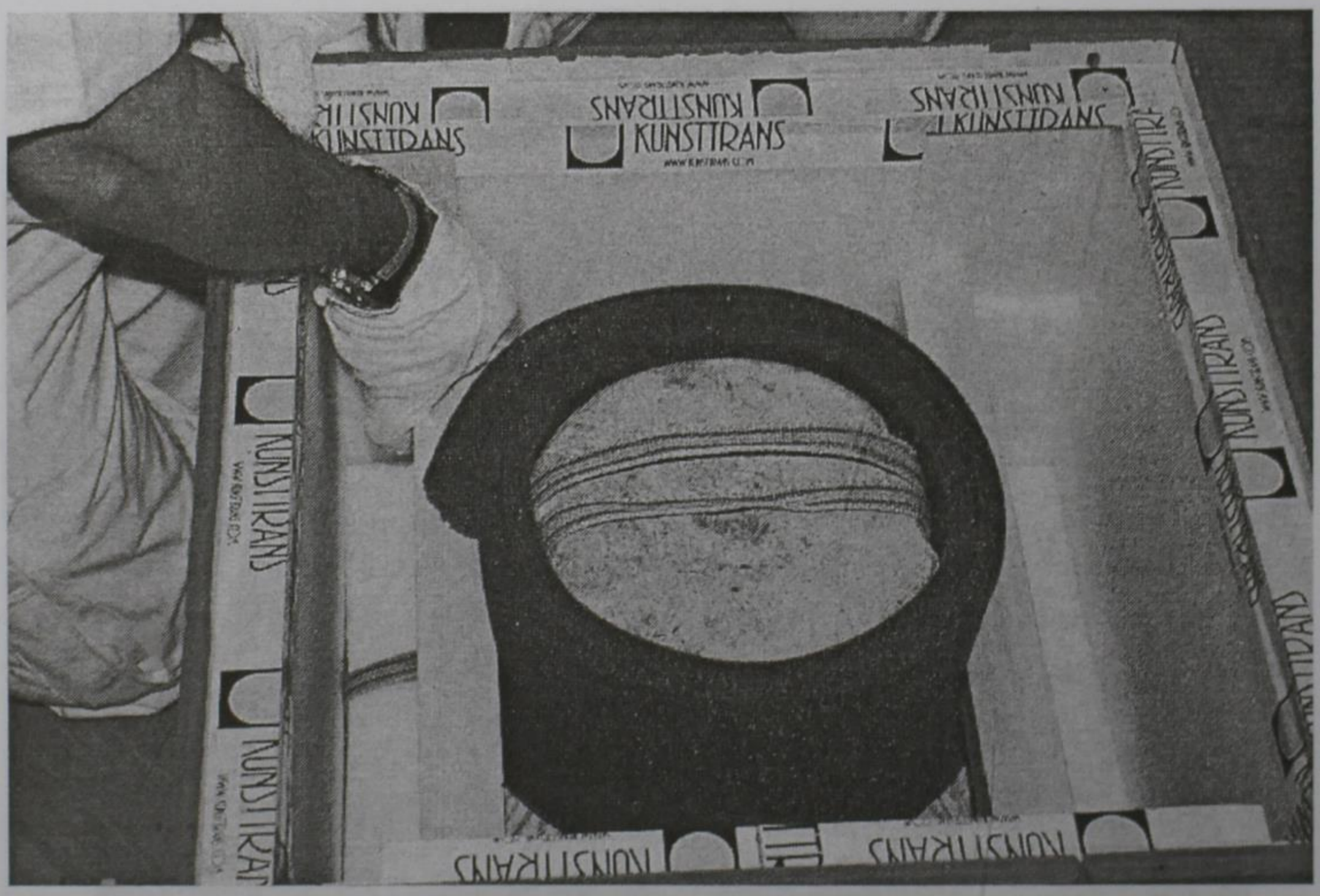
Слика 7

Слика 8

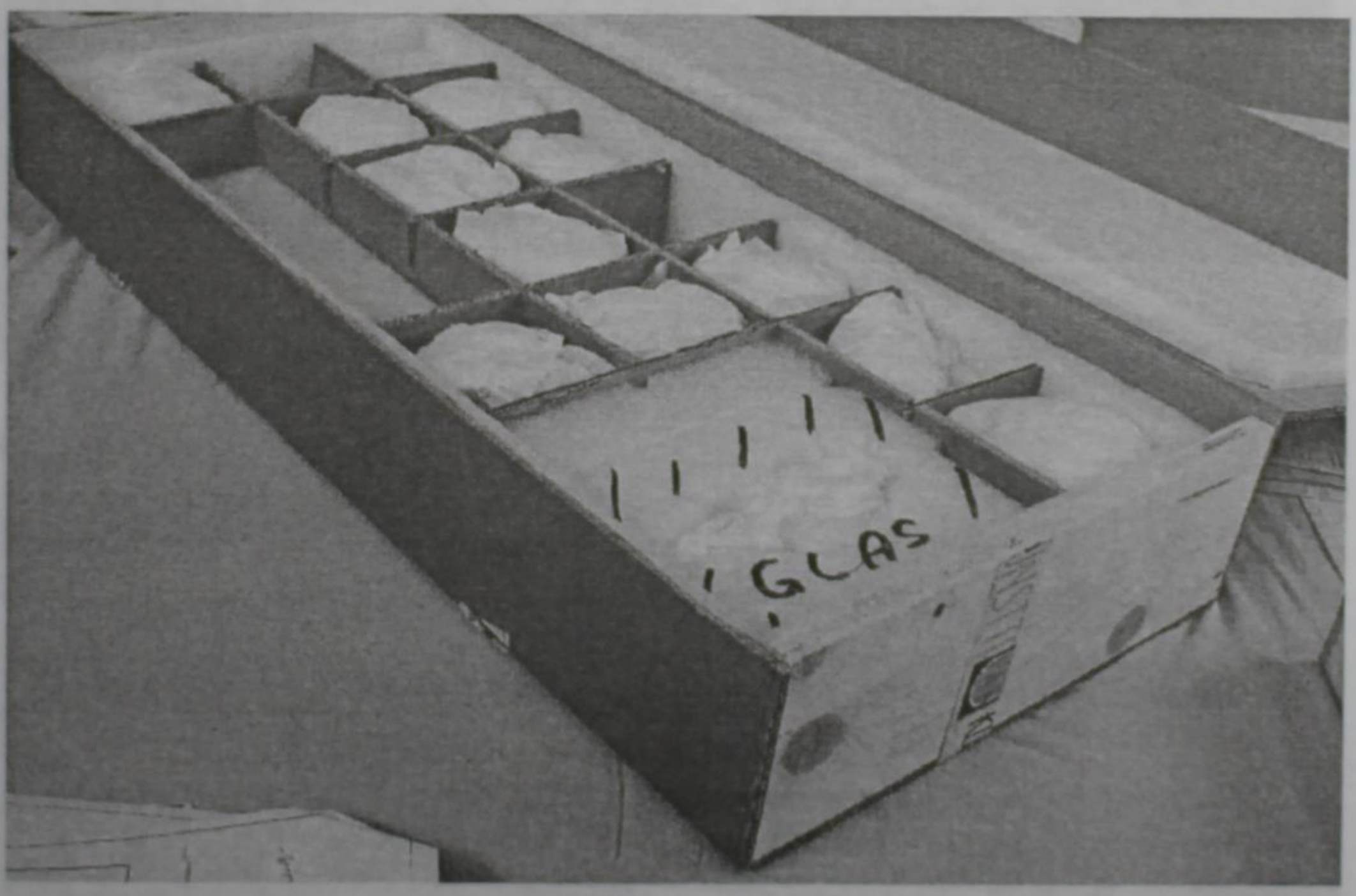
Слика 9

Слика 10

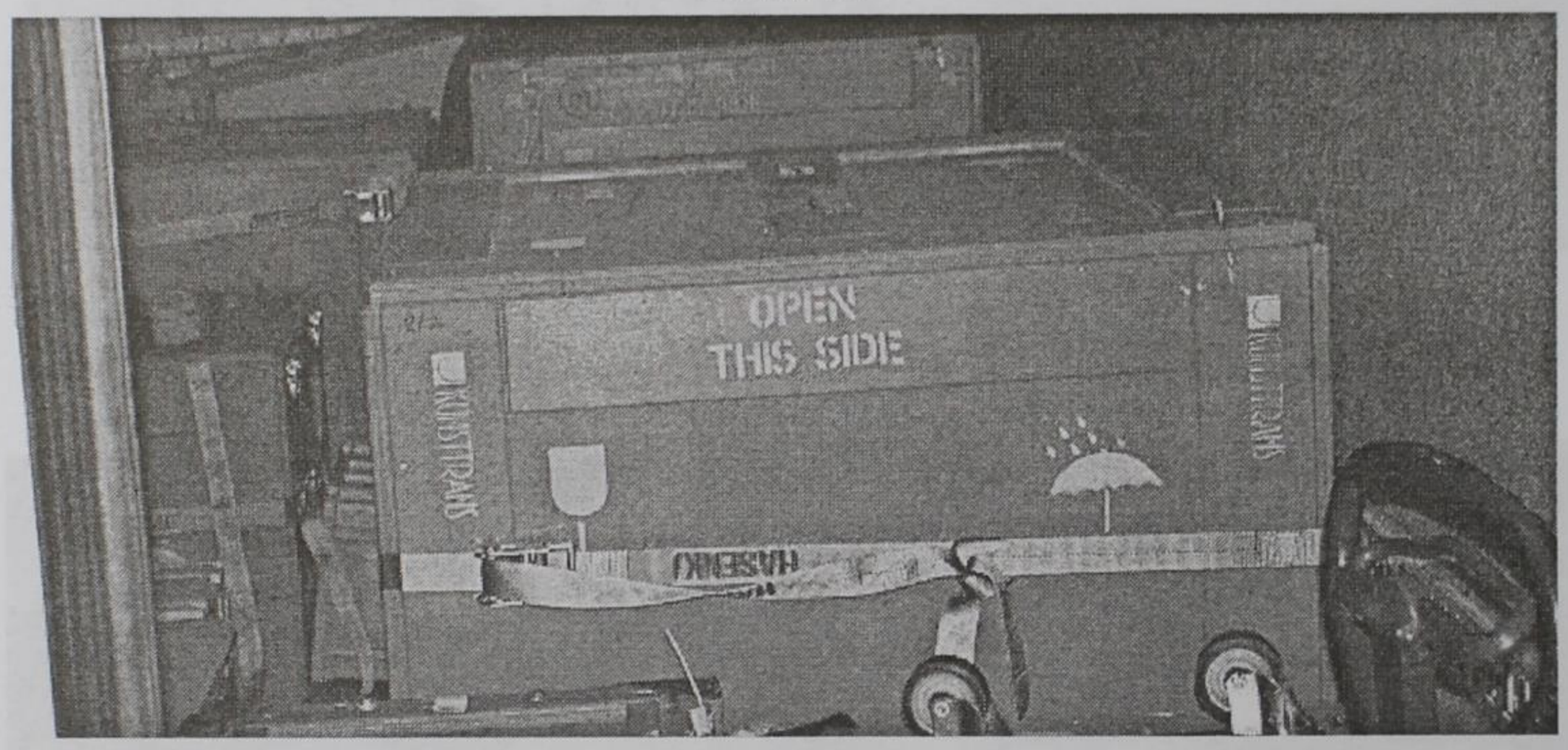
Слика 11

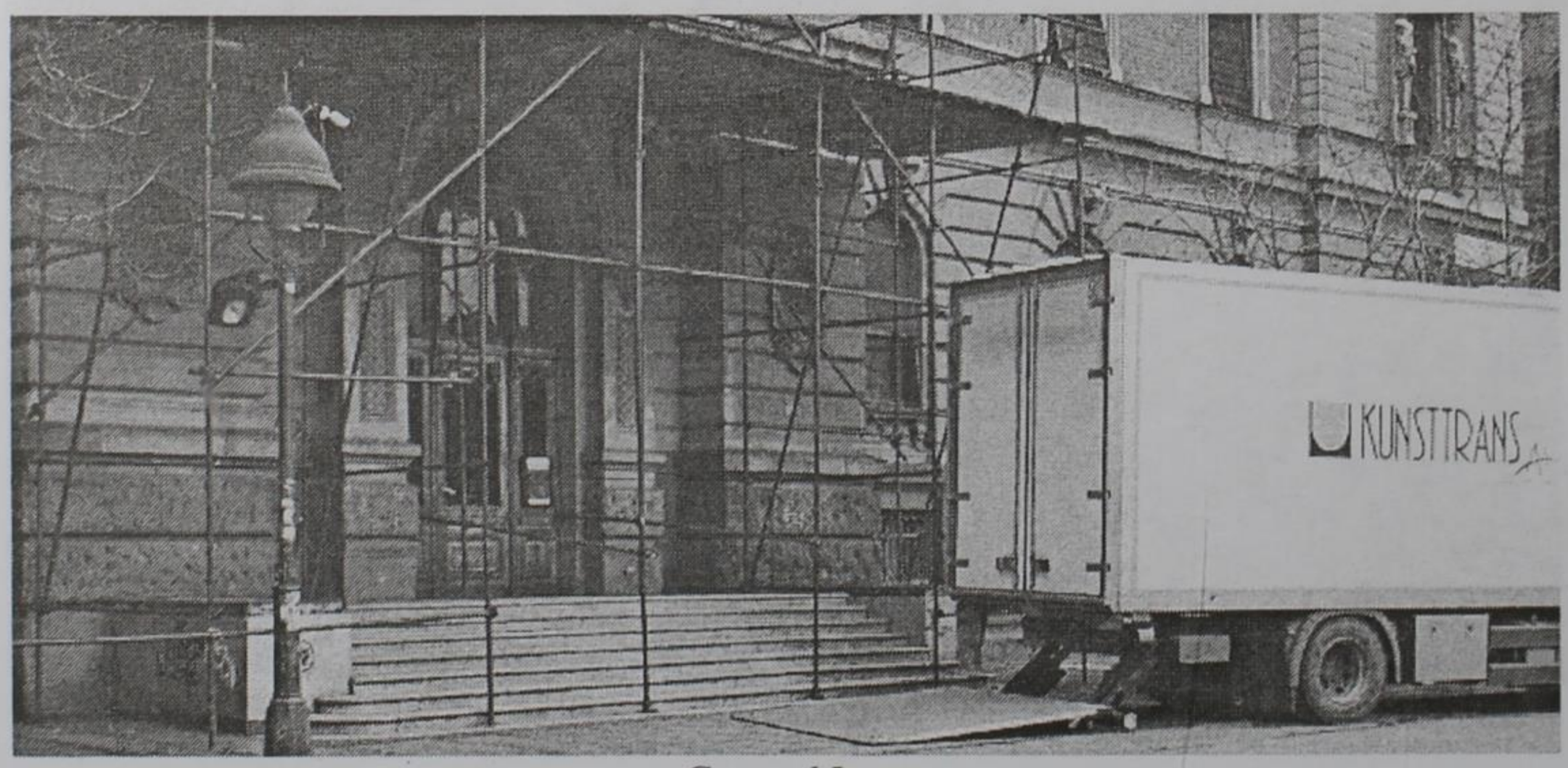
Слика 12

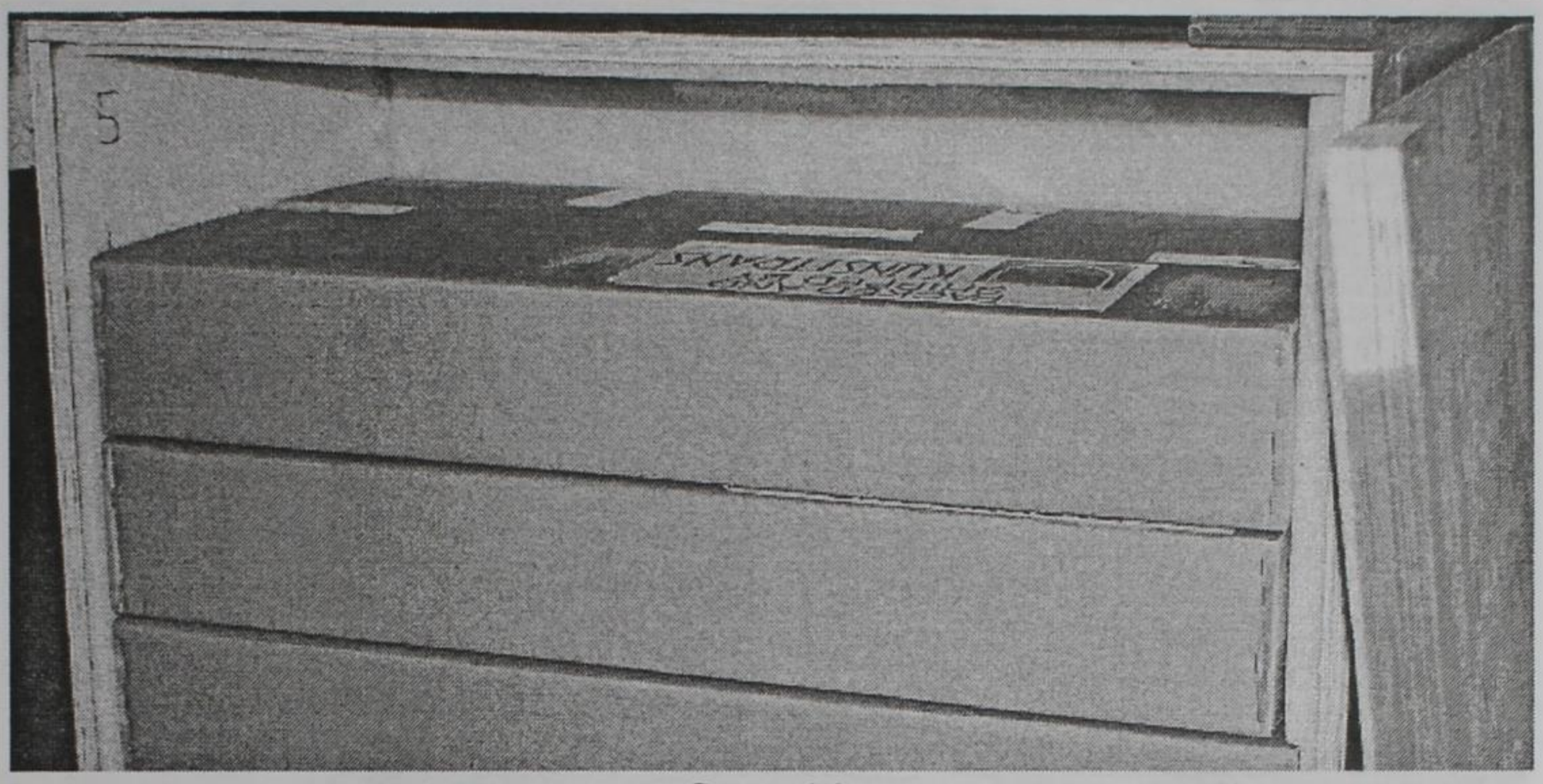
Слика 13

Слика 14

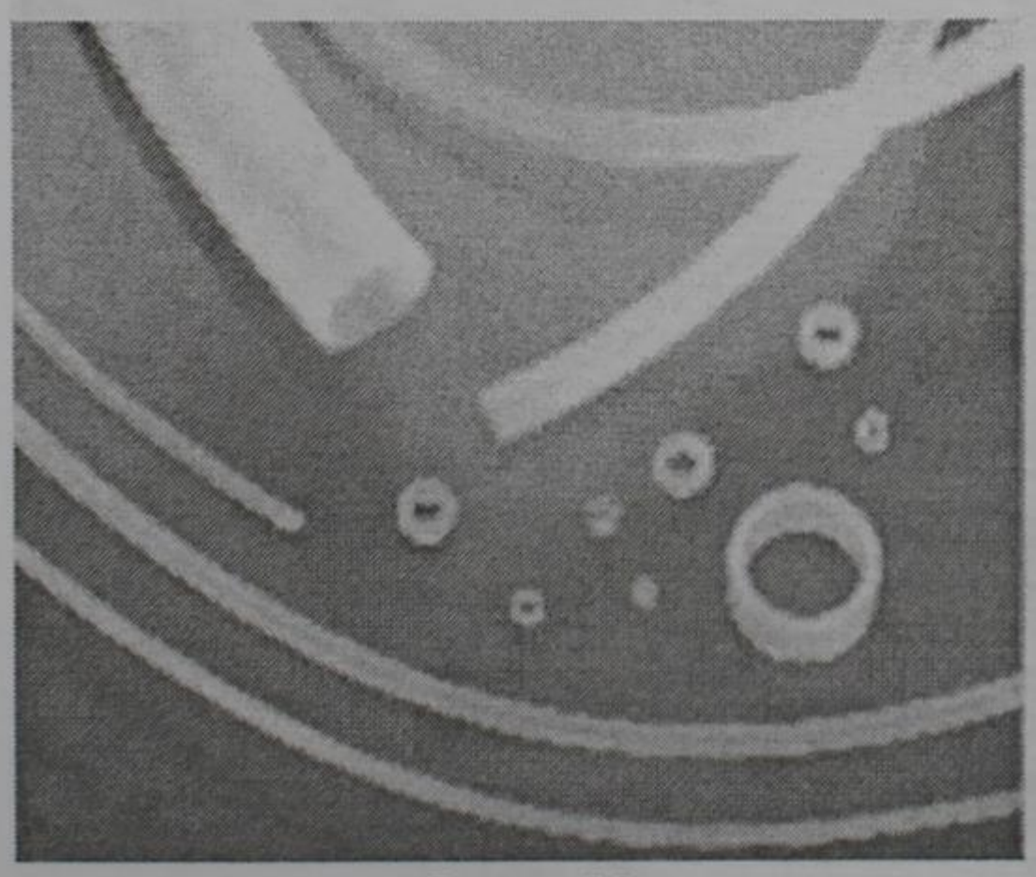
Слика 15

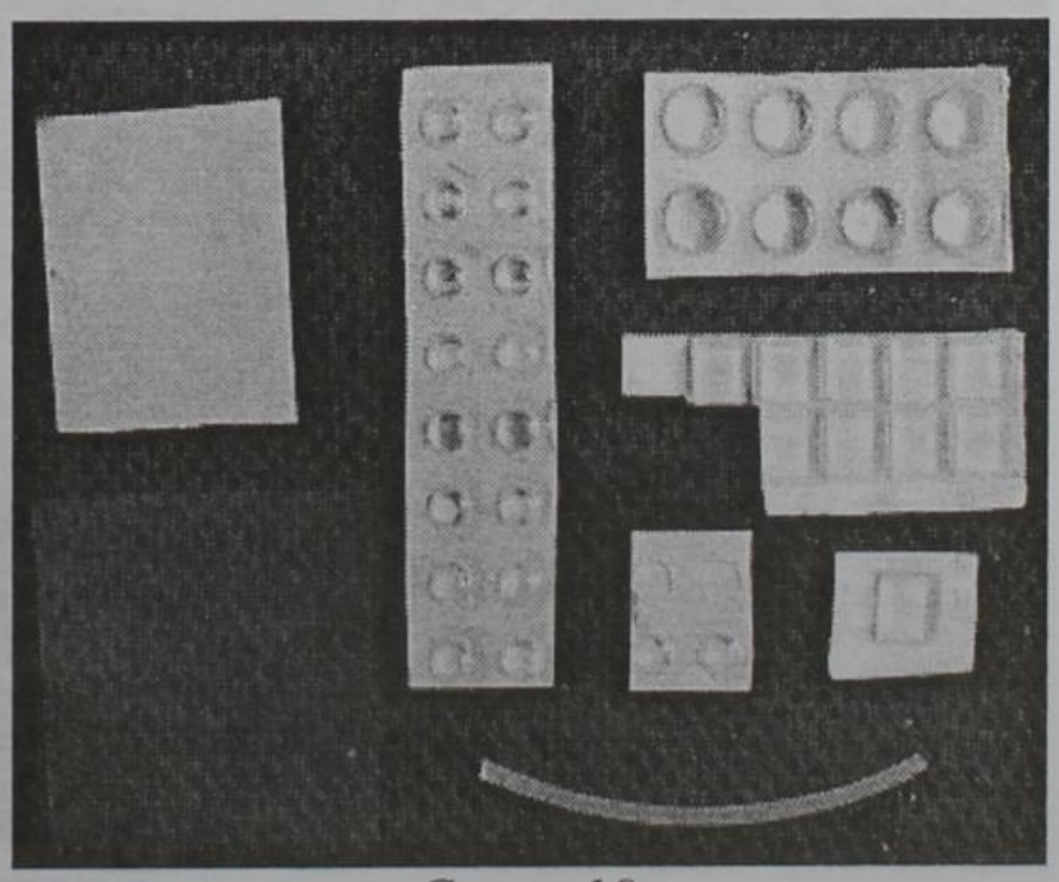
Слика 16

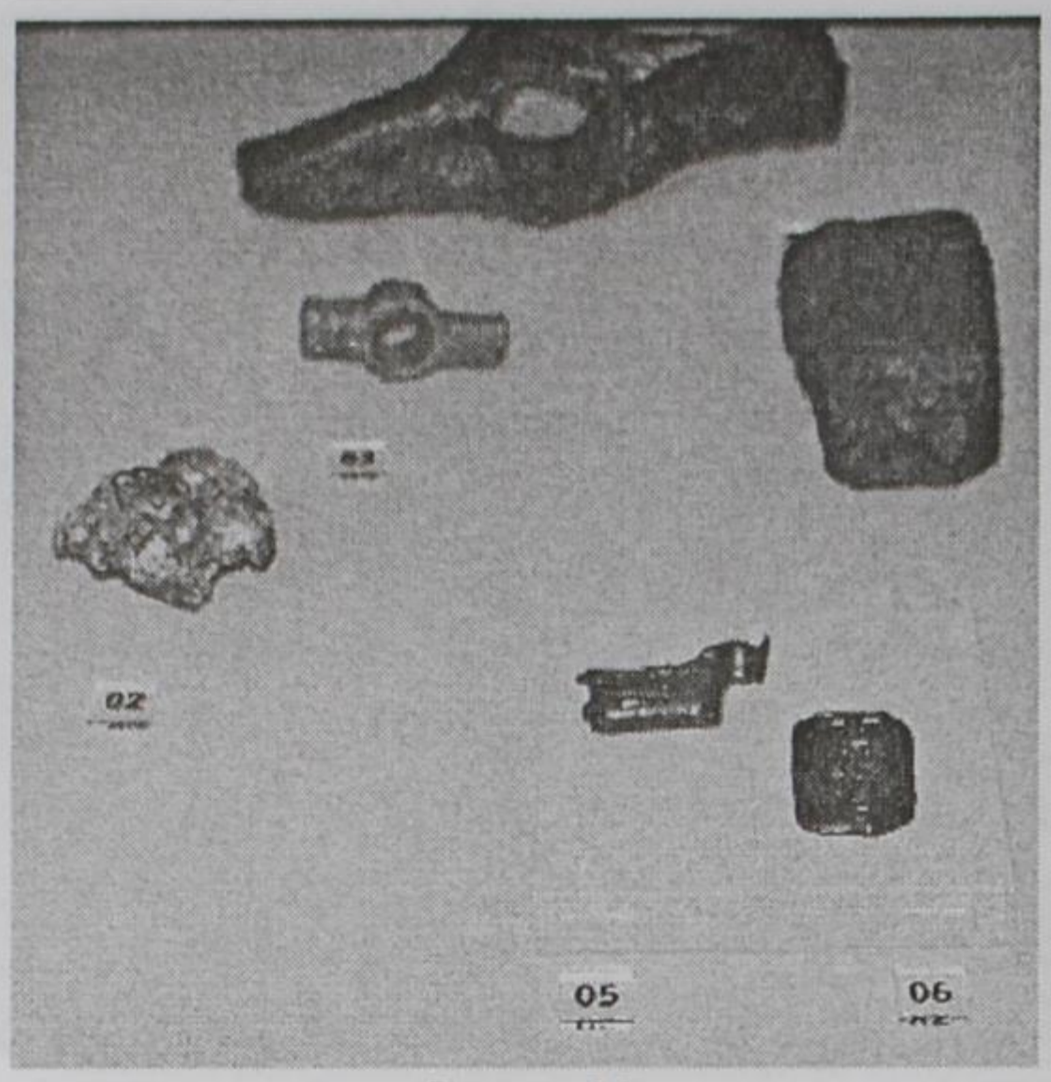
Слика 17

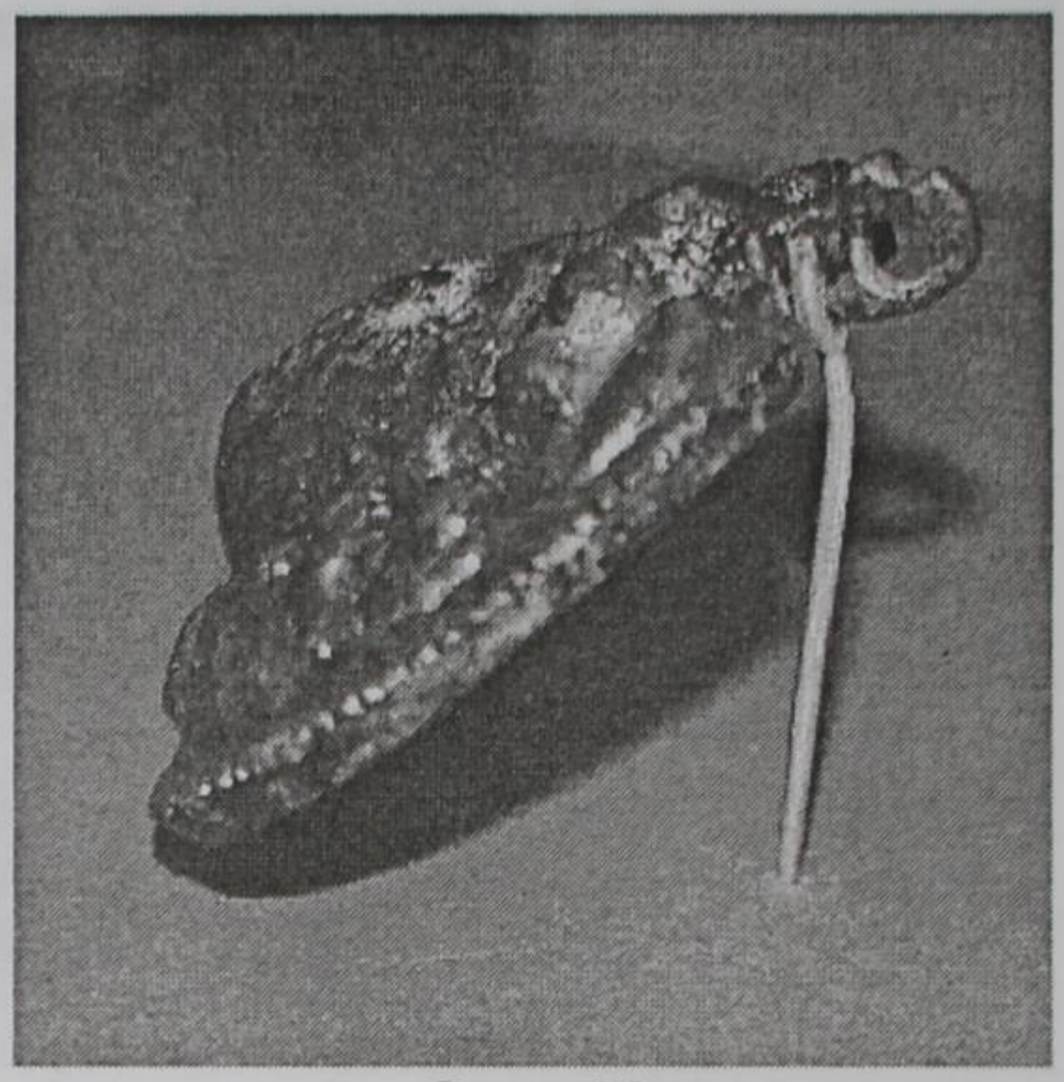
Слика 18

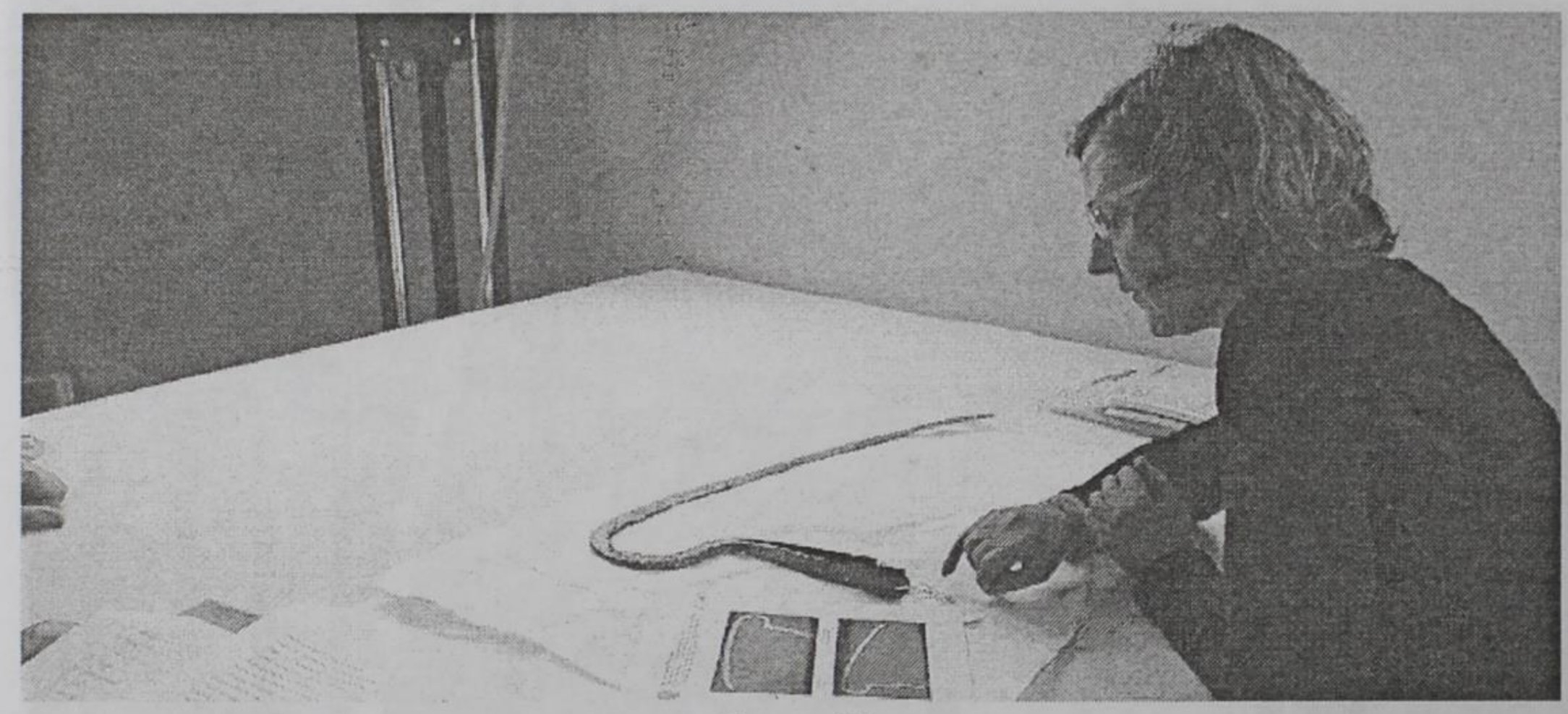
Слика 18а

Слика 19

Слика 20

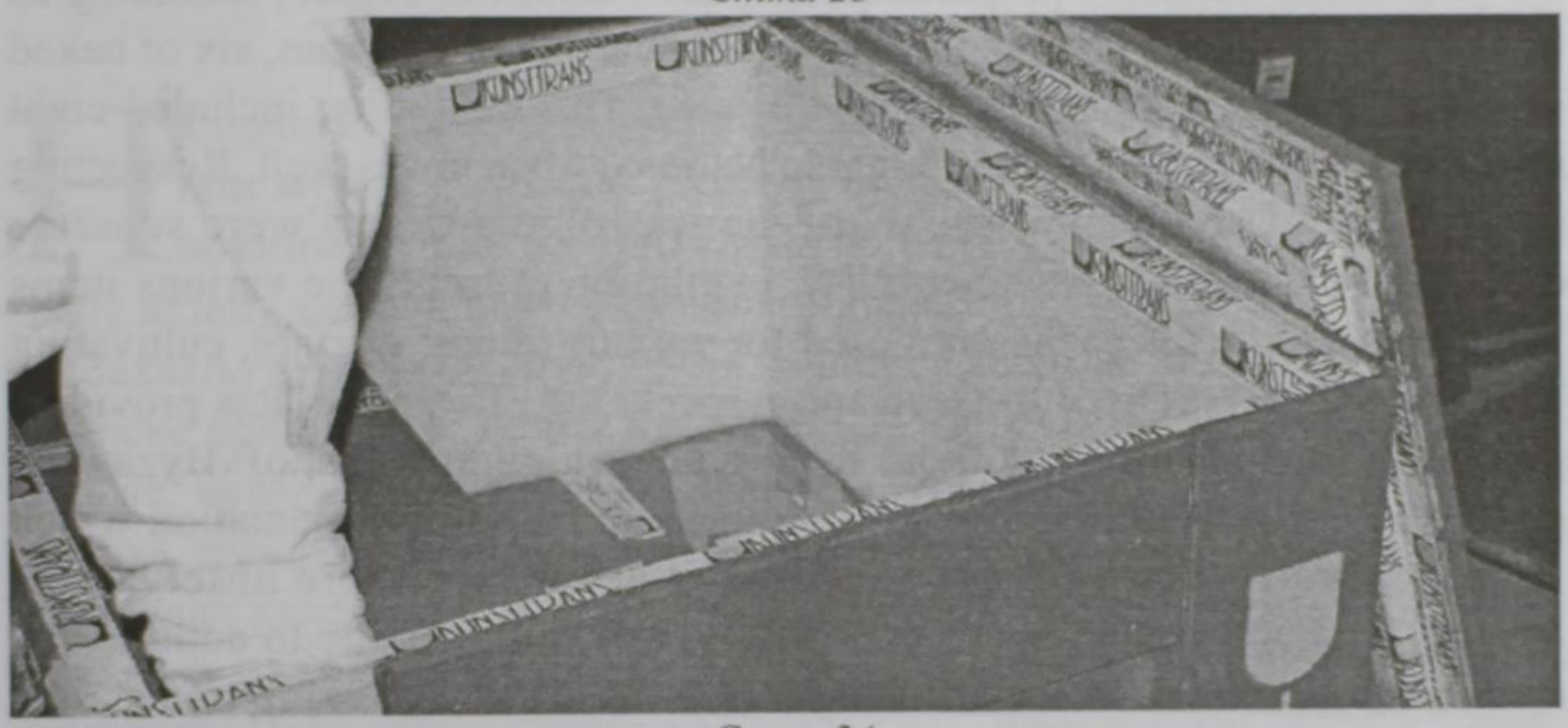
Слика 21

Слика 22

Слика 23

Слика 24

Слика 25

Слика 26

Summary

Ivan Stojanović

CONSERVATION PROCEDURES DURING TRANSPORT ART-HISTORY WORKS

Conversations about the exhibition Byzantium - the luxury and everyday life began in the final days of March with the Director of Art exhibition gallery of the Federal Republic of Germany in Bonn, PhD Robert Flek,and continued with PhD Katherine Krubašik, the project manager. Agreement on the Transfer of 60 artifacts from the archaeological collection was signed at the end of the year when intensive preparations for the exhibition began , including as follows: 42 artifacts of metal, three of the bones, one of the glass, six of baked clay, five out of rock and three made of clay. This exhibition included eight artifacts transferred from the Belgrade National Museum as well. Respecting the opinion of archaeologists, 27 of the specified artifacts were separate cases for conservation treatments.The exhibition presents the various items from household tools to the ones used for various trades, warfare, cultivating land and the objects used to serve and respect God. These artifacts provide a good source of information about the high development level of Byzantine civilization.Special attention is given to prepare travel documentation which is of great importance for the handover of artifacts - where observations are recorded and signatures of the conservators initialed due to confirm the credibility of data when the artifacts were overviewed.The exhibition started from 26.02. to 13.06.2010. The organizers paid all expenses for accomodation of the conservators and archaeologists. The catalog Byzant Pracht und Alltag was printed (measuring 24.5 cm 28 h with 408 pages) for the exhibition .

By participating in this work there was confirmed common opinion of understanding the profession of conservation , regardless to the method by which individuals are engaged in different kinds of activities.

УДК 339.138:069(497.11)

Срђан Стојановић

МАРКЕТИНГ И ПУБЛИКА У МУЗЕЈИМА

I УВОД

На почетку овог рада треба истаћи неке основне податке о Народном музеју у Лесковцу, који је основан 02.05.1948. године са основним циљем да прикупља, обрађује, чува и излаже музејску грађу везану за прошлост лесковачког краја.

Захваљујући групи ентузијаста који су са великом вољом прикупљали музејске предмете и, до откупа старе Градске куће Боре Димитријевића Пиксле, чували их у једној канцеларији, створене су прве збирке: археолошка, нумизматичка, етнографска и историјска. Убрзо, Музеј постаје ствар свих културних радника града, а представници власти су свесрдно помагали иницијативе које су долазиле од стручњака и културних ентузијаста. Прва таква збирка налазила се у „просветном Музеју", смештеном у „Ча-Митиној школи". Реч је о поставци наставних предмета и помагала коју су формирали лесковачки учитељи 1910. године. Била је намењена едукацији ученика кроз експонате и за њу "... Лесковчани готово да нису ни знали". Напори за оснивање Музеја настављени су после Првог светског рата и сведоче о потреби града за овом установом. У пројекту културног дома у Лесковцу 1923. године, који није реализован, предвиђене су просторије за Музеј чији би делокруг рада био развој трговине, индустрије, просвете, пољопривреде, етнографије и историје Лесковца и околине, што представља намеру тадашњих културно-просветних радника да формирају комплексан тип Музеја.

Нова зграда Музеја отворена је 1974. године. Тек тада стекли су се прави услови за даљи развој музејске делатности. У склопу музејске зграде налазе се стална поставка, галерија, сала за научне скупове и стручна библиотека са преко 14.000 наслова. У састав Музеја улазе и издвојени објекти:

- Градска кућа
- Музеј текстилне индустрије у селу Стројковцу
- Спомен-кућа Косте Стаменковића
- Археолошки локалитет Царичин град.

За скоро седам деценија постојања, Народни музеј се ширио, експонати се и даље веома брижно чувају и проучавају, јер, према Питеру Ван Меншу „Музеј је стална установа која чува збирке предмета – докумената и генерира знање о њима“[1], док по другој, сродној дефиницији „Музеји су установе којима је друштво поверило покретне споменике културе, природе и технике, да их систематски и плански сакупљају, чувају, излажу и научно проучавају са циљем упознавања људи са документима прошлости и садашњости, са фондовима намењеним унапређењу науке и културе“.[2]

„Од самог оснивања, Музеји важе за установе затвореног типа, створене за одабране посетиоце“.[3] Временом овај став се мења и Музеји бивају отворени за свакога, под чиме се подразумева њихово прилагођавање слојевитој и бројнијој публици у односу на претходни период. Тако, маркетинг који је дуго био искључен из културне сфере постаје све битнија компонента у стратегијама бројних и веома разноврсних организација са различитим делатностима и задацима и искључиво непрофитним циљевима.

Музеји не постоје ради остваривања профита и стога су непрофитне установе издржаване од стране оснивача. Музејски програми се реализују ради проширења културне свести и едукације најширих слојева становништва и то јесте примарни циљ музејског маркетинга. Секундарни циљеви усмерени су ка прибављању додатних материјалних средстава. Нова средства служе за повећање квалитета и квантитета основне делатности. Маркетиншке активности доприносе стварању и одржавању опште позитивне слике о институцији, што може бити од великог значаја за обезбеђивање додатних средстава, било на основу донација и спонзорства, било конкурисањем са конкретним пројектима. Овим активностима Музеј тежи ка постојаној и задовољној публици која ће брзо пожелети да се врати.

Управо је сврха овог рада, који као тема досад није разрађиван у лесковачком музеју, како привући публику, каква је публика која га већ посећује, али и какву публику сам Музеј жели да одгаји.

---

[1] Есад Делибашић и Един Хаџиканудић, *Музеј у информатичком окружењу*, стр. 23.

[2] Миодраг Јовановић, *Музеологија и заштита споменика културе*, стр. 13.

[3] Владимир Кривошејев – *Музеји, публика, маркетинг.*

II ДОСАДАШЊА МАРКЕНТИНШКА АКТИВНОСТ

На основу прегледа резултата рада, Лесковачки музеј има уједначену посету. Она је резултат претежно традиционалног обавештавања грађана путем позивница, медијских најава, плаката на улазним вратима Музеја. У мноштву најразноврснијих информација које нас свакоднедно преплављују, много тога остане непримећено.

Табела бр. 1

Стална поставка	Градска кућа	Локалитет „Царичин Град“	Текстилни музеј у Стројковцу	Галерија	Укупно
4537	4352	411	50	2100	11450

Посета Музеју 2009. год[4]

Табела бр. 2

Стална поставка	Градска кућа	Локалитет „Царичин Град“	Текстилни музеј у Стројковцу	Галерија	Укупно
3754	2936	483	345	4276	11794

Посета Музеју 2010. год[5]

Иако имамо готово идентичну посету Музеју у претходне две године, детаљнијом анализом увидећемо разлику у посети сталне поставке, издвојених објеката који улазе у састав музеја и галерије са тематским изложбама.

Разлика у посети сталне поставке у току две године резултат је организоване групне посете шест градских школа, и чини 30% укупне годишње посете. Посета у том броју није се поновила наредне године.

Велики број посетилаца сталне поставке чине ђачке екскурзије пристигле изван ширег окружења музејске установе. Било је и организованих студијских екскурзија из Холандије, Данске, Енглеске, Чешке, Швајцарске, Аустрије, Русије. У 2010. години посетили су нас студенти из Бугарске, Јужне Африке, Америке. То је постигнуто захваљујући сарадњи са туристичким организацијама...

---

[4] Извештај о раду Народног музеја у Лесковцу за 2009. годину.

[5] Извештај о раду Народног музеја у Лесковцу за 2010. годину.

Локалитет Царичин град и Текстилни музеј у Стројковцу имају велики туристички потенцијал, али остају занемарени због недостатка финансијских средстава. У 2011. години Народни музеј у Лесковцу учествује на конкурсу за суфинансирање пројеката из области културног наслеђа, које је расписало

Министарство културе, са пројектом Текстилни музеј у Стројковцу.

Стална поставка Народног музеја у Лесковцу стара је скоро четири деценије. Скорија истраживања локалне телевизије „ТВ Лесковац“, у емисији „Панорама“ од 24.03.2011. године дала је поражавајуће сазнање становништва о томе шта Народни музеј има у својим поставкама, па чак и до невероватне изјаве једног пролазника „Вероватно је Музеј затворен и не ради“.[6] Зато се код горе поменутог Министарства културе Републике Србије конкурисало за пројекат – „Промена сталне поставке Народног музеја“. То би управо био и зачетак једне нове епохе и могућност довођења што већег броја посетилаца.

Покушава се да се управо истакнути проблем делимично реши разним тематским изложбама током 2011. год. то потврђује готово стопроцентно повећање посетилаца галерији у 2010. год. У односу на 2009. год. тренд се наставља и током 2011. год. са 2.800 посетилаца у првом кварталу. Изложба слика „Избор слика из галерије савремене ликовне уметности у Нишу“ и звучна имена српског сликарства попут Оље Иванњицки, Петра Омчикуса, Миће Поповића, Боже Илића и многих других привукла су многобројне професоре уметности, њихове ученике, велики број грађана Лесковца, али и Ниша. Што потврђује да добрим пројектима и примет-ним маркетингом могуће довести публику у музеје.

Табела бр. 3

Старосна структура	Градска кућа	Локалитет Царичин град	Текстилни музеј у Стројковцу	Стална поставка	Галерија
До 30 год. старости	83%	10%	5%	80%	80%
30-60	9%	75%	84%	10%	8%
Преко 60	8%	15%	11%	10%	12%

Старосна структура посетилаца по објектима у 2009. год.

[6] ТВ Лесковац – емисија „Панорама“.

Табела бр.4

Старосна структура	Градска кућа	Локалитет Царичин град	Текстилни музеј у Стројковцу	Стална поставка	Галерија
До 30 год. старости	81%	25%	8%	75%	77%
30-60	13%	68%	80%	14%	11%
Преко 60	6%	7%	12%	11%	12%

Старосна структура посетилаца по објектима у 2010. год.

Из претходне две табеле види се да је старосна структура публике која је посећивала музеј у претходне две године уједначена. Градској кући и Галерији са тематским изложбама у највећем броју посећује најмлађа публика. Ради се о организованим школским посетама и екскурзијама. Један број посетилаца старијег узраста чине њихови професори, а остали број су појединачне посете и туристичке групне посете. Процентуално посматрајући старосну структуру посетилаца локалитету Царичин град и Текстилном музеју у Стројковцу, резултати истраживања су сасвим другачији, међутим, не треба заборавити да је посета овим објектима, нажалост, занемарљива.

Свесни смо да публика не улази сама у културне установе, да морамо стално да радимо на чувању постојеће и стварању нове публике. Народни музеј мора да буде знатно ангажованији у активностима анимирања потенцијалне публике, да бисмо дошли до неопходних информација везаних за стручне и маркетиншке активности, сматрали смо да најпре треба да приступимо вођењу детаљније евиденције постојеће публике. Уосталом, маркетинг подразумева потпуно и критичко познавање властите институције, па и верних посетилаца.

Закључак, је да несумњиво су многобројни посетиоци пре свега ученици као организоване групе, затим школске екскурзије, али је примећено да је знатно мањи број деце из окружења. Испод 20% посета припада појединачним посетиоцима из окружења, појединачним посетиоцима ван окружења и групама организованих одраслих посетиоца ван окружења. Народни музеј у Лесковцу, који има регионални карактер, има врло малу посету околних општина. Насупрот сталној поставци, галерију са тематским изложбама посећују ученици градских школа и овде нам недостаје посета ђака из школа у окружењу. Очигледно је да је неопходан маркетинг усмерен ка решавању овог проблема и ове групе потенцијалне

публике. Осталим групама посетилаца припада око 20% посета, слично посетама сталне поставке.

III ПОСТАВЉАЊЕ И ДЕФИНИСАЊЕ ЦИЉЕВА

Истраживачки тим Завода за проучавање културног развитка током 2010. године извршио је теренски део пројекта „Културна политика на нивоу округа Србије“. Циљ пројекта је да се сагледа тренутно стање у култури у испитаним срединама. Током рада је уочено неколико група проблема у вези са креирањем културне политике, међу којима су сарадња међу културним актерима унутар локалних заједница, некоординисаност градских и општинских иницијатива, недовољна развијеност комуникације између републичких и локалних доносилаца одлуке у области културе, недостатак систематског истраживања, као и праћења и евалуације активности из области културне политике. Такође, треба истаћи да је „Завод за проучавање културног развитка“ истраживао и публику Србије, што је реткост, па сматрам да би то требало да постане део маркетинга и менаџмента сваке музејске установе. Таква истраживања би требало да буду континуирана, а главни иницијатор за то би требало да буде већ поменути завод, који би, као јединствена научно-истраживачка установа, радио припремање упитника и обрађивање података, јер се посетиоци Музеја све више посматрају као активни чиниоци функционисања музејског система.

Главни циљ истраживања публике јесте да се утврде релевантне карактеристике, које у највећој мери утичу на бројност посетилаца и њихов однос према Музеју, а и културни живот уопште.

Постоје и појединачни циљеви, као што су:

- учесталост одласка у музеје;
- категоризација публике;
- природа посете – фактори који утичу на учесталост одласка у музеј;
- однос посетилаца према музеју, њихово мишљење о програмима и активностима, који се организују у музеју, о радном времену, цени улазница итд.;
- како посетиоци доживљавају музеј;
- како посетиоци могу да утичу на избор онога што ће бити изложено и организовано у музеју.

Ова истраживања би створила јаснију слику о музејским посетама и начинима на који она може да се побољша. Резултати који би се добили тицали би се могућих перспектива рада с публиком, сагледавања у којој мери и на који начин музејске установе делују на своје окружење, те указивања на неопходност заузимања активнијег става према друштвеној и културној средини.

Одређени број неповољних чињеничних података навео нас је на потребу још детаљнијег проучавања публике и њихових културних потреба. Сматрали смо да ћемо са прикупљањем нових информација и њиховом анализом моћи боље да их упознамо и одређеним мерама учинимо музеј још пријатнијим и приступачнијим. За прикупљање података публику смо поделили у неколико група направивши табеле са потребним подацима.

Изглед табеле (пример)

Дан и време	Цена карте	Назив и адреса школе	Име професора	Предмет који професор предаје	Број ђака и разред	Време посете

Организоване школске посете из окружења сталној поставци

Изглед табеле (пример)

Дан и датум	Цена карте	Назив и адреса школе	Туристичка агенција	Број ђака и разред	Време посете

Организоване школске посете ван окружења сталној поставци

Изглед табеле (пример)

Дан и датум	Цена карте	Туристичка агенција	Место одакле посетиоци долазе	Број посетилаца	Време посете

Туристичке посете сталној поставци

Овим приказима табела желимо пре свега да сазнамо да ли је, и колико, цена улазнице та која утиче на долазак публике у Музеј, затим ко-

лика је разлика у посети између слободног улаза и улаза који се плаћа, као и колики утицај висина цене има на сваку групу посетилаца посебно.

Поред уобичајеног вођења евиденције о посети школа, овог пута наши водичи уносиће податке везане за професоре који доводе своје ученике. Грубим посматрањем дошли смо до закључка да већи број просветних радника редовно посећује Музеј са ђацима, или као гости и учесници на разним промоцијама књига, отварању изложбе, као и у другим активностима Музеја. Сигурни смо да ови љубитељи Музеја својим ентузијазмом, вољом, иницијативом, креативношћу и педагошким образовањем могу да помогну да ова установа има бољи утицај на емоционални, социјални и морални развој детета. То је наш основни и заједнички циљ.

Код организованих школских посета ван окружења и туристичких посета од највеће важности су подаци о туристичким организацијама. На тај начин имамо резултате досадашње сарадње на овом пољу као и могућност да ступимо у контакт са другим туристичким радницима и тиме увећамо сферу територијалног деловања.

Такође смо решили да организоване и самосталне туристичке посете евидентирамо заједно, како не бисмо непотребно гомилали табеле. Њиховим тумачењем лако их је разврстати, с обзиром на то да појединачно туристи долазе без посредовања агенција.

У праћењу публике при посети тематским изложбама водимо рачуна и о уласку и изласку из галерије. Веома је лако уочити да се самостални посетиоци задржавају неупоредиво дуже, и са више пажње посматрају изложбе. Код школских посета уочене су одређене разлике. Циљ нам је да дођемо да правих разлога таквог стања и да пронађемо могућности стварања и задржавања пажње најмлађих посетилаца евиденција публике води се при посети сталној поставци, галерији, али и издвојеним објектима Народног музеја.

Други корак у испитивању структуре публике чини прављење анкете која би се водила на улазу, ради што прецизнијег сазнања о структури публике, као и са жељом да се чује њихова оцена досадашњег рада ове установе, као и могући предлози посетилаца за даљи рад музеја. На основу прикупљених података, њихове анализе, требало би проучити публику и доћи до метода, који ће нам помоћи да сачувамо постојећу и створимо нову публику, упознавши је и учинивши јој музеј приступачнијим.

Већи прилив публике није могућ без паралелног организовања кампање усмерене на ту публику, без система подршке и одговарајуће „мреже“ установи са ограниченим финансијама као што је Народни музеј, и извештаји разних медија представљају велику подршку и доприносе да разне музејске делатности добију на значају. Посредством конференција за но-

винаре, различитим поводима, али и сталним контактима са новинарима музеј добија велику промоцију. Многобројне локалне ТВ мреже, као и радио станице, јесу верни сарадници наше установе. Колики значај имају средства јавног информисања говоре чињенични подаци везани за „Ноћ музеја“. Најпре, атрактивне изложбе али и не мање битна информисаност грађана довели су до велике посете музејима широм Србије. Народни музеј је управо на тој манифестацији 2009. год. посетило 3.000 људи, а 2010. год. 3585. Путем савремене електронике посетилац је у могућности да се претходно упозна са понудом музеја, да прошири сазнања о његовим садржајима, али и другим садржајима из околине. Технолошка достигнућа садашњице упућују нас на неопходност формирања (WEB–сајта), а то потврђује више од три милиона корисника интернета у Србији путем сајта, поред унапред заинтересованих, и случајни посетилац, биће упознат са постојањем установе, њеног смисла и циља постојања. WEB–сајт јесте место где се могу пласирати информације о актуелним темама, о пројектима, кампањама и свим осталим активностима Народног музеја.

Поред информативног, сајт мора да има и услужни карактер. Овај циљ ћемо испунити обративши пажњу на актуелне садржаје који би могли бити занимљиви верној публици, као и налажењем, начина да те садржаје представимо јавности како би могли да буду примећени и од стране људи који до сада нису били упознати са радом Музеја. Слика и информација коју шаљемо путем сајта или на било који други начин, треба да у мноштву порука које савремени човек свакодневно прима већ на први поглед привуче пажњу и тиме му пружи прилику да прими додатне информације које ће пробудити његову жељу и потребу за посетом Музеју. Лесковачки Народни музеј је имао сајт који је из објективних разлога престао да постоји. Знајући за значај оваквог представљања јавности, план нам је да ове године оживимо његово постојање.

Не смемо заборавити да највећи број посетилаца чини публика ђачког узраста. Међу њима, постоје деца која су заинтересована за неку од области која је предмет обраде музеја. Периодичан рад са том децом, допринеће стварању верне, младе и истински заинтересоване публике. Вођени овом идејом, одлучили смо се на формирање „дечјег и тинејџерског клуба Народног музеја“. Од самог почетка знали смо да се тинејџери, којима највише припадају ученици основних и средњих школа, разликују од одраслих по степену интелектуалне и емоционалне зрелости, али и развијене свести о својим поступцима, као и одговорности за исте; такође, знамо да ове околности пружају велике могућности за васпитање, усвајање културних и моралних вредности и социјализацију.

Многи музеји у Србији и свету имају формиране дечје клубове. Дечји клуб Народног музеја у Београду делује две године и окупља неколико стотина деце.

Током шест месеци постојања „Дечјег клуба Народног музеја у Кикинди“, реализоване су три групе активности, као што су: Најбољи дечји литерарни радови, ликовни радови, дечји камп и дечји час.

Такође, руски Ермитаж и амерички „The metropolitan museum of art“ имају богату и успешну традицију едукативног рада са децом. Активности клуба реализују се у оквиру креативних радионица које су својим садржајем прилагођене деци одређеног узраста.

Програми су често конципирани у координацији са школским, како би представљали најбољу допуну устаљеним правилима стицаља знања. Едукација деце на граници учења и забаве и непосредно учешће деце у реализацији програма развијају њихово креативно мишљење, осамостаљивање и разумевање вредности. Музејске радионице намењене су организованом доласку деце преко школе и вртића и окупљању деце која индивидуално и у пратњи родитеља долазе да учествују у активностима клуба. Чланови клуба се евидентирају и обавештавају путем позивница и електронске поште.

С обзиром на то да период до 19 година или тзв. тинејџерско доба носи одређене специфичности које проистичу из биолошког и психолошког аспекта личности, децу треба поделити у три (3) радне групе:

I групу – чинила би најлађа деца узраста 5-8 година;

II групу – чинила би деца старости 9-13 година;

III групу – формирали би најстарији малолетници тинејџерског узраста.

Носиоци едукативног програма дечјег и TEEN клуба били би кустоси Народног музеја, уз могућност ангажовања других стручњака из дисциплина које су предмет интересовања ове установе. Тако, овај пројекат није намењен само ученицима већ и просветним радницима, запосленима у туризму, медијима, локалној самоуправи јавности.

Као појединци, у овом случају, и као културна установа, имамо обавезе и према другима у заједници у којој живимо. Остваривање права особа са инвалидитетом и њихово интегрисање у активну друштвену заједницу. Имамо намеру да у оквиру наших могућности помогнемо људима са инвалидитеом да реализују своје развојне потребе, као и интерес из области културе и уметности, чиме ће њихов квалитет живота значајно бити унапређен. Галерија музеја и стална поставка њима су физички, нажалост, недоступне. С друге стране, у састав музеја улазе и издвојени објекти. Градска кућа јесте место на коме се могу организовати програми доступни овој групи наших суграђана. Верујемо да ће учешће ових људи у културном програму довести до повећања осећања њихове припадности заједници. Још битније, имаће простор на коме ће, уз нашу помоћ, моћи да реализују своје идеје из културе, као и да задовоље сопствене културне

потребе. Оваквим опхођењем према неправедно занемареној групи људи, радићемо на стварању здраве, самосвесне и критички расположене грађане и активне публике каква је неопходна свакој културној установи, па и Музеју.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- **ДЕЛИБАШИЋ ЕСАД И ХАЏИКАДУНИЋ ЕДИН**,
Музеј у информатичком окружењу, Зеница, Музеј града Зенице, 2006.

- **ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ ЗА 2009. ГОД.**

- **ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ ЗА 2010. ГОД.**

- **ЈОВАНОВИЋ МИОДРАГ**,
Музеологија и заштита споменика културе, Београд, Филозофски факултет и плато, 1994.

- **КРИВОШЕЈЕВ ВЛАДИМИР**,
Музеји, публика, маркетинг, Ваљево, 2009.

- **МИЛИЋЕВИЋ ВЕСНА**,
Стратегијско пословно планирање – Менаџмент приступ, Београд, Факултет организационих наука, 2001.

- **ПАНОРАМА „ТВ ЛЕСКОВАЦ“** – 2011.

Summary

Srđan Stojanović

MARKETING AND AUDIENCE IN MUSEUMS

Parallel with organizing amusing and various programs, marketing becomes unavoidable/inevitable sector activity of modern museums. Museum marketing can be of the great benefit to the society through cultural, educational contributions and specified economic indicators as well.

The museums and museum workers in Serbia still resist to apply marketing. Nobody disputes that the meaning of cultural institutions is based on the artistic vision, but the experience of many museums worldwide points out that

there is unjustified fear the artistic value of the artifact could be corrupted by inclusion of marketing. Though to the fact the marketing is increasingly seen as a rapprochement process between cultural institutions and the public (constant and potential), cultural institutions gradually accept it as more visible set of tools, serving artistic visions.

УДК 069.12

Данијела Стојановић

ПЕДАГОШКИ ЗНАЧАЈ МУЗЕЈА И ОБЛИЦИ САРАДЊЕ СА ОСНОВНИМ ШКОЛАМА

Едукација у музејима бивше Југославије је делатност која је прошла фазу експериментисања, прихватања и потврђивања вредности у пракси. На другој конференцији ICOM-а, одржаној 1946.године у Лондону, музеји су тражили начине како да њихове збирке и делатност постану значајни чиниоци васпитања и образовања у средини у којој су основани. У ту сврху се организује низ саветовања и семинара за наставнике и музејске раднике о значају и облицима коришћења музејског материјала. У свим већим музејима бивше Југославије био је организован експериментални рад, циклуси предавања, специјализована вођства, и то све са циљем да се увиди и прихвати музеј као важан део васпитно- образовног система.

Колико год да је важан унутрашњи рад у музеју: прикупљање, истраживање, сређивање, заштита, толико је важно да то што је прикупљено, проучено и сачувано буде стављено на увид спољњем свету. Посредна и непосредна веза музеја са публиком треба да буде прожета васпитним чиниоцима, тј. педагошким елементима, без обзира на то да ли музеј служи посетиоцу као културна разонода, као место у коме ће се нешто научити или као установа која ће му помоћи да потврди већ стечена знања или изврши проверу стечених знања.

Већ по свом садржају музеј носи васпитно-образовну компоненту. Само свесном и планском акцијом и систематским ангажовањем на развијању васпитно-образовног потенцијала, музеј може одиграти одређену улогу у формирању личности.[1]

Музеј не може да замени школу јер су његове могућности специфичне, а богатство његових збирки није гаранција васпитно-образовног деловања. Само педагошким ангажовањем биће могуће искоришћавање васпитно-

---

[1] Аксентијевић, Б. , Васпитна улога музеја, Билтен заједнице музеја Србије, бр. 1, Београд, 1971, стр. 20

образовних потенцијала музеја. Без помоћи школа, акције музеја не би биле ефикасне. Циљ је да музеј помогне школи у остваривању одређених делова наставног програма и организовању ваннаставних активности, те тако допринесе изграђивању материјалистичког погледа на свет и развијању свестране личности. Он то постиже разноврсним културним благом које чува и излаже и на тај начин побуђује људску радозналост. Ова околност омогућава музејима да обезбеђују не само емоционална и културна доживљавања већ и могућност да васпитавају. Музејски материјал служи очигледности и, као аутентичан, у стању је да активира сва чула ради пунијег сазнања, да побуди интересовања, да делује на емотивну сферу личности, изазове доживљавање ствари и појава и изградњу властитог односа према моралним естетским и другим вредностима.[2]

Широке су могућности примене музејског материјала. Не постоји наставна област која не би могла да пронађе материјалну потпору у збиркама и документацији музеја. Уколико се музејски материјал правилно користи у наставне и васпитне сврхе, убрзава развој вештина и навика самосталног рада, убрзава усвајање знања и умења, доприноси проналажењу главних момената неке појаве или ствари, омогућава упоређивања и уопштавања у стварима и појавама. Својим одређеним садржајима и разноврсним делатностима музеј је један од важних чинилаца у изграђивању својстава и одлика једне личности.

Значајно је поменути и карактеристике процеса образовања које се остварује на музејском садржајима. Музеји пружају могућност за стицање научних знања из области производње, технике и технологије (технички музеј), науке (комплексни, историјски), културе и уметности (уметнички) и других области људске делатности. Музеј својом комплексношћу материјала може утицати да научна знања буду повезана у један целовит систем. У процесу стицања знања уткани су елементи изграђивања и развијања интелектуалних, техничких, технолошких, производних, културних и других навика и умења. То је, у ствари, процес оспособљавања личности да се у пракси и у животу служи стеченим знањима и умењима.

Музејски материјал је, у ствари, сакупљено, проучено и сачувано наслеђе које обухвата целокупну делатност човеке и природе. Тај материјал је довољно свеобухватан да покрије људску радозналост и толико је разноврстан да може послужити за васпитање на свим нивоима људског сазнања.

Да би музеји у потпуности могли да извршавају васпитну функцију, морају да испуњавају неколико основних захтева. Музеј као институција мора бити тако уређен и организован да анимира посетиоца и да задовољава захтеве у погледу прегледности, једноставности, естетичности. Он мора

---

[2] Тодоровић, М., Педагошки функција библиотека, музеја и архива и облици сарадње са школама, Архив Војводине, Сремски Карловци, 1977, стр. 49

да располаже сталном поставком која задовољава најбитније музеолошке принципе: да је научна, аутентична, једноставна, приступачна, занимљива. Музеј мора увек бити актуелан. То постиже повременим тематским изложбама у својој згради, као и у другим просторијама у граду. У тежњи да буде отворен према спољашњем свету, музеј организује систематску сарадњу са најширим слојевима становништва, са омладином, и то кроз оснивање друштва пријатеља музеја, ангажовање ученика и студената у раду на музејским задацима.

Са посећивањем музеја је најбоље да се отпочне између девете и једанаесте године.[3] Децу овог узраста одликује велика способност за примање утисака као и жеља за новим сазнањима. Њихова визуелна запажања су прецизна а памћење је дуготрајно. Код већине дечака тог узраста изражен је нагон за сакупљањем разноврсног материјала, сличица, аутомобила, школьки и сл. Управо овај дечји хоби треба искористити и усмерити на вреднији сакупљачки рад.

Сарадња школе са музејима има велики значај за друштвено и морално васпитање ученика. Упознавање прошлости систематизоване на један научни начин олакшава школи да код ученика формира научни, материјалистички поглед на свет. Осим тога, редовно посећивање музеја током школовања чини да ученици боље разумеју значај ове институције, да воле и цене рад у музејима, па га касније, после завршеног школовања, редовно посећују.

Редовним посетама музеју ученик се навикава на сређен, систематичан и самосталан рад; посматрајући његове метеријале, стиче навику да у стварним појавама око себе увек тражи известан ред и законитост, да их ставља у известан систем. Добро организована сарадња школа са музејима и коришћење музејских збирки за самосталан рад ученика развија код њега способност да се сам сналази, буди његову иницијативу и смисао за самостлност.

ПОВЕЗАНОСТ СА НАСТАВНИМ ПРОГРАМИМА У ОСНОВНОЈ ШКОЛИ

Сваки музеј има два задатка: први је подручје научног рада, а други је културно-просветног карактера, односно служи просвећивању и културном уздизању широких народних слојева, а нарочито омладине.[4] Међутим, ма колико научни значај музеја био важан, његова културно-просветна намена је постала веома актуелна.

[3] Хавелка, Н., Психолошки проблеми у организовању музејских изложби, Билтен заједнице музеја Србије, бр. 2, Заједница музеја Србије, Београд, 1971, стр. 43

[4] Ђукић, С. , Рудић, В., *Сарадња школе са музејима*, Завод за издавање уџбеника НРС, Београд, 1960, стр. 26.

Основа за правилан однос грађана према музеју ствара се још у време кад се тај грађанин као ученик налази у школи. Свака школа израђује свој годишњи план рада, у коме се, у зависности од могућности, услова и потреба школе, тачно разрађује и организационо, дидактички и методички поставља сарадња са овом институцијом. Код израде програма и избора садржаја за наставу дају се и дидактичко-методичка упутства који указују на садржаје који се могу обрадити и изван учионице. То указује на потребу и важност превазилажења крутих граница појединих подручја васпитно-образовне делатности и њиховог повезивања. Важно је нагласити и улогу појединачних ангажовања свих наставника у остваривању годишњег плана рада школе и њихов ентузијазам, отвореност и ангажованост у сарадњи са музејима.

С друге стране, музејска делатност се планира преко годишњих планова, који највише зависе од могућности музеја да остваре поједине акције. Специјалан рад са основношколском публиком музеј планира, између осталог, преко организовања тематских изложби. Што се тиче осталих врста активности (такмичења, семинари и сл.), оне остају у рукама сваког појединог музеја и зависе, пре свега, од њиховог ентузијазма, ангажованости и свести о неопходности повезивања са школама. Квалитет рада музеја зависи од квалитета планираних делатности и од тога колико су оне усклађене са потребама средине. Потребно је да одговори захтевима савременог живота, да би имао стварни васпитно-образовни утицај у друштву. То подразумева и отвореност музеја, доступност његовог културног наслеђа и разумљивост најширем кругу посетилаца.

Ни музеји ни основне школе немају документ којим би организационо и методички били прецизно упућени на сарадњу. Непостојање заједничког програма рада може довести до непрецизности, неорганизованости, неефикасности, па чак и одсуство сарадње. Организација је остављена годишњим плановима школа и музеја.

Сарадња школа са музејима суштински би била плодотворна само ако би школе имале своје посебне програме сарадње са музејима. Само успостављањем прецизног организационог, дидактичко-методичког плана сарадње може се изградити и адекватан систем вредновања рада ових установа у остваривању циља васпитања.

ОБЛИЦИ САРАДЊЕ МУЗЕЈА И ОСНОВНИХ ШКОЛА

Пре свега, потребно је дефинисати појам сарадње између ове две институције у нашем друштву. Сарадња би овде подразумевала узајамну двосмерну комуникацију музеја и школа у организовању широког комплекса активности, које се предузимају да би се испуниле улоге активних чинилаца у васпитању и образовању у културном животу средине у којој делују.

То подразумева раздвајање карактеристика програмских опредељења сваке од ових установа, да би се могле постављати могућности њиховог повезивања. Ако се схвате њихове појединачне аутентичне вредности, намеће се и потреба њиховог задржавања и даљег развијања, а избегава фаворизовање једних на рачун других. Према томе, једини прави начин јесте поштовање јединственог циља и узајамно повезано деловање на његовом што потпунијем остварењу.

Досадашње искуство у сарадњи музеје и школа показало је да постоје разни облици сарадње између ове две установе. Школа се најчешће непосредно повезује са музејима путем организовања посета музеју или организовањем тематских изложби у школи. Школа и музеј сарађују и посредно, путем размене различитих предмета и експоната, најчешће за потребе школе. То се дешава када школа, без систематске сарадње, успостави контакт са једним или више музеја. Насупрот овоме, сарадња између њих може бити стална и може имати систематски карактер и састоји се у томе да школа по одређеном плану остварује сарадњу са музејем.[5]

Најчешћи облик сарадње музеја и школа јесте посета ученика која се спроводи под руководством наставника. Путем оваквих посете ученици се на очигледан и непосредан начин упознају са изгледом разних предмета, посматрајући експонате директно. На основу тих непосредних опажаја, ученици изграђују представе и појмове о једној научној или уметничкој области. Међутим, и поред ових предности, овај облик сарадње има и низ недостатака који се односе, пре свега, на недовољну припремљеност и наставника и ученика за ову врсту посете. За кратко време ученици прегледају све музејске просторије и експонате. Велики број утисака који се стекне за овако кратко време се не задржава дуго у њиховом сећању. Друго, наставници од ученика захтевају, ради одржавања дисциплине, да се крећу у колони једно иза другог или у пару, држећи се за руке, што отежава њихово кретање и запажање. Често због недостатака просторија, за ову врсту посете музеју, деца остану ускраћена за одређена обавештења и информације.

Посета музеју захтева припрему и наставника и ученика. Наставник се не припрема за посету непосредно пре посете музеја него и раније. При изради наставних планова, наставник треба да предвиди када и за обраду које наставне јединице може да користи посете музеју. Ако се школа налази у граду где има више музеја, онда треба узети у обзир што већи број музеја како би посете њима олакшале обраду наставног градива. Чак и наставници школа у местима која немају музеје треба у свом годишњем плану рада да предвиде екскурзије у месту које има музеј.

---

[5] Ђукић, С., Рудић, В., *Сарадња школе са музејима*, Завод за издавање уџбеника НРС, Београд, 1960, стр. 31

Не само наставници већ и ученици треба да се припреме за посету музеју како би га доживели као педагошку и културно-просветну установу. Неопходно је да наставник кроз разговор упозна ученике са значајем који посете музеју имају за савлађивање наставног градива. Ученике треба информисати о начину како се треба понашати у музеју, како музејске предмете треба посматрати, о томе да је врло корисно да сваки ученик у свесци бележи називе најважнијих предмета и да бележи податке који се у музеју могу наћи.

Ако је извршена добра припрема, онда ће и посета музеју тећи без тешкоћа. Ученици ће пажљиво разгледати експонате, слушати објашњења и за оно што им је нејасно постављати питања. Објашњења даје наставник или кустос музеја. Ученике треба учити да не гледају само предмете и слике, већ да пажљиво читају називе предмета, наслове, поднаслове, године итд.

Како би се утисци које ученик стекне у музеју дуго задржали у његовом сећању, неопходно је средити утиске после посете. Обрада материјала се најчешће врши у школи. На првом часу после посете музеју наставник разговара са ученицима о ономе шта су у музеју видели, што има за циљ да се ученици што живље подсете на музејске предмете. Током разговора о посети музеја ученици уз помоћ наставника записују у својим свескама називе најзанимљивијих музејских предмета, а неке од њих покушавају да нацртају. Градиво из музеја не сме бити само механички придодато уз оно што су ученици претходно сазнали из литературе и наставниковог предавања. Напротив, оно што је у музеју виђено мора да прожима целу методску јединицу. Чињенице које су ученици понели из музеја и утврдили у школи треба да постану ослонци и илустратори вербалних и књишких знања ученика. Ради бољег памћења онога што се у музеју видело и уклапања у наставно градиво, потребно је да се најзанимљивији музејски предмети цртају, праве од глине, дрвета, жице, картона. Било би корисно када би ученици после посете музеју написали писмени састав или реферат у коме би описали шта су видели, изнели своје утиске, нагласили шта су научили. Најинтересантније реферате треба читати на часовима или секцијама. Утврђивању градива би помогло и то када би ученици од својих цртежа и скица музејских предмета и кратких реферата направили једну малу изложбу у учионици.

Наставник треба да навикава ученике да сазнања која су стекли у музеју користе и приликом учења наставног градива и у својим излагањима. Наставник и сам у току давања новог или утврђивања старог градива треба да се позива на оно што је у музеју виђено.

Још један облик сарадње музеја и школа јесу наставна предавања у музеју на којима наставник обрађује поједине наставне јединице.[6] Ова-

[6] С. Ђукић, В. Рудић, *Сарадња школе са музејима*, 1960, стр. 41.

кав облик наставног рада је веома користан. Непосредно посматрање музејских предмета, на које наставник указује током предавања, помаже ученику да брже схвати оно што је у предавању најзначајније, што чини наставу очигледном, занимљивом и лаком. Предавања се припремају у сарадњи кустоса и наставника, а могу да их држе музејски стручњаци, кустоси, као и сами наставници. Наставник треба да пружи кустосу обавештење о томе шта се до тада из наставног градива савладало, каква су знања којима ученици располажу и каква је педагошка ситуација одељења коме је намењено предавање. С друге стране, када наставник припрема предавање, он од музејског стручњака добија стручна обавештења. И у музеју, као и у школи, користе се разни облици рада и наставне методе. Употребљава се метода наставног излагања, приповедања, објашњавања, дијалошка метода, текстуална, метода посматрања. У обради појединих наставних јединица у музеју могу се користити аудио-визуелна средства (аудио и видео записи народних песама или живота и рада познатих личности). На тај начин ће наставна предавања добити извесну дозу живости и сликовитости.

За наставни рад у музеју неопходно је имати посебну просторију која би била специјално уређена за ове сврхе. Ученичке клупе би биле поређане у круг, како би се лакше организовао радионичарски начин рада. Ова просторија би требало да буде опремљена савременим наставним средствима као би рад у њој био садржајнији и квалитетнији. Нажалост, оваквих просторија по музејима нема, што отежава организовани наставни рад у њима.

Поред разредног облика рада са ученицима приликом обраде градива у музеју, групни рад са ученицима јавља се као један погодан облик наставног рада који се може успешно спровести у музеју. Групни рад ученика нарочито долази до изражаја када се прави посета музеју ради општег увида, да би се могао видети цео музеј. Наставник у школи изврши поделу одељења на неколико група тако да свака група има свог руководиоца. То је најчешће ученик који има највише смисла за дати наставни предмет. Свака група добија задатак који треба да обави у музеју, након чега пише извештај који се чита пред целим одељењем. Наставник прати рад група, повремено се консултује са њима и даје им потребна упутства. На тај начин ученици се уче одговорности у раду, развијају самосталност и иницијативу, активно учествују у раду и навикавају се да помажу једни другима и да заједничким снагама решавају поједине задатке.

Један од облика сарадње музеја и школа је индивидуални рад ученика у музеју. Овај облик рада се најчешће употребљава у завршним разредима основне школе. Самосталан рад ученика у музеју може се организовати за дуже или за краће време, за једну наставну јединицу или за више. Може да представља допуну редовног школског рада. Ученици нпр. до-

бијају питања на која треба да одговоре писмено или графички. Да би то учинили, морају сами прегледати музејске збирке, списе и податке. Ученици обилазе одређена одељења у музеју и посматрају предмете које скицирају и праве белешке о њима. На тај начин стичу навику да посећују музеј и личним посматрањем на очигледан начин долазе до извесних знања.

Тематске изложбе су значајан облик рада који може донети велике користи наставно–васпитном раду са ученицима. Овакве изложбе се организују тако што се прикупе и на одређени начин распореде они писани документи, текстови, слике, музејски предмети који се односе само на једну тему. Пошто су усредсређене на један проблем, догађај, личност или период, омогућују да посматрач уочи и лако запамти оно што је најважније. Ове изложбе омогућују да се сукцесивно излаже наставно градиво по одређеном редоследу, како се то у школи обрађује. На тај начин ученици у малим дозама усвајају преобиман музејски материјал. Тематске изложбе се могу организовати и у школи и у музеју, али у оба случаја их организује сам музеј.

Најбоље је када тематске изложбе нису спорадична појава већ стални начин рада музеја. У ту сврху музеј од школа прикупља наставне планове и програме лекција и договара се са наставником о темама које је пожељно преко изложбе приказати. План тематских изложби за школску годину музеј треба да достави школама још пре почетка школске године.

Не сме се занемарити ни педагошка сврха тематских изложби и зато не треба изложити превише експоната, јер превелики број утисака замара ученика и чини да он изгуби из вида оно што је најбитније. Изложба треба да буде постављена прегледно и јасно, да је занимљива и привлачна. Изложени материјал и наслови морају бити на нивоу који је достижан за ученике којима је изложба намењена.

Један од значајних облика сарадње између школе и музеја јесу курсеви и семинари које организује музеј, било у музеју или школи, како за наставнике тако и за ученике. Задатак ових курсева је да помогне наставницима да продубе знање из своје струке путем коришћења музејских предмета, документације, литературе. На овим курсевима се наставници упознају са музејским предметима и експонатима, као и са начином руковања њима. Такође, овим курсевима се разрађује питање методике коришћења музеја у наставне сврхе, као и питање сарадње музеја и школе уопште.

У музејима се могу организовати и курсеви за ученике, нарочито за ученике старијих разреда. При том треба водити рачуна да програм курса одговара узрасту ученика и његовим интересовањима. После оваквих курсева пожељно је да ученик добије диплому да је похађао курс. Курсеви за ученике се могу организовати и у школама, мада би за њихов успешан

рад било потребно доносити предмете из музеја и обезбедити предавање од стране музејских стручњака, што представља велику тешкоћу.

Школа може потпуно искористити музеј за остваривање својих васпитно–образовних циљева само ако стално сарађује са њим. Стална повезаност између школа и музеја, стално коришћење музејског материјала, систематско учешће и помоћ музеја у раду школе, па и учешће школе у раду музеја, може се означити као стална сарадња. Стална сарадња је ограничена могућностима музеја и временом школе, па овај облик сарадње могу рационално користити само школе које су просторно ближе музеју.

Облици сарадње о којима је досада било речи односе се на организовано бављење ученика у музејима под руководством наставника. Међутим, музеј може организовати слободно бављење ученика у музеју. Под термином „слободно бављење“ подразумева се кад деца самостално, по својој вољи долазе у музеј и проводе време у њему. Наставник може ученицима да да извесне задатке у вези са наставом и да ученици у своје слободно време одлазе у музеј и сами траже податке који су им потребни.

У нашој земљи постоји велики број школа које су много удаљене од места у којима се налазе музеји. С обзиром на удаљеност, финансијске трошкове и време, велики број школа није у стању да често посећује музеје. Зато је неопходно организовати посебну сарадњу између школе и музеја. То се може остварити путем тзв. амбулантних музеја. То су минијатурни музеји у којима је комплетиран низ експоната, предмета и цртежа који се односе на једну тему. Овакви амбулантни музеји могли би у мањим местима да отварају већи музеји и они би представљали њихове експозитуре. Могу постојати и покретни амбулантни музеји. Они се смештају у специјално уређене вагоне или веће аутомобиле и путују од места до места. Њихов долазак треба најавити благовремено како би овај музеј посетили не само ученици из места у коме долази музеј већ и они из удаљених села.

Посредна сарадња између музеја и школе се не завршава на овоме. Она подразумева и то да музеји треба да штампају своје годишње планове и програме и да их достављају школама. То би наставницима омогућило да имају приближну слику о томе како музеј изгледа и шта у њему ученици могу видети.

Музеји могу посредно сарађивати са школама тако што би копије својих збирки предмета и докумената позајмљивали школама за њихове потребе.

Пожељно је имати дописну службу у музејима путем које би музеји обавештавали школе о томе какве су новине у музеју. Музеји могу да шаљу школама упитнике у којима би наставници износили своје мишљење о раду музеја, шта им се допада а шта не, као и своје предлоге.

Контакт школе са музејима се може остваривати и на тај начин што школе обавештавају музеј о евентуалним археолошком налазиштима, ре-

тким примерцима биљака и животиња, занимљивим природним појавама. Нађене предмете који су од музејске вредности школе би могле поклањати музеју, а за узврат музејски стручњаци могу процењивати старост и вредност оних предмета које школе желе да задрже за сопствене збирке.

Систематска сарадња између школе и музеја може помоћи школи да боље организује рад на стварању својих збирки и у организовању малих школских музеја. Савремена настава захтева употребу разноврсних средстава и коришћење принципа очигледности. Због тога је потребно да се у већем броју предмета праве збирке, нпр. сређени архиви података из историје школе, збирка археолошких налазишта које су прибавили ученици и наставници, збирка старог оружја или новца, итд. Музејски стручњаци треба да пруже помоћ школи при стварању школских збирки и музеја дајући наставницима и ученицима обавештења о томе како се поједини предмети сакупљају, како се евидентирају и одржавају, како се класификују и излажу. Музеј може помоћи школи и у организовању дечијих изложби крајем или у току школске године. Музеји могу своје просторије уступити школи ради организовања изложби, приредби и концерата.

Музеј не може да замени школу као специјализовану образовну институцију, међутим, он може да кроз описане облике сарадње помогне школи на плану образовања.

Знатан број музеја у нашој земљи, поред научне делатности, обавља и веома значајну педагошко-просветну делатност, и то путем одељења задужених за рад са посетиоцима. Просветни рад је пренет са музејских стручњака на тзв. музејске педагоге. Од различитог односа музејских стручњака према културно- просветном раду произилази и различито третирање улоге и места музејског педагога. Према једном схватању, музејски педагог са квалификацијама педагошког радника има за дужност да групама посетилаца тумачи музејску изложбу или експонате, пошто је претходно сам добио потребна тумачења од музејског стручњака. Музејски педагози се старају да преко школа доведу у музеј што већи број школске омладине и пруже им информације везане за музејске предмете. На тај начин је просветни рад музеја сведен на шаблон, а музејски стручњаци су се изоловали у своје кабинете и збирке. Према другом схватању, музејски педагог са квалификацијама као и сваки музејски стручњак руководи културно-просветним сектором у музеји за који он разрађује програм рада.[7] Овај програм предвиђа разне форме културно-просветног карактера прилагођене разним узрастима и нивоу музејске публике. За поједине стручне теме из овог програма музејски педагог ангажује одговарајуће музејске стручњаке. Тиме се просветни рад музеја поставља на један виши стручни и научни ниво.

---

[7] Андрејевић – Кун, Н., „Културно-просветна улога наших музеја и њихова савременост“, Музеји, бр. 13, Савез музејских друштава Југославије, Београд, 1960, стр. 62.

Непостојање музејског педагога имплицира низ негативности: недовољна повезаност музеја и школа, слаба сарадња између кустоса и наставника. Кустоси не познају довољно наставне планове и програме, а у току свог школовања нису стекли неопходна знања из педагогије и психологије. Насупрот њима, наставници добро познају организацију школске наставе али не и музеологију, као науку, не познају збирке, резултате музејских истраживања.

Звање кустоса је везано за музејске збирке. Кустос музеја је по својој стручној квалификацији везан за одређену стручну проблематику, усмерен је на музејски предмет и све оно што је везано за музејске збирке. Насупрот њему, педагог има потпуно другачије подручје рада и интереса у оквиру задатака музејске службе и рада у музеју као установи. Педагогу у музеју морају бити прво и основно подручје интереса – корисници музејске службе, музејска публика, однос музеја према јавности и улога музеја као фактора у културном животу средине у којој музеј делује.

Музејски стручњак се не може преоријентисати са музејских збирки на њему страно подручје педагогије а исто тако се ни музејски педагог не може пребацити на стручни рад у збиркама које су далеко од педагошког рада. Зато је неопходно за успешну сарадњу музеја и школа да у музеју постоји музејски педагог који ће се бавити проблематиком организације сарадње музеја и школа и да проучава ефекте те сарадње. Такође, педагог би требало да оспособљава и специјалне музејске водиче за одређене теме или да их специјализује за ученике одређеног узраста. Такви водичи би морали да познају програм основних школа, а затим и музејску педагогију и методику излагања. Водичи би били дужни да се припремају за сваку групу, што подразумева и израду плана посета, најављивање долазака и претходни договор музејског педагога, водича и предметног наставника.

Музејски педагози траже најбоље методе и начине излагања музејског материјала, брину о времену које ће ученици провести у музеју, своја излагања прилагођавају узрасту, интересовању и образовању посетилаца. Потребно је да музејски педагог добро проучи школски наставни план и програм јер једино на тај начин сарадња музеја и школа постаје потпуна и ефикасна. Од педагога у музеју се тражи флексибилан однос према публици уопште, а нарочито према посетиоцима који у коришћењу музејског материјала имају научне и стручне претензије. Кроз своје школовање музејски педагог није добио теоријско објашњење овог односа, па је зато препуштен самосталном сналажењу. Управо од правилно схваћеног и правилно примењеног односа према публици зависи степен утицаја музеја и његовог материјала на васпитно-образовну страну личности која га користи. Музејски радници који се баве радом са публиком треба да познају дечју и општу психологију, педагогију, методику рада, а од педагошких дисциплина, општу педагогију, методику рада, дидактику и андрагогију.

Поред прихватања група посетилаца и тумачења сталних изложбених поставки и тематских изложби, музејски педагог, у сарадњи са стручњацима других одељења, ради на организовању и постављању покретних тематских изложби, изради каталога и проспеката, штампању музејских публикација, слању пропагандног материјала школама и установама. Они организују концерте и филмске представе у музеју, обавештавају телевизију и штампу о постојећим изложбама и делатностима музеја.

На основу свега што је речено, може се закључити да је за успешну сарадњу основних школа и музеја неопходно повезати годишње планове музеја и наставне планове и програме школа, поштовати интересовања, потребе и предлоге самих ученика који су субјекти васпитања. Неопходно је побољшати дидактичко-методичку оспособљеност музејских радника, као и оспособљеност наставника да користе музеј у ваапитно-образовном процесу, а такође и стално обогаћивати програме рада. За све ово услов је развијена свест ученика, наставника у музејских радника о потреби и важности сарадње.

Ако хоћемо да постигнемо јединство свих друштвених чинилаца у васпитању и образовању деце, да градимо свестрану, слободну и стваралачку личност, неопходно је васпитање и образовање схватити као процес који је свуда присутан у животу.

Summary

Danijela Stojanović

THE PEDAGOGIC ROLE OF MUSEUM AND FORMS OF COOPERATION WITH PRIMARY SCHOOLS

Education in primary schools is not possible without a broad and comprehensive cooperation with other education's stakeholder. The museums are among those factors that have their program and the items associated/related to primary education and its curriculum. With its museum holdings and the artifacts kept in collections, museums give you enormous opportunities for education in schools. As animportant element of the culture, with its cultural - historical and artistic values, the museum enrich/increase educational level of schools with new information. Museums are an environment in which the most of natural and social sciences can be studied. Museum can not replace the school because of its specific features. The richness of its collections is not a guarantee of educational activity. Their full educational potential can be reached only by pedagogical engagement . The museum can play an significant role in forming the personality using relevant and planned action and systematic involvement in developing the educational potential. Connection of schools and museums can be achieved through various forms of cooperation which include coordination of work of these two institutions as well as dedicated, responsible work of professionals. Establishing precise, didactic and methodical plan of cooperation can set up an adequate system for evaluation of these institutions due to achieve the educational goal.

УДК 94(497.1)"1918/1991"

Мирољуб Васић

СОЦИЈАЛИСТИЧКА ФЕДЕРАТИВНА РЕПУБЛИКА ЈУГОСЛАВИЈА
- Дезинтеграција, нестајање -

Двадесети век који је прошао у својим билансима, и стваралчким и рушилачким, носи и Југославију. На његовом почетку Југославија је створена, а на његовом крају она је разбијена, нестала са историјске позорице.[1]

Стварање, развитак и разбијање Југославије (1918-1991) мора се анализирати кроз историју њених народа, али у контексту европске и светске историје 20. века. Уништавајући рат и расплет супротности и антагонизма у Југославији (1991-95) треба размарати у контексту отворених питања о карактеру глобалних промена и перспективе европске и светске заједнице на крају 20. века.

Прво питање које себи као савременицима и историчарима постављамо гласи: Да ли су Југославију поразили (одрекли је се) њени народи („бакље из грба земљу запалише", афоризам) или историја (слом социјализма, глобализација, нови светски поредак). Одговор није лак, поготову у овом времену релативизације недавне прошлости од свих њених актера, али, историјски гледано, он гласи - учињено је то удруженим снагама. Пре него што се барем делимично позабавимо тим питањима, а њих је лакше постављати него давати одговоре, а с обзиром на то да овај скуп, углавном, нема историјски, научни карактер, неколико неопходних напомена, констатација у име струке, које треба уважавати.

Тема наше расправе је историографска, а историја не зна за коначне одговоре, апсолутне истине, већ само за научну истину, а то је истина до које смо дошли истраживањем, то значи да на овом округлом столу можемо понудити само нека сазнања до којих смо дошли.

---

[1] Ово је саопштење са Округлог стола „Истином о разбијању Југославије у ратовима деведесетих година", који је организовало Друштво за истину о НОБ-у и Југославији, у Београду 7-8. јуна 2011, поводом 20-годишњице разбијања СФРЈ.

- Једна од највећих слабости у бављењу савременом историјом је мањкавост знања о предмету интересовања, недостатак и неприступачност правим изворима, а без њих нема науке и рационалног знања и присуство политичког прагматизма и тенденције, а она нема упориште у науци, да се све вреднује кроз призму идеологије;

- Историја не сме да показује и доказује само оно што жели да покаже и докаже, јер, у том случају, има и деструктивни карактер;

- Иако догађаји и процеси који су предмет расправе, на неки начин, још увек трају, што значи да је права, научна расправа о њима отежана, њих треба изучавати, разматрати и нудити одговоре до којих смо дошли, утолико пре што живимо у времену повећане улоге политике и „политчке дидактике“ у друштву, када је све присутнија тенденција идеологизације укупног живота, када национализам све више постаје основни мотив духовног и културног живота и развоја, и што због свега тога улога историје у формирању рационалне историјске свести, укупне друштвене свести мора да добије на значају;

- Историја је дужна да нуди мудрост којом прошлост одређује разумевање садашњости, а тиме омогућава и наговешај будућности;

- Власт је увек склона, тежи да историју максимално функционализује, да контролише прошлост (ваљда због оне „ко контролише прошлост - контролисаће и будућност“);

- Када је историја у питању, савремена посебно, нужно је инсистирање на објективности, и то трострукој: у схватању времена, света који се истражује, у одређивању предмета и циљева истраживања и у саопштавању постигнутих резултата. Објективност мора бити полазиште и циљ историје, у средишту историјске науке је тројство - бити објективан, сазнавати објективно и објективно саопштавати;

- Морамо рационално сагледавати недавну минулу стварност, мада је то у условима савремености, испуњене национализмом, ирационализмом и нетолерантношћу знатно отежано;

- Слом, разбијање Југославије захтева од историчара да преиспитају своја досадашња сазнања и радове из савремене историје, да преиспитају историјско наслеђе, инерцију историје, однос снага у земљи и међународним оквирима, територијалну измешаност становништва, слабљење демографске снаге, етничке односе и сукобе, конфесионалне поделе, демократске тенденције, политичку мегаломанију, рационалне националне интересе, питање грађанска или нацинална држава, питања интеграција, треба преисипи́тати укупан седамдесетогодишњи развитак Југославије, ослободити се догматских схватања, ослушнути тенденције савремености, сагледати своје место у глобалним стратегијама које одређују и мењају слику света;

- Историјска наука је дужна, мада је то тешко, да открије истину о Југославији, истину која је водила њеном слому и рату, а то захтева не само изворе већ и савлађивање многих отпора у садашњости у којима играју, имају улогу - лични, политички, национални, привредни, друштвени, страначки, религијски и други интереси којима често из разних разлога не одговара историјско сазнање;

- Историјска истина се ослања на чињенице, а оне су увек и чинилац који је многоструко повезан са целином стварности коју желимо да сазнамо;

- О недавној прошлости, која још увек траје, треба размишљати, изучавати је рационално, сериозно, ослобођени идеологије, острашћености и фрустрираности;

- Прошлост се не може и не сме (зло)употребљавати у функцији борбе за власт или против власти; када се то чини, онда то више нема везе са историјом;

- Друштво у целини, а наша струка посебно, и њена активност, а њен део је и овај округли сто, не сме да буде политизована, не сме да подстиче национализам, мржњу, поделе, да идеологизује догађаје, храни сукобе, већ да представља научну и културну акцију, да просвећује, повезује, зближава, доприноси разумности, да показује максималну заинтересованост и борбу за истину о прошлости и интелектуалну снагу, да очува самосталан, независан, свој учинак, да јој буде страна свака ангажованост која отворено или прикривено, под ознаком патриотизма, уноси, манифестује пристрасност, јер истина увек најбоље сведочи о себи (и против себе), јер „историја је наука, а патриотизам врлина“;

- Код разматања овако комплексних, а уз то и актуелних питања - какво је Југославија 1991-1999, потребно је објективно, научно, стручно мишљење, расуђивање, критичко пропитивање, прошлости а не идеолошко-политичке и патриотске оцене, јер идеолошко-политички језик увек даје првенствено право себи, у служби је некога, нечега, и по правилу није објективан говор;

- Критичко промишљање и пропитивање прошлости задатак је, обавеза и суштинска вредност историјске науке, која је дужна да својом научном утемељеношћу супротставља - догматизму - скепсу, манипулацијама - искреност, предрасудама - разборитост, идеологизацији - стручност, политикантству - научност, незнању - знање, јер историја је, савремена посебно, део политичке свести друштва, она игра значајну улогу у обликовању националне свести и политичког мишљења, она је дужна не само да тумачипрошлост већ и да доприноси бољем разумевању садашњости и пројектовању будућности.

*

Југославија је настала и нестала у крупним потресима 20. века. Настала је, створена 1. децембра 1918. као резултат новог поретка европских сила и због доприноса Србије победи сила Антанте и тежње српског народа, прескупо плаћене, да живи у једној држави, а обновљена на крају II светског рата, као локални резултат у светским конфронтацијама и подела и због њеног ратног доприноса победи Савезника и њихових интереса.

У темеље и прве и друге Југославије уграђене су огромне жртве српског народа и његово праштање ради помирења и заједничке будућности. Мислим да можемо констатовати да ми нисмо никада комплексно, научно до краја анализирали и оценили ни прву, Краљевину Југославију, која је била притиснута идејом унитарне монархије, ни другу, социјалистичку Југославију, које је била подређена социјализму, као идеји и пракси вреднијој од државе, плашећи се, чини ми се, резултата те анализе. Да бисмо пружили прилог одговору како и зашто је разбијена, нестала Југославија, треба да укратко одговоримо, укажемо: а) зашто је она створена 1918, б) зашто је обновљена 1945 и ц) које су то снаге довеле до њеног слома, нестанка, после седамдесетогодишњег успешног постојања, када је постала део светске историје. Шта је истина о Југославији? - а „истина је склад спознаје са њеним предметом“ (Кант). Разбијање Југославије спада у ред великих тема историјске и других друштвених наука, и данас и сутра. Ограничен простор нам не дозвољава неку ширу историјску анализу, елаборацију, зато ћемо само кроз неке тезе и утемељене констатације указати на историјски пут, развитак, кризу и нестанак Југославије.

Стварање Југославије 1. децембра 1918. није било случајно. Досадашња истраживања, резултати историјске науке, сведоче следеће:

- Идеја уједињења Јужних Словена стара је најмање два века;

- Бројни су узроци који су југословенску идеју чинили могућом, њена суштина је највећим делом у самоодбрани, тј. у убеђењу да само уједињени у једну државу Југословени могу опстати и обезбедити општи напредак. До тог убеђења југословенски народи дошли су у различита времена, у различитим историјским и друштвено-економским околностима;

- Већ сама чињеница да је стварање Југославије формулисано као истоветан циљ сведочи о његовој општенационалој и трајној вредности. Уосталом, снагу те идеје и циља потврдило је седамдесеттрогодишње постојање Југославије;

- Југославија створена 1. децембра 1918. није била ни вештачка ни версајска творевина, она је настала у дугом процесу историјског хода ње-

них народа, из југословенског покрета; народи Југославије сами су се изборили за своју државу на крају I светског рата, и то упркос свим отпорима (и непријатеља и савезника), у оквиру повољних међународних односа и савезничке победе, у којој је улога Краљевине Србије била голема, историјска;

- Сви југословенски народи, наравно, неко више а неко мање, уградили су себе у постепено настајање Југославије;

- Југославија је настала на принципима националности и националног самоопредељења;

- Стварањем југословенске државе створене су историјске претпоставке за очување националне самобитности југословенских народа, иако је делимично била окрњена етничка целокупност неких народа;

- Политичке и друштвене снаге, у земљи и свету, које су биле против стварања Југославије 1918. биле су то и у међуратном периоду, у току II светског рата, а потом и после њега, све до наших дана, поневши највећи терет њеног организованог разграђивања и разбијања;

- Југославија, а њено стварање није имало праву алтернативу, историјски гледано, није била само резултат сплета околности и односа снага већ је то био завршетак национално ослободилачких стремљења југословенских народа започетих знатно раније;

- Југославија, као држава, имала је континуитет од 1. децембра 1918. све до 1991. године, иако се мењао носилац власти и унутрашњег суверенитета државе;

- Приликом стварања Југославије, значајну, а можда и пресудну улогу одиграла су следећа три фактора: потреба за формирање јаке одбрамбене заједнице, етничка измешаност и културна и језичка блискост њених народа. Елаборација тих фактора то убедљиво показује;

- Југославија, створена 1918. године, постала је значајан међународни субјект, ушла је у светску историју и приликом њеног стварања, на крају I светског рата, као и приликом покушаја да се она као држава и међународни субјект уништи у II светском рату, победила је југословенска димензија, југословенски интерес, сепаратистичке снаге и парцијални интереси били су потиснути, а победе извојеване интересима целине, чиме је потврђено да је Југославија историјска и друштвена тековина и потреба њених народа.

Иако створена као историјска неопходност, а не као промашај и патолошка творевина, како неки националисти тврде, али са данашњих позиција, Краљевина Југославија за време свог двадесетдвогодишњег постојања није остварила ширу друштвену, привредну, културно-просветну, цивилизацијску интерграцију њених народа. Штавише, дошло је, око

питања преуређења државе (унитарна или сложена), односно нерешеног националног питања, до оштрих политичких подела и антагонизама, до јачања сепаратистичких тенденција, нарочито у Хрватској, што ће снажно допринети издаји и њеном слому у Априлском рату 1941. године.

Разбијена као држава, Југославија је у масовном и величанственом Народноослободилачком и антифашистичком рату, који је имао и карактер револуционарног и грађанског рата (рат у рату), под руководством КПЈ, дала крупан допринос победи антифашистичке коалиције, чиме је ушла у светску историју и 1945. године обновљена је као социјалистичка држава.

Постоји питање да ли је Југославију после стварања Независне државе Хрватске 1941. која је имала најмасовнију подршку хрватског народа, и после Јасеновца, као синонима за апсолутно зло и геноцид над српским народом, требало обнављати.

Социјалистичка Југославија, створена 1945, прокламовала је три принципа:

- принцип братстава и јединства због етничке помешаности и блискости југословенских народа;
- принцип националне равноправности, који је добио институционални израз у федеративном уређењу, карактеру државе;
- принцип социјализма, као основе за пут у ново друштво.

Иако Југославија, њени народи нису успели до краја да оживотворе те принципе, она је, они су, у свом историјском четрдесетпетогодишњем трајању остварили значајне резулате:

Југославија је, поред снажне, укупне еманципације својих народа, остварила посебан положај у Европи и свету, није била под страном доминацијом, није била ничији сателит, чиме су се поносили њени грађани; била је отворена према свету, понудила је и градила неку врсту свога „омекшаног социјализма“ који је познавао неке елементе тржишта и садржавао потенцијале за тржишне и демократске реформе; имала је убрзани привредни раст, чија је стопа неколико година била једна од највиших у свету и постала средње развијена земља; снажан процес урбанизације и раст стандарда; развијен систем школства, здравствене и социјалне заштите за све грађане; дозивала је дубоки преображај у погледу нивоа и стваралачке снаге њене културе, науке, спорта, цивилизације; уводећи и залажући се за партиципацију радника у управљању кроз самоуправљање, Југославија је понудила модел који је у свету оцењен као нешто што може да има универзалну вредност; у II светском рату била је на страни антихитлеровске коалиције, нашла се у жижи светске историје и борбе против снага агресије и мрака и својом борбом и доприносом ушла у светску историју; својом политиком и положајем између блокова од 60-их

година Југославија постаје светски значајан субјект, постаје борац за мир у свету, простор и чинилац мира, кључни фактор стабилности на Балкану, стиче уважавање и Запада и Истока и Трећег света. Укратко, остварени су крупни резултати у материјалном, економском и културном развоју, Југославија је уважавана у свету, а уз то она је била мултиетничка земља са више народа и националних мањина, што је компликовало питање њеног легитимитета. Наравно, у том развитку је било и крупних слабости, промашаја и изгубљеног драгоценог времена за укупан развој. Изгледало је да Југославија има будућност. Југословенски народи поиграли су се, нажалост, и са њом и са историјом.

Југославија је разбијена у садејству снага распада изнутра (Југословенски народи, осим Срба, више нису желели да живе у Југославији, „све што је пало, склоно паду је било“) и због крупних промена у међународном окружењу, односима (срушен дотадашњи међународни поредак, Југославија изгубила значај који је имала за време хладног рата и сл.).

Треба покушати одговорити на два питања: Зашто се Југославија распала? И да ли се могла одржати? Да бисмо одговорили на њих, морамо се ослободити бивших и садашњих илузија, оне не могу да нам буду знајније од истине и будућности.

Зашто се распала? Који су унутрашњи и међународни фактори допринели трагичном крају Југославије. Исцрпнија елаборација превазилази могућности овог саопштења, али ево неких:

а) Унутрашњи: јачање национализма, а посебно сепаратизма и сецесионизма у Словенији и Хрватској и муслиманског фундаментализма у Босни и Херцеговини, а као реакција на њих и јачање српског национализма; слабости уставног и привредног система; неспособност СКЈ и ЈНА да буду значајни интеграциони фактори; пораст тежњи за стварањем грађанске државе; неспособност партијске државе да спречи дезинтеграционе процесе и сл.;

б) Међународни: Уједињење Немачке и њене претензије на доминацију, крах социјализма као система, нестанак Варшавског пакта, крај биполаризма у међународним односима; колапс и распад Совјетског Савеза, све ће то довести до нестанка посебног међународног положаја Југославије, као издвојене зоне у блоковској подели Балкана, Европе, света.

У немогућности, због ограниченог простора, да појединачно анализирамо поменуте сегменте, указаћемо само у назнакама на правце за тражење одговора на постављене тезе, изнете констатације.

Од самог стварања Југославије 1918. неки њени народи (Хрвати, Словенци, пре свега) видели су је у функцији својих партикуларних интереса,

тежећи самосталним националним државама. Само су Срби прихватили Југославију као решење које им обезбеђује да живе у истој држави.

На крају II светског рата створена је, обновљена друга Југославија као комунистичка република која је кренула у интензивну обнову и изградњу, убрзо се мир у Европи претворио у поредак „хладног рата“ а Југослвија је после сукоба са СССР-ом 1948. остварила самосталност између два супротстављена војно-политичка блока (Атлантског и Варшавског пакта).

И поред отпора изнутра и споља, комунистичка власт и социјалистички поредак били су у Југославији постепено прихваћени, а социјализам и југословенство постали државна идеологија. Социјализам се бранио југословенством, а југословенство социјализмом.

Главни противници и социјализма и југословенства постају снаге које у име националних интереса настоје да се ти интереси максимално задовоље, оне се под фирмом националне равноправности боре против „великосрпског хегемонизма“, а поборници очувања јединства Југославије воде борбу против хрватског, словеначког, и других сепаратизама. Националне тензије у Југославији биле су стално присутне, мада прикривене и потискиване и утицале на одређивање карактера, судбине федерације, стално је било отворено питање - централизације и децентрализације државе; док присталице децентрализације не однесу превагу, а Југославија Уставом од 1974. не буде конституисана не као државна заједница већ као заједница која се перманентно конституише, тј. која само привидно животари, чиме је у „име националне равноправности“ Југославија онеспособљена као држава.

Подсећам, суштину сукоба у Југославији представљали су још од њеног стварања српско-хрватски односи (римокатоличка црква није признала стварање Југославије 1918 (надбискуп А. Бауер) ни њену обнову 1945 (надбискуп А. Степинац). Хрвати су тежили да остваре свој хиљадугодишњи сан о независној, етнички чистој држави, а Србија да Срби живе у једној држави (зато су Југославију и прихватили упркос НДХ и Јасеновцу). Те тежње непотребно ирационално су изродиле непријатељства. Истовремено су Словенци, ради својих националних и економских интереса, тежњи, подржавали Хрвате против Србије.

Као значајан фактор се јавио и ојачао ислам, који није само религија, који другачије схвата човека, заједницу, који је истовремено вера, право, идеологија, политика. Исламизација Балкана, а посебно српских простора, рађа муслиманство које ће постати одредница за нацију. То тешко погађа православно, национално биће Срба. Муслимани претендују да буду владајућа снага, слој, насупрот хришћанству, који чине рају, насупрот Србима који хоће да живе у једној држави а за то имају морално и уставно

право, муслимани хоће своју државу, хоће Босну и Херцеговину где ће они бити владајући фактор. То ће бити и основа сукоба, грађанског рата у Босни и Херцеговини, сукоба у Југославији око карактера њеног уређења.

Сукоби у Југославији стално трају и одређују карактер њене федерације. Уставом од 1974. године који је „наметнут Србији“ за његову оправдану аргументовану критику ишло се у затвор, на робију) савезна држава је намерно дефинисана на недовољно јасан начин, дат је превелики степен самосталности, конститутивним чиниоцима (републикама и покрајинама), радни људи сва своја права остварују у републикама и покрајинама, а у СФРЈ само када је то у заједничком интересу, то практично значи никада, што значи да је сва суверена власт ван СФРЈ. Држава је дефинисана као федерација, али која функционише као конфедерација, у којој се одлуке доносе кнсензусом, тј. републике имају право вета. Устав, такође, није успоставио, а то је код правих држава (а оне не постоје ако нема централне власти) обавезно - право приоритета Савезног устава над републичким и покрајинским уставима. У погледу Србије, направљена је, најблаже речено, уставна збрка, Војводина и Косово и Метохија су дефинисани као њени делови, али и као конститутивни делови, елементи федерације, а то је довело до тога да су се оне понашале као државе, мада de jure то нису биле, а то је постао озбиљан елеменат слабости, нестабилности, неравноправности Србије у оквиру Југославије.

Устав је подстицао конфликте између република, посебно између Србије и њених покрајина, потхрањивао национализам и сецесионизам, то је најтеже погађало републике које нису биле национално хомогене. Зато ће спроведени референдуми о отцепљењу од Југославије у Словенији и Хрватској (1991), а у Босни и Херцеговини (1992), где је дошло до мајоризације, што је супротно Уставу јер је српски народ био конститутиван, и изјасио се да остаје у Југославији, неминовно водило у грађански рат, јер је српски народ имао право на самоопредељење.

За будућу судбину Југославије од посебног је значаја било незадовољство и стални пораст незадовољства заједничком државом. Стварање и одржавање напетости између народа и република, истицање, форсирање националних интереса, све више је поништавало смисао и опстанак Југославије.

Убрзо после Брионског пленума ЦК СКЈ (јули 1966), када се врх СКЈ фактички одрекао југословенске федерације и кренуо у сусрет конфедерацији, интензивно је појачана национална хомогенизација у земљи, а посебно на Косову и Метохији, где се истиче захтев Косово-Република, и у Хрватској где нарастају сепаратистичке, антијугословенске снаге, покрет назван МАС-пок (1967-71), који је окупио све друштвене структуре, ук-

лучујући и СК Хрватске на програму стварања националне државе, и то независне, поново су оживели симболи и реторика НДХ, све је подсећало на репризу 1941.

Јавно је текао процес прекомпоновања свести југословенских народа. Код Хрвата, али и код других народа јача уверење да је Југославија увек била против њихових интереса. Расту нетолеранција и шовинизам. Први пут јача уверење и код Срба да је Југославија била заблуда, да је она против српских интереса. Сепаратистички и сецесионистички покрети легално јачају, а насупрот њима интегративне снаге, покрет, и не желећи, попримају унитаристички и националистички карактер.

Југославија све више губи ауторитет, постаје неспособна да изврши мобилизацију народа за своје очување, а кад се у вишенационалној држави национално питање постави као државно, тј. као питање стварања националних држава, онда ратна опција постаје ралност.

После освајања власти (1945), КПЈ (СКЈ) се максимално идеологизује, постаје „старија и значајнија“ од државе, гарант њеног јединства, интеграциона снага, а Југославија подређена идеји остваривања социјализма, прво Совјетског (државног), а потом самоуправног типа, Партија се појављује као фактичка држава, као владалац друштвом ради остваривања историјске улоге радничке класе; њено федерализовање и конфедерализовање као Партије, Савеза означило је и њен крај као авангарде, као интегративне снаге југословенског комунистичког покрета, друштва. То се показало и у Србији када је седамдесетих година руководство СКЈ осудило и онемогућило тзв. либерализам, видећи у њему класног противника, мада је он својом суштином, покушајем модернизације, економског и друштвеног унапређења земље представљао прогресивну, реформистичку акцију, а потом осудио и Меморандум САНУ који је само аналитички, научно указао на слабости, пропусте, заостајања у укупном развитку Сбије. Таквим поступцима СКЈ је све мање представљао кохезиону снагу друштва, а идеолошки контролисана демократија слабила је државу и њене институције, а све је то водило одбацивању и Југославије и социјализма.

Поред СКЈ, све је више слабила и друга интеграциона снага југословенског друштва - његова Армија, која је имала утемељење у режиму, у идеологији СКЈ. Превага националних интереса над државним све је више блокирала Армију, која се постепено „расипала“ на националној основи а посебно после стварања „територијалне одбране“, а уз све то она од 1980. нема ни врховног команданта, тако да је постала неспособна за одбрану заједничке државе. Остајући до краја одана СКЈ и социјализму, Армија ће доживети судбину СКЈ. Њени челници нису схватили да

задатак ЈНА није да брани социјализам већ државу - Југославију. (Узгред речено, држава се не брани од сопственог народа, тешко је бранити, одбранити, нежељену државу).

Кризу југословенског дурштва продубљивао је и сам развитак, који је све више објективно попримао грађанске карактеристике, а није добијао „грађанску државу", а то је снажило националисте који су се све теже мирили са социјализмом, који је испољавао знаке стагнације и глобалне кризе, укључујући и кризу перспективе.

Југославија, и прва и друга, морала је бити јака држава да би опстала као заједница народа, али морала је бити и заједница да би остала као држава. У повезаности државе и заједнице требало је наћи пут који омогућава развој државе из заједнице и развој заједнице у оквирима државе. Тај пут је тражен, али није пронађен. Можда разлог за тај неуспех лежи у томе што је прва Југославија била притиснута идејом унитарне државе по сваку цену, а друга била подређена социјализму, као идеји и пракси вишој и важнијој од државе.

Временом ће сви у тој држави, осим Срба, почети да траже излаз у неким другим, својим државама, јер се тај излаз, сматрали су националисти свих југословенских народа, није налазио у Југославији као заједничкој држави. Једна од крупних слабости југословенског друштва била је његова економија. Разним облицима државне, колективне, а потом и тзв. друштвене својине - слободна иницијатива човека (осим у пољопривреди) у сфери економије, била је угушена, онемогућена. Привредна реформа из 1965. жртвована је ради одржавања олигархијске структуре власти, а потом оспорена и студентска побуна из 1968. која је хтела да режим подвргне етици социјалистичке идеје (једнакост, солидарност, слобода).

Све области друштвеног рада, стварања биће самоуправно организоване и тако институционализоване да су привидно држава и партија преузели одговорост за произвођаче, а привреда, која је временом (Закон о удруженом раду, националне привреде, и сл.) дезинтегрисана, постаће добрим делом социјална политика, не обезбеђујући проширену репродукцију.

Улепшавана је стварност која је из године у годину постојала све гора, а посебно од када се одржавање политичке власти налазило све више на страни супротстављеној унутрашњим и спољним шансама југословенског дурштва.

Југославија је крајем седамдесетих година, посебно после Титове смрти, почела све више улазити у кризу, економску и политичку. Привредни раст је опадао (1982. износио је 1,2%, 1983 - 1,1%), задуженост земље је достигла 20 милијарди долара, а каматне стопе на страни капитал до-

стигле максимум (14-16%), извоз роба опада, повећава се незапосленост, а одлазак радника на рад у иностранство стално расте, опада јавна потрошња, стандард, сви привредни показатељи су били неповољни, а југословенске републике и покрајине јавно манифестују различите интересе, а све то у хетерогеној националној и конфесионалној држави подгрева и јача национализам, сепаратизам, расте незадовољство и Југославијом и социјализмом.

Код разматрања питања узрока, слома Социјалистичке Југославије треба узимати у обзир, имати у виду и лоше искуство са Краљевином Југославијом и страшно искуство из II светског рата, када је вршен геноцид над српским народом, који је после освајања власти од стране СКЈ прећуткиван, али у дубини бића народа није био нити је могао бити заборављен. Слабост државе лежала је, такође, у природи њене власти и једнопартијског система, који је по својој природи био антидемократски. Власт не може бити једино упориште државе, савремена држава мора да има упориште у демократији и у ауторитету правних и политичких установа.

Све је више било незадовољства и изазова, све више олаког иностраног задуживања, које је прикривано од народа, све више лажног сјаја „и празног хода“, губљено је драгоцено време за развој, а СКЈ, као стварна моћ, постајао је све беспомоћнији.

Југославија је све више третирана као транзитна творевина. Руководство СКЈ није било јединствено већ од 1962. године по питању будућег развитка земље. Вођа југословенске револуције и државе Ј.Б. Тито, још марта 1962. упозорава на сепаратизам, национализам, на нејединство мисли и акције у СКЈ, који угрожавају друштвену заједницу и прете распаду земље, и први пут поставља питање, јавно, да ли је Југославија „кадра да се одржи, да се не распадне“. Е. Кардељ новембра 1965. заступа концепцију која настоји да афирмише државност република, доводи у питање смисао јединства југословенских народа и тежи конфедеративном облику југословенске државе, он чак износи историјски нетачну оцену „југословенски народи се нису ујединили због Југославије већ због социјализма“. Републичке елите све више заступају интересе својих народа, све је мање заједничког југословенског тржишта а све више неслагања и сукоба око расподела друштвене акумулације. У земљи први пут после рата у порасту је криминал и корупција, све је више националне подвојености и затварања у своје границе, дезинтеграција захвата земљу на свим пољима. Судбина СКЈ, судбина режима који је из године у годину слабио, све више постаје судбина Југославије. Заправо, после страшног искуства из II светског рата, када је требало максимално водити рачуна о опстајању

и остајању хетерогене југословенске заједнице, кад је требало разлике које прете јединству, сукобима, подврћи правним, политичким, демократским установама, које следе дух закона и воде интеграцији - кренуло се другим путем који је, поред осталог, одбацивао све резултате грађанске демократије чиме су постепено и партија и држава губиле кредибилитет. Смрћу Ј.Б. Тита пукотине у структури СФРЈ постају све веће, Партија као држава све беспомоћнија, а њена власт све слабија, судбина Југославије и социјализма постају све неизвесније.

Премоћ и стабилност Запада, који је под паролом „слободе тржишта и човека" све више потчињавао и експлоатисао мале и неразвијене државе и народе, суочила се са нестабилношћу и бесперспективношћу Истока и социјализма.

Нестаће СССР као империја, земље Варшавског савеза кренуће у тзв. транзицију, Русија се нашла пред питањем како да се одржи као федерација, убрзано се дезинтегрише бивша „социјалистичка заједница", а уједињује Западна Европа, мада је и она изложена изазовима и новим неизвесностима и опасностима од доминације по сваку цену САД.

На светску сцену је ступио процес глобализације, а то југословенско руководство није довољно уочавало и уважавало. Глобализација заводи доминацију финансијског капитала и мултинационалних компанија, она захвата сва поља људске делатности, неолиберализам, који је у експанзији, ограничава суверенитет националних држава, врши се стандардизација не само производње већ и укупног живота, на делу је потрошачко друштво у коме је новац све, солидарност као начело се поништава, негира плурализам интереса, подгрева сукоб цивилизација. Уз све то, крахом социјализма као покрета и система промењен је однос глобалних снага у свету, маргинализовани сви пројекти социјалистичке оријентације и несврстаних, а САД се наметнуле свету као једина глобална сила са пројектом униполарности, новог светског поретка и глобалне планетарне доминације. САД све више отворено инструментализују и приватизују бројне институције (ОУН, Светска банка, ММФ, Савет безбедности, Хашки трибунал, НАТО савез). САД као свој геостратешки циљ показује да Европу држи у шах-позицији, а да Русију и Евро-Азију, Сибир посебно, освајају у 21. веку. У тим геостратешким плановима Балкан представља врата за даљи продор НАТО-а, САД на исток. Југославија у тим плановима више није постојала, а уз то, сматрана је социјалистичком земљом која треба да нестане. Укратко, падом, сломом, и то драстичним, социјализма, отворена је и криза на просторима Југославије, мада се то није довољно уочавало ни испољавало, уместо реформи и пута у будућност, отворен је пут у прошлост, поново су жестоко оживљене идеје о нацији и нацио-

налним државама, Европа је кренула споро али одлучно у интегрцију, а Југославија у дезинтеграцију, и то болну, ратну.

У таквој ситуацији, када је пала блоковска, биполарна структура, Југославија се нашла у новом политичком простору у коме је нестала њена посебна улога. Она ће бити жртва идеолошког тријумфализма Запада, она ће, као и социјализам - пасти јер ће се свакодневница показати јачом од идеологије.

Стварност у којој је СКЈ био упориште и моћ државе, падом социјализма заоштрена су сва питања оправданости и постојања Југославије као државе и ојачале идеје и покрети које су националну државу лансирали као апсолутни циљ, а обесмишљавали Југославију као заједнички пројекат. У моменту пада блоковске поделе и социјализма, посебно СССР-а, судбина Југославије као социјалистичке земље била је одређена. Изложена идеолошком тријумфализму Запада, она је изгубила своју дотадашњу улогу и смисао, а то је отворило сва питања њеног унутрашњег устројства и смисла, уместо пута у будућност, отворен је пут у сукобе, у прошлост, јер је оживео идеје нације, националне државе.

Садејство унутрашњих и спољних чинилаца, борба за конституисање новог европског и светског поретка гурнуће Југославију у сукобе, постаће ратно поприште и зона њихових империјалних интереса.

Два су основна питања: зашто је Југославија разбијена и да ли се могла сачувати - опстати. Да ли је Југославија морала нестати са историјске карте, и то пошто је остварила значајне резултате, постала привлачна за друге социјалистичке земље и неке земље у развоју и уживала велики углед у свету, и то првенствено под дејством унутрашњих националистичких аспирација и сукоба у фунцији њихових државних интереса. А ту је и тзв. међународна заједница која је отворено подржала разбијање и нестанак Југославије. Тако, на пример, Бадинтерова европска правна комисија за распад Југославије оправдање налази у њеном Уставу, у члану 5, који говори о праву народа на самоопредељење (али не и република), али игнорише став 3. тог истог члана који буквално каже да се границе СФРЈ „не могу мењати без сагласности свих република“).

Одговор на питање да ли је Југославија могла да избегне свој трагичан крај је позитиван, али под условом да је била успостављена правна демократска држава, са аутономијом њених институција и ауторитетом државе и њених установа, да руководство СКЈ није идеологију претпостављало држави, да су усклађени циљеви и средства, да су се присталице конфедерације одрекли сецесије, а присталице федерације централизма, да је међународна заједница, европска заједница, пре свега, подржала њене реформе, да је инсистирала на неповредивости њених граница, да

је својим ауторитетом тражила мирно решење свих отворених проблема. Насупрот томе, она је својим поступцима – признавањем права на сецесију у име права на самоопредељење, чиме је погажен принцип неповредивости граница, признавањем права на самоопредељење републикама, уместо народима, и, коначно, признавањем за независне, суверене државе, што је било у супротности са Уставом СФРЈ, Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине и Македоније – гура југословенске народе у грађански рат. У том рату Југославија, која је 1918. настала у име ослобођења и ради слободе и јединства ће нестати као заједничка држава њених народа. Она неће успети да се одржи јер у њој је „прорадио" апсолутизам националних права, права државе, нације јер је постала сметња у стварању новог европског и светског поретка.

Подржавајући и гурајући Југославију у распад, Запад је, међутим, барем могао учинити, допринети, знајући какви су односи и рачуни у игри, на просторима Југославије, да тај распад буде миран, цивилизован, сличан распаду СССР-а и Чехословачке, а не такав какав је био.

Југославија које више нема била је пример сложене вишенационалне, политичке заједнице и државе. Она је исходом II светског рата обновљена у име идеје политичке заједнице равноправних народа, али и пројекта новог, социјалистичког друштва. Веровало се да ће принцип социјализма и равноправности народа водити успешном преовладавању тешког историјског наслеђа (лоше искуство с првом Југославијом, геноцид над српским народом у НДХ у II светском рату и сл.), да ће развој измирити тежњу за националним државама и афирмисати Југославију као заједницу која преовладава нације (путем хегемоније радничке класе и власти комуниста).

Неће се, нажалост, то десити. Фаталну судбину Југославије увелико ће одредити она логика њеног унутрашњег развоја која је ауторитет Југославије, као заједнице и државе, изводила из идеологије социјализма, који је из објективних и субјективних разлога кренуо стазама сумрака.

Полувековно постојање друге Југославије темељило се на њеној међународној позицији између и изван блокова. Чинило се да је Југославија коначно постала трајна чињеница европског и светског поретка. Била је то погрешна оцена. Како је у Југославији социјализам био изнад бриге за одржавањем државе, то ће заоштрити унутрашње односе и проблеме, рушење биполарне структуре европског и светског поретка и социјализма донеће јој трагичну судбину.

Рат на просторима Југославије 1991-1995. могао се и морао се избећи. Историјска искуства југословенских народа, више трагична и ратна него мирнодопска и срећна, и резултати заједничког живота омогућавали

су то. Криза у земљи није морала прећи у рат, она је тражила разумно преуређење државе, привреде, живота. Реформе су, међутим, блокиране, изостале. Превагу је однела општа неспособност и изражена неспремност и противљење да се судбина државе одвоји од судбине режима. Ступио је на сцену чисти национални интерес, а национални интереси су увек партикуларни. Заговорници националног интереса, неспремни за живот у разликама и неспособни да у разликама нађу основ преуређења заједничке државе, водили су и одвели у грађански рат. Такав развој је био потпомогнут и подстакнут новом европском ситуацијом и интересима твораца новог светског поретка.

Узрок разбијања Југославије и грађанског рата у њој почетком 90-их година треба тражити у садејству унутрашњих и спољњих чинилаца, био је то резултат њене унутрашње кризе и део борбе за конституисање новог глобалног поретка. Томе је допринела и цивилизацијска незрелост њених народа, вођа посебно. Верујем да ће историја њено нестајање праћено крвавим ратовима оценити, било када, као историјску грешку, како југословенских народа тако и Запада.

Шта још рећи на крају? Социјалистичка Федеративна Југославија је нестала са политичке карте Европе. Њено разбијање изведено је методом оружане сецесије, уз подршку и помоћ међународних фактора. Начело територијалне целокупности државе и њених међународно признатих граница (Повеља Уједињених нација, Завршни акт Конференције о безбедности и сарадње у Европи и сл.) у случају Југославије није поштовано. Право на самоопредељење интерпретирано је као право на сецесију. На њеној некадашњој територији формирано је шест држава. Административне границе федералних јединица, супротно међународном праву, означене су границама суверених држава. Српски народ је изузет од универзалног права на самоопредељење. Његово опредељење за живот у заједничкој држави игнорисано је.

За грађански рат започет 1991. у Хрватској, а 1992. проширен и на Босну и Херцеговину, окривљени су Срби и означени као агресори, а против њих и СРЈ примењене репресивне мере и међународне санкције. Неоправдано, међународно неодобреном суровом НАТО агресијом на Србију 1999. од ње је отето Косово и Метохија, и у интересу геостратешких планова САД створена је нова НАТО држава Косово. Дошло је време када моћни, САД пре свега, врше редефинисање међународног правног поретка и спроводе своје „демократско“ насиље.

Историјска је истина да су ратови у Хрватској и Босни и Херцеговини били пре свега покушаји, нажалост неуспешни, да се одбрани, сачува Југославија а потом покушај претварања Србије у државу свих Срба. У

томе се није могло успети, јер је, на пример, вођа босанских муслимана и њихове партије СДА, Алија Изетбеговић већ фебруара 1991. изјавио јавно: „Ја бих жртвовао мир за суверенитет Босне и Херцеговине, али за мир Босне и Херцеговине ја не бих жртвовао суверенитет“, као да су Срби у Босни и Херцеговини била његова прћија. Заправо, трагична судбина Босне и Херцеговине наговештена је већ у СФРЈ 1990. Алија Изетбеговић 26. маја 1990. у Сарајеву оснива национално конфесионалну Странку демократске акције, која као свој циљ проклamује „независну, суверену и недељиву Босну и Херцеговину“, а октобра 1991. Скупштина БиХ, иако по Уставу одлуке може да доноси само уз сагласност сва три конститутивна народа, без присуства српских посланика, доноси Декларацију о независности Босне и Херцеговине, а тиме и уводи БиХ у грађански рат, јер је још 12. јула 1990. у Сарајеву основана Српска демократска странка, са др Радованом Караџићем на челу, која је као свој програмски циљ означила очување „федеративне Југославије и федералне Босне у њој“. Заправо, две највеће партије нуде два супротстављена, непомирљива циља. Алија Изетбеговић није хтео да прихвати, с обзиром на постојање у Босни и Херцеговини три конститутивна народа, да се БиХ барем привремено конституише као савезна држава, нека врста федерације од три народа а не као унитарна Босна и Херцеговина, што је за Србе било неприхватљиво. Истовремено, вођа ХДЗ др Фрањо Туђман 24. маја 1992. године у Загребу јавно поносито изјављује: „Не би било рата да га Хрватска није желела, али наша процена је била да само посредством рата можемо добити независност“, а њен представник у Председништву СФРЈ Стјепан Месић поносито у хрватском Сабору изјављује 1992. године „Свој задатак сам извршио - Југославија више не постоји“.

Србија није желела разбијање Југославије ни ратове у њој, иако је међународна заједница баш њу оптужила за те ратове. Оптужбе против читаве етничке српске заједнице за разбијање Југославије, тј. за жељу да створи тзв. Велику Србију, а оптужене су све националне институције, од цркве до САНУ, измишљене су и увек су биле у некој функцији, раније за покоравање Срба, јер им је сметала њихова тежња за слободом и уједињење, а потом за разбијање Југославије, налазећи у томе алиби за своје поступке. Узгред речено, подсећам да, на пример, немачки министар иностраних послова Кинкел 1992. злурадо изјављује западним медијима: „Морамо да натерамо Србију да клекне на колена“, заборавља он да то она никада није хтела ни умела, ни у Првом ни у Другом светском рату.

Нису Срби желели разбијање Југославије нити су криви за то. Они су још од 1918. године веровали да је она право решење, да је она трајна

потреба и тековина, они су наивно увек били за југословенску опцију. Историјски циљ, тежња једног народа да се ослободи и уједини, да живи у једној држави за коју је много жртвовано не може бити деструктивна, негативна, шовинистичка.

Државна и национална драма која се одиграла у Југославији јесте сложена и крвава јер у тим ратовима је било дивљања, јахачи апокалипсе увек добро знају да раде свој посао, српска судбоносна искушења још нису окончана, за ту драму криви су сви њени актери, али и међународна заједница у својим напорима да оствари нови међународни поредак.

Оружани сукоби у Хрватској завршени су потписивањем Споразума у Ердуту 1995, а грађански и верски рат у БиХ, преговорима у Дејтону, новембра, и потписивањем мира у Паризу децембра 1995. године. Босна и Херцеговина је подељена између два ентитета - Федерације БХ (51%) и Републике Српске (49% територије). Уједињене нације послале су у БиХ мултинационалне снаге за спровођење мира, али је самовоља тзв. међународне заједнице (Атлантског савеза) добила све облике и одлике окупације, протектората на неодређено време на том простору.

И да приведем крају ово казивање које се историјским фактима не може оспорити. Једновековно путовање Срба у слободу ометано од турске и аустроугарске царевине завршено је после успеха, победа, жртвовања, доприноса и праштања у балканским и I светском рату стварањем Југославије. Народи који су ушли у нову државу нису имали истоветне циљеве, интересе, код Хрвата и Словенаца је победио политички реализам, прагматизам, а код Срба је победио интерес да српски народ већ једном живи у једној држави. Било је ту и заноса, поноса али и отпора, непознавања, изазова, смислености о постојању нове државе, Краљевине Југославије. Народи који су ушли у Југославију имали су своје тежње и интересе: Срби да коначно живе у једној држави, а на пример Хрвати и Словенци да им нова држава послужи као средство ка стварању својих независних држава, то чак нису ни крили. Е. Кардељ у својој доброј расправи „Сперанс“, објављеној 1938, то и не крије, циљ словеначког народа је независна држава. Још од стварања Југославије, која је била мултинационална земља а уз то са више народа и националних мањина, то је знатно компликовало и отежавало њен национални идентитет.

Да би се разумео трагичан крај Југославије, треба се подсетити, констатовати следеће: Југословенство и социјализам су постали идеологија социјалистичке Југославије. Социјализам се бранио југословенством, а југословенство социјализмом. Та симбиоза имала је, поред осталог, два противника, али је он очито превиђан, потцењиван. Први, то су снаге које су заступале националне интересе и настојале да их максимално за-

довоље. Сукоби са тим снагама испољавали су се кроз борбу против централизма, против тзв. велике непостојеће великосрпске хегемоније или у виду борбе против национализма и сепаратизма, пре свега хрватског и словеначког, али истовремено с позивом на очување јединства Југославије. Тај сукоб је трајао перманентно, испољавао се кроз борбу о карактеру југословенског федерализма, односно кроз питање односа централизације и децентрализације земље. Зато су се и дешавале честе уставне ревизије које се увек хвале као историјске и биле су експерименталне, а држава не служи за то, а све то постепено али сигурно је водило у онеспособљавање Југославије као државне.

СКЈ се максимално идеологизује он добија пресудну улогу у држави у одржавању њеног јединства, он постаје важнији од државе, али како се и он федерализује, затим конфедерализује, сам СКЈ постаје фактор нестабилности Југославије.

Други противник и југословенства и социјализма представљала је природна тежња људи, поготово младих, образованих, да се успоставе као индивидуе, као грађани, као актери, субјекти живота, кретања, будућности, а те тежње је гушила држава, сам СКЈ, постојеће идеологија, друштвена својина, економија, која је све више слабила и све више постајала социјална политика. Све је то пружало отпор новом времену, тржишној економији, демократским реформама, правној држави. Зато ће падом социјализма бити поражен и СКЈ а и тиме и Југославија као држава. Разбијање СФРЈ тешко је пало српском народу јер је значило разбијање његове политичке целине, а због те целине он је у два светска рата поднео највеће жртве.

Овај текст је мали прилог спознавању истине о СФРЈ које више нема.

Геополитичка стварност Србије, данас, у условима стварања новог светског поретка и глобализације, када САД, НАТО савез, а делом и Европска унија спроводе демократско насиље по свету и врши реколонизацију и дресуру малих народа и држава, када је Србији суровом НАТО агресијом отето Косово и Метохија, а ту су интензивни напори и да се укине Република Српска и све присутније на Балкану милитантно наступање ислама, веома је сложена, а Србија све време под конттролом Запада, тј. марионетска држава.

Нажалост, слика Србија данас у целини сведочи, мада тога многи нису свесни, да је на делу - деиндустријализација, деурбанизација, деаграризација, демодернизација, депопулација, девастација и деморализација. Србија се буквално налази под режимом „меке" окупације, она је све мање међународни субјекат, а њена будућност неизвесна. На делу је пљачкашки капитализам, који, хоћу да верујем, нема будућност. Међу-

народним злочинима је растурена једна лепа, уважавана земља, која у својој историји није била агресор, тим злочинима је непотребно помагала тзв. међународна заједница, која нас је, оправдавајући себе, прогласила за геноцидни народ. Никада им то не можемо, не смемо опростити, мада се Сорошеви „стипендисти“ такмиче у самооптуживању и воде антисрпску политику и, удварајући се Западу, буквално лажу. Подсећам на народну мудрост - „Бог је у истини а не у сили“. Тешко земљи, народу где Запад заводи демократију. Како афористичар Зоран Ранкић каже, поручује: „није српски ћутати дуже од 500 година“.

Пред Србијом, пред српским народом су одговорни, тешки задаци, да би их оживотворили, потребно је јединство народа и спознавање прошлости и садашњости, јер је то један од елемената формирања самосвести о будућности. Ваљда ће и овај округли сто бити барем делимично на том трагу. Уз напомену да ће, с обзиром да ова тема није неконфликтна појава, и будуће генерације давати своје судове о постојању и нестајању Југославије.

Историја је обесмислила Југославију и социјализам, колики је наш, нас савременика и актера, удео у томе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Документи централних органа КПЈ, НОР и револуције (1941-1945), књ. 22-23. Архив Југославије, Београд 1996.

- Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1941-1945, Београд, Службени лист, Архив Србије и Црне Горе, Београд 2004.

- Записници са седица Политбироа ЦК КПЈ (11. јуни 1945 - 7. јули 1948), Архив Југославије, Београд 1995.

- Четврта седница ЦК СКЈ - Брионски пленум, стенографске белешке са IV пленума, материјали ИК ЦК СКЈ, Извод из стенографских бележака Шесте седнице ЦК СК Србије, Београд 1999.

- Б.Петрановић, М.Зечевић, Југословенски федерализам, идеје и стварност, 1, Београд, 1987.

- М.Бјелајац, Југословенско искуство са мултиетничком армијом 1918-1991, Београд 1999.

- Б.Петрановић, М.Зечевић, Агонија две Југославије, Београд 1991.

- Љубодраг Димић, Срби и Југосалвија, Београд 1998.

- Истином потив ревизије историје СФРЈ, Друштво за истину о НОБ-у и Југославији, Зборник радова, Београд 2011.

- Љубодраг Димић, Историја српске државности, књ. III, Срби у Југославији, Нови сад 2001.

- Бранко Петрановић, Историја Југославије 1918-1978, Београд, 1980.
- Историја Савеза комуниста Југославије, Београд, 1985.
- Босна и Херцеговина у време распада СФРЈ (1990-1992), Тематска збирка докумената, приредио др Коста Николић, Београд 2011.
- Радмила Накарда, Распад Југославије, Проблеми тумачења, Суочавања и транзиције, Београд, 2011.
- Слободан Антонић, Заробљена земља, Београд, 2002.
- Чедомир Антић, Историја и заблуда, Београд, 2005.
- Миша Ђурковић, Диктатура, Нација, Глобализација, Београд 2002.
- Мирослав Хаџић, Југословенска народна агонија, Београд, 2004.
- Дејан Јовић, Југославија - држава која је одумрла, Загреб, Београд, 2003.
- Џон Лемпи, Југославија као историја, била двапут једна земља, Београд, 2004.
- Мирослав Печујлић, Глобализација, Два лика света, Београд, 2002.
- Слободан Самарџић, Аргументи за Србију, Београд, 2001.
- Света Стојановић, На српском делу Титаника, Београд, 2000, итд.
- Драгутин Лековић, Узроци пропасти и историјске перспективе социјализма, Београд, 1995.
- Радомир Милашиновић, Амерички поход на свет, Београд 1996.
- Ноам Чомски, Шта то (у ствари) хоће Америка, Београд 1999.
- Збигњев Бжежински, Велика шаховска табла, Подгорица 1999.
- Ноам Чомски, Контролисана демократија, Подгорица 1999.
- Ранко Петковић, Југославија и свет у постбиполарној ери, Београд 1998.
- Светозар Вукмановић-Темпо, Зашто и како се распала Југославија, Београд
1996.
- Ђуро Ковачевић, Изгубена историја, Београд 1996.

Summary

Miroljub Vasić

THE SOCIALIST FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA - DISINTEGRATION, DISAPPEARANCE

The twentieth century passed with its results, both creative and destructive, removing Yugoslavia from the list of the countries. It was the beginning of 20th century when Yugoslavia was created, while its last years was the period when Yugoslavia was broken vanished from the historical scene.

The creation, development and breakup of Yugoslavia (1918-1991) the author analyzes through the history of its residents, but in the context of European and world history of the 20th century. Destroying war and the outcome of conflict and antagonisms in Yugoslavia (1991-95) are considered using context of open questions about the nature of global changes and the prospects of European and world community at the end of the 20th century.

The first question the author asks himself, his contemporaries and historians is: Was Yugoslavia defeated by its nations or by the history?

УДК 069.5(497.11)"1974/2011"

Живан Стојковић

ИМПРЕСИЈЕ О ПОСТАВЦИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ 1974-2011. ГОДИНЕ

Народни музеј Лесковцу ушао је 2011. године у значајан подухват: после скоро четири деценије рада у новој згради, одлучио је да промени сталну поставку која је урађена 1974. године. Образложење је било једноставно: треба да се осавремени и да буде прилагођена новим стандардима. Није реч само о промени и обогаћивању изложених експоната, већ и о комплетном ентеријеру. Пошло се од приземља, уклоњени су експонати и ентеријер и започела је изградња новог, на основу урађеног пројекта и синопсиса. Започело се са грубим грађевинским радовима. Планирана је замена подова, преградних зидова, плафона и постављање нових инсталација. У првој фази биће реконструисано око 250 квадратних метара у приземљу. Предвиђено је постављање тач скринова, холограма и ЛЦД презентација, како би историја овог краја била занимљивија млађим генерацијама. Уз коришћење модерне технологије, нова поставка ће се темељити на изложби експоната са локалитета на Хисару код Лесковца. Другу целину ће представљати локалитет Царичин град, односно Јустинијана Прима и трећу Скобаљића град код Вучја. Средства је обезбедила Влада Републике Србије.

О изгледу нове поставке судићемо кад буде урађена, али у тим променама разумљива је и нота одређене носталгичности према оној првој и јединственој поставци у Србији. Импресије о њој биле су и тема нашег излагања на научном скупу у Народном музеју о културно-историјској баштини лесковачког краја 2010. године, али рад нисмо завршили да би био објављен у Лесковачком зборнику. Како се пак данас ради о уклањању те поставке, која ће највероватније остати у фотодокументацији Музеја, сматрали смо неопходним да импресије о њој саопштимо у овом раду. Није реч, дакле, о упоређивању две поставке, јер нова није још уређена, већ о утисцима које је досадашња поставка оставила на посетиоце, што је и права и једина њена мисија. Сасвим је разумљиво да за скоро чети-

ри деценије има нових сазнања из свих историјских периода развоја лесковачког краја која би требало учинити доступним јавности и преко експоната и документације у витринама Музеја. Наравно, и са новим стандардима, уколико их има. Нажалост, и та прва поставка претрпела је извесне измене уклањањем неких њених делова како би се створио простор за нове раднике у Музеју. Реч је углавном о новијем периоду историјског развоја.

Лесковачки музеј постоји од 2. маја 1948. године. Нову и једну од најмодернијих зграда у Републици Србији добио је 1974. године, у првом реду изузетно упорним настојањем директора Хранислава Ракића, који је имао визију да без савременог здања Лесковац нема услова да заузме престижно место у музеологији и култури Србије и Југославије. До тада је Музеј радио у две зграде. У једној од њих била је поставка радничког покрета и Народноослободилачке борбе. За неке од политичара то је био и једини период коме је требало наменити део нове зграде, док би осталим просторијама била смештена организација Савеза бораца Народноослободилачког рата 1941-1945. године. Нису се са тим слагали директор и кустоси. Јер, желели су поставку која би се односила на лесковачки крај од праисторије до новог периода социјалистичке изградње, како се тада називала. Како се градња Музеја одужила, очекивало се да усељење у нову зграду, иако није била потпуно завршена, буде обављено 1968. године, поводом 35. годишњице Првог заседање АВНОЈ-а. Пошто је директор добио налог да поставку радничког покрета и Народноослободилачке борбе мора да уради од јуна до новембра те године, одлучио је да се супротстави, јер је то било немогућа и да се усељење у недовршену зграду не може обавити. Ипак, прихватио је да се формира Комисија коју су чинили архитекта Миле Петровић, уметник Павле Ђокић и Хранислав Ракић, која је посетила зајечарски, новосадски и ужички Музеј, као и Музеј Револуције у Београду. По повратку, Комисија је у извештају закључила да је немогуће урадити поставку у недовршеној згради музеја до 29. новембра 1968. године. Међутим, прави разлог је био чврста одлука да се нова зграда намени само музеју и да буде урађена комплетна поставка, од археологије до социјалистичке изградње. Коначно, после дугог настојања, 1970. године прихваћен је концепт директора Ракића и кустоса. Радови на довршењу зграде су настављени, али се проширило уверење да директор није заинтересован за то, што је могло имати и политичку конотацију. Зато је он председнику Скупштине општине Лесковац Добривоју Аранђеловићу, првоборцу и носиоцу Споменице 1941. године, предложио хитно обезбеђивање средстава за довршење зграде. И у томе је успео. У строгом центру града, 10. маја 1974. године свечано је отворена нова зграда музеја и, наравно, са комплетном сталном поставком. Било

је ту и отпора и неразумевања. Требало је да половина тог лепог здања буде претворена у канцеларије, али је превладала упорност стручних људи, директора и врсних кустоса, заљубљеника у музеологију, који су били свесни да управо та поставка представља драгуљ културног блага лесковачког краја. И успели су, на понос града.

Како је настала та прва поставка? Стална поставка музеја урађена је на основу добро урађеног синопсиса са одликама научног рада. То је било колективно дело више сарадника и стручњака из Историјског музеја Србије у Београду и лесковачког музеја. Из Београда су учествовали: Марија Јанковић и Невена Крстић (историја средњег века и владавина Турака), Љиљана Станојевић (политичка историја и историја ратова), Ђорђе Митровић (историја привреде), Едиб Хасанагић и Павле Стојковић (историја радничког покрета и политичка историја између два светска рата), Едиб Хасанагић и Хранислав Ракић (редакција синопсиса), Љиљана Мишковић (историја уметности, културе и просвете и израда „шпигла“ са архитектом). Из Народног музеја у Лесковцу учествовали су: Десанка Костић (археологија), Радмила Стојановић (етнологија) и спољни сарадник музеја, потпуковник Љубинко Марковић (историја Народноослободилачке борбе). Спољни сарадници на изради синопсиса и ентеријера били су и: Никола Дудић (географске карте), Душан Љубојевић (мулажи), архитекта Милан Миљевић (табеле и графикони), Драгољуб Томић (макете), Мирко Ловрић (фотографије). Пројектант ентеријера био је инжењер архитектуре Алаксандар Радојевић, доцент. Ликовна реализација припала је Драгољубу Петровићу, сликару. Идејни пројекат за историју радничког покрета и Народноослободилачког рата урадио је директор Хранислав Ракић. „Отварањем нове зграде и сталне музејске поставке, као и ликовне галерије, почиње нова фаза у развоју Музеја, фаза зрелости ове установе, која је решила основне проблеме, коначно дефинисала своје задатке и програм и вршила своју многоструку функцију у својству једне добро организоване и на солидним темељима постављене културне и научне установе“ – пише Николај Тимченко у књизи „Народни музеј у Лесковцу (1948-1983)“, Лесковац 1983. године.

Тако је приликом свечаног отварања нове зграде музеја, која је била једна од најмодернијих у Србији, отворене и прва стална и комплексна поставка, која је такође била јединствена по решењима у Србији. Интересантно је да Историјски музеј Србије у то време није имао сталну поставку. По нацртима архитекте Александра Радојевића, ентеријере је урадила „Црвена застава“ из Крагујевца, а истовремено те је било и прво ангажовање архитекте у музеологији Србије. Била је то поставка која је требало да буде узор свим осталим музејима, а њој је био посвећен и један скуп представника музеја Србије на коме је анализирана поставка

Народног музеја у Лесковцу и када су изречене све похвале. Међутим, у центру пажње лесковачке јавности и актуелне политике било је презентовање периода Народноослободилачке борбе. Како је тај период захтевао и посебну историјску валоризацију појединих личности, у првом реду бораца, решење је нађено тако да нису биле изложене појединачне фотографије личности, сем Јосипа Броза Тита, Косте Стаменковића и Владе Ђорђевића. Фотографије истакнутијих погинулих бораца нашле су се у посебном албуму. На крају овог дела поставке изложене су биле фотографије свих народних хероја са овог подручја. Нажалост, оне су касније уклоњене због обезбеђивања новог простора за канцеларије. Процес је заокружен годину дана касније, када је 10. маја 1975. године, који је узет као Дан музеја, одржана свечана седница радне заједнице и обележена прва годишњица рада у новој згради. Заслужнима за овај велики културни чин у историји Лесковца уручене су захвалнице, а у уметничком програму учествовали су чланови Народног позоришта у Лесковцу.

Тако је почела да живи стална поставка Народног музеја у Лесковцу, а на дан отварања музеја своје запажање у књизи утисака први је оставио Драгослав Дража Марковић, који је и говорио на отварању, 10. маја 1974. године: „Добро конципиран Музеј, добро презентиран материјал у функционално лепој и одговарајућој згради убедљиво делује, врло комплексно упознаје и оставља силан утисак. Добра прилика за сусрет са прошлошћу, са делом историје овог краја и делом историје наше.“ У потпису су били и Милија Радовановић, др Љубисав Марковић, Живорад Петровић, Драги Стаменковић, Миливоје Ковачевић и други. До краја 1974. године уписано је још 15 импресија. Своје одушевљење исказали су најпре чланови Одбора за програм трећег сабора народног стваралаштва у Лесковцу, а новинар из Сарајева Ћамил Сијарић записује своје честитке и одушевљење због појединих експоната (троструки средњовековни бич и турска сабља из 1189. године). Истичући да је поставка илустративна, модерна и лепа, етнолог Мирјана Малеуцић, кустос Војвођанског музеја, записује да је за етнолога то узбудљиви приказ једне средине, узбудљив по садржају и ономе што документује, али и једно дивно сведочанство о раду и резултатима једног вредног и послу оданог стручњака. За Љубу Рељића, директора Народног музеја у Панчеву, који је са својим колективом био у посети, „Народни музеј у Лесковцу пример је одиста савремених решења у музеологији.

Један од верних и дугогодишњи сарадник музеја, др Владимир Стојанчевић, научни саветник Историјског института у Београду, касније академик, пише: „Вишегодишњи напор и деценијска жеља културних радника Лесковца уродила је плодом са отварањем Народног музеја. То је једно велико постигнуће достојно хвале и признања. Отварање новог

Народног музеја биће од великог значаја за будући рад на образовању, културни чин у научном познавању овог краја Србије, као и националне културе српског народа у целини. У сваком случају, верзијом са новим Музејем Лесковац и Лесковчани имају са чим да прикажу ко су и шта били у прошлости, па и данас. Честитам и топло желим даљи напредак.“ Није пропустио прву годину постојања поставке да је посети кустос Музеје из Суботице, који је 5. октобра 1974. године записао: „Одушевљен сам новом поставком лесковачког Народног музеја у којој се савршено уклапа археологија, етнологија и историјска збивања овог краја са тако богатом прошлошћу. Честитам колективу Музеја, који је успео да оствари пројекат о новом савременом Музеју у савременој згради.“ Интересовање за лесковачки музеја упосленика музеја из других градова било је, такође, очито. Честитке су упутили и чланови колектива Народног музеја из Крагујевца, који су истакли да их искрено радује савремени приступ у изради и реализацији концепције која са много успеха, спонтано и разумљиво, приказује развој Лесковца и његовог подручја.“ А Вук Трнавски је уписао кратку, али јасну поруку: „ Са узбуђењем сам прошао кроз Музеј. Тек сам овде упознао Лесковац.“ За музејског саветника из Београда то је била модерно и веома стручно изложена грађа. Музеј је понос данашњих Лесковчана. Година 1974. завршена је опаскама Миливоја Величковића, музејског саветника Народног музеја у Београду, за кога је ова поставка значајно достигнуће у развоју музеолошке мисли у Србији. За Јелену Шаулић, кустоса Вуковог и Доситејевог музеја, то је одлична концепција изложбе и ретко добра поставка. Исти је утисак и кустоса Народног музеја у Чачку Теодосија Вукосављевића.

У другој години постојања нове поставке интересовање је било још веће. Један од верних и дугогодишњих сарадника лесковачког Музеја, професор Јован Трифуноски из Скопља, поручује да је Народни музеј у Лесковцу драгоцена установа јужног дела Социјалистичке Републике Србије. Истичући да добро познаје ову установу, он сматра да она треба да добије неку од значајних награда. Одушевљен је био и др Драгослав Антонијевић из Београда, који је посетио Музеј почетком априла 1975. године. За њега је поставка више и речитије од обичног утиска који је убедљиво и незаборавно потврдио идеју да је историја цео живот. Тај успешни спој историје и човека ретко се може срести у музејима. „ Интересантно и на најсавременији начин презентирани су преломни историјски догађаји лесковачке области од праисторије до 1945. године.“ Радници Музеја Новог Сада сматрају да се у лесковачком Музеју може видети нов, савремени приступ музеолошкој експозицији. Са њим је добијен европски Музеј, али и Европа има шта да види.

Један од оних истраживача који је упознао и светске музеје Тибор Секељ наводи: „Одушевљен сам новом поставком лесковачког Народног

музеја у коју се савршено уклапају археологија, етнологија и историјска збивања овога краја са тако богатом прошлошћу. Честитам колективу музеја који је успео да оствари пројекат о новом, савременом музеју у савременој згради.“

Интересантно је да се један од посетилаца, августа 1975. године, обраћа дужим текстом колективу Музеја у коме се истиче прегалаштво и вештина стручних радника, историчара и кустоса у његовом уређењу и објашњавању значаја појединих експоната, за шта заслужују захвалност и похвалу. Професор Природно-математичког факултета у Скопљу Часлав Стојадиновић, настављајући са изношењем својих утисака, наглашава да концепт и складна експонажа имају сва обележја која одликују савремене институције културног, научног и васпитног значаја.

Познати редитељ Народног позоришта у Београду и чест гост Позоришта у Лесковцу Цисана Мурусидзе, 21. септембра 1975. године, записује: „Дубоко ме је импресионирао сваки експонат овог музеја, који пружа тачну слику сваког периода живота и стваралаштва лесковачког краја. После такве једне „шетње“ од праисторије до данас осећам известан понос што сам посетила овај град, који има тако древну и занимљиву историју. Хвала свим сарадницима који су ово велико историјско благо тако смишљено репрезентовали на једно место у једној велелепној згради.“

Брзо су се проширише вести о модерном музеју у Лесковцу и у иностранству, после чега су уследиле посете истакнутих стручњака и културних радника. Један од њих био је и познати музеолог др Инго Материа, начелник одељења Музеја у Источном Берлину, са сарадницима. У чланку „Неколико речи о Музеју у Лесковцу“, који је након посете написао, између осталога, пише: „Од свих музеја које смо за време свог студијског пута упознали, Музеј Лесковца је оставио на нас најјачи утисак. У модерној згради настао је нов музеј који, по нашем схватању, у потпуности одговара социјалистичком историјском музеју. Морамо напоменути да нам је користило уводно објашњење Едиба Хасанагића о научно обрађеној концепцији за техничку поставку изложбе, а осим тога били смо стручно вођени од директора Музеја, друга Ракића. Музејска поставка заснована је на јединственој научној и техничкој концепцији: примењен је, и то успешно, историјско-хронолошки принцип. На овај начин сваки посетилац стиче увид у најважније аспекте историјског развоја подручја и града, развоја производних снага и производних односа, политике и културе, привреде, радних и животних односа људи. Аутори изложбе су се концентрисали на најважније фазе развоја, на поједине одељке и најбитније догађаје историје. Томе одговара избор материјала, који је ограничен на суштинско. Ни у ком случају не може се говорити о пренатрпансти изложбе експонатима, чак и у одељцима новије историје

аутори су се потрудили да мноштво фотографија и докумената сведу у те границе. Разнородност материјала показује успешну сарадњу стручњака различитих области, а за посетиоце она одражава сву разноликост друштвеног живота. Неоспорно да сви експонати верно приказују друштвене односе, чиме је у потпуној мери изражена историјска истина... Архитектура, решење простора, избор боја и материјала, осветљење, сви елементи поставке су подређени научној концепцији, тако да служе њој, а нису сами себи сврха… На крају, целој радној групи која је постављала Музеј у Лесковцу може се само честитати. Тако је постао узоран Музеј, не само за Југославију, који ће бити подстицај не само за посетиоце већ и за колеге који раде на сличним пословима.“ (Николај Тимченко, „Народни музеј у Лесковцу (1948- 1983)“, Лесковац 1983, стр. 77-78).

У овој години Музеј су посетили и Н. Дивал, помоћник директора музеја Лувр у Паризу, и др Шамбергер, професор класичне археологије из Франкфурта, са супругом. Професор Дивал је записао: „Са професионалне тачке много ценим значај реализације, интерес збирки, елеганцију и јасноћу презентације. Радујемо се што можемо да честитамо екипи Музеја и његовом директору.“ Своје одушевљење исказала је и Десанка Максимовић, почетком марта 1976. године. Записала је: „Живим у својој земљи и нисам знала како богату прошлост има Лесковац. Честитам ономе који је овако лепо уредио Музеј, изнео на видело све што је вредно и драго нам, што не смемо заборавити.“ Издвајамо и утисак Махмута Бакалија, који каже: „Са пуним поштовањем према богатој револуционарној традицији Лесковца и похвалама радним људима и органима Лесковца за подизање и тако лепо одржавање овог веома доброг Музеја.“ Зденка Живковић из Београда сматра да грађани Лесковца, посетиоци и пријатељи треба да буду захвални стручњацима који су тако успешно презентовали целу историјску прошлост Лесковца и околине. Прикупљени експонати обавезују да се и убудуће води брига о сталном праћењу догађаја и презентовању новим генерацијама. Није изостао ни генерал армије Коста Нађ са сарадницима који такође одаје признање радницима Музеја који су успели да посебно успешно прикажу развој Народноослободилачког рата 1941-1945. године у лесковачком крају, затим група чланова аматерског друштва ликовних уметника из Ниша која сматра да ово може бити пример и другим градовима за стварање сличних поставки. За професора Сашу Хаџи Танчића, касније познатог књижевника, априла 1976. године „Завичај је космос у малом. Лесковац је мој завичај. Овај Музеј је Лесковац у малом.“ Вест о лесковачком музеју проширила се и у Црној Гори, па је уследила посета стручне екипе Историјског музеја Црне Гора са Цетиња, која оставља писани траг: „Намјерно смо дошли да посјетимо овај Музеј, јер смо о њему чули доста похвала. Срећни смо што су колеге

успјеле да направе један савремен Музеј са интересантном и привлачном концепцијом изложбе, која веома успјело приказује развој и историјат овог краја. Сви они који су учествовали у реализацији овог пројекта могу бити задовољни што су породицу југословенских музеја обогатили за једно веома успјело стручно решење.“ Сличне похвале изнела је и група музејских радника из Скопља и Битоља, истичући да лесковачки музеј може да служи за пример и другим музејима у Југославији. Са похвалама и усхићењем изразили су своје дивљење и чланови Музеја Неготина на Вардару, новембра 1977. године. А професор др Андрија Лаиновић са Филозофског факултета у Скопљу записао је: „Посетио сам и прегледао овај изванредно лепо уређен Музеј пун драгоцених експоната. Сама зграда Музеја је веома модерна. Музеј није само значајан у научном погледу преко својих експоната, међу којима има и раритета, него је значајан, што је веома важно, у педагошком погледу и идеолошком васпитању…“ Да поставка заслужује само признања и похвале и да ће служити младима да се уче на искуствима прошлости записао је и Живан Васиљевић са сарадницима.

Велика је част била да и студенти Московског Архитектонског института, августа 1977. године, посете Музеј и да искажу своје задовољство, а дописних „Правде“ из Москве Василије Журовски записао је: „Изванредан утисак је оставио на нас Народни музеј пуноћом и богатством своје експозиције. Тачна је стара изрека да онај који добро разуме прошлост, тај успешно гради будућност. Желимо Музеју даљи развој и процват“.

Велико интересовање из Републике Македоније настављено је и даље. Тако су сарадници Етнолошког музеја Македоније из Скопља, октобра ове године, исказали признање колективу лесковачког Музеја који је „са ентузијазмом и вештим знањем креирао поставку на савременим музејским принципима… чиме је остварен просветно-културни циљ у потпуности на задивљујући начин. Експозија је урађена са пуно смисла у ентеријеру. Лесковачки Музеј може да буде добар пример свим музејским радницима“. Сличне утиске изнели су и С. Данковски, директор Историјског музеја, и Тане Гарски, сликар из Куманова, професор др Александар Апостолов и његова супруга Нада.

За Азема Власија, који је приликом боравка у Лесковцу посетио у Музеј, поставка даје реалну слику историје овог краја. Посебно му се допао део са експонатима из периода између два светска рата и из периода Народноослободилачке борбе. Професори Београдског универзитета др Милорад Васовић, др Раденко Лазаревић и др Петар Влаховић записали су: „Срећни смо што смо посетили и разгледали најуређенији Музеј у Србији. Музеј својим богатством показује континуитет дугог живота од праисторије до НОБ-а, он нам открива пионирску улогу овога града у

привредном животу Србије, па и борби за слободу током читаве историје, а посебно у Првом и Другом светском рату. Као научни радници, срећни смо што је Музеј постављен на овако широкој и комплетној основи, поготову што је развио научни рад достојан поштовања.“ А учесници скупштине Музејског друштва Србије, која је цела била посвећена поставци Народног музеја у Лесковцу, иначе чланови колектива Музеја Новог Сада, записали су: „У дугогодишњим ишчекивањима велико је задовољство видети нов, савремени приступ музеолошкој експозицији. У Лесковцу смо сви ми добили, не европски музеј, али Европа има шта да види. Има се шта научити.“ За време исељеничке недеље, јула 1978. године, група исељеника из Аустралије, из Мелбурна, посетила је Музеј и оставила следећи запис: „Лесковац је један град који има сведочанство свих времена својих богатстава, као културних, литерарних, тако и историјских, што му даје највећа права на сопствени понос.“

Интересовање су показивале и друштвене организације из разних крајева земље. Тако је 50 чланица Конференције за друштвену активност жена из Призрена 9. марта 1979. године посетило Музеј, поводом празника жена, 8. марта, и записале да су импресиониране богатством експоната, посебно из историје занатства. Посебну похвалу кустосу Радмили Стојановић исказали су чланови колектива Економске школе „Борис Кидрич“ из Ниша, која је успела да стручним и занимљивим објашњењима поставке отави дубок утисак.

Поводом Дана ослобођења Лесковца у Другом светском рату, 11. октобра 1980. године Музеј је посетио и Драгослав Дража Марковић, председник Скупштине Социјалистичке Републике Србије, са сарадницима, који је и говорио на отварању нове зграде. Његов други запис је: „Народни музеј у Лесковцу на врло добар начин даје једну врло богату и садржајну слику историје овога краја од најранијих времена до данашњих дана. За похвалу је што су се реализовали напори да се да укупан преглед развоја Лесковца и околине. Посебно је импресиван изглед дела Музеја који приказује развој Народноослободилачког покрета у току рата, као и радничког покрета пре њега. Овај музеј представља врло значајну културну институцију Лесковца. Будите уверени да се ваш труд и напор вишеструко враћа кроз васпитавање младе генерације.“

Вести о лесковачком Народном музеју и његовој јединственој поставци проширили су се у целој Југославији. У припреми сталне поставке Музеја Босанске Крајине у Бањалуци осам представнике овог колектива, марта 1981. године, посетили су Музеј и, између осталога, записали: „Изложбена поставка нас је дојмила и показала да се може и у овом новом простору добром стручном обрадом и техничким решењима трансформисати и стручно музејски израдити. Велика предност је у томе што

се успјела приказати хронолошки и комплексно културно-историјска баштина лесковачког краја. Скромност и ненаметљивост, а изнад свега срдачност и топлина којом нас је примио колектив Народног музеја заслужује сваку похвалу и честитке на успјешном раду.“

Исте године Музеј је посетила и група археолога из Пољске. Они су записали: „Са великом пријатношћу и сатисфакцијом гледали смо експонате Музеја у Лесковцу. Експозиција је веома интересантна, као и начин презентације експоната је на веома високом нивоу. Пријем је био врло срдачан. Желимо све најбоље и даље успехе.“ Свој позитиван утисак о лесковачком Музеју и сталној поставци изнео је, октобра 1982. године, и др Џозеф Олапунде из Нигерије, професор Универзитета у Сједињеним Америчким Државама: „ Мене је водио неко у овом Музеју и свиђало ми се објашњење и како је сређен овај Музеј. Свиђа ми се и водич која је објаснила све о Музеју и целу историју од почетка до краја. Свиђа ми се како је сређено и све уредно и чисто и предмети лепо презентовани.“ На крају се захваљује радницима Музеја и директору што му је омогућио да посети Музеј и током нерадног дана. Снажне утиске су понели и старешине високих војних школа Југословенске народне армије „Маршал Тито“ из Београда, јуна 1983. године, као и питомци војне школе „Пане Ђукић“ из Сремске Каменице и копнене војске из Београда. А др Е. Томас из Будимпеште пише: „ Од свег срца захваљујем радницима Музеја на дивној експозицији у којој се осећа живот. Поставка у Лесковцу је на међународном нивоу. Као музеалац, знам колико је труда уложено да се оваква изванредна изложба припреми.“ Сличне утиске је исказала и делегација Окружног комитета Отечественог фронта из Перника у Бугарској, посебно наглашавајући своје усхићење. Новинар Радио телевизије Скопље Тамара Арсова истиче да из сваке витрине зрачи дух богате револуционарне прошлости која је презентована са пуно педантности и љубави од стране радника овог музеја. Захвалност што му је омогућено да посети овај изванредан музеј записао је, 6. новембра 1984. године, и амбасадор Норвешке у Југославији. И, најзад, на крају прве деценије постојања сталне поставке Народног музеја своје утиске је изнео и академик Павле Савић : „Приликом посете моје и мог некада студента Сл. Рибникара, сада професора Универзитета у Београду, упознајемо ову велику галерију споменика наше бурне прошлости. Користан је и неблагодаран у исто време дефиле сталних тековина и разарања. Нека се не понове више и нека ови експонати остану као подсетник младима на такво стицање оног што наслеђују.“

Импресионирани дивно уређеним експонатима и занимљивим излагањем кустоса били су и професори др Александар Деспић, Димитрије Ворошец и Миодраг Стефановић из Београда, док је још једна

делегација из Перника истакла добро изложен период турске владавине, док је делегација из Ћустендила била одушевљена приказом Народноослободилачке борбе 1941-1945. године, утолико пре што су у завршним годинама Другог светског рата заједно водили борбу бугарски и југословенски антифашисти за ослобођење. За седамдесет припадника српске националности из Републике Македоније, из месне заједнице Кучевиште, скопске општине Чаир, почетком 1987. године поставка у Музеју је богатство српске историје и револуције. Сличну оцену су, средином ове године, дала и 23 члана просветне студијске делегације Министарства просвете Јапана. За Светозара Вукмановића Темпа, који је септембра 1988. године боравио у Лесковцу, разгледање сталне поставке лесковачког Музеја је својеврстан доживљај. Изузетан утисак понела је и делегација Савеза резервних војних старешина Црне Горе, за коју је ово изузетно добра поставка која импресионира посетиоца и представља поставку богатог избора са тумачењима кустоса која се памте дуго. Срдачну захвалност на изванредном пријему и посвећеној пажњи исказала је и делегација Музеја „Куманово“ из Куманова, за коју је ово својеврстан допринос развоју музеологије. Свој утисак на есперанту записали су и есперантисти из Скопља, Ниша, Врања и Лесковца, 17. марта 1990. године: „За време разгледања имали смо утисак да путујемо кроз векове.“ Један од врсних српских неуропсихијатара, порекло из Лесковца, Тихомир Јовановић Тоћа пише: „Посећивао сам низ музеја у земљи и иностранству, али за све време обиласка поставке овог музеја осећао сам дивљење према свему што сам овде видео. Радостан сам што мој драги град, у коме сам поникао, учио основну школу и гимназију, има да покаже нешто на највишем нивоу. Овај музеј најбоље представља историју Лесковца и околине у одличној поставци која говори о томе са колико напора је овај слободарски народ изборио ово што данас има.“

Интересовање није престајало ни у последњој деценији двадесетог века, а свака записана импресија о поставци од угледних људи јавног и културног живота била је потврда њене вредности. Речи захвалности записали су и представници Канадског културног центра у Београду, затим Матице Срба и исељеника Србије, а како је снажна порука једног посетиоца, чији је потпис нечитак: „Јао, толико сам одушевљен, до савршенства.“ Средином јуна 1991. године академик Михаило Марковић записује свој утисак: „Поставка Музеја пружа веома импресивну слику целокупне историје лесковачког краја. Са посебним узбуђењем сам пратио онај део изложбе који се односи на период НОБ-а. Преко Лесковца сам отишао у партизане, борио се у 13. српској бригади и било је потресно видети опет лица погинулих другова и другарица који су дали живот за слободу и социјалну правду. Њихове жртве све нас у највећој мери обавезују.“. Са

мером поетичности, 24. априла 1992. године, министар културе у Влади Републике Србије Миодраг Ђукић пише: „Дух прохујалих времена у овој кући симбол је на само историјског суштаства српског народа него и оног унутрашњег сећања које нас враћа у завичај. Заиста, овај Музеј, са целокупном својом опремом, експонатима и изложбеном концепцијом, намеће се проницљивошћу одабира и интелигентним понирањем у прошлост". Син др Сергија Димитријевића, једног од верних сарадника Музеја, Милан Димитирјевић, савезни министар за науку, технологију и развој Југославије, новембра 1993. године пише: „Са дивљењем и поносом посетио сам Музеј свог родног града и посматрао историју завичаја и успомене мојих предака. Ова кућа је симбол колективног памћења људи мога краја коју треба чувати, помагати и развијати." Средином наредне године Дејан Медаковић исказује срећу што му се указала прилика да посети Музеј и наставља: „Уверен сам да овај Музеј има све предуслове да се још више развије и тако угради у духовну свест нашег народа." Проф. др Драгољуб Младеновић је пожелео да се више никада не понови бомбардовање Лесковца. Амбасадор Савезне Републике Југославије у Републици Македонији Зоран Јанаћковић, Лесковчанин, посетио је Музеј 6. септембра 1996. године и записао: „Хвала Лесковцу и лесковачком Музеју што имамо шта да покажемо људима из целог света и чиме да се поносимо." И још један Лесковчанин, познати научник, академик Звонко Марић, септембра наредне године, износи свој утисак: „Носим најбоље утиске о поставци Музеја и богатству експоната, о лепоти текстова и о напорима и стручности сарадника. Захвалан сам лепим тренуцима са старим другом Хранославом Ракићем."

Своје утиске о поставци Музеја записивали су и бројни појединци, као и представници колективних посета. Значајна пажња поклањана је посетама школске омладине и студената, које су се одвијале редовно. Из њихових утисака издвојићемо само најинтерсантнија запажања: добро конципиран, модерна зграда, убедљиво делује, сусрет с прошлошћу, одушевљени смо, има племенитих решења, грађани Лесковца трба да су поносни, велико достигнуће које заслужује признање, основа за научни рад, богата прошлост, савремени приступ, тек се у Музеју упознаје Лесковац, модерно и стручно изложена грађа, значајно достигнуће у развоју музеолошке мисли, свака епоха свеобухватно приказана, драгоцена установа југа Србије, убедљиво и незаборавно, грађа дата на најсавременији начин, то је успешан спој историје и човека, стручна објашњења кустоса, овај Музеј може да служи као узор, по прегледности експоната спада међу најбоље Музеје, нов, савремен приступ музејској експозицији, солидно, исцрпно и са много система, својим изгледом Музеј побуђује поштовање према прошлости, експонати су прави пу-

токаз и мементо у васпитању генерација, резултат прегалаштва и вештине стручних радника Музеја, јединствена слика бурне историје, експонати врло укусно и зналачки одабрани, најуређенији српски Музеј, један од најлепших Музеја, најсликовитија објашњења кустоса, посета овом Музеју обавезује, ниједан Музеј није оставио снажнији утисак, технички срећен до савршенства, педантно, научно и хронолошким редом, посебно импресионирани личношћу Радмиле Стојановић која са великим познавањем, изванредно и на пластичан начин са пуно љубави приближава посетиоцу град Лесковац, два сата правог интелектуалног уживања.

У првој деценији другог миленијума настављено је са колективним посетама, а један број утисака односио се и на честе изложбе и друге манифестације у Музеју. Нажалост, од 2007. године књига утисака није задржала онај ниво који јој припада и који је изграђен у ранијим годинама. Ретки су утисци који потврђују постигнути рејтинг ове установе, као што је запис ученика Гимназије у Лесковцу 2007. године да је ово један од најлепших Музеја или ученика Трговинске школе да су поносни на овакав Музеј у свом граду. Маја 2011. године Весна Станков, етнолог, виши кустос Градског музеја у Вршцу записала је: „Стална поставка је веома едукативна и урађена са мером.“ Књига утисака престаје то да буде и претвара се у свеску за цртеже младих посетилаца, често са неозбиљним записима. Ипак, она је сведочанство о постојању једне поставке која је добила најласкавије оцене озбиљних и стручних посетилаца које заслужују да буду штампане у посебној публикацији као вредном и неопходном споменику способности музејских радника који су је осмислили и реализовали. У њој су и бројни записи представника страних земаља које треба педантно превести као потврду међународног поштовања оног што Лесковац поседује. У сваком случају, управо тако конципирна музејска поставка донела је велику славу Лесковцу. Надамо се зато да ће нова поставка бити достојна замена претходне, и по концепцији и по експонатима. Ако не рачунамо непримерене записе младих у новије време, интересантно је навести број записаних утисака по годинама:

1974 (15), 1975 (23), 1976 (28), 1977 (15), 1978 (14), 1979 (10), 1980 (6), 1981 (9), 1982 (5), 1983 (7), 1984 (11), 1985 (5), 1986 (6), 1987 (4), 1988 (4), 1989 (11), 1990 (3), 1991 (7), 1992 (5), 1993 (4), 1996 (6), 1997 (1), 1998 (5), 2000 (1), 2001 (2),2002 (6), 2003 (-),2004 (9), 2005 (46), 2006 (28), 2007 (22), 2008 (47), 2009 (17), 2010 (2), 2011 (8).

Из страних земаља било је записаних утисака из: Бугарске (9), Републике Македоније (14), Русије (4), из арапских земаља (5), Француске (4), Мађарске (2), Албаније (5), Енглеске (2), Пољске (2), Нигерије (1), Италије (2), Норвешке (1), Јапана (1), Сједињених Америчких Држава (6), Канаде (1).

ИЗВОР

Књига утисака Народног музеја у Лесковцу

ЛИТЕРАТУРА

Тимченко, Николај, „Народни музеј у Лесковцу“, Лесковац 1983.

Summary

Živan Stojković
1974-2011 EXHIBITION IN NATIONAL
MUSEUM OF LESKOVAC - IMPRESSIONS

Since the opening of the new National Museum of Leskovac in 1974 and the permanent exhibition, set up by curators and director Hranislav Rakić, there was guest book providing the opportunity for visitors to express their impressions. It was the ability to find the names of important cultural and public workers whose remarks about the exhibition are of great importance. Nevertheless, it often happens that, after a while, an important texts have been forgotten or only a small portion are found in the monograph, if they had the opportunity to be printed. Due to the fact these impressions are valuable for the rating of the Museum, they should be made available to the everyone, as a separate publication. As Leskovac Museum decided to change the interior and the permanent collection in 2011, there is no so highly and widely praised exhibition since the new one is in process of installation. Therefore, it was our intention to keep and protect the impressions about the former, so famous and much-hyped exhibition.

УДК 821.163.41.09-31

Александра Самокал-Јовановић

НАСТАНАК И РАЗВОЈ ТРИВИЈАЛНОГ РОМАНА У СРБИЈИ

За разлику од усмене, писана српска средњовековна књижевност била је скоро искључиво црквеног карактера. Писали су је црквени људи за потребе службе, а била је намењена црквеној елити. Ова књижевност није кореспондирала са српским народом, пре свега због језика на којем је писана, али и због њеног карактера. Крајем 14. и почетком 15. века стара српска књижевност почиње да се развија. Губећи искључиво црквени карактер, почиње да се окреће световним темама, а самим тим и да се обраћа широј читалачкој публици. Развоју српске књижевности допринело је и отварање првих штампарија. Крајем 15. века, тачније 1495. године, отвара се прва српска штампарија на Цетињу која, нажалост, није била дугог века. Због најезде Турака, српске штампарије се селе у Венецију и Беч где настављају са радом. У шеснестом веку отвара се већи број штампарија, углавном при манастирима.[1] Због турске окупације ове штампарије раде у отежаним условима, недостатак папира, штампање на пергаменту, као и скривање штампарија од Турака условило је спорији рад ових штампарија и скроман број издања. Најезда Османлија није успорила само развој штампарства у Србији, већ је у знатној мери успорила развој писане књижевности, али и културе и науке уопште.

Веома важан процес који директно утиче на развој књижевности је процес описмењавања. Да би се књижевна продукција развијала, мора да буде инспирисана одређеном потенцијалном читалачком публиком. Када говоримо о развоју писмености у Србији, чињеница је да је ситуација била јако лоша. Иако корене српске писмености вежемо за 9. век и просветитељски рад Ћирила и Методија, број писмених у Србији је тада био веома мали и таква ситуација ће се задржати током читавог средњег века. Немамо поуздане податке о броју писмених у Србији све до 18. века, али

---

[1] Штампарије су отваране овим редом: у Горажду 1519. године; у Рујну 1539. године; у Грачаници 1544. године; у Милешеви 1552. године; у Београду 1561. године; у Скадру 1563. године

многи историчари истичу да су били писмени углавном свештеници, и то мали број свештеничке елите. Велики проценат неписмености је свакако отежавајућа околност за бурнији развој књижевности. Међутим, постоји још један фактор који је паралелно утицао на спорији развој и писмености и књижевности, а то је чињеница да књижевни језик није био и говорни, односно народни језик. Већина Срба није знала књижевни језик, тако да је процес описмењавања или развоја књижевности био отежан до таквих граница да је скоро било немогуће очекивати неки виднији напредак. Тај проблем је трајао све до 18. века. Док се у Европи у овом веку, под утицајем просветитељских идеја, бурно развијају књижевност, наука и култура, Срби проблеме са језиком решавају захваљујући Вуковим реформама тек 1868. године. Због свега горе поменутог (али и непоменутог – нисмо се дотакли развоја школског система у Србији), у 19. веку број писмених је и даље веома мали, процењује се да је на почетку века он износио мање од 3%. Колико је споро текао процес описмењавања поткрепићемо статистичким подацима: године 1866. у Србији је било писмено само 4,18%, осам година касније, 1874. године тај број се пење на 6,72%, а двадесети век смо дочекали са само 17% писмѐног становништва. У Италији је 1931. године било 80% писмених, а код нас се те исте године број писмених кретао око 40%. Приликом тумачења ових података морамо узети у обзир и територијалну, полну и националну дистрибуцију писмености (мањи је број писмених на селу него у граду, жена у односу на мушкарце...).[2]

Деветнести век је на пољу друштвено-политичког живота Србије период изузетно бурних дешавања и великих друштвених преокрета. У овом веку Срби, после више деценија латентног отпора, започињу озбиљну борбу против Отоманског царства, најпре Првим (1804. године) и десетак година касније Другим српским устанаком (1815. године). У овом периоду дошло је и до смене династија, 1842. уместо кнеза Михаила Обреновића дошао је на власт кнез Александар Карађорђевић. Срби су паралелно са борбом за решавање националног питања водили и борбу за коренште друштвене промене, трудећи се да ухвате корак са савременим европским токовима. Као резултат борбе против Отоманске империје[3] формирана је независна Кнежевина Србија која добија међународно признање 1878, а већ 1882. године трансформише се у Краљевину Србије.

И управо у оваквом историјском, друштвеном и културном миљеу, без обзира на то што је број писмених почетком 19. века у Србији био мали, српски писци који су били упознати са европским трендовима нашим читаоцима полако почињу да нуде дела на говорном српском језику, али и

---

[2] Као извор статистичких података о броју писмених користила сам рад др Момчила Исића: *Писменост у Србији између два светска рата*, који је објављен у зборнику *ОбразовањеСрба крз векове,* Београд, Историјски институт, 2003.

[3] Поред балканских ратова, треба споменути и српско-турски рат 1876-1878. год.

дела која нису само религиозне или научне природе, већ и забавног карактера. Тако 1801. године излази из штампе први српски тривијални роман. Овај роман има посебно место у историји српске културе и књижевности због тога што је он, у ствари, први српски роман уопште. Као и у другим областима живота, каснили смо и у развоју књижевности, сматра се да је *Ласариљо дел Тормеса* први нововековни роман, штампан 1554. године у Шпанији. Како тривијална књижевност није једини облик тривијалне литературе, већ и други облици подлежу тривијализацији у Србији, прво објављено тривијално дело није био роман већ *Вечити календар*. Првокласно штиво за забаву и разбибригу. Упућује нас у тајне хороскопа, хиромантије, гледања у шољу, сановник и многе друге вештине у којима су наши преци уживали. Објавио га је 1783. године **Захарије Орфелин** (1726–1785). Он је био истакнути српски песник, историчар, бакрорезац, просветитељ, калиграф, писац уџбеника и један од најпросвећенијих и најобразованијих Срба 18. века. Орфелин се не може сврстати у ствараоце који су се бавили само тривијалном литературом, већи део његовог стваралаштва је веома значајан део културне баштине Србије. У том смислу, издвајају се његова најважнија дела: песма *Плач Сербији*, *Житије Петра Великог и Славено-сербски магазин,* издат 1768. године. Овај магазин је први часопис код Јужних Словена. Као и Орфелин и **Атанасије Стојковић** (1773–1832) истакнути је српски писац и научник, члан руске Царске академије нука, професор и ректор универзитета у Харкову. Физичар по образовању и писац прве физике на српском језику, али и писац првог српског тривијално-љубавног романа *Аристид*[4] *и Наталија.* Овај роман објављен је 1801.године у Будиму. Роман је моралносентименталистичке фабуле, прилично наивно и сладуњаво описује љубав главних јунака Аристида и Наталије од првих дана, преко брачног живота и васпитања деце. Роман је писан у црно-белом маниру, у њему се даје слика борбе добра и зла. Ово дело велича снагу љубави и брачног живота. Наравно главни јунак Астрид, иако је стављен на искушења, успева да их победи, одлази на село и бива награђен љубављу своје жене Наталије и, коначно, у брачној луци налази духовни спокој. Веома занимљиво је и дело *Кандор или откривање египатских тајни,* писано по узору на Волтеров *Кандид,* роман са филозофско поучним намерама и доста мистичних елемената. Као и код претходног аутора, већи део опуса Атанасија Стојковића не можемо сврстати у тривијалну литературу. Овај аутор неправедно је заборављен, а узрок томе је чињеница да је писао на славјаносербском језику, због чега га је критиковао и Вук Караџић. Све до 2010. године био је неопходан речник и доста труда за читање овог дела, сматрам да је то могло одбојно да делује на потенцијалне читаоце.

[4] Аристид, мушко име грчког порекла, у преводу значи најбољи, потомак најбољег.

Данас је то дело преведено на српски језик и надам се да ће наћи своје место у савременом српском читалаштву. **Милован Видаковић** (1780-1841) још један је од писаца првих српских тривијалних романа. Видаковић има богатији опус од свог претходника, најпознатији романи су му: *Усамљени јуноша* (1810), *Велимир и Босиљка* (1811), *Љубомир у Јелисијуму* у три дела (1814, 1817, 1823) и *Касија царица* (1827). Његов рад је под утицајем позноантичког љубавног и средњовековног барокног витешког романа. Јунаци у Видаковићевим романима „обично су растављени љубавници или изгубљени сродници који се траже, лутајући по свету, а кад се нађу, најпре се не препознају. Видаковићевој популарности највише је допринело то што он такве типске фабуле смешта у српски средњи век, што обрађује моралне и сентименталне теме које је код нас одомаћио Доситеј, што је боље од свих погодио тон и дух тзв. „слатког стила". Видаковић је извршио велики утицај на даљи развитак српског романа. У првој половини 19. века јавило се више писаца који, по угледу на њега, пишу романе с темама из српске историје. Његов утицај осећа се и код Стерије, Атанацковића и Игњатовића, који су српски роман подигли на већи књижевни и уметнички ниво."[5] **Лазар Комарчић** (1839-1909) био је учитељ и гостионичар. Да се ни пре два века није много разликовао однос према тривијалној литератури говори нам чињеница да је Комарчић био један од најчитанијих писаца у Србији. О томе је писао и Јован Скерлић који 1906. године објављује текст *Шта се чита у нашој Народној библиотеци?* Податак да је Комарчић један од најчитанијих српских писаца износи се као доказ о лошем укусу наше читалачке публике. Он Комарчића не сматра писцем и зато га није ни уврстио у своју *Историју нове српске књижевности*. Посебност Комарчићевог дела огледа се у чињеници да је он писац првог српског научно-фантастичног романа, а по некима и писац првих детективских романа. Комарчић је оставио опус од девет романа и две збирке приповедака. Најзначајнија дела су: *Драгоцена огрлица* (1880), *Два аманета* (1893), *Један разорни ум* (1893), *После милион година* (1989.), *Једна угашена звезда* (1902). Већина његових дела грађена је према шаблонима типичним за ову врсту романа, ликови су поларизовани на добре и зле и након безброј искушења добри бивају награђени а зли кажњени. Стилом лаким за читање привукао је велики број читалаца, његова дела се с правом могу звати првим српским бестселерима. **Пера Тодоровић** (1852-1907) био је српски новинар и писац, један од оснивача Народне радикалне странке. Оснивач је *Малих новина* (1889-1903), првих информативно-сензационалистичких новина у Србији. То су уједно прве новине које су на улици продавали колпортери, а новине су достизале и тираж од 30.000 примерака, што је завидан тираж и за данашње прилике.

[5]. Јован Деретић, цитирано дело, стр.40.

Осуђен је на смрт због Тимочке буне коју су 1883. против режима краља Милана Обреновића у зајечарском крају подигли радикали, али је и помилован. Његова најпознатија дела су: *Силазак с престола* (1889), *Карађорђева смрт* (1892), *Смрт кнеза Михајла* (1893), *Прогонство Обреновића* (1896). Он је писао историјске романе, фабуле тих романа крећу се од „великих историјских покрета, дворских и политичких интрига, до скандалозних еротских авантура и опскурних породичних историја.“[6] Објавио је у *Малим новинама* око тридесетак романа у наставцима. Тодоровићеви романи и остали списи често су писани сензационалистички, без великих уметничких претензија, са намером да привуку пажњу што већег броја читалаца, што му је и успевало. **Драгутин Илић (1858-1926)** био је српски политичар и писац, брат Војислава Илића. Иза себе је оставио обиман списатељски опус који броји више од 20 драма и неколико збирки песама. Најпознатија Илићева дела су: *Хаџи Ђера* (1898), *Хаџи Диша* (1906), *После милион година* (1889) и *Секунд вечности* (1921). Дела Драгутина Илића жанровски можемо да поделимо на историјски и научно-фантастични текст. Кад је у питању историјски роман који писца може лако одвести на пут тривијалности, Драгутин Илић је одолео изазову. Ипак, његова дела научно–фантастичне оријентације одликују се неким елементима овог типа књижевности. Драгутин Илић у свом делу *После милион година,* које је настало шест година пре Велсовог *Времеплова*, а можемо га слободно назвати првом SF антиутопијом на свету, нуди нови тип грађења тривијалног романа, без срећног краја, карактеристичног за антиутопију, где борба технички инфериорног и супериорног постаје носилац фабуле. Овај шаблон и карактеристични начин сликања ликова, као и грађење приче до данашњег дана биће узор многим антиутопијама. **Чедомиљ Мијатовић** (1842-1932) оставио је дубок траг у историји српске политике, историографије и књижевности. Више пута је био министар финансија и министар иностраних послова. Као политичар либералне оријентације, залагао се за опште право гласа. Често се његово име везује за ауторство *Креманског пророчанства*. Његова најзначајнија дела су: *Иконија везирова мајка* (1891), *Рајко од Расине* (1892), *Кнез Градоје од Орловa града*, *Краљичина Анђелија*. Радња Мијатовићевих романа смештена је у 17. век, а инспирисана је неким конкретним дешавањима у том периоду; он своје јунаке слика црно-бело, а покреће их морална одговорност. “Тривијалност Мијатовићевог романескног света несумњиво је потврђена овом високом конвергенцијом схеме и поруке, доведеном до идентично-

---

[6] Татјана Јовићевић, „Ка модерности историјског романа: историја, идеологија и фикција у српском историјском роману с краја 19. века“, Наслеђе – часопис за књижевност, уметност и културу, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 2004, година 1, бр1, стр.51.

сти, тј. до уцртаности значења у схематизоване сижее. Истрајавајући у остваривању неког племенитог подухвата, ирealни узорни јунак показује читав репертоар врлина које су таквом лику прописане и литерарном традицијом и очекивањима публике, а роман је концентрисан на афирмацију тих особина као апсолутних вредности.“ [7] Оно што је карактеристично за Мијатовићево дело, а што није често у савременој тривијалној литератури, то је да главни јунаци гину. На овај начин аутор додаје на драматичности читавом делу и подвлачи њихов патриотизам и спремност да се да живот за морална начела. **Таса Ј. Миленковић** (1850 – 1918) био је први школовани полицајац у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и један од утемељивача крими прозе. Његово најпознатије дело *Живот за динар* објављено је 1888. године у часопису *Порота*. У овој проповеци Миленковић, на запрепашћење својих суграђана, веома пластично описује убиство угледног београдског трговца и његове породице. У листу *Правник* (1892) објављује новелу *Поноћ*. Такође, значајан је по томе што је објавио и прву приповетку о малолетним преступницима под називом *Деца кесароши*. Веома су занимљиви и његови дневници у којима описује најстравичније, најбруталније и веома потресне случајеве из његове полицијске праксе. Као писац, Миленковић је уживао велику популарност не само у Србији већ и у Хрватској и Словенији. Његова дела превођена су на: енглески, немачки, румунски и руски. **Милица Јаковљевић** (1887-1952), српска списатељица и новинарка, радила је и под псеудонимом **Мир-Јам.** Њен рад и популарност превазилазе границе Србије, радо је читана на читавој територији бивше Југославије. Иза себе је оставила богат списатељски опус. Најзначајнији романи ове списатељице су: *Рањени орао*, *То је било једне ноћи на Јадрану*, *Непобедиво срце*, *Отмица мушкарца*, *Грех њене маме*, *У словеначким горама*, *Самац у браку*, *Мала супруга*, *Изданци Шумадије*. Објавила је и више збирки приповедака: *Дама у плавом*, *Девојка са зеленим очима*, *Часна реч мушкарца*, *Све оне воле љубав*, као и позоришне комаде: *Тамо далеко*, и *Еманципована породица*. Милица Јаковљевић бајковито гради своје љубавне романе. Главне јунакиње су девојке пуне врлина које су у једном тренутку поклекле пред изазовима живота (оне, или њихови родитељи). Главни јунаци након дужег времена испаштања грехова, коначно проналазе љубав свог живота и духовни смирај. Као и многи други писци тривијалне литературе, ни Милица Јаковљевић се није нашла у књижевним историјама и прегледима, ипак, њени романи су нашли пут до читалаца, а популарност њених дела не бледи, и данас је један од најчитанијих писаца у Србији. Сигурна сам да не постоји ниједна библиотека у Србији која на својим полицама нема њене књиге, наравно, никад у довољном броју који би задовољио интересовање корисника.

[7] Татјана Јовићевић, цит. дело, стр. 49..

На крају овог кратког приказа најзначајнијих дела и писаца српске тривијалне књижевности 19. и 20. века треба истаћи да је он представља само радове који су изазвали највише интересовања код публике. Неправедно би било не споменути, као веома популарне писце тривијалне литературе, и **Андру Гавриловића** (1864-1929), **Јакова Игњатовића** (1822-1889), **Милана Јовановића – Морског** (1834-1896).

СПЕЦИФИЧНОСТИ СРПСКОГ ТРИВИЈАЛНОГ РОМАНА

Српски тривијални роман, слично европском, жанровски је разнородан. Најчешће су заступљени историјски романи, љубавни и романи детекције, а у нешто мањем обиму и SF романи. Поред општих карактеристика, тривијални романи у Србији имају неке особености везане за наш фолклор, културу, друштвене и историјске прилике. Спецификум за српску тривијалну сцену 18. и 19. века је чињеница да су писци ових романа били истакнути српски ителектуалци, а неретко и део европске интелектуалне елите. Истина је да су они били упознати са врхунским достигнућима у науци и уметности, а без сумње, већина њих је била надарена и довољно образована да препозна и напише дело високе уметничке вредности. Многи од њих су и написали естетски веома вредна дела. Поставља се питање зашто су такви интелектуалци, између осталог, својим сународницима понудили тривијални роман. Одговор смо покушали да дамо проучавајући друштвене услове у којима настаје ова појава. У Србији је у 19. веку био веома мали број писмених људи, а и они који су били писмени нису били довољно образовани да би били пријемчљиви за дела високе уметничке вредности, тако да је било логично да је српско читалиште у том периоду било заинтересованије за тривијална дела, и ништа мање није било логично таквој публици понудити оно што јој највише одговара. Атанасије Стојковић у делу *Аристид и Наталија* каже: „Ласкава помисао да ће онај који буде ово читао провести један весели тренутак бодри руку моју... Непокварене нарави, узвишеност врлине заједно са њеном наградом на овом свету и штетне последице порока јесу предмет моје приче.“[8] Као што сам аутор каже, поред забаве, ти романи су, уз занимљиву радњу, на забаван начин читаоцу пружали моралну поуку, подучавали су га о хигијени, медицини, историји и географији сопствене земље или неке далеке земље за коју читалац никад није чуо, или о нечем другом. Управо две веома битне функције тривијалне књижевности јесу **забавна и едукативно-образовна.** Када је едукативна функција тривијалног романа у питању, она се развијала још у

[8] Атанасије Стојковић, *Аристид и Наталија,* Градска библиотека Рума, Рума, 2010, стр.13.

једном правцу. Тривијални роман је био добро оружје у борби против неписмености. У Србији је у 19. веку била распрострањена појава да малобројни писмени људи окупе већи број људи у кући или у кафани и читају им или препричавају занимљиве књиге које су прочитали. Ови занимљиви романи могли су, а често су и били подстицај (како због забавне, тако и због образовне функције) неписменима да науче да читају и пишу. **Компензаторска функција** је још једна веома битна функција која је одиграла велику улогу у развоју српског тривијалног романа. Пратећи авантуре хероја и херојина из тривијалних романа, емпатијом и сами можемо да проживимо све оно што никада у реалном животу нисмо имали нити доживели. Тако је напаћени српски народ који је доживео пораз у Косовском боју и живео тежак живот под османлијском окупацијом оберучке дочекао тривијални историјски роман, идентификујући се са херојима који након безброј недаћа и неправди које је живот донео ипак бивају победници и јунаци.

Иако почетком 19. века немамо идеалне услове за буран развој књижевности, без обзира на то што смо за Европом у сваком погледу заостајали, тривијални роман полако, али сигурно, почиње да се рађа и заузима своје место у српској књижевности и култури, стварајући повољнију климу за бржи развој писмености, културе, али и других облика књижевности.

ТРИВИЈАЛНА ЛИТЕРАТУРА

Паралелно са романом, развијали су се и други облици тривијалне литературе, а неки од њих били су везани за појаву и развој штампе. Неоспоран је утицај штампе на разне друштвене процесе, односе и феномене и тривијална литература није одолела утицају овог медија. Тачније, веома значајну улогу у развоју и популарисању тривијалне литературе имала је штампа, с друге стране, тривијална литература је помогла штампи да привуче онај део популације који није био заинтересован за економско-политичке теме. Симбиотичко бивствовање ова два феномена, започето у 19. веку, и данас је често коришћена формула за успешан пласман штампе. Проучавајући српску дневну и ревијалну штампу која је излазила у Србији током 19. и 20. века, можемо да констатујемо да је веома мали број новина одолео искушењу и доследно инсистирао на политици да не објављује тривијалне текстове. Поред осталих тривијалних текстова, а њих је стварно велики број (разни фељтони, црне хронике, сензационалистички текстови о популарним личностима, рубрике типа „Бисерно срце“, огласи, читуље...), можемо издвојити као веома занимљив и значајан феномен „роман у наставцима“. Напоменула бих да доза опре-

зности, када гогоримо о роману у наставцима, мора да постоји, јер није све што је излазило у новинама као роман у наставцима аутоматски и тривијално. Пручавајући штампу регистровала сам да су се у наставцима објављивали и веома озбиљни и, са уметничке тачке, значајни романи. Ипак, већина романа објављених у наставцима је „лака литература", литература за забаву и разбибригу. Сама чињеница да се неки роман објављује у наставцима говори о томе да је то литература која не захтева дубоку пажњу током читања, да је након једнодневног или недељног пазирања могуће наставити са читањем без већег напора, чињеница је да ако пропустимо неки број новина и не прочитамо неколико наставака, да ћемо у већини случајева, без посебног напора, наставити са читањем, што свакако није случај са делима која називамо уметничким и која често захтевају дубоку концентрацију, а неретко и велики интелектуални напор приликом читања. О популарности романа и приповедака у наставцима говоре саме новине, ако и површно погледамо српску штампу 19. и 20. века, видећемо да су романе у наставцима објављивали скоро сви часописи и дневне новине. Илустрације ради, рећи ћемо да је **Политика** од 12. јануара 1904. године па све до 1989. године објављивала, скоро без прекида, романе у наставцима. Објављено је више стотина романа и приповетки разних жанрова и аутора: Конан Дојл, Е.В.Хорнунг, Б.М. Крокер, Илија Кремер, Хаол Кен, Е. Купер, Боб Шо, Х. Харисон, Сидни Шелдон и многи други. Од 1989. године па надаље крими и љубавне романе уредништво Политике замењује романсираним биографијама или дневницима познатих личности из српског политичког живота. Ови текстови, подједнако тривијални, сензационалистички писани, прожети националистичким ставовима, најављивали су догађаје који су уследили након 1991. године. Поред **Политике,** романе у наставцима објављивале су и: **Српске илустроване новине** (излазиле у Новом Саду, у периоду 1881-1882), **Нови покрет** (лист излазио током 1906. године), **Јавор** (излазио у периоду 1862-1863), **Даница** (часопис излазио у периоду од 1860-1872), **Вила** (1865-1868), као и многе друге новине и часописи. Након Другог светског рата, одређени број новина специјализује се за сензационалистичко новинарство у „жутој" штампи, тривијални романи у наставцима су у њој учестала појава. Због великог интересовања читалачке публике за овај вид литературе, неке новинске куће су почеле да издају викенд романе, у почетку као независне публикације, углавном љубавног или криминалистичког жанра. Ова појава која је и данас веома актуелна, захтева озбиљно социолошко проучавање.

Нема сумње да су тривијални романи заузимали значајно место у књижевном и друштвеном животу у 19. и 20. веку у свим земљама Европе, па и у Србији. Иако у другој половини 20. века и почетком 21. ве-

ка буран развој телевизије и других средстава масовне културе нуди публици нове облике лаке забаве која веома често има кич карактер, тривијална литература не губи на значају. У ствари, чињенице нас терају да закључимо да је 21. век – век хиперпродукције кича у литератури. Поред класичних облика тривијалне литературе, јављају се и неки нови облици тривијалног текста као што је рецимо **SMS** порука**,** али и многи други облици **дивље књижевности**. **SMS** поруке, нарочито оне које се шаљу за неке празнике (Божић, Ускрс, Нова година или неки лични празник) често имају тривијални карактер и веома су значајне због до сада невиђене наметљивости и свеобухватности разних друштвених заједница. Овај друштвени феномен до данас није добио адекватну пажњу социолога, а представља веома значајан степен у еволуцији тривијалног текста.

ЛИТЕРАТУРА

Александер Викторија Д, *Социологија уметности*, Београд, Clio, 2007.

Божиливић Никола, *Кич: Студија о човеку и псеудо култури*, Ниш, Зограф, 2002.

Божовић Ратко, *Лексикон културологоје*, Београд, Агенција Матић, 2006.

Божовић Ратко, *Живот културе,* Београд, Филип Вишњић, 2009.

Вујаклија Милан, *Лексикон страних речи и израза*, Београт Просвта, 1972.

Глушчевић Зоран, *Живот у ружичастом*, Београд, Просвета, 1990.

Деретић Јован, *Историја српске књижевности,* Београд, Просвета, 1983.

Деретић Јован, *Српски роман 1800-1950,* Нолит, Београд, 1981.

Дорфлес Ђило, *Кич: антологија лошег укуса*, Загреб, Голден маркетинг, 1997.

Ескарпи Роберт, *Социологија књижевности*, Загреб, Матица Хрватска, 1970, стр. 22.

Живковић Драгиша, *Речник књижевних термина*, фототипско издање, Бања Лука, Романов, 2001.

Исић Момчило, *Писменост у Србији између два светска рата*, у: Зборник радова *Образовање Срба кроз векове*, Београд, Историјски институт, 2003.

Јаковљевић Милица, *То је било једне ноћи на Јадрану,* Београд, Народна књига-Алфа, 2001.

Јовићевић Татјана, *Ка модерности историјског романа: историја, идеологија и фикција у српском историјском роману с краја 19. века,* Наслеђе – часопис за књижевност, уметност и културу, Крагујевац, Филолошко-уметнички факултет, 2004, година 1, бр1.

Клајн Иван и Шипка Милан, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад, Прометеј, 2007.

Клајн Иван и Шипка Милан, *Велико речник страних речи и израза*, Нови Сад, Прометеј, 2007.

Мала енциклопедија Просвета том 2, Београд, Просвета, 1986.

Матијевић Предраг, *Књижевност и њена друштвена функција*, Нови Сад, Раднички универзитет *Радивој Ћипранов*, 1977.

Новаковић Дарко, *Старогрчки љубавни роман – античка тривијална врста,* , у: Зборник радова *Тривијална књижевност,* Београд, Студентски издавачки центар, 1978.

Павићевић Светислав, *Функција бића књига*, Култура, Београд, Завод за проучавање културног развитка, 1987, бр. 76/77.

Павличић Павао, *Пучка тривијална и масовна књижевност,* у: Зборник радова *Тривијална књижевност,* Београд,, Студентски издавачки центар, 1978.

Петровић Сретен, Кич као судбина, Београд, Чигоја, 2006.

Петровић Сретен, *Социологија књижевности*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1990.

Рајић Љубиша, *Текст у времену*, Београд, Геопоетика, 2008.

Скерлић Јован, *Историја нове српске књижевности*, Београд, Завод за уџбенике, 2006.

Солар Миливоје, *Теорија књижевности,* Загреб, Школска књига, 1976.

Стојковић Атанасије, *Аристид и Наталија,* Рума, Градска библиотека Рума, 2010.

Lynda J. King, *Best-sellers by Designe Viki Baum and the House Ullstein (The Development of Popular Literature in Germany),* 1988, Wayne State University Press, Detroit, Michigen, USA.

http://www.alnari.rs/alnari/default.aspx

http://www.biblio-knjazevac.org/index.php?option=com_content&view=article&id=174:-2010-&catid=44:2010-04-15-22-40-28&Itemid=69

http://www.gbns.rs/

http://www.knjigainfo.com/

http://www.laguna.rs/?gclid=CLjm-5mPzaICFUST3wodXGQIxg

http://www.nb.rs/pages/article.php?id=14233

http://www.nb.rs/pages/article.php?id=9801

http://www.scribd.com/doc/4004147/-

http://www.thegoldendream.com/landofcokaygne.htm

Summary

Aleksandra Samokal-Jovanović

TRIVIAL NOVEL IN SERBIA - ORIGIN AND DEVELOPMENT

The author states that the first trivial novels in Serbia appeared in the begining of 19 century, i.e. after the liberation of Serbia from the Turkish dominion and its establishment and the emancipation of the collective mentality of the Serbian society (changes of historical, social and cultural milieu). Regardless to the low level of literacy in Serbia, Serbian writers, familiar with European trends, gradually began to offer their books/the written literature in spoken language of the Serbs, including not only religious and scientific works but entertaining works as well.

Due to the fact the trivial fiction is not only form of trivial literature (since the other forms of written works were also influenced by trivialization), the first trivial written work published in Serbia was not a novel but a Perpetual Calendar (1783) of Zechariah/Zaharije Orfelin Stefanović. The first Serbian trivial novel was published in 1801.

The author highlights the most significant authors of Serbian trivial novels including brief biographies and their written works.

УДК 343.13(497.11)

Нина Костић

КРИВИЧНИ ПОСТУПАК ПРЕМА МАЛОЛЕТНИЦИМА

Увод

Одрастању и формирању човека од изузетне важности је животни период до пунолетства, до навршених 18, односно до 21 године. Сва пажња друштва морала би да буде усмерена на правилан развој малолетника, који су саставни део општег друштвеног процеса, његов активан чинилац и његова будућност. Пунолетство се дели на млађе и старије малолетно доба, што представља и важну чињеницу за третман у свакодневном животу, правима и обавезама. Нажалост, ни малолетна лица не могу бити потпуно заштићена од штетних и девијантних појава у друштву, па чак ни да буду актери таквих догађаја. Бројни су фактори који утичу на такве ситуације када млад човек, свесно или несвесно, учини кривично дело за које мора бити кажњен. То је, у ствари, и најтежи проблем, како за правни систем тако и за друштво у целини.

1. Појам

У савременом кривичном процесном законодавству поступак према малолетницима је регулисан различито од поступка према пунолетним лицима. Важна чињеница је да су малолетна лица у процесу формирања и зато друштво према њима поступа хуманије и настоји да их учини корисним члановима за будућност. (1) Кривични поступак према малолетницима регулисан је двојако: посебним законом или посебним поглављем у оквиру Закона о кривичном поступку. Република Србије се определила за прво решење и 2005. године донела је Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривично-правној заштити малолетних лица (ЗМКУД). Одредбе овог закона примењују се према лицима за која постоји основана сумња да су извршили кривично дело као малолетници, а у време покретања поступка, односно суђења, нису навршили 21 годину. Уколико малолетно лице до навршених 14 година изврши кривично дело, кривични

поступак се обуставља и о томе се обавештава орган старатељства ради предузимања мера у оквиру његове надлежности. Такође, после навршене 21 године живота према лицу које је као млађи малолетник извршило кривично дело не може се водити кривични поступак.(2) Уколико је пунолетно лице извршило кривично дело, а у време суђења није навршило 21 годину живота, а код кога се до почетка главног претреса установи да долази у обзир изрицање васпитне мере, према њему се примењује редовни кривични поступак уз примену особености кривичног поступка према малолетницима. Уколико се догоди да је малолетник учествовао у извршењу кривичног дела заједно са пунолетним лицем, поступак ће се за њега издвојити и спровести према ЗМКУД. Постоје и ситуације када поступак мора бити вођен јединствено ако је то потребно за утврђивање кривичног дела.(3)

2. ОСНОВНЕ ОДЛИКЕ КРИВИЧНОГ ДЕЛА ПРЕМА МАЛОЛЕТНИЦИМА

Ради заштите личности малолетног учиниоца кривичног дела у кривичном поступку, Закон је направио низ одступања од редовног кривичног поступка.

а) Особеност поступка у односу на његову структуру и јавност

1. Прва особеност је његова структура. Он има три стадијума: припремни поступак, поступак пред већем за малолетнике и поступак по правним лековима.

2. По ЗМКУД јавност се увек искључује кад се ради о малолетнику, а само изузетно на главном претресу може се дозволити ограничена јавност. Такође је забрањено, без дозволе суда, објављивање података који се односе на ток кривичног поступка према малолетнику и она је трајна. Дозволу за објављивање неких делова поступка може дати само суд.

б) Особеност поступка у односу на органе који учествују у поступку.

1. Особеност код органа надлежног за покретање поступка. Без обзира на то о каквом делу се ради, једини овлашћени орган за покретање кривичног поступка према малолетницима је јавни тужилац за малолетнике који је стекао посебна знања из области права детета и преступништва младих.

2. Учешће органа старатељства у поступку

Органи старатељства учествују у кривичном поступку против малолетника и имају право да се упознају о току поступка и да указују на чињенице и доказе који су од важности за доношење правилне одлуке.

3. Хитност и обазривост поступка

Обавеза је органа који учествују у поступку да најхитније достављају све што се од њих тражи. Судија за малолетнике је обавезан да сваког ме-

сеца обавештава председника суда који поступци нису окончани и о разлозима зашто се то догодило. Учесници поступка су дужни да поступају обазриво према малолетнику приликом његовог саслушања.

3. ОСОБЕНОСТ ПОСТУПК А У ОДНОСУ НА ЛИЦЕ ПРЕМА КОМЕ СЕ ВОДИ ПОСТУПАК

1. Забрана суђења малолетнику у одсуству. Малолетнику се не може судити у одсуству. Међутим, Веће за малолетнике може, за време извођења појединих доказа или говора странака, наредити да се малолетник удаљи из заседања.

2. Бранилац малолетника.

У поступку који се води према малолетнику малолетник мора имати браниоца, како приликом првог саслушања, тако и током читавог поступка. Ако сам малолетник или његови сродници не узму браниоца, њега ће по службеној дужности поставити судија за малолетнике. То може бити само адвокат који је стекао посебна знања из области права детета и преступништва младих.

3. Немогућност ослобађања од дужности сведочења.

У поступку према малолетницима нико не може бити ослобођен дужности да сведочи о околностима потребним за оцену зрелости малолетника, упознавање његове личности и прилика у којима живи.

4. Особеност код позивања малолетника и достављања писмена.

По правилу, малолетник се позива преко родитеља, односно законског заступника. Изузетак је сам у случају хитности када малолетника доводе службена лица органа безбедности у цивилној одећи водећи рачуна да то буде неупадљиво. Достављање писмена малолетнику врши се по општим важећим правилима уз два изузетка: да се не истичу на огласној табли суда и да се малолетнику одлука усмено не саопштава.

5. Могућност смештаја у одговарајућу установу и вршења надзора над малолетником.

Уколико судија за малолетнике нађе да је средина у којој малолетник живи и ради таква да га треба издвојити из ње, наредиће да се он још у току припремног поступка привремено смести у прихватилиште, васпитну или стручну установу, да се стави под надзор органа старатељства или да се преда другој породици. Одлука може бити и укинута ако престану разлози који су проузроковали њену примену.(4)

3. КРИВИЧНИ СУД ЗА МАЛОЛЕТНИКЕ

Кривични суд за малолетнике није никакав посебан суд, већ је то теоретски назив за редован суд у случају кад он расправља о кривичним

стварима које се односе на малолетнике. Особеност је у саставу и надлежности суда. У вишим судовима постоје судије за малолетнике и веће за малолетнике. Поступак према малолетницима води се у првом степену пред судијом за малолетнике и већем за малолетнике Вишег суда. У првостепеним судовима већа за малолетнике су мешовита и састоје се од судије за малолетнике и двојице судија поротника, по правилу различитог пола. У другом степену надлежно је веће за малолетнике непосредно Вишег суда састављено од тројице судија. Судије поротници се бирају из редова наставника, учитеља, васпитача и других стручних лица која имају искуства у раду са младима. Судија за малолетнике у већу

спроводи припремни поступак када се испитује и личност малолетника за примену најпогоднije санкције. Првостепена стварна надлежност увек припада Вишем суду, без обзира на то о којем кривичном делу се ради. За малолетнике кад се ради о месној надлежности надлежан је суд у његовом пребивалишту. (5)

4. ТОК ПОСТУПКА ПРЕМА МАЛОЛЕТНИЦИМА

а) Уопште о току поступка према малолетницима

Цео кривични поступак према малолетницима има три стадијума
- припремни поступак
- поступак пред већем за малолетнике и
- поступак по правним лековима

б) Покретање поступка и контрола покретања поступка

Ту су присутне две особености:
- орган надлежан за покретање поступка
- начела која важе за покретање поступка

За покретање поступка надлежан је јавни тужилац за малолетнике без обзира на то о којим кривичним делима се ради. По приватној тужби он може или не мора покренути поступак у року од три месеца. Ако постоје докази да је малолетник учинио кривично дело јавни тужилац за малолетнике је обавезан да покрене поступак. Ту постоје два изузетка у којима се он руководи начелом опортунитета (прилагођавања). Најпре ако процени да није целисходно вођење кривичног поступка против малолетника при чему узима у обзир природу кривичног дела, околности под којима је дело учињено, ранији живот малолетника и његова лична својства. За утврђивање тих чињеница може се обратити психологу, педагогу, специјалном педагогу, ако га има у јавном тужилаштву. Он може упутити малолетника у прихватилиште за децу и омладину или у васпитну установу. У другом случају може да не покрене поступак ако је извршење казне или казнене мере у току за већ учињено кривично дело. (6)

в) Припремни поступак

То је први стадијум поступка према малолетницима и започиње доношењем решења судије за малолетнике, односно већа за малолетнике надлежног суда по захтеву јавног тужиоца за малолетнике за покретање поступка. У тој фази се прикупљају чињенице и околности о кривичном делу малолетника што утиче на доношење одлуке о даљем поступку према малолетнику. Уколико се судија за малолетнике не сложи са захтевом јавног тужиоца за малолетнике за покретање поступка о томе доноси одлуку веће за малолетнике Вишег суда.

По покретању поступка судија за малолетнике сам одређује начин извођења појединих радњи поштујући право оптуженог на одбрану. Судија за малолетнике може поверити органу унутрашњих послова претресање стана или привремено одузимање предмета на основу одредаба Закона о кривичном поступку. Саслушању малолетника у припремном поступку морају присуствовати јавни тужилац за малолетнике и родитељ, усвојилац, односно старалац. Осталим радњама присуствују по потреби. Приликом извођења појединих радњи судија за малолетнике може наредити удаљење малолетника. Испитивање малолетника се спроводи уз помоћ педагога или другог стручног лица. Појединим радњама може присуствовати и представник органа старатељства. Посебно се обраћа пажња утврђивању чињеница о личности малолетника и на његову средину: године, душевна развијеност, испитивање средине у којој малолетник живи. (7)

Судија ће за утврђивање тих чињеница саслушати и родитеље или старатеље малолетника, а може затражити и извештај од органа старатељства. Прикупљање тих података судија може поверити и стручном раднику (социјалном раднику, педагогу). А ако је потребно утврдити здравствено стање малолетника, прегледају га и вештаци лекари, педагози, психолози. Судија може у појединим случајевима одредити и притвор за малолетника највише два месеца, и то на основу решења судије за малолетнике месец дана, а веће за малолетнике може одредити још месец дана. Међутим, од подношења предлога за изрицање кривичне санкције притвор за старијег малолетника може да траје највише шест месеци, а према млађем малолетнику најдуже четири месеца. Малолетник притвор издржава одвојено од пунолетних лица.

Припремни поступак се завршава кад судија за малолетнике испита све околности које се односе на извршење кривичног дела и на личност малолетника, након чега доставља списе јавном тужиоцу за малолетнике. Јавни тужилац за малолетнике може захтевати да се припремни поступак допуни или да достави образложени предлог већу за малолетнике за изрицање кривичне санкције. Јавни тужилац за малолетнике може да обустави поступак против малолетника након увида у резултате припремног поступка. (8)

г) Поступак пред већем за малолетнике и одлуке већа за малолетнике

Поступак пред већем за малолетнике почиње заказивањем седнице већа или главног претреса од стране судије за малолетнике. Према томе, поступак пред већем се може спровести у седници већа или на главном претресу. О томе одлучује судија за малолетнике. То се заказује ако се сматра да доказни материјал није довољан или кад желе да се чињенично стање изложено у предлогу јавног тужиоца за малолетнике, које малолетник оспорава, расправи на главном претресу. Судија за малолетнике је дужан да закаже главни предлог на захтев тужиоца у року од осам дана од дана пријема предлога.

Кад се поступак пред већем за малолетнике спроводи у седници, на њу се позивају малолетник и његови родитељи, усвојилац, односно старалац, јавни тужилац за малолетнике, бранилац и представник органа старатељства. У својству председника већем руководи судија за малолетнике. После тога веће се повлачи у нејавну седницу ради доношења одлуке о кривичној санкцији.

Други начин спровођења поступка пред већем за малолетнике је главни претрес. Круг лица која се позивају на овај претрес шири је него у редовном кривичном поступку. Недолазак родитеља, усвојиоца или старатеоца не спречава суд да одржи главни претрес. Главном претресу обавезно присуствују јавни тужилац за малолетнике, бранилац и представник органа старатељства. Одлагање и прекидање јавног претреса врши се само изузетно.

Веће за малолетнике може донети следеће одлуке:

1. Решење о обустави поступка

ако се утврди да не постоје услови за изрицање казне.

2. Решење којим се изриче васпитна мера

У том случају малолетник се не оглашава кривим.

3. Пресуда којом се изриче казна малолетничког затвора

У том случају се оптужени оглашава кривим.

д) Правни лекови у поступку према малолетницима

1. Жалба се може уложити како против пресуде за малолетнички затвор, тако и против решења којим се малолетнику изриче васпитна мера, односно против решења о обустави поступка. Поступак по жалби води се пред другостепеним судом.

2. Може се поднети и захтев за заштиту законитости у случају кад је судском одлуком повређен закон или кад се према малолетнику неправилно изриче казна или васпитна мера.

5. Надзор суда над спровођењем заштитних мера

Надзор над спровођењем васпитних мера врши суд на различите начине. То може да врши управа установе у којој се извршава васпитна мера према малолетнику која дужна да сваких шест месеци достави судији

за малолетнике извештај о резултатима извршења мере. Судија за малолетнике овај извештај може тражити и у краћем року. Такође надзорни орган старатељства дужан је да сваких шест месеци достави судији за малолетнике и јавном тужиоцу за малолетнике извештај о току извршења осталих васпитних мера.

6. Обустава извршења и измена одлуке о васпитним мерама

До тога може доћи ако су испуњени законом предвиђени услови за то. Одлуку о обустави извршења или измени одлуке о изреченој васпитној мери доноси веће за малолетнике суда који је у првом степену донео решење о васпитној мери. Пре тога суд ће саслушати јавног тужиоца за малолетнике, малолетника или друго лице, а прибавиће и потребне извештаје од установе у којој малолетник издржава заводску меру, од органа старатељства или других органа и установа. (10)

ЗАКЉУЧАК

Утврђивању кривичне одговорности малолетника у српском законодавству посвећена је изузетна пажња, што је у сваком случају нова оријентација да се малолетна лица учине корисним члановима друштва. Циљ свих одредаба Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривично правној заштити малолетних лица је управо усмерен на хуману димензију према личностима у фази развоја млађег или старијег малолетног доба. При том, судије за малолетнике и већа за малолетнике уважавају релевантна мишљења свих оних институција које имају за задатак да се брину о младим људима. Заштита личности малолетника је подигнута на највишу могућу меру, али се не одступа од правила да свако добије заслужену санкцију за кривично дело.

НАПОМЕНЕ

1. Шкулић, Милутин, „ Малолетници као учиниоци и као жртве кривичних дела“, Београд, 2003, стр. 47

2. Проф. др Бејатовић, Станко, „Кривично процесно право“, Београд 2008, стр. 523-526.

3. Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривично правној заштити малолетних лица (ЗМУКД) из 2005, чл. 46, 47,48, 50 и 51.

4. ЗМУКД, чл. 49, 50, 57, 66, 72 и 77. Проф. др Бејатовић, исто, стр.526-529.

5. Проф. др Васиљевић, Тихомир- проф. др Грубач, Момчило, „Коментар Закона о кривичном поступку“, Београд, 2003, стр. 608;

ЗМУКД, чл. 42, 43 и 44.

6. ЗМУКД, чл. 53, 57, и 58; Проф. др Бејатовић, исто, стр,531-532.

7. ЗМУКД, чл. 63 и 65; Др Јекић, Загорка, „Кривично процесно право“, Београд, 1994, стр. 432.

8. Проф. др Бејатовић, исто, стр. 534-536.

9. ЗМУКД, чл. 77, 78 и 79.

10. проф. др Бејатовић, исто, стр. 539-540.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривично правној заштити малолетника из 2005. „Службени гласник Републике Србије“, бр. 85/05.

2. Проф. др Бејатовић, Станко, „Кривично процесно право“, Београд 2008.

3. Шкулић, Милутин, Малолетници као учиниоци и као жртве кривичних дела“, Београд 2003.

4. Васиљевић, проф. др Тихомир- Грубач, проф. др Момчило „Коментар Закона о кривичном поступку“, Београд, 2003.

5. Јекић, Загорка, „Кривично процесно право“, Београд, 1994.

Summary

Nina Kostić

CRIMINAL PROCEEDINGS AGAINST JUVENILES

The Serbian legislature has paid special attention to determining the criminal responsibility of juveniles, which is, definitely, the new orientation highlighs the efforts to help minors become useful members of society. The objective of all provisions of Law on Juvenile Offenders and and Criminal Protection of Juveniles is precisely focused on the human dimension of the persons in development stage - minors and young adults. Thus, the juvenile judges and the juvenile councils respect all relevant opinions of those institutions providing guidance and control conducive to child welfare and protect the well-being of children /look after young people. Protection of the juvenile's personality is raised to the highest possible level, but it does not diverges from the rule that everyone gets a deserved sanction for a crime.

ПРИКАЗИ

Иван М. Бецић

СДБ - ПРВА НА УДАРУ

(Никола П. Илић, *„Време обрачуна, Републички одбор СУБНОР-а Србије“*, Лесковац 2011, стр. 172)

У којој мери је могуће реално сагледати и оценити догађаје из блиске прошлости поготово када то чине њени савременици? Једно од круцијалних питања које се поставља пред историјску науку је колико су учесници извесних догађаја у могућности да се отргну од субјективности у оцени њихове суштине и колико уопште могу бити „хладне главе” у презентовању збивања који су били преломни у њиховој каријери, положају у друштву или чак утицали на сам биолошки опстанак.

Да ли историјска дистанца значи учешће у истраживачком процесу само особа које нису емотивно везане за неки догађај и тиме више отпорне на реминесценције збивања? Доступна документа и постојећа литература пружају основу за такве тврдње потоњим генерацијама историчара, али тиме остају недоступне оне нити које су познате само актерима, онима који су у томе видели шансу за напредак и онима који су тиме лишени, у већој или мањој мери, поуиције коју су имали. Још је Слободан Јовановић указао да улазимо у једно „неисторијско доба” будући да су многи догађаји уско повезани са технологијом иза које не остаје траг, најмање запис и комуникацији о чијој се садржини не зна ништа уколико се искључе актери. Што је догађај значајнији, то је његова „тајна страна” битнија за напор да се дође до историјске истине.

Један од преломних догађаја у развитку југословенске социјалистичке заједнице био је Брионски пленум, тако да су сва сведочанства актера, без обзира на њихову улогу за суштину процеса, списи из личних архива и њихов поглед на сам догађај веома важни, наравно, након темељног „пречишћавања” апаратом критичке историографије. За многе је Брионски пленум „почетак краја” Југославије, будући да се југословенско друштво сусрело са изразито заоштреним различитостима о путу на којем би требало

да се гради држава. Отварање националног питања, за које се говорило, па и веровало да је решено, продубљивање друштвене и партијске кризе, организационе и идејне, политичке и економске, захтевали су јасан пројект који ће све ове негативности ублажити и у крајњем циљу отклонити. Са друге стране, било је неопходно наћи кривца за ситуацију у којој се земља нашла, а да апсурд буде веће, требало је да то уради управо највећи кривац, СКЈ на челу са Титом. Иако се Партија све време крила иза „критичке мисли" у стварности је она минимизирана, сама реалност вишеструко улепшавана, истина прећуткивана и преправљана.

Како изаћи из „света илузије", а остати на власти? Јавиле су се две идеје, чији су творци личности из највишег партијског врха: Едвард Кардељ, званични партијски идеолог, који се залагао за принцип „републичког национализма", јачања република у државноправном смислу, националној хомогенизацији, док се други човек државе и Партије Александар Ранковић, залагао за јаку федерацију. Вечита борба између централизације и децентрализације ушла је у фазу када ће бити пресудна за карактер и опстанак југословенске федерације. Којим путем ће се кренути одлучивао је први и неприкосновени ауторитет у земљи, Јосип Броз Тито. Његово приклањање Кардељевојј опцији неминовно је узроковало Ранковићев пад. Начин на који је то извршено говори о Титу као бескрупулозном политичару који је ради свог опстанка на власти био спреман да без икакве дилеме жртвује другог „најомиљенијег сина народа и народности". Ранковићев пад припремљен је управо у круговима његове матичне покрајине, Србије, у чему су учешће узели сви заинтересовани за слабљење федерације (аутономаши, сепаратисти), али и они чији је првенствени циљ био опстанак на власти. Био је то удар не само на једну политичку личност, већ на целу службу безбедности, за коју се веровало да је сва проткана мишљењем и политиком свог првог човека.

У такву једну причу своје лично искуство и истраживачки рад убацио је Никола П. Илић са насловом који умногоме описује карактер догађаја, *Време обрачуна*. Аутор прати оснивање, развој и функцију службе безбедности, која је имала и свој војни део (КНОЈ), формиран са циљем да се обрачуна са наоружаним формацијама идеолошких противника. За ову службу, рат није био завршен 1945. године и она је задржала војно формацијску структуру још седам пуних година, а у десет послератних година обрачунала се са 40.000 наоружаних одметника од власти, при чему је страдало око 2.000 њених припадника.

Други задатак УДБ-е био је био је обрачун са присталицама резолуције Информбироа. Овај задатак аутор оцењује као веома тежак, будући да се радило о политичким истомишљеницима, али из описа понашања припадника службе може се закључити да су за њих држава и

Партија били изнад свега. То је служба младих људи, одгојених у духу беспоштедне борбе против свега што је у супротности са начелима на којима су ментално обликовани. За постигнуте резултате сам Тито је УДБ-и одао признање, будући да се понашала као „песница" режима у Југославији.

„Непријатеља" режима било је свуда. Како од „неподобних грађана", тако до убачених бугарских терориста, а затим и чланова среских комитета на линији Стаљина и СССР. Аутор недвосмислено износи начине на које је служба учествовала у изборима, прибављајући информације о кандидатима и директно утичући на њихов избор. Сваки поверени задатак беспоговорно је извршаван, а уколико је он захтевао и репресију, од ње се није бежало.

Аутор, и сам један од функционера УДБ-е, преиспитује њен начин рада, признаје грешке, мења поглед за поједине уврежене ставове, али задржава терминологију тадашњег режима, што даје увид у менталну слику припадника ове службе и у идејне премисе које су им биле водиље. Представљен је један „мини историјат" службе чији су резултати довели до тога да буде ангажована и у криминалистици, чиме се отвара питање поверења власти у редовне органе реда и мира. Од момента када СКЈ признаје извесне неуспехе у својој политици, у опису службе било је и „праћење антисоцијалистичких појава". На овај начин УДБ-а је ушла у све поре државе и система. Овим се она умешала у рад привреде, културе, здравства, просвете, науке, државне управе и друштвено-политичких организација. Намеће се питање да ли се први човек државе из страха обрачунао са службом која је толико много тога знала, будући да је све најбитније задатке управо она обављала?

Аутор је веома добро описао атмосферу у лесковачком крају после пленума, збуњеност у комитетима, неверицу појединаца, чак и оптужбе против Тита, појаву мишљења о Ранковићу као српском националисти, „престројавање" у погледу званичног мишљења, али и несигурност у ком правцу кренути. После извесног времена јавила се званична осуда рада УДБ-е на терену. Истицане су стварне неправилности, али појавио се и реваншизам ка служби од које су сви сттраховали. Истакнуто је да су у конструисању процеса против припадника службе коришћене и мање моралне личности и криминалци, а процес ислеђивања водили су и припадници бивших противничких организација (Српска државна стража, информбироовци). Најчешће утврђене кривице односиле су се на оне прекршаје које су сви из органа власти радили и које се нису односиле на рад против система, већ је у питању била лична корист.

Читаоцу се предочава у којој се мери Партија изродила и да су слабости у њеном раду на функционисању система биле очите и пречесте.

Да је слабости било на сваком кораку, али снаге за критику и прихватања нових идеја није било. Све актере догађаја о којима пише Илић наводи поименице, без оклевања и сасвим је јасно да је веома добро упознат са тематиком коју обрађује. За опис догађаја примењен је тадашњи речник, што доприноси бољем разумевању и обраћа пажњу млађим генерацијама, које нису расле у социјалистичкој Југославији да је познавање терминологије неопходно за квалитетно праћење и разумевање текста.

Утисак аутора да је, као и раније у „свим кризним ситуацијама" најревноснија у „одбрани државе и система" била Србија, предочи и о комплексу који су имали српски комунисти, будући да су морали да оправдају да нису на линији претходне Југославије, на позицијама од Партије осуђене „великосрпске хегемоније". У збивањима су сви видели своју шансу, Албанци, аутономаши, али и партијски апаратчики жељни власти и напредовања у служби. Обрачун са УДБ-ом Илић види као поткопавање Партије од себе саме, будући да је одбацила од себе свог најверније чувара. Описано је страдање младих људи који су били у шоку и нису могли да се освесте у ситуацији у којој су се нашли, да су од најверних синова постали државни непријатељи. Скренута је пажња на улогу локалних медија у јагми, али се стиче и добар утисак о менталитету поднебља. Да се веома лако неко оклевета и да се лаж веома лако прима.

Посебна пажња треба да се обрати на део у коме аутор износи лични случај и подробно описује догађаје у које је он био укључен. Себе није посебно издвојио у томе, већ је његов пример један од неколико на које је обраћена посебна пажња. Закључак који намеће је да је акција против УДБ-е измакла контроли, па се стога Тито потрудио да исправи погрешке које је направио. Сам Илић лично је два пута писао Титу и износио свој случај, да би био рехабилитован. Многи од припадника службе нису имали такву судбину. Вршили су самоубиства, доживљавали мождане ударе, обољевали од фобија, параноје или удаљени из службе и пензионисани.

Ова књига добар је пример „студије случаја", будући да се рецепт примењен у лесковачком крају у обрачуну са службом безбедности примењивао и у другим крајевима. Аутор је имао за циљ да упозна читаоце са ситуацијом у јужној Србији и самовољом партијских и државних моћника, не да објасни узроке сукоба. Читаоц може да осети пијетет према Александру Ранковићу и оданост идејама социјализма. Коришћена је богата архивска грађа из среских судова у Лесковцу, Лебану, Власотинцу, Окружног суда у Лесковцу, Историјског архива у Лесковцу, лесковачке полицијске управе, Војног суда у Нишу. Текст је на крају обогаћен фотографијама и копијама докумената.

Никола П. Илић

ГРЕШКЕ И НЕТАЧНОСТИ КОСТЕ НИКОЛИЋА О ЧЕТНИЦИМА ЈВУО

(Коста Николић, *„О неким проблемима у раду организације Југословенске војске у отаџбини на југу Србије 1942-1944“.* Лесковачки зборник LI, 2011. страна 255-275)

Очекивао сам, као и многи други који се занимају овом проблематиком, да нас аутор обавести о новим, непознатим историографским сазнањима о четницима, односно Југословенској војсци у отаџбини (ЈВУО). На наше изненађење, добили смо извесне нетачности и моја је намера да укажем на њих.

Аутор је већ у првој реченици написао: „Национални покрет отпора српског народа је (...) током 1941. развио се у веома широк покрет који је активно учествовао у устанку“... (стр.255).

У овој реченици су неистине: прва – четнички покрет пуковника (касније генерала) Драгољуба Драже Михаиловића (1893-1946) није „покрет отпора српског народа“. Био је то југословенски покрет у коме су учествовали Срби (најмасовније), Црногорци, Македонци, Хрвати, Словенци и други. Поред осталих извора, и званични назив демантује Николића. Од лета 1941. то су „Војночетнички одреди југословенске војске“, а од новембра те године називу је додата реч „отаџбина“, па онда ЈВУО. Друга нетачност је да се у 1941. развио у „широк покрет“. Он се у првој години углавном развијао у западној Србији и у делу Шумадије. У то време на југу Србије народ није ни знао за његово постојање. Трећа – нејасна је тврдња да је „активно учествовао у устанку“. Није наведено у чијем устанку? Извори првог реда – четнички, владе Краљевине Југославије, немачки и други, сведоче о томе да од формирања четника до завршетка рата 1945. године Дражa Михаиловић и његов штаб нису донели одлуку о дизању устанка. Да је таква одлука донета, знало би се, као што се зна ко, када и где је донео одлуку и када је почео Први и Други српски

устанак, Француска буржоаска револуција, Октобарска социјалистичка револуција, Устанак Комунистичке партије Југославије (4. јула 1941). Историјска је чињеница да су делови четничког покрета учествовали у устанку комуниста од краја августа 1941. године: једни одреди са партизанима, други самоиницијативно и трећи уз прећутно одобравање команданта четника. Михаиловић је то објаснио Немцима (11. новембра 1941. у Дивцима, када је лично преговарао о колаборацији четника са Вермахтом (немачка архива – Архив Војноисторијског института Београд, НАВ-Н-Т-312, ролна 1457, снимци 1314-1329). На суђењу у Београду (1946) Михаиловић је изјавио да је 1941. године сматрао како још „није време“ за устанак и да су борбу против окупатора почели прво партизани, и то, поред гериле, и нападима на градове („Издајник и ратни зличинац Дража Михаиловић пред судом“, 1946, стр.108-117). Има више четничких докумената у којима Михаиловић саопштава командантима корпуса ЈВУО, да не може дићи устанак без инвазије англо-америчких трупа на простор Југославије и наредбе врховног команданта краља Петра Карађорђевића и владе. Тај став су знале и немачке обавештајне службе – Абвер и Гестапо. (АВИИ Ча, к. 278, рег. бр. 18/1-55; исто, к.292, рег.бр.32/2, депеша 2625; исто, НАВ-Н-Т-315, филм 196, с.148-152).

У другој реченици Николић пише: „Касније је међу њима дошло до сукоба из кога се развио грађански рат...“ Аутор намерно, опет нејасноћом, ствара забуну, не каже зашто и како је дошло до сукоба четника и партизана Историјски извори сведоче: партизанска војска је од јула 1941. водила ослободилачки антифашистички рат против окупаторе – Немаца, Италијана, Мађара и Бугара, као и њихових сарадника. Представници НОП-а позивали су четнике у заједничку борбу. Било је више преговора и два између Јосипа Броза Тита и Драже Михаиловића. Изговором да „још није време за устанак“ Михаиловић је, поред осталог, одбијао партизанске понуде. А да би ликвидирао НОП партизана, наредио је четничким одредима да униште партизанску војску и њихов Врховни штаб у Ужицу. Од 1. новембра 1941. године за све време рата четничка војска је водила братоубилачки рат, уз извесну помоћ западних савезника, окупатора и квислинга. О томе сведоче поменути извори.

„После пропасти устанка, Михаиловић и његови сарадници проценили су да српски народ, без директне војне помоћи Савезника, није у могућности да се сам ослободи. Због тога је у начелу – пише Николић – усвојена тактика сталног узнемиравања окупаторских трупа акцијама (диверзије и саботаже) мањег обима које неће изазвати одмазду, а помоћи савезничку борбу“.

Ова констатација је фикција. Четници устанак нису имали па није могао ни да пропадне. Аутор не нуди историјске чињенице, када и где

је Дража о тактици борбе расправљао и одлучивао. Намера је јасна, да убацивањем фалсификата прикаже континуитет борбе четника против окупатора. Он вероватно зна, јер је за докторску тезу имао четнички покрет ЈВУО, да су у њему окупатори имали јаку, разгранату обавештајну мрежу – Гестапо, Абвер, италијанска СИМ-а, бугарска РС и квислиншке службе, чији су извештаји и анализе обједињавани при Врховној команди Вермахта. Да је Михаиловић донео одлуку за герилски рат, Немци му не би дозволилили да легализује своје одреде као Недићеве или Пећанчеве одреде у 1941. и 1942. години и да добијају плате, чинове, оружје, муницију, обућу и другу опрему, о чему је понешто писао Николић (стр. 259, 260, 267, 268).

Аутор се поново враћа на септембар-октобар 1941. године, па каже да су четници у првим сударима са Немцима претрпели „знатне губитке посебно у официрском кадру, а заједничке акције са партизанима донеле су само до сурових репресалија". Од тада циљ четнички „био је да сачувају и себе и народ и одрже пламен српског патриотизма, да би касније, у складу са општом савезничком офанзивом [не пише којом], ослободили земљу. Михаиловић се, дакле, одлучио [не каже када и где] за тактику класичних покрета отпора (...) притајити се, непријатеља узнемиравати пасивним отпором [не пише, каквим], у директне сукобе улазити само у самоодбрани, повремено вршити саботаже и мање герилске нападе" (стр. 256).

Ова тврдња није заснована на историјским изворима већ Николић пише како је требало да четници ЈВУО организују акције. Нетачна је констатација да су „заједничке акције са партизанима" изазвале сурове окупаторске репресалије, а тамо где су били само четници, по њему, у акцијама „нису" биле репресалије, лаж – најблаже речено!

Фалсификован је и садржај Михаиловићевог упутства број 5 од 14. фебруара 1942. године о организацији и задацима четника ЈВУО, да на сваки „срез долази по једна бригада" а корпусе сачињавају „од две до пет бригада" и тврдња да је таква „организација територијалне јединице изведена по срезовима" (стр. 256). У упутству се говори о формирању чета и њихових улога. Николић је „убацио" текст да се у срезу формира по једна бригада и да корпус сачињава више бригада. Корпуса тада није било нити се помињу у упутству од Михаиловића и Врховне команде (Упореди: АВИИ, Ча, к.141 рег. бр. 4/6а). На половини јабланичког среза (друга половина припадала НОП-у) у 1942. и 1943. години формирана су три четничка корпуса: Јабланички, 1. косовски и Летећи, са по четири бригаде.

Николић оправдава ратне злочине четника ЈВУО над цивилним становништвом тврдњом да су „неминовност као унутрашње слабости једне

војске, покрета отпора или герилске организације које учествују у рату", јер су се налазили „далеко од линије фронта", и „атмосфера у којој нема фронтовског ратовања (...), силасци у околне варошице и градове..." (стр. 257-258).

Није спорно да су то унутрашње слабости и невојничко понашање. Али, убијања деце, жена, стараца и мушкараца без суђења није било у свим војскама и покретима. Није тачно да су четници вршили злочине због удаљености од фронтова или „силаска" у градове. На територији Србије и у другим деловима Југославије четници су убијали, у великом броју клањем, политичке противнике, осумњичене да су припадници партизанског НОП-а, симпатизери или само зато што живе на територији под доминацијом партизана НОВЈ. Како оправдати геноцидни злочин – убијање свих житеља (мушкараца, жена и деце) муслиманске националности у 33 села у Санџаку (почетком 1943), или злочине, између осталих, у селу Вранићу – 72, Друговцу – 48, Јагодини – 22, у ужичком округу 118, Лесковцу, Зајечару, Бољевцу, Књажевцу, Пожаревцу, Крагујевцу, Ваљеву... У селу Липовици код Оруглице четници су убили жену Илинку, избеглицу са Косова, која је живела у Обилићу код Бојника, због тога што је прешла са „партизанске" на „четничку" територију. Дошла је у посету болесном брату. Такође, у селу код Лесковца, члан „Дражине црне тројке" заклао је учитељицу која није пристала са њим да оде у кревет. У Лесковцу су заклали неколико родитеља што су им синови партизани. Нису то усамљени случајеви, криминалне радње, већ злочини вршени по наређењима и одобрењима генерала Михаиловића и његових команданата покрајине, корпуса, бригада и батаљона, о чему сведоче многобројни извори и четнички и партизански, Недићевог државног апарата, Немаца и других (Зборници докумената и података о НОР југословенских народа, (убудуће „Зборник"), том I, IX, XII и XIV).

Аутор је написао да су били посебно тешки услови „за стварање организације (...) на југу Србије, традиционалном партизанском упоришту (...) Национални рад био је отежан због деловања многих политичких покрета: апарата српске владе, оружаних одреда Косте Пећанца и Димитрија Љотића, бугарског војног и цивилног окупационог апарата, а у области Ниша активан је био и Гестапо (...) Нарочито тешко стање било је после пропасти устанка" (стр.257).

Из цитираног текста се види да аутор Коста Николић „меша бабе и жабе". Пише о четничком устанку на југу Србије, а није га било ни у другим крајевима Србије, па није ни могао бити „традиционално партизанско упориште". Велика је грешка када историчар у политичке покрете сврстава квислиншки апарат владе Милана Недића, немачку полицијску службу Гестапо, Пећанчеве и Љотићеве одреде, окупациону војску и уп-

равни апарат бугарског окупатора. У историји, праву, политици и социологији познати су елементи који чине политички покрет.

Оцена о старешинском кадру завређује коментар. Пише да су на југу Србије „најзаслужнији и најхрабрији" четнички официри „изгинули 1941. године и већ прве ратне године ЈВУО је остала без више елитних официра, па су њену основну снагу чинили младе и неискусне старешине" (стр. 258).

Историјски извори потврђују да четнички покрет ЈВУО није био формиран 1941. године на југу Србије, па нису могли да „изгину" старешине и војници. Формиран је тек 1942. године. Нетачна је и констатација да су се „старији официри нерадо одлучивали" да постану четници ЈВУО, па је „Михаиловић морао да подофицире и жандармеријске официре унапређује у официре". Историјска је чињеница да су на југу Србије први команданти ЈВУО били предратни „активни" официри војске Краљевине Југославије, углавном ратници Првог светског рата, неки одликовани и Карађорђевом звездом (предратно најважније одликовање за храброст). На овој територији команданти корпуса били су: потпуковник Милутин Радојевић (Топличког), потпуковник Стеван Рајчевић (Јабланичког), мајор Александар Видановић (Нишавског), мајор Блажо Брајовић (1. косовског), мајор Ранко Стошић (Јужноморавског), мајор Младе Младеновић (Чегарског), мајор Драгутин Кесерловић (Расинског), капетани – Б. Манић (Летећег), С. Крстић (Вардарског), Ж. Марковић (2. косовског)... Командати бригада били су – капетан И. Николић, М. Андријевић, Б. Ивановић и други.

„Убачен" је текст а не односи се на јужну Србију: „Када је Михаиловић позвао те исте и многе друге официре у шуму, они су радије бирали сигурност и удобност" – нису се одазвали. Текст је о легализованим одредима ЈВУО у Недићеве или Пећанчеве јединице или код Италијана, од децембра 1941. до лета, а негде и краја 1942. године. У то време, већ је речено, четника ЈВУО није било, па нису ни имали легализацију. А о негативним последицама легализације написао је оцену члан Врховне четничке команде мајор Захарије Остојић и доставио је генералу Михаиловићу: „Легализацијом смо спасли људе и оружје. То је, плус. Али је и минус врло велики. Доласком у вароши, људи су изгубили везу са Вама. Борбени дух је опао, дисциплина такође. Плате су донеле коцку и пљачку. Старешинама су се усладили Недићеви чланови". Од њих, многи официри нису се одазвали Михаиловићевом позиву, радије су остали и даље у служби окупатора, о чему сведоче четничка документа (Зборник, XIV).

Николић је објаснио улоге четничких команданата срезова и корпуса (стр. 258-259); написао да је командант корпуса на својој територији постајао „газда": „управљао је војним и цивилним пословима (...) Пред-

седници општина из Недићеве администрације имали су само привидну власт...“ Овим Коста Николић појашњава да је ЈВУО обављала и квислиншке послове за рачун окупатора. Зато су се у Србији припадници окупаторске војске (Немци и Бугари), као и припадници Недићевог апарата, слободно кретали, иако су се у селима истовремено налазили четници.

О изгледу старешина ЈВУО на југу Србије Коста Николић је написао: „Њихов изглед није се много разликовао од типичног изгледа наоружаног балканског човека који живи на терену: многи су носили браде као симбол жалости због изгубљене државе“ а од оружја имали су „незаобилазан нож (каму или официрски бодеж), аутомат и реденици“ (стр. 259).

У Другом светском рату на југу Србије, поред четника, постојале су и друге војске: партизани НОВЈ, Недићева и Љотићева војска, немачка, бугарска... Њихове старешине и војници били су уредни, нису носили ни дуге (запуштене) браде ни дуге косе. Четници ЈВУО нису са необријаним брадама жалили окупирану Југославију, већ је то у Србији традиционално наслеђе од хајдука и „старих“ четника (од 1902. године). То потврђују и фотографије. Сличан изглед носили су и четници Косте Пећанца 1941-1942. године, а били су јавно у служби окупатора. Аутомате (шмајсере, машингевере) четници нису имали пре добијања од Савезника. Старешине нису носили каме (ножеве, бодеже) већ поједини четници.

Николић у јужну Србију „убацује“ Варваринski и Ресавски корпус ЈВУО и констатује да су имали „много тешкоћа и невоља“ (стр. 259-269). Да ли су припадали јужној Србији? Нису! Из којих разлога мења територијална разграничења, није нам познато. Дража и његова Врховна команда су на јужну Србију граничили територију и становништво јужно од Рашке, Копаоника, Јастрепца, Књажевца и Старе планине до Ђевђелије и Призрена. Организација ЈВУО, уз мање корекције код Књажевца и Ниша, била је под Командом горског штаба 110 (Команда за јужну Србију). Један од главних организатора и њен командант је био „ђенералштабни“ мајор Радослав Ђурић („Херман“) априла 1942 – маја 1944. године. Из овог дела текста, на јужну Србију односи се само цитирани документ потпуковника Милутина Радојевића (стр. 268).

О четничком корпусу изречено је да старешине и војска „нису припремљени за тешку идеолошку борбу која нам предстоји и не схватају њен значај (...) Приликом покрета јединица корпуса преко Јужне Мораве, војници 4. бригаде, њих 32 на броју, одрекли послушност, претили да побију старешине“ (стр. 270). Аутор је, вероватно намерно, заобишао истину и није рекао да их је командант повео у борбу против партизана Првог јужноморавског НОП одреда на Јастрепцу. Насилно мобилисани сељаци нису хтели да иду у братоубилачку борбу против Срба, већ су тражили борбу против окупаторе, Немаца и Бугара.

У разврставању, Николић је старешине поделио на активне официре (бивше југословенске војске), резервисте и официре пристигле из Недићеве Српске државне страже. Све војничке невоље, слабости (пијанчење, коцку, недициплину, силовања) ставио је на „душу“ резервистима и бившим недићевцима, а глорификовао „активне официре“ БЈВ: да су били „апостоли револуције“ (не каже чије); да су остали верни „високим идеалима и водили су рачуна о својој части (...) Они су остали одани и несаломљиви ројалистички војници, чак и када их је њихов Краљ одбацио и препустио 'милости' партизанске војске“(стр. 274).

Оцена о активним официрима бивше југословенске војске на југу Србије није реална јер их аутор глорификује. Историјске су чињенице да нису били ни млади и неискусни, ни апостоли, нити су остали несаломиви и непоколебљиви у тежњи ка „високим идеалима“ већ су многи напустили ЈВУО и Дражу Михаиловића пре одбацивања од савезника антихитлеровске (антифашистичке) коалиције, владе Краљевине Југославије и врховног команданта краља Петра Карађорђевића. Од више случајева, ево карактеристичних примера:

Од формирања Јабланичког корпуса 1942. био је његов командант, ваздухопловни потпуковник БЈВ Стеван Рајчевић из Спонца. После борбе са партизанима Првог јужноморавског НОП одреда на Радан планини, августа 1943. године, схватио је да је Михаиловић скренуо са проклamованог циља – борбе против окупатора, у грађански рат. Као патриота и ратник балканских ратова и Првог светског рата, носилац ордена Карађорђеве звезде са златним мачевима, напустио је четнике ЈВУО и изјавио: „Нисам узео пушку да убијам Србе (...) Када ђенерал Михаиловић пође у борбу против Немаца и Бугара, ја ћу му се придружити...“

Командант команде за јужну Србију ЈВУО (имала је десет корпуса), „ђенералштабни“ мајор (1943. унапређен у чин потпуковника) Радослав Ђурић један је од првих у организацији покрета од 1941. године, из уверења да ће се борити против окупатора за ослобођење земље. До упућивање на југ Србије (марта 1942) обављао је разне руководеће дужности (члан штаба Врховне команде, организатор четника у Београду, инспектор у источној Босни). Био је члан Михаиловићеве делегације у преговорима са председником квислиншке владе, Миланом Недићем (почетком септембра 1941), затим у преговорима са руководиоцима Народноослободилачког покрета, командант четничких одреда код Краљева на заједничком „фронту“ са партизанима против Немаца и квислинга. По Михаиловићевом наређењу, од 1. новембра 1941. године до своје предаје водио је борбе искључиво против партизана НОВЈ. Као патриота, од Драже је депешама тражио одобрење да поведе корпусе у борбу против окупатора, али без успеха. Маја 1944. године напустио је четнике ЈВУО и прешао на страну партизана у Сијаринској Бањи.

Потпоручник БЈВ Лакић Вуксановић из села Мркоња, командант Јабланичке четничке бригаде Јабланичког корпуса, није извршио наређење команданта корпуса да поведе бригаду у борбу против партизана Првог јужноморавског НОП одреда, августа 1943. године. Зато је одговарао. Априла 1944. године напустио је четнике и прешао у партизане.

Капетан Драгутин Лазић, командант Гњиланске четничке бригаде Првог косовског корпуса, код села Печењевца предао јединицу партизанима 11. српске бригаде 24. дивизије НОВЈ... (Зборници, том I, II, IX, XIV).

Мирослав Радивојевић

НЕООСМАНИЗАМ КАО ПРАВАЦ ТУРСКЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ

(Дарко Танасковић, *Неоосманизам. Доктрина и спољнополитичка пракса,* Службени гласник, Београд 2011)

Друго, допуњено издање књиге нашег истакнутог оријенталисте Дарка Танасковића, *Неоосманизам. Доктрина и спољнополитичка пракса*, објављено је 2011. од стране издавачког предузећа Службени гласник из Београда. За разлику од првог публиковања 2010, на 109 страница, дело пред нама садржи 160 страна, подељених на шест поглавља и *Закључак*, са *Садржајем* на крају издања.

Добру пролегомену за текст који следи пружа цитат на почетку књиге - о вечности идеје царства, из уводника *Pax ottomana или турски марш?*, објављен у геополитичком часопису *Лимес*.

У почетној целини, *Ка изазовима трећег миленијума,* аутор нас упозорава на одговорнији однос према садашњости, са тежњом *разумевања природе догађаја и смисла процеса*, у циљу *остваривања властитих интереса.* Уједно, индикује бројне промене на размеђи векова и уочава *мултиполарност* савременог света, са једним изузетком – *хришћанско-муслиманским сукобом.* Ипак, иако се примећује једностраност и неоснованост представе *цивилизацијског судара* две религије, проналазе се битни међународни проблеми *сучељавања ислама са не-исламом*, међу којима се све изразитије јавља и неоосманизам.

Поглавље *Појмовно одређење и главне карактеристике неоосманизма,* у складу са насловом, почиње прецизним дефинисањем овог термина као *комплексне макроидеолошке платформе према којој данашња Турска, као легитимна цивилизацијска наследница Османског царства, треба да реафирмише његово целокупно духовно, културно и политичко наслеђе, како би у прерасподели светске моћи и утицаја која је у току обезбедила и делотворно играла улогу једног од глобално значајних међународних чинилаца.* Поред суштинског терминолошког одређења, концизно се раз-

лажу и саставни делови *платформе* неоосманизма, од којих су најзначајнији *исламизам, туркизам и османски империјализам,* те изразита *прагматичности и политике двоструких стандарда* као константа турске дипломатије. Све то употпуњено је бројним примерима, објашњењима и упоређивањем историјских догађаја у сврху реконструкције промена у политици ове државе.

Као добар познавалац прилика и историјске еволуције турске републике, аутор нас упознаје са *развојним фазама неоосманистичког концепта.* Заметке утицаја ове идеје прати од Ататуркове смрти (1938), све до данашњих дана, уочавајући *(ре)исламизацију* као најважнију ставку у овом процесу. Међу догађаје који су директно или посредно утицали на подривање кемализма издвојени су: увођење вишепартијског система 1946, војни удар Кенана Ервена из 1980, време председника Тургута Озала (1989-1993), долазак исламистичког премијера Нецметина Ербакана на власт (1996-1997) и јачање Ердоганове *Партије правде и развоја* (основане 2001). Од скора persona non grata Турској, Танасковић се не либи ни од критике ауторитативне политике премијера Рецепа Тајипа Ердогана, те, тумачећи догађаје из савремене историје ове државе, доказује постепено враћање на империјалну идеологију.

Теоријско уобличење програмских поставки неоосманизма представљено је у поглављу *Геополитика „стратегијске дубине“*. У питању је спољнополитички програм актуелног министра спољних послова Ахмета Давутоглуа, према његовој студији *Стратегијска дубина: међународни положај Турске* (2001). Овај происламски оријентисани универзитетски професор под *стратегијском дубином* подразумева *историјску и географску дубину*, према којима турска држава има геополитичку позицију у срцу Евроазије, коју *активним оперативним деловањем кроз концепцијске фазе* треба употребити са тежњом стицања *улоге регионалне силе и битног чиниоца на глобалној политичкој арени*.

Међутим, како се истиче, Давутоглуова делатност праћена је изричитим порицањем неоосманизма, чак и када је он очит, те покушајима прикривеног деловања, уз тек повремене активне дипломатске изјаве. У доказивању својих навода Танасковић користи бројне изводе из политичких говора, новинских чланака, научних текстова и књига, те, не задржавајући се само на пуком цитирању, упушта се у дискусију, често оповргава ставове аутора, али и даје алтернативе.

У наставку, као *глобалне координате неоосманизма* позиционирају се Сједињене Америчке Државе, Русија, Кина и Европска унија. У релацијама са САД приметна је самосталнија улога Турске у односу на хладноратовски период. Тако, упркос прозападности, она мења однос према државама Блиског истока и северне Африке, у складу са новим спољно-

политичким тенденцијама. Додатно бреме за турско-америчко савезништво представља и кварење односа са Израелом (због происламске политике), те јерменско питање. У односима са Русијом, након неуспешне турске акције код средњоазијских исламских држава, наследница СССР-а, основно поље неоосманистичког утицаја пренето је на Кавказ. Турско - кинеска сарадња, коју је прекинула побуна муслиманских Ујгура, убрзо након посете Ердогана најмногољуднијој земљи на свету, према аутору, само потцртава нереалност концепта стратегијске дубине у овом случају.

Танасковић је веома вешт у проналажењу скривених мотива неоосманистичке политике – нпр. иако приступање Турске Европској унији, за коју је кандидат од 2000, изгледа све нереалније, сагледава се прагматична корист од идеје присаједињења за турски државни врх. Наиме, иницијатива за промену Устава, усмерена ка смањењу улоге војске, чувара кемалистичког поретка, има подршку европског савеза држава, од чега неоосманисти на челу Турске могу имати несумњив добитак. Бројне акције хапшења војних лица и притисци на судство само потврђују тежње челника ове земље.

Утиску о изузетној систематичности у одређивању димензија деловања новог спољнополитичког концепта Турске доприноси и поглавље о *регионалним одредиштима неоосманизма.* Поред већ поменутог Кавказа и сложених односа са Јерменијом, као главна регионална усмерења турске спољне политике означавају се Блиски исток и Балкан. Побољшање односа са исламским земљама, у складу са *државним разлозима,* огледа се у супротностима са претходним спољнополитичким опредељењем и чланством у НАТО пакту. Политика *двоструких аршина*, која произилази из овог усмерења, присутна у сарадњи са државама овог дела света (Ирак, Сирија, Иран, Египат, Либија), представља једну од највећих препрека за коегзистентност политике неоосманизма, што се, као што овде показује аутор, већ потврдило приликом промене турског става у вези Либије и Сирије.

Најважнија област за неоосманистичко деловање, а уједно територија на којој се Турској, као *„стабилизирајућем"* фактору, од међународне заједнице оставља највише простора за деловање, јесте Балкан. Корене оваквом ставу писац налази у идеологији о *румелијском европејству* и поимању ових крајева као турских, али и османском културном наслеђу. Ова политика има ослонац у балканским муслиманима, те Босни и Херцеговини, Албанији и „Косову!", као средиштима *централног стратегијског прстена* (од укупно три), којим се жели обухватити Балкан. Разрађен начин деловања у Давутоглуовој *„Балканској стратегији"* ипак не обухвата Грчку и Србију, што се узима као доказ за непријатељско деловање према, пре свега, у међународним односима мање утицајној Србији.

Не тежећи да у целости негативно оцени тенденције турске спољне политике, Танасковић позитивно евалуира економска улагања и привредни уплив, али, на крају, цитирањем навода из Давутоглуове књиге, поново указује на преломни значај Балкана у турским спољнополитичким калкулацијама, те опасности од културно-пропагандне активности наследнице Османског царства.

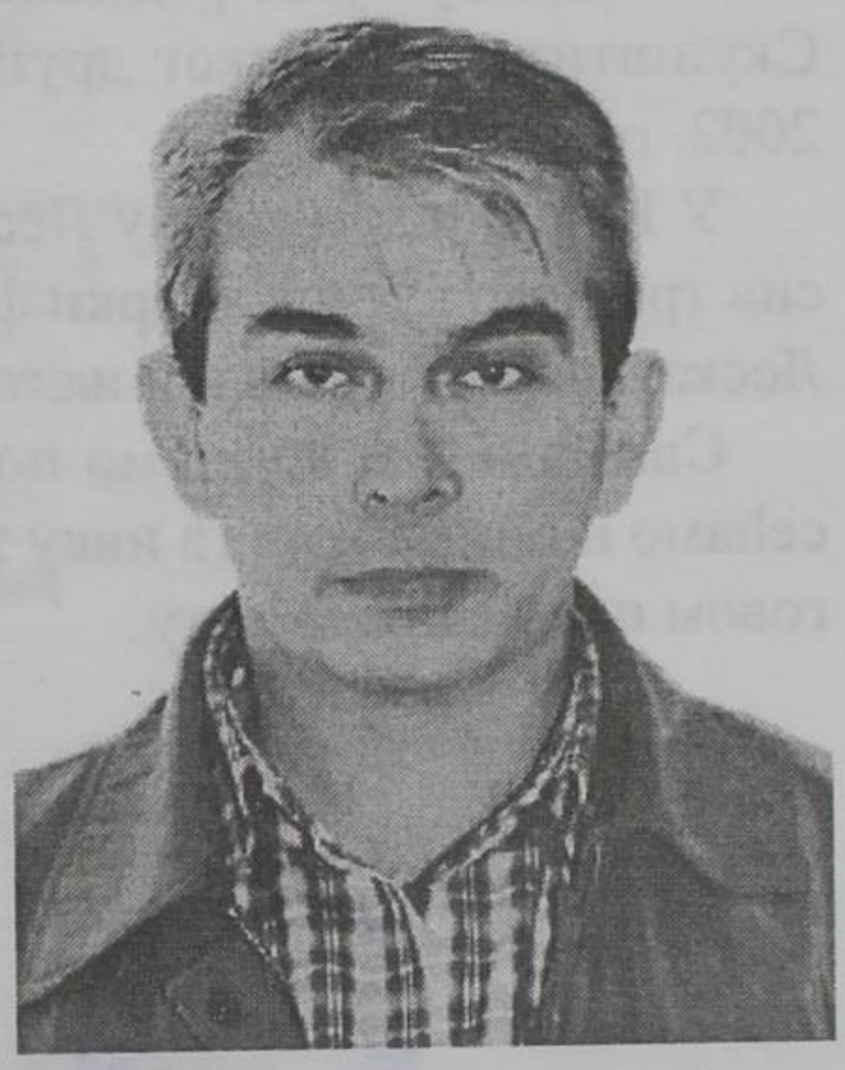
У *Закључку*, поред кратког резимеа, Танасковић читаоца упозорава и на турске хегемонистичке тежње према Балкану и незнање, као, ипак највећу опасност.

Израженији утицај Турске, видљив пре свега на културном плану, захтева објашњење све чешће коришћеног термина ***неоосманизам***. Др Дарко Танасковић, као врстан стручњак, познавалац исламске културе и језика и бивши амбасадор у Републици Турској, успео је прецизно дефинисати идеологију турске спољне политике, са више аспеката, појашњавајући историјску еволуцију, теоријске поставке, али и начине и правце деловања неоосманизма. Уз висок ниво информисаности и ширине знања, значајно место има леп стил писања, коме се прикључује и добар осећај за уопштавање. Са друге стране, аутор се не задржава само на формулисању и објашњењу неоосманизма, већ упозорава на опасност коју ново спољнополитичко опредељење Турске, у тежњи *повратка на Балкан*, за државе на овом простору може представљати. У том смислу, изразита актуелности питања и недореченост историјских процеса у практичном остварењу неоосманистичког правца у турској политици, пре свега према југоистоку Европе, у будућности можда исходе потребу и за треће, допуњено издања Танасковићеве књиге.

IN MEMORIAM

Драгиша Костић
(1965-2012)

Вест о прераном и ненаданом одласку Драгише Костић, музејског саветника Народног музеја у Лесковцу, јако је ражалостила све његове пријатеље и поштоваоце. У тихој тузи, ми његове колеге, жалимо за сјајним човеком и стручњаком.

Драгиша Костић

Драгиша Костић, наш Гиле, рођен је 1965. године у Лесковцу, где је завршио гимназију. Од 1987. до 1992. године студирао је на катедри за историју Филозофског факултета у Сарајеву а због рата дипломирао 1993. године на Универзитету у Приштини. Исте године почео је да ради у Народном музеју у Лесковцу, где је 1994. године стекао звање кустоса а 2002. године звање вишег кустоса. Највише звање у музејском свету – звање музејског саветника стекао је 2010. године. Дужност директора Народног музеја у Лесковцу вршио је током 2007. и 2008. године.

Иза Драгише Костића, остала је плодна музејска каријера. Аутор је изложби „120 година штампарства у Лесковцу и 50 година Графичког предузећа „Напредак", „Народни музеј у Лесковцу 1948 - 1998", „120 година Гимназије Станимир Вељковић Зеле", као и сталне поставке у холу Скупштине општине Лесковац „Председници лесковачке општине 1877-2007". У рукопису је оставио синопсис сталне поставке Народног музеја у Лесковцу „Социјалистичка изградња".

Био је коаутор изложби „Век лова у лесковачком крају 1898 - 1998" и „130 година ослобођења и 200 година борбе код Дедобарског Хана", а сарађивао је на изложбама „Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године" и „Лесковац и околина 1915. године".

Широк је спектар тема, које је Драгиша Костић обрађивао али су махом све биле везане за његов вољени Лесковац, о коме је знао много, али није стигао да са нама, кроз писану реч, подели сво своје знање. Коауторски је објавио књигу „Живот и дело Милоша С.Милојевића“. Аутор је три каталога и коаутор четири монографије. Објавио је 21 стручни рад и учествовао на више научних скупова.

Своје знање радо је преносио на трибинама и предавањима посвећеним историји нашег народа и свог краја. Учесник је шест научних скупова, са саопштењима.

Као сарадник у пројекту Матице српске „Српски биографски речник“, био је аутор 70 одредница. Од 2007. године био је члан Лексикографског одељења Матице српске.

За нас, музејске раднике, веома је значајно и његово ангажовање у Скупштини Музејског друштва Србије, чији је члан био од оснивања 2002. године.

У Народном музеју у Лесковцу, Драгиша Костић оставио је неизбрисив траг, као кустос збирки фотографија и плаката. Био је члан редакције Лесковачког зборника и његов уредник 2007. године.

Свима нама, који смо познавали Драгишу Костића, остаје да га се сећамо и онима који га нису знали преносимо наше драге успомене о његовом племенитом лику.

Марина Влаисављевић

РЕПУБЛИКА СРБИЈА
НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
Ваучер

Лесковачки зборник
књ. LII

***

Издаје
Народни музеј Лесковац

***

Одговорни уредник
Срђан Стојановић

***

Лектор
Живојин Тасић

***

Превод резимеа на енглески
Валентина Костић

***

Прелом
Владимир Тасић

***

Тираж: 500 примерака

***

Штампа: „Марсо“ - Лесковац

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

08

ЛЕСКОВАЧКИ зборник / одговорни уредник
Срђан Стојановић. - 1961, бр. 1- . -
Лесковац : Народни музеј, 1961- (Лесковац :
Марсо). - 24 cm

Годишње
ISSN 0459-1070 = Лесковачки зборник

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА "ДЕСАНКА МАКСИМОВИЋ"

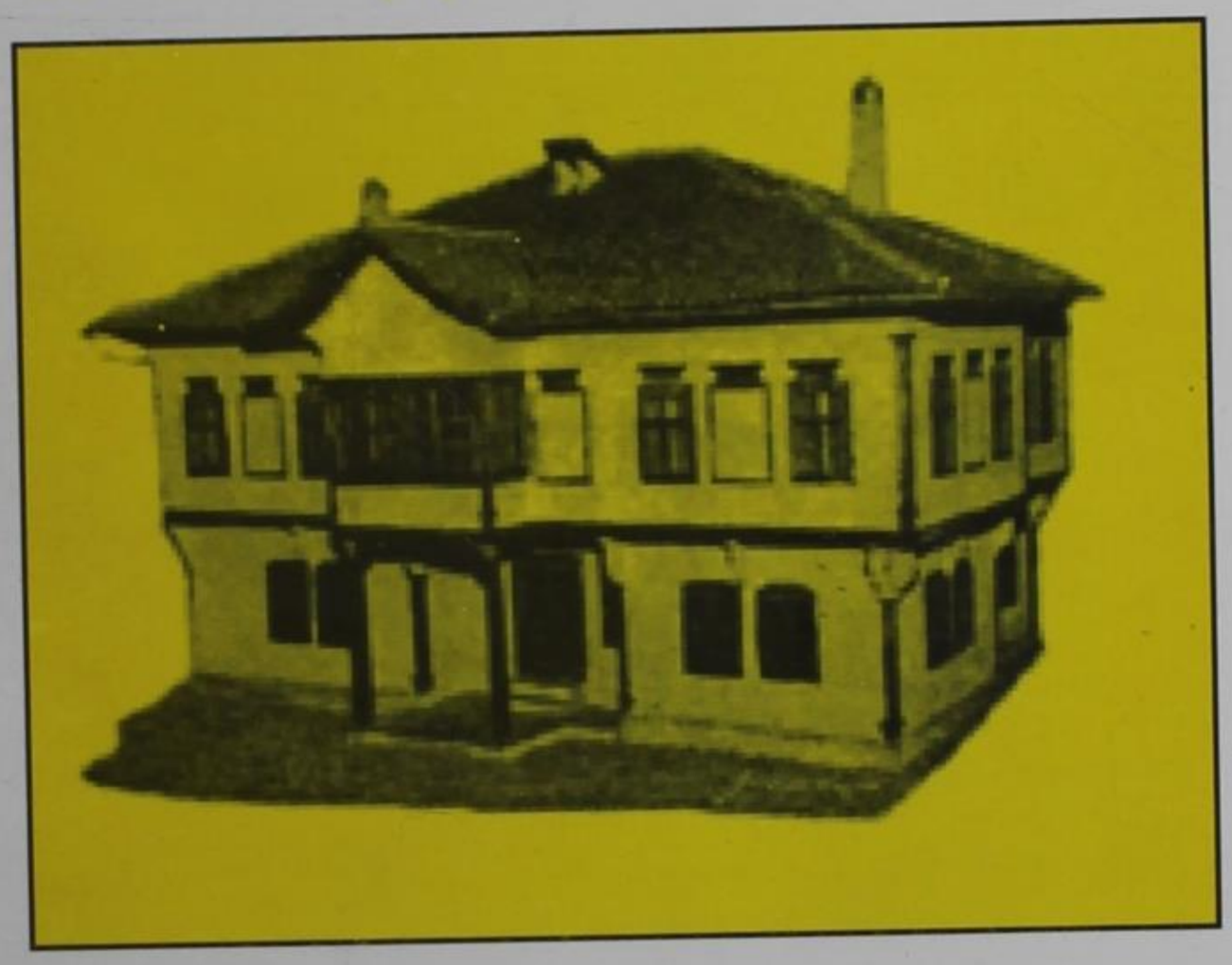
3 С 008
ЛЕСКОВАЧКИ зборник
2012

ВЛАСОТИНЦЕ

400000206

COBISS

НАРОДНИ МУЗЕЈ

ЛЕСКОВАЦ